

De Meierij van 's-Hertogenbosch. De evolutie van plaatselijk bestuur, bestuurlijke indeling en dorpsgrenzen, circa 1200-1832

DEEL 4

Proefschrift ter verkrijging van de graad van doctor aan de Katholieke Universiteit Brabant, op gezag van de rector magnificus, prof. dr. F.A. van der Duyn Schouten, in het openbaar te verdedigen ten overstaan van een door het college voor promoties aangewezen commissie in de aula van de Universiteit op vrijdag 21 juni 2002 om 14.15 uur door Mathias Maria Pius van Asseldonk

Promotores: prof. dr. A.J.A. Bijsterveld
prof. dr. P.C.M. Hoppenbrouwers

Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland

Een uitgave van de Stichting Zuidelijk Historisch Contact

De totstandkoming van dit proefschrift werd mede mogelijk gemaakt door het prof. dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemtfonds

DE DORPSGRENZEN

INLEIDING

In dit deel wordt het ontstaan van lineaire grenzen van de algemeen bestuurlijke ressorten in de Meierij van 's-Hertogenbosch besproken. We zullen deze grenzen hierna 'dorpsgrenzen' noemen. Lineaire grenzen werden tijdens het Ancien Régime op verschillende manieren gemarkeerd. Vaak werd een grens gevormd door een al bestaande lijn in het landschap, zoals het midden of een kant van een waterloop, rivier of een weg. Als er geen geschikte natuurlijke grens aanwezig was, konden grenslijnen gemarkeerd worden door het graven van een gracht en wal of door op regelmatige afstand hopen zand te maken. De grens tussen de gemeenten Heeze en Aalst volgde in 1826 bijvoorbeeld een 'opgeschoten wal' tot aan een houten paal en verder over 'opgeworpen hoopjes'.⁴⁷⁷⁵ Meestal beperkte men zich tot het aangeven van grenspunten en volgde de grens de denkbeeldige rechte lijn tussen de betreffende punten. Als natuurlijke grenspunten dienden markante 'punten' in het landschap, zoals grote keien, bomen, vennen of bestaande hoogtes. Zo werd een grenspunt tussen de gemeintes van Veghel en Schijndel gevormd door een eikenboom staande op De Vrouwkensberg te Eerde.⁴⁷⁷⁶ Als kunstmatige grenspunten dienden houten palen, stenen palen, gegraven gaten, kunstmatig aangelegde verhogingen of gebouwen. Een van de grenspunten van de gemeint van Tilburg en Goirle met de gemeint van Poppel werd gevormd door een huis.⁴⁷⁷⁷ De gemeint van Haaren kende in Helvoirt als grenspunt een boomstronk waarin een beeld van Sint-Nicolaas was geplaatst.⁴⁷⁷⁸

Er is weinig gepubliceerd over de dorpsgrenzen tijdens het Ancien Régime. In 1888 scheef De Vries een proefschrift over gemeentegrenzen in Nederland vanaf 1798. Over de periode daarvoor schreef hij dat dorpsgrenzen afgeleid waren van parochiegrenzen. Vanwege de tienden moesten in de Middeleeuwen de grenzen nauwkeurig afgebakend worden.⁴⁷⁷⁹ Deze gedachte wordt ook naar voren gebracht door Genicot,⁴⁷⁸⁰ Reynolds⁴⁷⁸¹, Dierkens⁴⁷⁸² en, voor het gebied van de Meierij van 's-Hertogenbosch, door Theuws.⁴⁷⁸³ Hoppenbrouwers merkt in zijn studie naar de middeleeuwse samenleving in het Land van Heusden op dat het primaire territoriale kader van lokale gemeenschappen in de late Middeleeuwen niet meer bepaald werd door de parochiegrenzen, maar door het rechtsdistrict.⁴⁷⁸⁴ Genicot veronderstelt naar aanleiding van zijn studie naar de grenzen in het graafschap Namen dat de kadastrale gemeentegrenzen uit

⁴⁷⁷⁵ Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Aalst en dossier Heeze.

⁴⁷⁷⁶ Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Veghel en dossier Schijndel.

⁴⁷⁷⁷ Kadasterkantoor Breda, dossier Goirle.

⁴⁷⁷⁸ Camps, *ONB I*, 932-934 nr. 778 d.d. 1309 mei 24: *infra viam tendentem de cemiterio ecclesie de Hellevort usque at truncum in quo consistit imago beati Nicolai*.

⁴⁷⁷⁹ De Vries, *Gemeentegrenzen*, 1.

⁴⁷⁸⁰ Genicot, *Rural communities*, 26-27, 90.

⁴⁷⁸¹ Reynold, *Kingdoms and communities*, 81.

⁴⁷⁸² Dierkens, 'Les paroisses rurales', 21-47.

⁴⁷⁸³ Theuws, 'De oerparochie', 191-192; idem, 'Middeleeuwse parochiecentra', 106-107; idem, 'The archeology of the curia', 284.

⁴⁷⁸⁴ Hoppenbrouwers, *Het Land van Heusden*, 29-31, 541.

de negentiende eeuw een goede basis vormen voor de reconstructie van Middeleeuwse dorpsgrenzen.⁴⁷⁸⁵

In deel twee en drie werd duidelijk gemaakt dat het begrip ‘algemeen bestuurlijk ressort’ vóór 1811 in de Meierij van 's-Hertogenbosch niet voor alle plaatsen eenduidig gedefinieerd kan worden. In elk rechterlijk ressort werden algemene dorpskeuren gemaakt. Dit is te beschouwen als een algemeen bestuurlijke taak. In een aantal rechterlijke ressorten kwamen sinds de zestiende eeuw meer plaatsen met een eigen dorpskas voor. Deze dorpskassen brachten besluitvorming en algemene regelgeving met zich mee, die niet voor het gehele rechterlijk ressort, maar slechts voor het ressort met een dorpskas van belang waren. Deze situatie bleef hier en daar tot 1811 bestaan. Verder blijkt uit de bronnen dat er verschillende grenzen bestonden, zoals grenzen vanwege rechten in gemeintes, grenzen van heerlijkheden, van rechtsgebieden, van parochies, van vrijheden en fiscale grenzen. De bronnen vermelden ook dorpsgrenzen. Sommige van die grenzen waren per definitie grenzen voor het algemeen bestuurlijk ressort, omdat deze grenzen als zodanig genoemd worden of een zaak afbakenden die tot het algemeen bestuur behoorde. Andere typen grenzen functioneerden niet overal als grenzen voor het algemeen bestuurlijk ressort, omdat bepaalde kwesties in sommige plaatsen wel en in andere plaatsen niet door het algemeen bestuurlijk orgaan behartigd werden. Grenzen van de eerste categorie waren:

- ‘dorpsgrenzen’, als deze in de bronnen genoemd worden;
- grenzen van openbaar rechterlijke ressorten (vanwege de keuren). Daartoe worden ook de grenzen van de heerlijkheden gerekend. Heerlijkheidsgrenzen bakenden bepaalde aspecten van de openbare rechtspraak af en daarnaast nog een aantal andere rechten en plichten.
- Grenzen ten behoeve van de dorpsfinanciën, zoals:
 - grenzen vanwege de dorpsbelastingen en ook vanwege de bede en de verponding, voorzover die een deel vormden van algemene plaatselijke financiën.
 - Een grens tot waar percelen van de gemene gronden ten behoeve van de eigen dorpskas verkocht mochten worden.

Andere grenzen bakenden bestuurlijke taken af die op sommige plaatsen wel en in andere plaatsen niet tot het algemeen bestuur behoorden. Deze grenzen konden op sommige plaatsen geheel, op andere plaatsen gedeeltelijk en elders weer helemaal niet als dorpsgrens functioneren.

- In algemeen bestuurlijke ressorten met een eigen gemeint vormden de grenzen van de gemeint tevens dorpsgrenzen, omdat het beheer van de gemeint daar geplaatst kan worden in het kader van het algemeen bestuur. Enige nuance is daarbij nodig, want het is mogelijk dat een aantal bewoners van dat ressort en hun goederen buiten de grenzen van de gemeint gesitueerd waren. Elders dient men het beheer van de gemeint als een specifieke organisatie te beschouwen en konden de grenzen van de gemeint niet (helemaal) als dorpsgrens dienen.
- Ook de grenzen van kerkelijke parochies konden dorpsgrenzen zijn, maar noodzakelijk was dat niet. Niet alle kerkelijke parochies kwamen overeen met een algemeen bestuurlijk ressort.

⁴⁷⁸⁵ Genicot, ‘Ligne et zone’, 29-42.

- Tot deze categorie kunnen ook de grenzen van polders gerekend worden.
- Verder is het een vooralsnog onbeantwoorde vraag in hoeverre vrijheden grenzen kenden en of vrijheidsgrenzen per definitie als dorpsgrens beschouwd mogen worden.

In de volgende hoofdstukken zullen we de verschillende grenzen bespreken zoals we die in eigentijdse bronnen aantreffen. Eerst worden de grenzen van vrijheden behandeld. Daarna de grenzen van parochies, van gemeintes en van de polders. Vervolgens komen de rechterlijke grenzen aan bod. Hiervan bespreken we eerst de grenzen van de heerlijkheden. Dan beantwoorden we de vraag in hoeverre kaarten en geschreven bronnen ons informeren over rechterlijke grenzen anders dan de heerlijkheidsgrenzen. Bij de bespreking van de kaarten wordt een onderscheid gemaakt tussen historische kaarten en oude kaarten. Historische kaarten geven een interpretatie of reconstructie van een situatie uit een vroegere periode, terwijl oude kaarten de eigentijdse situatie afbeelden.⁴⁷⁸⁶ Verder waren er minstens twee typen grenzen die te maken hadden met de plaatselijke algemene financiën, namelijk de grenzen vastgesteld ten behoeve van de plaatselijke belastingen en de grenzen in verband met het verkopen van percelen van de gemeint. Beide typen worden besproken. Dat we de verschillende typen grenzen afzonderlijk bespreken, impliceert niet dat voor de inwoners overal hetzelfde onderscheid bestond. Grenzen die vastgesteld werden voor een bepaald doel, kunnen ook als grens voor andere zaken of als dorpsgrens beleefd zijn..

Hierna volgt ter illustratie een geheel ander verhaal. Voor een deel van één dorpsgrens, namelijk die tussen Sint-Oedenrode en Veghel te Eerde, wordt beschreven hoe de verschillende typen mogelijke dorpsgrenzen tot verschillende interpretaties en een geschil leidden tussen Sint-Oedenrode en Veghel. Dit hoofdstuk maakt het mogelijk de abstracte beschouwingen over de grenzen te relateren aan een werkelijk bestaande situatie en laat bovendien zien dat grenzen ook door menselijk handelen beïnvloed konden worden.

Met de vaststelling van de gemeentegrenzen vanaf 1811 en de invoering van het kadaster in 1832 werd het proces van het ontstaan van grenzen van algemeen bestuurlijke ressorten in de Meierij afgesloten. De vaststellingen van de gemeentegrenzen zullen besproken worden in het licht van de al bestaande dorpsgrenzen. Hierna wordt kort ingegaan op de opvattingen van Avonds en Genicot over de relatie tussen plaatselijke grenzen en landsgrenzen in de late Middeleeuwen. Deel vier wordt afgesloten met een synthese.

⁴⁷⁸⁶ Koeman, *Geschiedenis van de kartografie*, 2.

37 DE GRENZEN VAN DE VRIJHEDEN

In hoofdstuk vijf werden de data van verlening van de privileges aan de veertien vrijheden in de Meierij van 's-Hertogenbosch besproken. In al deze vrijheden was een schepenbank aanwezig. De ressorten van de betreffende schepenbank en van de vrijheid kwamen echter niet overal overeen. In enkele plaatsen waren de privileges aan slechts een deel van het rechterlijk ressort gegeven. Buiten de Meierij van 's-Hertogenbosch, bijvoorbeeld in Hoogstraten, was hier en daar sprake van een binnenbank voor de lieden die tot de vrijheid behoorden en een buitenbank voor de lieden die niet tot de vrijheid behoorden.⁴⁷⁸⁷ Binnen de Meierij van 's-Hertogenbosch kwamen dergelijke binnen- en buitenbanken niet voor. In dit hoofdstuk wordt nagegaan waar het ressort van de vrijheid overeenkwam met dat van de schepenbank en waar dat niet het geval was. Tevens worden de bekende grenzen van vrijheden beschreven.

37.1 's-Hertogenbosch

Op 27 juli 1409 verklaarden drie Bossche poorters dat een zeker persoon gedoopt werd in Orthen en dus een Bosch' poorter was.⁴⁷⁸⁸ Het is aannemelijk dat Orthen en Maalstroom vanaf de instelling van een hertogelijke schepenbank in 's-Hertogenbosch en vanaf de eerste verlening van privileges tot de jurisdictie van deze schepenbank en de Vrijdom behoord hebben. Op 14 januari 1368 is sprake van goed gelegen binnen de vrijheid van 's-Hertogenbosch ter plaatse genaamd 'Dunghen'.⁴⁷⁸⁹ Op 25 juni 1372 is sprake van lieden die 'op Den Dungen woonechtig zijn binnen die vrijheit der stad van Den Bossche'.⁴⁷⁹⁰ In de rekening van de rentmeester van de stad en meierij van 's-Hertogenbosch van 1403-1404 wordt vermeld: 'van der vrijheijt buten d'stat van Den Bosch op De Dongen'.⁴⁷⁹¹ Uit een stuk van 9 september 1505 van schepenen van 's-Hertogenbosch blijkt dat de inwoners van Den Dungen dan als poorters bijdragen aan de accijnzen en andere lasten.⁴⁷⁹² Er zijn aanwijzingen dat Hintham in de tweede helft van de dertiende eeuw niet tot de jurisdictie van de schepenbank en de Vrijdom van 's-Hertogenbosch behoord heeft, maar tot de schepenbank van Heeseind.⁴⁷⁹³ Een deel van Hintham werd in de eerste helft van de veertiende eeuw opgenomen in het door de stadsvesten omsloten gebied en werd daarmee een deel van de vrijheid.⁴⁷⁹⁴

Van Ermen concludeert dat ook Vught en Cromvoirt in 1404 tot de vrijheid van 's-Hertogenbosch behoorden, omdat deze plaatsen in dat jaar onder de jurisdictie van de laagschout van 's-Hertogenbosch ressorteerden.⁴⁷⁹⁵ Deze conclusie is niet juist. Weliswaar werd

⁴⁷⁸⁷ Leenders, *Turnhoutervoorde*, 25.

⁴⁷⁸⁸ SADB, Bossche Protocollen inv. nr. 1186, fol. 244 d.d. 1409 september 27; Smulders, 'Bossche poorter', 151.

⁴⁷⁸⁹ Mommers, *Inventaris Den Dungen*, 7: *sitis infra libertatem de Buscoduce supra locum dictum Dunghen*.

⁴⁷⁹⁰ Mommers, *Inventaris Den Dungen*, 7.

⁴⁷⁹¹ ARAB, ARK, rentmeestersrekeningen inv. nr. 5232, fol. 1v d.d. 1403-1404.

⁴⁷⁹² Coopmans, 'De onderlinge rechtsverhoudingen', 77-78.

⁴⁷⁹³ Zie par. 31.9

⁴⁷⁹⁴ Zie par. 5.3.1.

⁴⁷⁹⁵ Van Ermen, *Feodaal-heerlijke verhoudingen*, 359 en 362.

de laagschout van 's-Hertogenbosch de uitoefening van rechterlijke taken met de daarbij behorende inkomsten te Vught en Cromvoirt gegund, maar de inwoners van Vught deelden niet in de aan de Bossche poorters gegeven privileges. Vught had in 1404 een eigen schepenbank en behoorde niet tot de jurisdictie van de schepenbank en de Vrijdom van 's-Hertogenbosch.⁴⁷⁹⁶ Op 4 augustus 1419 stond de hertog een uitbreiding van de Vrijdom richting Vught toe. In verband met de nering waren mensen buiten de stad op de Vughterdijk gaan wonen, dit tot grote schade van de stad. Daarom bepaalde de hertog dat die dijk voor een deel tot de Vrijdom zou behoren. Hiermee werd de Reut binnen de Vrijdom getrokken.⁴⁷⁹⁷

In de in 1606 opgetekende 'costuijmen' wordt de Vrijdom omschreven als 'Orthen, Hintham, op den Dungen, buyten die Vuchterpoort op 't Reut'. In een bij deze 'costuijmen' gemaakte aantekening van 1717 staat dat de 'vrijdom van de statdt streckt hem buijten die buitenpoort tot Hinthem toe inclues, buyten St. Antonis Poorte ende de Heeckel op Den Dungen ende Ouden Pettelaer, buyten de Vughtenpoorte op den Steenwegh tot het Bergsken toe, buyten St. Janspoorte op Deuteren, tot het capelleken aldaer, tot buyten den Boom het Boschvelt deur, d'Orte Poorte geheel Oirthen deur'.⁴⁷⁹⁸ Deze omschrijving geeft een lineaire grens van de Vrijdom.⁴⁷⁹⁹ Resumerend kan vastgesteld worden dat de gehuchten die tot de Vrijdom van de stad behoorden tevens ressorteerden tot de jurisdictie van de schepenbank van 's-Hertogenbosch. De ressorten van de vrijheid en de schepenbank kwamen dus overeen.

37.2 Oisterwijk

In het rechterlijk ressort Oisterwijk bestond een verschil tussen het erfrecht binnen de vrijheid en daarbuiten. Bij het overlijden van een van de echtelieden binnen de vrijheid werd de langstlevende van het echtpaar zonder de kinderen als cijsplichtige in het cijsboek van de hertog geschreven. Buiten de vrijheid volgde de langstlevende met de kinderen op. Deze rechtsregel komt uit een in 1550 overgeschreven document, maar is ongetwijfeld ouder.⁴⁸⁰⁰ Uit deze gegevens blijkt dat de vrijheid Oisterwijk zich beperkte tot de nederzetting Oisterwijk. Onder de schepenbank van Oisterwijk ressorteerden ook Haaren, Udenhout, Berkel, Enschoot en Heukelom. De inwoners van deze plaatsen deelden niet in de privileges van de vrijheid Oisterwijk. In 1292 gaf de hertog van Brabant het recht om accijnzen te heffen aan 'die van

⁴⁷⁹⁶ ARAB, ARK, rekening van de laagschout van 's-Hertogenbosch inv. nr. 13003, fol. 10-10v d.d. 1404-1405: 'de banck van Vucht onde den voirs(eid) ondescoute dair dese na volghende heertganc toe hoert ende gaet ten hoefde t'shertoghen bossche ende al m(yne)er genediger vrouwen toe horende.' 'In den heertganc van Cromvoirt al m(yne)e genedig(ige) Vrouwen toe horende ende onder den voirs(eid) banck van Vucht'.

⁴⁷⁹⁷ Coopmans, 'De onderlinge rechtsverhoudingen', 76-77.

⁴⁷⁹⁸ Coopmans, 'De onderlinge rechtsverhoudingen' 75-76.

⁴⁷⁹⁹ Vanaf 1499 was er sprake van een ruimer gebied om de stad (Vught, Rosmalen en Berlicum) waar bepaalde activiteiten verboden waren om de Bossche belangen en privileges te beschermen: Coopmans, 'De onderlinge rechtsverhoudingen' 81-82.

⁴⁸⁰⁰ RANB, Archief van de Raad en Rentmeester-generaal der Domeinen inv. nr. 290: 'tot Oisterwyck binnen der vryheits is tocht, dat is te weten wanneer de vader off moeder storf, so compt die lancxlevende te boeck ter tochten sonder die kynderen. Mer (..) buyten der vryheit van Oesterwyck, als die vader oft moeder sterft, so compt de lancxlevende te boeck metten kynderen'.

Oisterwijk'.⁴⁸⁰¹ Hiermee werd wel het ressort van de schepenbank bedoeld.⁴⁸⁰²

Voor lineaire grenzen van de vrijheid Oisterwijk bestaan geen aanwijzingen.⁴⁸⁰³ Als er géén lineaire grenzen bestonden, is het de vraag hoe bepaald werd welk huis al dan niet tot de vrijheid behoorde. Fasel veronderstelt dat de vrijheid dat deel van het rechterlijk ressort was, waar de regenten van Oisterwijk het administratief bestuur voerden.⁴⁸⁰⁴ De onderhorige nederzettingen Haaren, Udenhout, Berkel, Enschoot en Heukelom maakten zich echter pas in de zestiende eeuw los van het administratief bestuur van Oisterwijk. Oisterwijk werd in 1526 gesplitst voor de inning van de bedden, maar de plaatselijke quote voor de bedde werd al eerder over de diverse plaatsen omgeslagen. Vóór 1438 werden belastingplichtigen individueel aangeslagen. Voor het functioneren van plaatselijke functionarissen voor het omslaan en het innen van de bedden in de onderhorige plaatsen vóór 1438 zijn geen aanwijzingen gevonden. Wat de maten betreft, was er in 1571 een standaardvat voor de droge inhoudsmaten voor de vrijheid Oisterwijk en een identiek vat voor de onderhorige plaatsen.⁴⁸⁰⁵ Sinds wanneer de onderhorige plaatsen over een eigen standaardvat beschikten is niet bekend.

Ongetwijfeld moet het ook in de dertiende en veertiende eeuw voor de inwoners al duidelijk geweest zijn of men al dan niet tot de vrijheid Oisterwijk behoorde, maar de bronnen geven weinig houvast. De eigen identiteit van de verschillende plaatsen komt het sterkst tot uiting in de aanwezigheid van een kapel of kerk in alle genoemde plaatsen behalve Heukelom. (Heukelom had weer wel een eigen gemeint.) Vanuit kerkelijk-juridisch oogpunt was die eigenheid minder sterk; de kapellen van Helvoirt, Udenhout en Berkel waren afhankelijk van de parochiekerk van Oisterwijk. Haaren had een eigen parochiekerk, terwijl de kerk van Enschoot vanaf 1319 door dezelfde pastoor bediend werd als de kerk van Tilburg.⁴⁸⁰⁶ In hoeverre de geografische situering – nederzettingen van elkaar gescheiden door woeste gronden en onbewoonde akkergebieden – voldoende duidelijkheid gaf, is niet bekend. Voor de huizen nabij de markt was evident dat zij tot de vrijheid behoorden. Een formeel onderscheid was dat voor percelen uitgegeven in het centrum of aan de markt van een vrijheid een hoger cijnstarief gold dan voor de percelen uitgegeven voor de landbouw.⁴⁸⁰⁷ Voor de bebouwing halverwege Oisterwijk en de andere gehuchten kan eventueel huis voor huis vastgesteld zijn of de inwoners ervan al dan niet tot de vrijheid behoorden. Waarschijnlijk was de vrijheid beperkt tot de huizen aan en nabij de markt.

37.3 Eindhoven

⁴⁸⁰¹ Camps, *ONB I*, 592-593 nr. 489 d.d. 1292.

⁴⁸⁰² Zie par. 30.2. De inwoners van Haaren blijken omstreeks 1495 accijnzen te hebben betaald.

⁴⁸⁰³ De jurisdictiegrens die in 1391 tussen Oirschot en Oisterwijk vastgesteld werd, was geen grens van de vrijheid Oisterwijk, aangezien het ressort van de vrijheid Oisterwijk en het rechterlijk ressort van Oisterwijk niet overeenkwamen.

⁴⁸⁰⁴ Zie ook: Fasel, *Inventaris Oisterwijk*, 7.

⁴⁸⁰⁵ Zie par. 8.3.1.

⁴⁸⁰⁶ Zie par. 301.1.

⁴⁸⁰⁷ Van Asseldonk, 'Census domini ducis', *passim*.

Volgens een verklaring uit 1568 waren in Eindhoven de borgemeesters verantwoordelijk voor het toezicht op de grenzen van de stad.⁴⁸⁰⁸ De oudst gevonden beschrijving van de grenzen van Eindhoven dateert pas uit de periode 1826-1829, toen de gemeentegrenzen vastgesteld werden.⁴⁸⁰⁹ Alle gemeentegrenzen van Eindhoven volgden toen natuurlijke of gegraven waterlopen. Hoe oud waren deze grenzen? Aan de zuidoostzijde werd op 17 april 1826 de Dommel als grens met de gemeente Stratum aangewezen. Tussen de Dommel en de stadsgracht bevond zich een strook grond met een breedte variërend van slechts ongeveer vijftig tot honderd meter.⁴⁸¹⁰ De weg naar de stadspoort leidde hier over een tolbrug over de Dommel. Deze brug was particulier bezit. De stad had minstens vanaf de zestiende eeuw de zorg voor het onderhoud van de weg tussen deze tolbrug en de brug over de stadsgracht.⁴⁸¹¹ Hieruit volgt dat de Dommel minstens vanaf de zestiende eeuw waarschijnlijk de zuidoostgrens vormde van Eindhoven.

Aan de noordoostzijde grensde Eindhoven aan een uithoek van de gemeente Woensel. Bij de vaststelling van deze gemeentegrens werden de burgemeesters van Woensel en Eindhoven het niet eens. Eindhoven wilde de grond tussen de stadsveste en de Dommel bij de gemeente Eindhoven voegen, om ontduiking van stedelijke belastingen tegen te gaan. Volgens Woensel behoorde het gebied tot de gemene gronden van Woensel.⁴⁸¹² Bij Koninklijk Besluit werd Woensel op 2 mei 1829 in het gelijk gesteld.⁴⁸¹³ Kennelijk was aan deze zijde de stadsveste de oudere grens.

Aan de noordwestzijde werd op 17 april 1826 een gedeelte van de Gender als grens met Strijp aangewezen.⁴⁸¹⁴ Aan de zijde van de op dezelfde dag vastgestelde grens met de gemeente Gestel en Blaarthem behoorde een behoorlijk gebied buiten de stadswallen bij de gemeente Eindhoven. Dit gebied was ongeveer even groot als het gebied binnen de stadswallen en werd omgrensd door water: de stadsgracht, de Dommel, de Rungraaf en de Gender.⁴⁸¹⁵ De Rungraaf was een gegraven sloot die de grens met Gestel aangaf en werd al in 1456 als 'die Runne' genoemd.⁴⁸¹⁶ De wegen komende van Eindhoven kruisten de Rungraaf bij 'dat Ghestels Valheic', dat al in 1398 wordt genoemd.⁴⁸¹⁷ Het gedeelte aan de Eindhovense zijde van de Rungraaf was hier met een hek afgesloten van het gebied aan de overzijde van de Rungraaf. Melssen vermoedt dat een huis met erf en een 'stenen kamer' staande 'op die Berghe' aan 'die vest', dat van 1452 tot 1456 vermeld wordt, nabij de Rungraaf stond.⁴⁸¹⁸ Deze grens van Eindhoven bestond vermoedelijk al aan het einde van de veertiende eeuw.

⁴⁸⁰⁸ Melssen, 'Eindhoven', 91.

⁴⁸⁰⁹ Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Eindhoven.

⁴⁸¹⁰ Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Eindhoven en dossier Stratum.

⁴⁸¹¹ Melssen, 'Eindhoven', 85.

⁴⁸¹² Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Eindhoven en dossier Woensel.

⁴⁸¹³ Van der Heijden en Sanders, *Noord-Brabant*, 185.

⁴⁸¹⁴ Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Eindhoven en dossier Strijp.

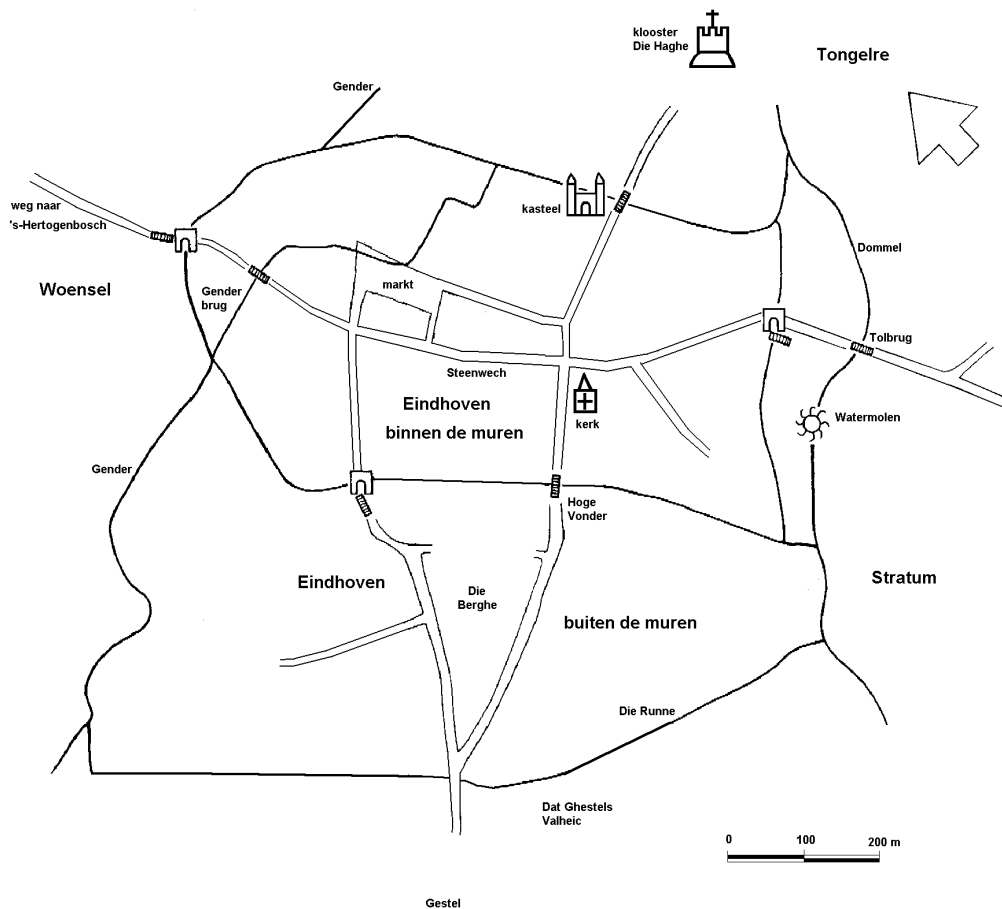
⁴⁸¹⁵ Melssen, 'Eindhoven', 84, 86; Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Eindhoven en dossier Gestel met Blaarthem.

⁴⁸¹⁶ SADB, Bossche Protocollen inv. nr. 1226, fol. 145 d.d. 1456; Melssen, 'Eindhoven', 86, noot 352.

⁴⁸¹⁷ Melssen, 'Eindhoven', 83-84.

⁴⁸¹⁸ Melssen, 'Eindhoven', 83.

Afb. 37.1. Eindhoven (naar een tekening van Jan Melssen).⁴⁸¹⁹

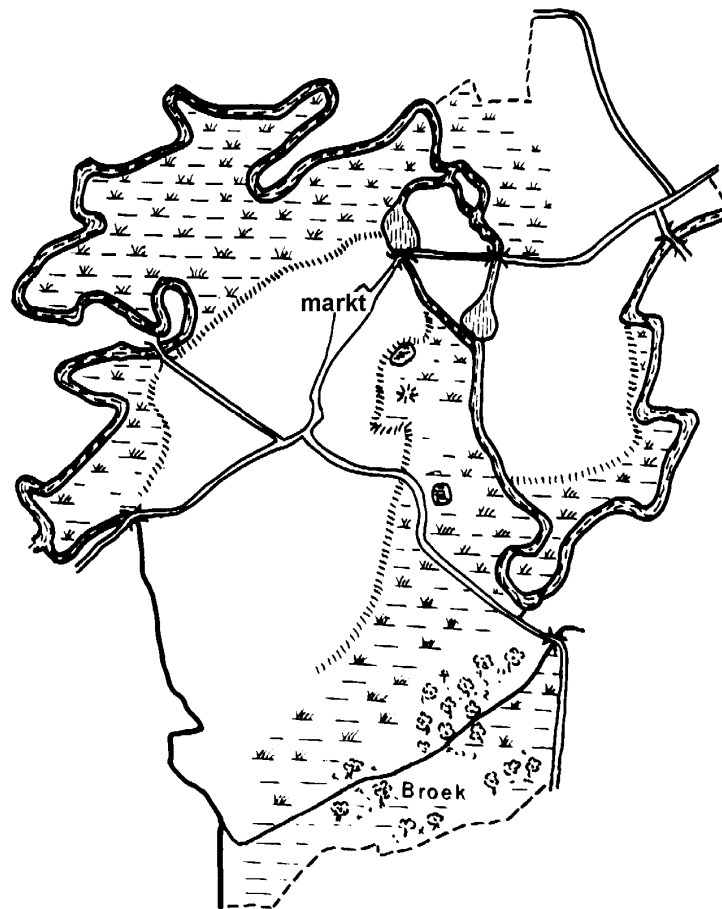
De conclusie is dat de grenzen van Eindhoven natuurlijke grenzen waren die waarschijnlijk al in de late Middeleeuwen bestonden. Wat was de aard van deze grenzen? Ging het primair om grenzen van de heerlijkheid, om grenzen van de vrijheid, of beide? Met andere woorden dienden deze grenzen in de eerste plaats om bepaalde rechten en plichten van de heer af te bakenen of om vast te stellen welke huizen tot het ressort van de vrijheid behoorden? Dit is niet met zekerheid te zeggen omdat geen omschrijvingen van de grenzen gevonden zijn waarin deze ofwel grenzen van de heerlijkheid, ofwel grenzen van de vrijheid genoemd worden, of waaruit de aard van de grenzen anderszins zou kunnen blijken. De heerlijkheid Eindhoven dateert uit de dertiende eeuw. Omdat grenzen van heerlijkheden die uit die tijd dateren meestal vastgesteld werden en grenzen van vrijheden zelden, ben ik geneigd om de grenzen van Eindhoven primair als heerlijkheidsgrenzen te beschouwen, met de kanttekening dat ze ook gefunctioneerd zullen hebben als grenzen voor de vrijheid en het bestuurlijk en rechterlijk ressort van Eindhoven.

⁴⁸¹⁹ Melssen, 'Eindhoven', 84.

37.4 Sint-Oedenrode

In 1232 verleende Hendrik I aan de inwoners van Sint-Oedenrode dezelfde vrijheid als de burgers van 's-Hertogenbosch reeds bezaten. De lineaire grenzen van het gebied van deze vrijheid werden op 30 maart 1341 omschreven en omvatten toen de eigenlijke dorpskom van Sint-Oedenrode en Eerschot waar de parochiekerk stond.⁴⁸²⁰ In dezelfde oorkonde wordt aan de schepenen en gezworenen van Sint-Oedenrode het recht gegeven of bevestigd keuren te maken voor het hele rechterlijke ressort, dat groter was dan de vrijheid. Omstreeks 1364 werden de namen op schrift gesteld van diegenen die moesten meebetalen aan de boete die namens de hertog was opgelegd vanwege het vernielen van het huis van Jekschot. Onder de vrijheid werden 93 namen vermeld; de lijst van inwoners van Sint-Oedenrode buiten de vrijheid telde 127 namen.⁴⁸²¹

Afb. 37.2. De grenzen van de vrijheid Sint-Oedenrode in 1341.⁴⁸²²

⁴⁸²⁰ SABNO, Rayon Veghel, OAA Sint-Oedenrode inv. nr. 2.

⁴⁸²¹ ARAB, ARK, Rolrekeningen inv. nr. 2997.

⁴⁸²² Heesters, *Sint-Oedenrode*, 64.

Op 10 augustus 1403 breidde hertogin Johanna de vrijheid uit tot de gehele parochie Sint-Oedenrode.⁴⁸²³ In Sint-Oedenrode kwamen de ressorten van de parochie en de schepensbank overeen. Het al dan niet behoren tot de parochie en het rechterlijk ressort van Sint-Oedenrode was verbonden aan bepaalde huizen. Een aantal van die onderhorige huizen stond buiten de grenzen van de gemeint van Sint-Oedenrode, bijvoorbeeld te Berselaar en te Eerde. Die van Eerde maakten desalniettemin gebruik van de gemeint van Sint-Oedenrode, die van Berselaar niet. Ook inwoners van Hermalen, Breugel en Kasteren maakten gebruik van de gemeint van Sint-Oedenrode, zonder echter tot de vrijheid, de parochie en het rechterlijk ressort van Sint-Oedenrode te behoren; zij behoorden tot andere parochies en rechterlijke ressorten. Het ressort van de gerechtigden in de gemeint kwam hier dus niet overeen met het rechterlijk of algemeen bestuurlijk ressort. Een aantal grenzen van de gemeintes van Sint-Oedenrode kan nog wel als grens voor het rechterlijk en bestuurlijk ressort gefunctioneerd hebben, maar niet alle. Te Eerde was bijvoorbeeld de grens van de gemeint volgens de regenten van Sint-Oedenrode nadrukkelijk niet de grens van het rechterlijk en bestuurlijk ressort.⁴⁸²⁴ De vrijheid Sint-Oedenrode verloor met de vergroting van het ressort in 1403 haar in 1340 vastgestelde lineaire grenzen, terwijl slechts een deel van de grenzen van de gemeint na 1403 als grens voor de vrijheid functioneerde.⁴⁸²⁵

37.5 Helmond

Helmond kreeg in of vóór 1241 en waarschijnlijk in 1232-1233 vrijheidsrechten. In 1314 ruilde Jan III, hertog van Brabant, goederen en rechten met Jan van Berlaar. De hertog kreeg inkomsten en rechten te Lier en Jan van Berlaar cijnzen, goederen en rechten te Helmond. Ten aanzien van de rechtspraak werd bepaald dat Jan 'int dorp ende in die vreiheit van Helmont alsoo als sy haerre streckende ende durende is' de heerlijkheid en de lage rechtspraak van de hertog in leen zou houden.⁴⁸²⁶ Hieruit volgt dat het ressort van de vrijheid Helmond overeenkwam met het rechterlijk ressort van Helmond en de heerlijkheid Helmond. Als er een overtreding begaan zou worden waarop lijfstraffen of de doodstraf stond, diende Jan de misdadiger uit te leveren aan de schout van de hertog 'op d'ende van der vreiheit van Helmont om over te rechte'.⁴⁸²⁷ Dit uitleveren van misdadigers aan de grens van de vrijheid, zal gebeurd zijn op het punt waar een weg de vrijheid of heerlijkheid binnenkwam of verliet. Betekent dit dat er een lineaire grens voor de vrijheid bestond? Volgens Frenken kwam de grens van de

⁴⁸²³ Mommers, *Sint-Oedenrode*, 7-8: 'dat ons geheel dorp ende prochie van Rode tot derselver onser vrijheit, van dese daige voert allewege hoeren sal ende tegader een vrijheit wesen ende blijven ende datselve recht hebben ende daertoe staen, dat onse vrijheit tot hiertoe gehadt heeft ende geweest is, gelijk onse voorouders hen dat verleent hebben'.

⁴⁸²⁴ Zie hoofdstuk 44.

⁴⁸²⁵ Zie ook par. 5.2.3 en hoofdstuk 38.

⁴⁸²⁶ Krom en Sassen, *Oorkonden Helmond*, 9-14 nr. IX d.d. 1314 juli 5.

⁴⁸²⁷ Krom en Sassen, *Oorkonden Helmond*, 9-14 nr. IX d.d. 1314 juli 5.

heerlijkheid overeen met de grens van de gemeint van Helmond.⁴⁸²⁸ Er bestond geen grens specifiek voor de vrijheid, maar (een groot deel van) de grens van de gemeint kan als zodanig gefunctioneerd hebben.

37.6 Hilvarenbeek

Hilvarenbeek kreeg in of vóór 1340 de status van vrijheid.⁴⁸²⁹ Schepenen te Hilvarenbeek worden in 1336 voor het eerst vermeld.⁴⁸³⁰ Onder de schepenbank ressorteerden Hilvarenbeek, Diessen, Riel en Westelbeers. Omstreeks 1650 werd verklaard dat het Vrijthof in Hilvarenbeek 'besloten als voor is een borgelijcke ende geprivilegieerde plaetsche, aengaende haeren vrijdom, mette voorschreven vier heckens gesepareert van d'andere gehuchten nyet vrij, in manieren als hier naer volght, welcken vrijdom den name van Vrijthoff selfs mede brenght, significerende eenen borgelijcken ende geprivilegieerde plaetsche'. De inwoners van het Vrijthof waren vrijgesteld van het repareren van straten en wegen; dat moesten de onderhorigen van de schepenbank van buiten het Vrijthof doen. Lieden van elders konden binnen het Vrijthof tijdens de week- en jaarmarkten niet gearresteerd worden. De inwoners van het Vrijthof hadden privileges die de andere onderhorigen van de schepenbank van Hilvarenbeek niet hadden. Hieruit blijkt dat de vrijheid Hilvarenbeek aanvankelijk beperkt was tot de huizen direct aan de markt en dat de vrijheid op de in- en uitgaande wegen met een hek afgesloten was. Verder werd verklaard dat het Vrijthof 'als wesende 't hooft van de vrijheijt van Hilvarenbeek, dorpen ende geheuchten derselver dingbanck, plach bewoont te worden (gelijk voor den meestendeel noch is) bij lieden van neringe, hanteringe ende ambachtslieden van alderhande wercken, als bij herbergieren, winckelieren van wolle ende lijnvaet ende laeckenen, cremers, vetteveriers, bij hoijmaeckers, schoonmakers, wevers van tycken ende lyvaete laeckenen, block ende plattijn maeckers, greelmakers, cuijpers, cleermaeckers ende dijergelijcke' en niet hun kost verdienden met het bewerken van land of het houden van vee.⁴⁸³¹ In deze verklaring werd het Vrijthof 'het hoofd van de vrijheid' genoemd.

In de bronnen worden de vrijheid en het rechterlijk ressort van Hilvarenbeek vaak als synoniemen genoemd. Zo werden in 1570 de 'costuijmen (...) der vrijheijt ende dinghbancke van Hilvarenbeek' op schrift gesteld.⁴⁸³² In 1640 worden de schepenen van de vrijheid genoemd.⁴⁸³³ Het randschrift van de schependomszegels van Hilvarenbeek in de periode 1658-1795 luidt: 'zegel der vryheyd en dinghbanke van Hilverenbeek'.⁴⁸³⁴ In 1790 werd de jacht in het gebied van de vrijheid en dingbank van Hilvarenbeek verpacht, waarmee het hele rechterlijk ressort

⁴⁸²⁸ Frenken, *Helmond I*, 42-43; zie ook par. 40.2.

⁴⁸²⁹ Zie par. 5.2.6.

⁴⁸³⁰ Erens, *Oorkonden Tongerlo III*, 343.

⁴⁸³¹ RHCT, OAA Hilvarenbeek inv. nr. 276: 'Deductie voor de ingestenen ende geerffde van den Vrijthoff geseten die sij liggende hebben binnen de vier heckens aldaer als binnen vier poorten van den Vrijthoff'. De verklaring is van 17 augustus 1651. Er is een verklaring de dato 24 maart 1648 in verwerkt.

⁴⁸³² Christyn, *Brabants Recht*, 1013.

⁴⁸³³ RHCT, Archief van de heerlijkheid Hilvarenbeek inv. nr. 281, akte waarbij de schepenen der vrijheid Hilvarenbeek verklaren, dat Wouter Jansen de Wit circa 1640 door hen tot breukmeester is aangesteld, afschrift d.d.1648.

bedoeld werd.⁴⁸³⁵ Het is nog onduidelijk wat voor betekenis we aan dit taalgebruik mogen geven. Het is mogelijk dat de bewoners van het Vrijthof hun geprivilegieerde positie ten opzichte van de andere onderhorigen van de schepenbank op den duur verloren, waardoor de vrijheid uitgebreid werd tot het hele rechterlijke ressort. Een ontwikkeling die in Sint-Oedenrode plaatsvond, maar voor Hilvarenbeek nog niet bewezen is.

37.7 Mierde

Het opschrift op het zegel van de schepenen van Mierde van 1350 luidt: *sigillum scabinorum libertatis de Mierde*.⁴⁸³⁶ De schepenbank werd in Hooge Mierde gespannen.⁴⁸³⁷ Op 7 oktober 1453 werd door de hertog van Brabant bevestigd dat de plaatsen ressorterende onder de schepenbank van Mierde door de hertog meer dan zeventig jaar geleden geprivilegieerd waren zoals de andere vrijheden in de Meierij.⁴⁸³⁸ Een vonnis van de Raad van Brabant van 20 februari 1478 zegt van Hooge Mierde, Lage Mierde en Hulsel: 'welke drie dorpen makende zijn eene vrijheid, hebbende een dingbank van zeven scepenen, ende gebrukende t'samen eenen zegel ende alle voordelen, privilegien, vrijheden ende gemeijnten, ende insgelics alle commerren, lasten, scaden, baten ende proffiten'. De omvang van de vrijheid Mierde werd bepaald door het rechterlijk ressort. Vóór 1496 bestond de vrijheid uit één fiscaal ressort. In 1496 en 1526 werd het fiscaal ressort van de vrijheid gesplitst. Een lineaire begrenzing van deze vrijheid is niet bekend. De grenzen van de gemeint kunnen hier als zodanig gefunctioneerd hebben.

37.8 Waalwijk

De inwoners van 'onse stat van Wailwijck' kregen in 1303 van de hertog van Brabant vrijheidsrechten.⁴⁸³⁹ Filips, baron van Leefdael, stelde in 1645 een 'beschrijving der Meierij van 's-Hertogenbosch' samen.⁴⁸⁴⁰ Hij was heer van Waalwijk en ruimt in zijn werk veel plaats in voor een beschrijving van deze heerlijkheid. Het ressort van de vrijheid kwam volgens Van Leefdael overeen met dat van de heerlijkheid Waalwijk.⁴⁸⁴¹ Van Leefdael omschrijft de grenzen van de 'plaetse' Waalwijk als: 'beginnende oostwaert aen de heerlijkheydt van Baertwijck, eyndigende westwaert aen de heerlijkheydt van Besoyen, raeckende zuytwaert aen d'andere syde van den Meerdijck de heerlijkheydt van Loon, ende noortwaert ter halver Ouder Masen aen de

⁴⁸³⁴ Bannenberg e.a., 'De schependomszegels', 63-64.

⁴⁸³⁵ RHCT, Archief van de heerlijkheid Hilvarenbeek inv. nr. 151.

⁴⁸³⁶ Van Gisbergen, *Myrtha*, 27.

⁴⁸³⁷ ARAB, ARK, schoutsrekeningen inv. nr.13024 d.d. 1429.

⁴⁸³⁸ RANB, Archief van de Leen- en Tolkamer inv. nr. 158.A, fol. 257v-259v, en 373-375.

⁴⁸³⁹ Camps, *ONB* I. 785-786 nr. 658 d.d. 1303 december 17; Rosendaal, 'Waalwijk, stad of dorp', 5-10.

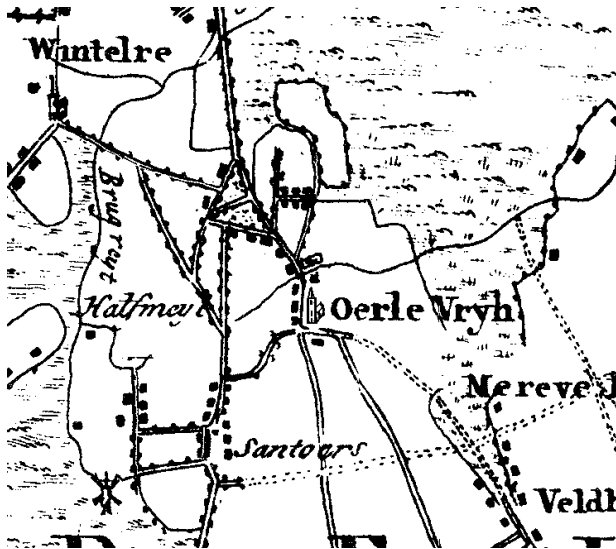
⁴⁸⁴⁰ Van Sasse van Ysselt, *Beschrijving*.

⁴⁸⁴¹ In zijn beschrijving van Waalwijk gebruikt Van Leefdael de woorden vrijheid, plaats en heerlijkheid als synoniemen; Van Leefdael maakt geen melding van de heerlijkheid Hagoort dat een andere heer had. Er zijn aanwijzingen dat Hagoort voor de openbare rechtspraak formeel onder Waalwijk behoort heeft, maar minstens in de achttiende eeuw op dat gebied zelfstandig was: Van Sasse van Ysselt, *Beschrijving*, 13; zie par. 30.10 en 34.3.5.11.

heerlijcheydt van Gansoyen ende Drongelen'.⁴⁸⁴² In 1440 worden dezelfde grenzen omschreven en deze worden dan de grenzen van de heerlijkheid genoemd.⁴⁸⁴³ De grenzen van de heerlijkheid Waalwijk kunnen tevens als grenzen van de vrijheid, het fiscale, het bestuurlijke en het rechterlijke ressort gefunctioneerd hebben.

37.9 Oerle

Afb. 37.3. Oerle en Santoers getekend door Hendrik Verhees (1794).

Schepenen van Oerle worden in 1249 voor het eerst vermeld.⁴⁸⁴⁴ In 1355 zegelden de schepenen van Oerle met een zegel met het randschrift *s(igillum) comune libertatis d'Sandoerle*.⁴⁸⁴⁵ De schepenbank werd in Zandoerle gespannen. De schepenen worden in de bronnen altijd 'schepenen van Oerle' genoemd.⁴⁸⁴⁶ Volgens een verklaring van 28 mei 1404 behoorde de gehele parochie Oerle tot de vrijheid Oerle.⁴⁸⁴⁷ Deze parochie bestond uit beide plaatsen: Zandoerle en Kerkoerle. De vrijheid Zandoerle werd veelal kortweg aangeduid als Oerle. Zandoerle en Kerkoerle vormden in 1374 en later gezamenlijk ook een fiscaal ressort, Oerle genaamd.⁴⁸⁴⁸ Dat de aanduiding 'Zandoerle' vervangen werd door 'Oerle' blijkt ook uit de gegevens betreffende de gemene gronden. De hertog gaf in 1326 de Grote Aard van Oerle aan

⁴⁸⁴² Van Sasse van Ysselt, *Beschrijving*, 11.

⁴⁸⁴³ Zie par. 40.2.

⁴⁸⁴⁴ Camps, *ONB I*, 313-314 nr. 235 d.d. 1249 juli 9.

⁴⁸⁴⁵ Verkooren, *Charters*, nr. 892 d.d. 1355 maart 8.

⁴⁸⁴⁶ Camps, *ONB I*, 313-314 nr. 235 d.d. 1249 juli 9; Klaasen, 'De Veldhovense oorkonden', 2 (1972) 69 d.d. 1342 juni 21; idem, 3 (1974) 202 d.d. 1345 mei 28; idem, 5 (1975) 58-59 d.d. 1351 april 19; idem, 4 (1974) 61 d.d. 1366 april 12; idem, 3 (1973) 136 d.d. 1374 september 18; idem, 4 (1975) 179 d.d. 1393 oktober 24; idem, 7 (1977) 105 d.d. 1484 oktober 30; idem, 7 (1978) 151 d.d. 1487 december 29.

⁴⁸⁴⁷ SRE, documentatie Melssen inv. nr. 174; Van Oudenhoven, *Nieuwe beschrijvinge II*, 58; SRE, OAA Oerle inv. nr. 41: borgemeestersrekening van Kerk-Oerle, 1699; inv. nr. 43, borgemeestersrekening van Zand-Oerle 1706.

⁴⁸⁴⁸ Zie hoofdstuk 34.

onder andere de inwoners van Zandoerle.⁴⁸⁴⁹ In latere bronnen heet het dat de inwoners van Oerle gerechtigd zijn in deze gemeint.⁴⁸⁵⁰

Het ressort van de vrijheid kwam overeen met het fiscaal ressort Oerle en het ressort van de kerkelijke parochie Oerle. Lineaire grenzen van de vrijheid Oerle zijn niet bekend. Het ressort van de schepenbank van Oerle was groter. Daaronder ressorteerden de latere algemeen bestuurlijke ressorten Oerle, Veldhoven, Meerveldhoven, Zeelst, Blaarthem, Vessem, Wintelre en Knegsel. In de literatuur wordt ten onrechte een verband gelegd tussen het ressort van de schepenbank van Oerle en de gerechtigden in de Grote Aard van Oerle.⁴⁸⁵¹ Mogelijk is dit misverstand ontstaan door een foutief regest van Sassen van een Bossche oorkonde uit 1628: 'de Rekenkamer vergunde aan de regeerders en de gemeijne ingezetenen der vrijheid ende oude dingbank van Oerle, namenlijk Oerle, Knegsel, Vessem en Wintelre met het gehucht Hoogcasteren om het moer het Rouwven uit te baggeren om in torf bekeert te worden'.⁴⁸⁵² In het afschrift van de betreffende oorkonde is namelijk geen sprake van de oude dingbank, maar van een verzoek van de gerechtigden in de Grote Aard van Oerle.⁴⁸⁵³ Daarop volgt een afschrift van een verklaring uit 1554 van 'schepenen, geswooren en andere gemeijne ingesetenen van onser vrijheijt en dingbancke van Oerle' betreffende het in 1505 gekregen recht om de gemeint tot tachtig voet met bomen te beplanten, de zogeheten pootbrief.⁴⁸⁵⁴ Het is duidelijk dat Sassen informatie uit deze twee afschriften heeft gecombineerd.

37.10 Lommel

De inwoners van Lommel kregen in of vóór 1340 vrijheidsrechten.⁴⁸⁵⁵ Op 18 september 1422 bevestigde hertog Jan IV de aan de inwoners van Lommel verleende privileges. Tevens stond de hertog toe dat de inwoners van Lommel percelen van hun gemeint verkochten om met de opbrengst de aanleg van vestingwerken te bekostigen. De schepenen mochten vier mannen kiezen om dit werk in overleg met de schout van Kempenland te organiseren. Zij mochten accijnzen heffen 'van eedtwerc ende van drinckwerck' en de opbrengst daarvan werd half-om-half gedeeld tussen de vrijheid en de hertog.⁴⁸⁵⁶ Uit dit privilege blijkt dat het ressort van de vrijheid Lommel overeenkwam met de gerechtigden in de gemeint van Lommel en het bestuurlijk ressort. Grenzen van de vrijheid zijn niet bekend.

⁴⁸⁴⁹ Enklaar, *Gemeene gronden*, 300-302 d.d. 1326 maart 1.

⁴⁸⁵⁰ RANB, Archief van de Leen- en Tolkamer inv. nr.158.A, fol. 38v-42v, ordonnantie op de gemeente van Oerle, Vessem, Wintelre, Knegsel, Hoogcasteren, 'Heese' en 'Beerse' d.d. 1727 augustus 1, verwijzend naar een regeling d.d. 1690 januari 30.

⁴⁸⁵¹ Lijten, 'De Oude bank van Oerle', 38-39.

⁴⁸⁵² Sassen, *Charters*, regest nr. 1835 d.d. 1628 februari 10.

⁴⁸⁵³ Santvoort, *Kaarten en Privilegiën*, fol. 491-493 d.d. 1628 februari 10: 'de regeerders ende gemeijne ingesetenen van Oerle ende namentlijcke oeck Knechsel, Vessem, ende Wintelre metten gehuchtkens van Hoochcasteren ende Heese'

⁴⁸⁵⁴ Santvoort, *Kaarten en Privilegiën*, fol. 495 d.d. 1554 februari 23; zie ook: Sassen, *Charters*, regest nr.815 d.d. 1554 februari 23.

⁴⁸⁵⁵ Zie par. 5.2.10.

⁴⁸⁵⁶ Kappelhof, *Akten van remissie*, nr. 59 d.d. 1517 april 3.

37.11 Eersel

In Eersel bestonden verschillende rechten binnen en buiten de vrijheid met betrekking tot cijnsgoed. Bij overdracht van cijnsgoed in Bergeijk en in Eersel buiten de vrijheid diende het dubbele betaald te worden van wat men binnen de vrijheid betaalde, omdat daar het Antwerps recht van toepassing was.⁴⁸⁵⁷ Binnen de vrijheid Eersel was vermoedelijk het Bossche recht van toepassing. Een tweede verschil in recht binnen en buiten de vrijheid is te vinden in de 'costuijmen' van Bergeijk en Eersel. Bij een openbare verkoping van bezittingen van schuldenaars werden bepaalde betalingen voorgeschreven aan de heer, schepenen en vorster. Buiten de vrijheid Eersel betaalde men ook hiervoor het dubbele van wat men binnen de vrijheid betaalde.⁴⁸⁵⁸

Onder de schepenbank van Eersel ressorteerde een aantal nederzettingen die niet tot de vrijheid gerekend werden. Het rechterlijk ressort Eersel bestond in 1374 al uit tien fiscale ressorten, waarvan Eersel er één was. De andere negen waren: Duizel, Steensel, Hoogeloon, Hapert, Casteren, Bergeijk, Riethoven, Westerhoven en Dommelen. Dit zijn ook de plaatsen waar aan het einde van de veertiende eeuw aantoonbaar een kapel of kerk stond (die niet allemaal de status van parochiekerk hadden).⁴⁸⁵⁹ Ook in Eersel zijn geen aanwijzingen voor een lineaire grens van de vrijheid. Mogelijk was ook hier van elk huis bekend of het al dan niet tot de vrijheid hoorde. Het is aannemelijk dat het ressort van de vrijheid Eersel overeenkwam met dat van de parochie Eersel en met het fiscaal ressort Eersel. Eersel buiten de vrijheid dient dan gelezen te worden als: plaatsen ressorterende onder de schepenbank van Eersel, uitgezonderd Eersel zelf. Het is mogelijk dat het fiscaal ressort zich pas ná de vrijheidsverlening – maar vóór 1374 – splitste. In dat geval kwam het ressort van de vrijheid pas ná de splitsing overeen met het fiscale ressort.⁴⁸⁶⁰

37.12 Oirschot

Sedert 1372 wordt Oirschot 'vrijheid' genoemd.⁴⁸⁶¹ Oirschot kende net als Hilvarenbeek een Vrijthof. Dit wordt in 1496 voor het eerst vermeld.⁴⁸⁶² In Hilvarenbeek wordt expliciet vermeld dat daar het Vrijthof identiek was aan de vrijheid, maar dat hoeft niet overal zo geweest te zijn. Het woord Vrijthof betekent 'omheinde hof'.⁴⁸⁶³ Het komt voor als gewone veldnaam,⁴⁸⁶⁴ maar ook als naam voor enkele marktplaatsen, zoals in Hilvarenbeek en Oirschot. In die laatste

⁴⁸⁵⁷ RANB, Archief van de Raad en Rentmeester-generaal der Domeinen inv. nr. 290: 'neempt de rentmeester van vercoope tot den dobbelen chyns alnoch twee oude grooten van hoven ende erven, want Antwerpsche Recht is'.

⁴⁸⁵⁸ Lijten, *Het burgerlijk proces*, 231, 'costuijmen' van Bergeijk en Eersel, art. 13.

⁴⁸⁵⁹ Zie bijlage 1.

⁴⁸⁶⁰ Van Oudenhoven, *Nieuwe beschrijvinge* II, 59.

⁴⁸⁶¹ Verkooren, *Charters*, nr. 2905 d.d. 1372 februari 17; zie ook par. 5.2.12.

⁴⁸⁶² SRE, RA Oirschot inv. nr. 126, fol. 5v en 12: vermelding van een huis gelegen 'aen den Vrythof'.

⁴⁸⁶³ CD-ROM Middel Nederlands: 'vrijthof' heeft twee betekenissen: 'voorhof bij een kerk' en 'omheinde hof'.

⁴⁸⁶⁴ GA Breda, RA Breda, fol. 168v d.d. 1528: 'stuck weyden: de Wrythoff'; mededeling van Chr. Buijks. Met dank aan

betekenis wordt het geassocieerd met de plaats waar door een kerkelijke instelling recht gesproken werd. De kroniek van Sint-Truiden vermeldt in 1341 in Sint-Truiden 'de binnenplaats en het terrein van onze immuniteit, in de volksmond Vrijthof geheten'.⁴⁸⁶⁵ Lijten is van mening dat het Vrijthof in Hilvarenbeek en het Vrijthof in Oirschot ook die betekenis hadden, omdat beide plaatsen een kapittel hadden.⁴⁸⁶⁶ Dat is inderdaad mogelijk. Volgens Lijten kwam de vrijheid en het 'wereldlijk eigenbestuur' van Oirschot voort uit deze kerkelijke immuniteit.⁴⁸⁶⁷ Dat laatste is niet zo duidelijk. In de dertiende eeuw waren verschillende machthebbers gegoed in Oirschot. De drie belangrijkste waren het kapittel, een plaatselijke heer en de hertog van Brabant, die zijn Oirschotse bezittingen waarschijnlijk aanvankelijk beheerde met behulp van zijn leenhof in Bergeijk. Het is aannemelijk dat het kapittel rechtsmacht minstens over haar eigen bezittingen gehad heeft, maar dat evolueerde voor het kapittel niet tot de openbare rechtsmacht in Oirschot. Het is goed mogelijk dat de lokale heer zijn rechtsmacht in Oirschot deels verwierf door usurpatie van de rechtsmacht van het kapittel. Vermoedelijk werd de openbare rechtsmacht omstreeks 1300 betwist door de hertog van Brabant en de lokale heer, want in of voor 1308 kwamen de hertog en de plaatselijke heer overeen de inkomsten van de boeten uit de openbare rechtspraak te delen. Vermoedelijk werd toen door hen een gezamenlijke openbare schepensbank ingesteld.⁴⁸⁶⁸ De schepensbank kwam dus niet rechtstreeks voort uit de rechterlijke organisatie van het kapittel, het kapittel kwam er bij de instelling van de Oirschotse schepensbank niet aan te pas. Vrijheidsrechten kreeg Oirschot waarschijnlijk pas in de tweede helft van de veertiende eeuw.⁴⁸⁶⁹

Onder de schepensbank van Oirschot ressorteerde een aantal gehuchten. Deze gehuchten hadden eigen gebruiksrechten in de gemene gronden. De inwoners van Aarle, Best en Gunterslaar kregen op 24 juni 1355 een uitgiftebrief voor het Besterbroek;⁴⁸⁷⁰ de inwoners van Eertbrugge, Hedel en Notel kregen op 10 april 1336 gebruiksrechten in de gemeint de Tregelaar;⁴⁸⁷¹ op 13 mei 1311 hadden de inwoners van Eertbrugge, Heersel en Notel de gebruiksrechten in de gemeint 'Nevelheuvel' gekregen;⁴⁸⁷² de inwoners van Spoordonk, Boterwijk en Hedel kregen op 19 februari 1312 hun gemeint⁴⁸⁷³

In de bronnen is sprake van de het domein of het dorp (*villa*) Oirschot,⁴⁸⁷⁴ de kerk van Oirschot⁴⁸⁷⁵ en vanaf 1301 ook van de parochie Oirschot.⁴⁸⁷⁶ De nederzetting nabij de kerk en

Karel Leenders.

⁴⁸⁶⁵ Lavigne en Alberts, *De kroniek*, 167; Lijten, 'De naam Vrijthof', 87-88.

⁴⁸⁶⁶ Lijten, 'De naam Vrijthof', 87-88.

⁴⁸⁶⁷ Lijten, 'De naam Vrijthof', 87-88.

⁴⁸⁶⁸ Zie par. 29.1.2.

⁴⁸⁶⁹ Zie par. 5.2.12 en 29.1.2.

⁴⁸⁷⁰ RANB, Archief van de Leen- en Tolkamer inv. nr.158.A, fol. 291.

⁴⁸⁷¹ RANB, Archief van de Leen- en Tolkamer inv. nr.158.A, fol. 288v.

⁴⁸⁷² Camps, *ONB I*, 1027-1029 nr. 842 d.d. 1311 mei 13.

⁴⁸⁷³ Camps, *ONB I*, 1056-1057 nr. 865 d.d. 1312 februari 19.

⁴⁸⁷⁴ Camps, *ONB I*, 145-147 nr. 85 d.d. 1196 [tussen 13 mei en 4 juni]; 488-490 nr. 392 d.d. 1282 december 2, 608-610 nr. 501 d.d. 1293 november 12.

⁴⁸⁷⁵ Camps, *ONB I*, 182 nr. 113 d.d. 1216; 184-185 nr. 116 d.d. 1219; 190 nr. 122 d.d. 1222 [april 13 – 1223 april 22]; 479-480 nr. 384 d.d. 1282 februari 3; 545-546 nr. 440 d.d. 1289 november 28; 608-610 nr. 501 d.d. 1293 november

markt werd aangeduid als de herdgang Kerkhof.⁴⁸⁷⁷ Hieruit blijkt dat met de plaatsnaam Oirschot de hele parochie en het hele openbaar rechterlijk ressort aangeduid werd. De inwoners van Oirschot kregen op 2 augustus 1311 een gemeint van de hertog.⁴⁸⁷⁸ Op 14 november 1378 verklaarde hertogin Johanna dat haar vader, hertog Jan III, aan de inwoners van de vrijheid Oirschot een gemeint uitgegeven had en dat de kwartierschout van Kempenland daarvoor een schutter aan zou stellen.⁴⁸⁷⁹ Hieruit is af te leiden dat in Oirschot de vrijheid en het rechterlijk ressort overeenkwamen. In de betreffende uitgiftebrief van 2 augustus 1311 werd Oirschot overigens nog geen vrijheid genoemd.

Op 5 december 1386 maakte hertogin Johanna bekend dat zij de inwoners van de vrijheid Oirschot 'mit hoiren toebehoerten' een privilege had gegeven.⁴⁸⁸⁰ Met de 'toebehoerten' zijn waarschijnlijk de onderhorige gehuchten bedoeld. Deze zin is onlogisch: als de onderhorige gehuchten het privilege genoten behoorden ze tot de vrijheid, en dat zou dan samen met de vrijheid Oirschot zijn. Dat de gehuchten tot de vrijheid behoorden blijkt uit andere bronnen. Volgens de jaarkeuren van 1619 mochten geen 'ordonnantien van politicquen der vreijheijt Oirschot' gepubliceerd worden in plaats van de jaarkeuren, zonder dat deze besproken en vastgelegd waren in een vergadering van de gezworenen, de kerkmeesters en de armmeesters.⁴⁸⁸¹ De jaarkeuren waren geldig voor het rechterlijke ressort van Oirschot en de bestuurlijke ordonnantie van de vrijheid Oirschot kennelijk ook. Ook hieruit blijkt dat de ressorten van de vrijheid en de schepensbank overeenkwamen. Ten slotte wijst ook een verklaring uit 1654 daarop. Een aantal inwoners van Oirschot verklaarde in dat jaar dat percelen op Wippenhout bij Spoordonk binnen 'de paelen' van de vrijheid Oirschot vielen.⁴⁸⁸²

Behalve de grenzen van de gemene gronden werd nog één andere grens van Oirschot vastgesteld en wel die tussen de 'jurisdicties' van Oirschot en Oisterwijk in 1391. Nadat de inwoners van Oirschot in 1390 na een geschil met Oisterwijk een deel van hun gebruiksrechten in de Spoordonkse gemeint verloren hadden, werd in mei 1391 vastgelegd dat het verloren gebied voor de jurisdictie wél tot Oirschot behoorde. Voor dat doel werd de grens van de jurisdictie tussen Oirschot en Oisterwijk omschreven.⁴⁸⁸³ Wat werd hier met 'jurisdictie' bedoeld? Fiscale belangen speelden in 1391 nog geen rol, omdat iedereen nog hoofdelijk aangeslagen werd. Vermoedelijk moet de grens in de eerste plaats als de grens van de heerlijkheid Oirschot gezien worden, want het vaststellen van deze grens gebeurde op

12; 684-685 nr. 570 d.d. 1298 april 17.

⁴⁸⁷⁶ Camps, *ONB I*, 746-747 nr. 621 d.d. 1301 augustus 30; 787-789 nr. 660 d.d. 1304 januari 6; ARAB, ARK inv. nr. 542, fol. II-5; Archief van het Leenhof van Brabant inv. nr. 1, fol. 109v; inv. nr. 2, fol. 47v; Galesloot, *Livre des feudataires*, 262.

1404 ARAB, ARK inv. nr. 17145, fol. 56.

⁴⁸⁷⁷ Leenders, *Eerste aanzet voor een overzicht van de nederzettingen en belangrijke toponiemen van Oirschot en Best*; te raadplegen op Internet: <http://users.bart.nl/~leenders/txt/oircsna.html>

⁴⁸⁷⁸ Camps, *ONB I*, 1037-1038 nr. 849 d.d. 1311 augustus 2.

⁴⁸⁷⁹ Enklaar, *Gemeene gronden*, 165-166 d.d. 1378 november 14.

⁴⁸⁸⁰ Klaasen, 'De Oirschotse oorkonden' 2 (1972) 19-20.

⁴⁸⁸¹ Klaasen, 'Het jaarkeurboek' 2 (1972) 56, art. 106.

⁴⁸⁸² SRE, RA Oirschot inv. nr. 209, fol. 264.

⁴⁸⁸³ Lijten, 'De heren van Oirschot', 70.

aandringen van de halfheer van Oirschot. De grens zal ook als grens van het rechterlijk ressort en de vrijheid Oirschot gefunctioneerd hebben. In een geschil tussen 1733 en 1739 tussen Oirschot en Oisterwijk om het recht percelen in het grensgebied tussen beide plaatsen met de verponding te belasten, werd de grens van Oirschot 'de limiten off reenen van de jurisdictie der gemelten vrijheijt' genoemd.⁴⁸⁸⁴

37.13 Oss

Oss kreeg op 14 oktober 1399 een charter waarin een aantal door de hertog van Brabant gegeven voorrechten beschreven werden, waaronder tolvrijheid in heel Brabant. In dit charter werd ook het ressort van de vrijheid geregeld: 'dat die vrijheit van Os sal streck(en) aldoir die prochie van Os'.⁴⁸⁸⁵ Het is de vraag wat het woord 'parochie' hier betekent. Het kan in overdrachtelijke zin gebruikt zijn om het dorp Oss aan te duiden. Meer voor de hand liggend is de eigenlijke betekenis van het woord parochie: 'gemeenschap van gelovigen'. Oss en Berghem hadden omstreeks 1400 ieder een eigen kerk. Deze kerken waren kerkelijk-juridisch gecombineerd ofwel 'canoniek verenigd' onder één patronaat en zielzorgbeneficie.⁴⁸⁸⁶ Vanuit kerkelijk-juridisch oogpunt was er dus sprake van een parochie die Oss én Berghem omvatte. Vanuit het sociale perspectief was er sprake van twee gemeenschappen van gelovigen; de parochie Oss en de parochie Berghem. Als het woord parochie hier in de kerkelijk-juridische betekenis gebruikt zou zijn, dan zouden naast de inwoners van Oss ook de inwoners van Berghem genoten hebben van de in 1399 verleende privileges. Als het woord parochie in de sociale betekenis of in overdrachtelijke zin gebruikt werd, dan beperkte het ressort van de vrijheid zich tot Oss en waren die van Berghem van de privileges uitgesloten.

De eerste vermelding van schepenen van Berghem dateert uit 1369,⁴⁸⁸⁷ zodat Berghem bij de verlening van de privileges een rechterlijk ressort vormde naast Oss. Omdat er in het charter van 1399 diverse bepalingen voorkomen betreffende de schepenbank van Oss en er daarbij ten aanzien van Berghem geen nadere bepalingen gemaakt zijn, zal Berghem niet gedeeld hebben in deze privileges.⁴⁸⁸⁸ De poorters van Oss werden in 1399 vrijgesteld van het betalen van houtschat in Oss en in het kwartier Maasland.⁴⁸⁸⁹ Daarom werd de houtschat van Oss in 1467-1468 niet verpacht. De houtschat van Berghem werd in dat jaar wel verpacht, waaruit volgt dat de inwoners van Berghem niet vrijgesteld waren van het betalen van de houtschat en dus niet deelden in alle privileges van Oss.⁴⁸⁹⁰ Het woord parochie werd in het

⁴⁸⁸⁴ SRE, OAA Oirschot inv. nr. 7705 d.d. 1736 augustus 8; inv. nr. 7710; inv. nr. 144 d.d. 1739 november 10.

⁴⁸⁸⁵ Buijk, *Oss, een stad*, 37.

⁴⁸⁸⁶ Zie bijlage 1.

⁴⁸⁸⁷ Van Bavel, *Zegelkast*, nr. 12.

⁴⁸⁸⁸ SABNO, Rayon Oss, OAA Oss inv. nr. 1, art. 4: de schepenen en gezworenen van Oss mogen jaarlijks twee borgemeesters kiezen; art. 15: de borgemeesters mogen, 'mit rade' van de schepenen en gezworenen van Oss, nieuwe straten en graven maken in de stad; art. 16: de schout van Maasland moet zweren voor de schepenen van Oss dat de poorters van Oss alleen voor de bank van Oss gedaagd kunnen worden; art. 20: de schepenbank van Oss heeft het recht van ingebod in het kwartier Maasland.

⁴⁸⁸⁹ SABNO, Rayon Oss, OAA Oss inv. nr. 1, art. 22.

⁴⁸⁹⁰ ARAB, ARK, rekeningen van de rentmeesters inv. nr. 5283 d.d. 1467-1468: voor de houtschat en het

charter van 1399 dus gebruikt in de sociale betekenis van ‘gemeenschap van gelovigen’ of in overdrachtelijke zin als aanduiding voor de dorpsgemeenschap Oss. Omstreeks 1374 en later vormden Oss en Berghem met Duren twee fiscale ressorten, zodat het ressort van de vrijheid Oss waarschijnlijk ook overeenkwam met het fiscaal ressort Oss. Ook in Oss blijkt niets van lineaire grenzen van de vrijheid. Oss was met Berghem en Duren gerechtigd in dezelfde gemeint, zodat tussen Oss en Berghem geen gemeintsgrens als grens voor de vrijheid gefunctioneerd kan hebben.

37.14 Bergeijk

In 1468 kregen ‘die van Bergheyck’ het privilege om van hun plaats ‘ene besloten stat te mogen maken’.⁴⁸⁹¹ Tevens werd in 1468 of 1469 een nieuwe schepenbank te Bergeijk opgericht, waaronder naast Bergeijk ook Westerhoven, Riethoven, Dommelen, Borkel en Schaft ressorteerden.⁴⁸⁹² Behoorden al deze plaatsen ook tot de vrijheid? Het feit dat het privilege werd gegeven om Bergeijk met verdedigingswerken te omgeven doet vermoeden dat alleen de inwoners van de nederzetting Bergeijk tot de vrijheid behoorden. Andere bronnen wijzen op hetzelfde. Op 28 juni 1525 verzochten de schepenen, kerkmeesters en ‘gemeyne nagebueren der vryheijt van Bercheijck’ om percelen van hun gemeint te mogen verkopen om met de opbrengst de voltooiing van de toren van de ‘prochiekercke van der vryheijt van Bercheijck’ te bekostigen.⁴⁸⁹³ In 1683 lagen vanwege de oorlogen en armoede landerijen verlaten in de ‘vryheijts, gemeente en dorpe van Bercheijck’, waardoor de lands- en dorpslasten niet betaald werden, waarop de regenten van Bergeijk besloten deze percelen te verkopen.⁴⁸⁹⁴ Uit deze vermeldingen blijkt dat het ressort van de vrijheid Bergeijk overeenkwam met de parochie Bergeijk en het fiscaal ressort Bergeijk. Westerhoven, Riethoven, Dommelen, Borkel en Schaft behoorden wel tot het rechterlijk ressort van Bergeijk, maar niet tot de vrijheid.

37.15 Conclusies: de grenzen van de vrijheden

onderrentmeesterschap werd in het kwartier Maasland verpacht: Heesch en Nistelrode samen, Berghem, Lithoijen en Maren samen, Nuland en Rosmalen samen en Berlicum apart.

⁴⁸⁹¹ ARAB, ARK inv. nr. 20782, fol. 2v, rekening d.d. 1469-1470.

⁴⁸⁹² Zie par. 29.1.5.

⁴⁸⁹³ Panken, *Bergeik*, 230-231.

⁴⁸⁹⁴ Panken, *Bergeik*, 88-90.

Tabel 37.1 Vrijheden met indicatie van hun bekende grenzen en de overeenkomsten met de rechterlijk en fiscale ressorten.

	Er zijn lineaire grenzen van de vrijheid bekend:	Bekende grenzen van heerlijkheid functioneerden eventueel als grenzen van de vrijheid:	Ressort van de vrijheid en de schepbank kwamen in 1500 overeen:	Ressort van de vrijheid en het fiscaal ressort kwamen in 1500 overeen:
's-Hertogenbosch	X	-	X	X
Oisterwijk	-	-	-	-
Eindhoven	-	X	X	X
Sint-Oedenrode	X ⁴⁸⁹⁵	-	X	X
Helmond	-	X	X	X
Hilvarenbeek	- ⁴⁸⁹⁶	-	- ⁴⁸⁹⁷	- ⁴⁸⁹⁸
Mierde	-	-	X	-
Waalwijk	-	X	X ⁴⁸⁹⁹	X
Oerle	-	-	-	X
Lommel	-	-	X	X
Eersel	-	-	-	X
Oirschot	-	X ⁴⁹⁰⁰	X	X
Oss	-	-	X	X
Bergeijk	-	-	-	X

In tabel 37.1 zijn de bevindingen uit dit hoofdstuk samengevat. Ten aanzien van de grenzen kunnen de volgende conclusies worden getrokken:

– Er bestonden twee typen vrijheden: vrijheden die zich beperkten tot de bebouwing rondom een marktplein en vrijheden die zich over het gehele rechterlijk ressort uitstrekten. De oudste vrijheden waren voornamelijk van het eerste type en zijn te associëren met de stedenstichtingen door de hertog.

⁴⁸⁹⁵ Gedurende de periode 1340-1403. In 1403 verdwenen de grenzen van de vrijheid.

⁴⁸⁹⁶ Geen lineaire grenzen, wel grenspunten op de in- en uitgaande wegen.

⁴⁸⁹⁷ Het is nog onduidelijk of en wanneer de vrijheid Hilvarenbeek zich uitgebreid heeft tot het hele rechterlijke ressort.

⁴⁸⁹⁸ Het is nog onduidelijk of en wanneer de vrijheid Hilvarenbeek zich uitgebreid geeft tot het hele fiscale ressort.

⁴⁸⁹⁹ Onder het voorbehoud dat de ontwikkeling van de rechterlijke bevoegdheden van de schepbank van Hagoort ten opzichte van die van Waalwijk nog niet helemaal duidelijk is.

⁴⁹⁰⁰ De jurisdictiegrens van Oirschot met Oisterwijk werd in 1391 vastgesteld, zie par. 41.2.2.

- Van slechts twee van de veertien vrijheden worden omschrijvingen van de grenzen van de vrijheid gevonden: 's-Hertogenbosch en Sint-Oedenrode. In Hilvarenbeek waren de in- en uitgaande wegen naar het vrijthof (die in circa 1650 gelijk gesteld werd aan de vrijheid) met een hek afgesloten.
- In vier andere plaatsen kwam het ressort van de vrijheid overeen met dat van de heerlijkheid en zijn grenzen van de betreffende heerlijkheid bekend: Eindhoven, Helmond, Waalwijk en Oirschot. Die grenzen kunnen tevens als grenzen van de vrijheid gefunctioneerd hebben.
- In Oisterwijk, Oerle, Eersel, Bergeijk, Hilvarenbeek en vóór 1403 ook Sint-Oedenrode vormde het ressort van de vrijheid slechts een deel van het rechterlijk ressort. De meeste rechtsregels en jaarkeuren waren in dat geval voor het gehele rechterlijke ressort van toepassing. Daarentegen waren de privileges en enkele bijzondere rechtsregels alleen van toepassing voor degenen die tot de vrijheid behoorden. In de Meierij kwamen in dergelijke gevallen geen aparte binnen- en buitenbanken voor.
- De heerlijke rechten verbonden aan de rechterlijke ressorten van drie van de vijf hiervoor genoemde plaatsen waren enige tijd verpand (Oerle, Eersel en Bergeijk). Omdat het ressort van de vrijheid en de schepenbank niet overeenkwam, konden niet alle eventuele grenzen van deze heerlijkheden als grenzen van de vrijheid dienen.
- In plaatsen als Mierde en Lommel zou men eventueel de grenzen van de gemeint als grens van de vrijheid kunnen beschouwen. In Oss, Bergeijk, Eersel, Oerle en Hilvarenbeek was dat niet of slechts gedeeltelijk mogelijk omdat de ressorten van de vrijheid en van de gerechtigden in de gemeint daar verschilden.
- Het ressort van een vrijheid kwam niet altijd overeen met het fiscale ressort. In Hilvarenbeek en Sint-Oedenrode vóór 1403 vormde de vrijheid slechts een deel van het fiscale ressort. In Oisterwijk was de vrijheid tot aan 1526 een deel van het fiscale ressort. In Mierde werd de vrijheid in 1496 en 1526 gesplitst in drie fiscale ressorten.

Een belangrijke conclusie is dat een vrijheid niet per definitie als een openbaar rechterlijk of een algemeen bestuurlijk ressort beschouwd mag worden. In een aantal gevallen omvatte het ressort van de vrijheid slechts een gedeelte van het rechterlijk ressort. Omdat de jaarkeuren over het algemeen geldig waren voor het gehele rechterlijk ressort, kwam het algemeen bestuurlijk ressort – volgens onze definitie – hier overeen met dat van het openbaar rechterlijk ressort en niet met de vrijheid. De inwoners van de vrijheid genoten echter privileges als tolvrijheid, die de andere lieden van het rechterlijk ressort niet hadden. Ook konden zij slechts voor de eigen schepenbank gedaagd worden. De bestuurlijke maatregelen die met deze privileges samenhangen, werden waarschijnlijk genomen door het algemeen bestuur dat het gehele rechterlijke ressort bestuurde. Er zijn in de Meierij geen afzonderlijke bestuurlijke organen (zoals geregelde vergaderingen of colleges) bekend die slechts een functie hadden voor de onderhorigen van de vrijheid met uitsluiting van de rest van het rechterlijk ressort. Deze kunnen wel bestaan hebben, maar er is geen enkele aanwijzing voor gevonden.

38 DE PAROCHIEGRENZEN

De ressorten van het kerkelijk bestuur en het algemeen burgerlijk bestuur vielen in de Meierij niet altijd samen. Zo behoorde het gehucht Gennep kerkelijk tot Aalst maar voor het algemeen bestuur tot Gestel.⁴⁹⁰¹ Zesgehuchten had in de zeventiende eeuw een eigen algemeen bestuur, maar ressorteerde tot 1867 onder de parochie Geldrop.⁴⁹⁰² De inwoners van de parochie Gemonde behoorden tot vier verschillende rechterlijke en algemeen bestuurlijke ressorten: Boxtel, Sint-Michielsgestel, Sint-Oedenrode en Schijndel.⁴⁹⁰³ Deze voorbeelden zijn met vele andere aan te vullen.⁴⁹⁰⁴

Genicot stelt op basis van gegevens uit de omgeving van Namen dat in de meerderheid van de gevallen de parochiegrenzen voortkwamen uit de grenzen van middeleeuwse *villae*.⁴⁹⁰⁵ Bij het bespreken van de rechterlijke indeling (zie bijvoorbeeld Bergeijk, Tilburg en Oisterwijk) werd in deze studie al vastgesteld dat dit voor de Meierij in zijn algemeenheid niet opgaat.⁴⁹⁰⁶ Genicot schrijft verder dat betaling van de tiende in 765 en 779 verplicht gesteld werd. Daarom zou het nodig zijn geworden om de parochiegrenzen vast te stellen. 'Laat elke kerk grenzen hebben van welke nederzettingen het tiende ontvangt', verklaarden de *capitula ecclesiastica* van 810-813. Paus Alexander III gebood in 1179 de vaststelling van de grenzen van alle parochies met behulp van geschreven bewijsstukken en getuigenverklaringen.⁴⁹⁰⁷ Dat deze kerkelijke voorschriften niet altijd alom toegepast zijn, bleek in 1910. De bisschop van 's-Hertogenbosch liet in dat jaar een onderzoek instellen naar de parochiegrenzen in zijn bisdom. De pastoor van Soerendonk antwoordde dat hij in het kerkelijk archief van zijn parochie geen beschrijving van de parochiegrenzen had gevonden. De pastoor van Lage Mierde schreef dat het gebied tussen de parochies Lage Mierde, Hooge Mierde en Hulsel onbewoond was en dat voor dat gedeelte geen grens vastgesteld was.⁴⁹⁰⁸ In Soerendonk en Mierde was geen parochiegrens door de heide bekend. Uit de niet in cultuur gebrachte gronden werden geen tienden afgedragen, zodat deze parochiegrenzen vermoedelijk nooit bestaan hebben. Er mag kennelijk niet van uit gegaan worden dat alle parochies duidelijke grenzen gehad hebben. Dat rechtvaardigt de vraag in hoeverre in de Meierij van 's-Hertogenbosch tijdens het Ancien Régime lineaire parochiegrenzen bestonden.

Parochiegrenzen kunnen een rol gespeeld hebben bij de afbakening van verschillende aspecten van de parochieorganisatie zoals de competentie van de synodes, de toediening van de sacramenten en de betaling van de tienden. De sacramenten mochten toegediend worden

⁴⁹⁰¹ Schutjes, *Geschiedenis van het bisdom III*, 39-41, 724-726.

⁴⁹⁰² Schutjes, *Geschiedenis van het bisdom III*, 670-67; V, 1006-1007.

⁴⁹⁰³ Schutjes, *Geschiedenis van het bisdom III*, 714-716.

⁴⁹⁰⁴ Leenders, *Turnhoutervoorde*, 34. Leenders schrijft: 'Het verband tussen schepenbankgebieden en parochies is ook in ons studiegebied soms ver te zoeken.'

⁴⁹⁰⁵ Genicot, *Rural communities*, 26-27; zie ook: Dierkens, 'Les paroisses rurales'.

⁴⁹⁰⁶ Zie par. 29.2.1.3, par. 30.1.1. en par. 30.1.2.

⁴⁹⁰⁷ Genicot, *Rural communities*, 90-91; Reynolds, *Kingdoms and communities*, 81: 'the compulsory payment of tithe, moreover, meant that parishes had to have defined boundaries which could be changed only with formality and generally, with difficulty'.

⁴⁹⁰⁸ ABH, OPA Soerendonk, brief d.d. 1910 januari 29; OPA Hooge Mierde, brief d.d. 1910 januari 28.

aan de leden van de parochie. Het was een ressort, ofwel een territorium dat het karakter had van een aantal huizen. De competentie van de synodes was aan het ressort van de parochie gerelateerd. Parochies konden lineaire grenzen hebben, maar noodzakelijk waren die niet voor het vaststellen van de competenties voor het toedienen van de sacramenten en de synodes.

38.1 De tienden

De tienden bestonden oorspronkelijk uit het tiende deel van de oogst dat voor de kerk bestemd was. Vanaf de elfde of twaalfde eeuw waren de tienden onderverdeeld in grote en kleine of smalle tienden en krijtende tienden. De grote tiende, ook wel korentiende genoemd, werd geheven op graangewassen. Over het algemeen ging het om elke elfde schoof. De kleine of smalle tienden werden op minder belangrijke veldgewassen geheven, zoals moes, rapen, radijs, knollen, appels, peren en noten. De krijtende tienden werden geheven op de opbrengst van beesten (veulens, kalveren, lammeren, biggen, ganzen, bijen, et cetera). De kleine tienden kwamen meestal de pastoor ten goede. Het was verboden de oogst binnen te halen zonder de tiendheer de gelegenheid te geven de tiende in ontvangst te nemen. Als de tiendheer niet kwam opdagen, mocht men de oogst binnenhalen en de elfde schoof op het land laten staan.⁴⁹⁰⁹

Daarnaast was er een onderscheid tussen oude en nieuwe (novale) tienden. Nieuwe tienden werden geheven op gewassen geteeld op nieuwe ontginningen. De bisschop, hertog, plaatselijke heren en kloosters trachtten de novale tienden in bezit te krijgen.⁴⁹¹⁰ In 1253 gaf paus Innocentius IV aan Hendrik III, hertog van Brabant, tweederde deel van de novale tienden in het hertogdom om de hertog te helpen zijn schulden te voldoen. In 1268 schonk de hertog de tienden weer terug aan de kerk.⁴⁹¹¹ Later waren de novale tienden (gedeeltelijk) weer in handen van de hertog. Bij gronduitgiften in de zestiende en zeventiende eeuw behield de hertog over het algemeen het eigendom van de novale tienden.⁴⁹¹² Al heel vroeg ging een gedeelte van de tienden in lekenhanden over. In de elfde en twaalfde eeuw keerden veel tienden terug naar kerkelijke instellingen, onder andere vanwege dreiging met kerkelijke straffen.⁴⁹¹³

Als de 'tienden van parochie X' in bezit gehouden werden, was het nodig te weten welke percelen of boeren tot die parochie gerekend werden. Uit de oudste bekende verdelingen blijkt dat tienden soms verdeeld werden door om de beurt een jaar de tienden te innen en niet door een geografische verdeling te maken. Een vroeg voorbeeld van de verdeling van de opbrengst van tienden betreft Bergeijk. Er zijn sterke aanwijzingen dat zich daar een domein van de bisschop van Luik bevond. Deze doteerde vermoedelijk de Sint-Jacobsabdij kort na haar stichting in 1016 met de

⁴⁹⁰⁹ Van Oudenhoven, *Nieuwe beschrijvinge*, 132.

⁴⁹¹⁰ Laenen, *Kerkelijk en godsdienstig Brabant*, 210-212.

⁴⁹¹¹ Laenen, *Kerkelijk en godsdienstig Brabant*, 210-212.

⁴⁹¹² Kappelhof, *Uittreksels uit de akten*, passim; idem, *Akten van remissie*, passim; RANB, Archief van de Leen- en Tolkamer inv. nr. 128-143.

⁴⁹¹³ Paus Gregorius VII beval in 1075 de leken die tienden in hun bezit hadden, deze aan de kerk terug te geven. Paus Alexander III kwam tijdens het derde Lateraans concilie in 1179 terug op het onrechtvaardig bezit van tienden. De paus verbood leken op straffe van de kerkban en het onthouden van een christelijke begrafenis kerkelijke tienden in erfelijk bezit te houden of ze aan anderen over te maken: Laenen, *Kerkelijk en godsdienstig Brabant*, 213-216.

helft van de *villa Echa* en de helft van de kerk en de tienden.⁴⁹¹⁴ De abdij inde deze tienden om het jaar met de abdij van Tongerlo, die deze tienden in 1311 verwierf van de familie van Bergeijk. Een ander voorbeeld van tienden die om het jaar door een ander geïnd werden, zijn de tienden te Oerle in 1249.⁴⁹¹⁵ Ook te Ginderdoor, ter plaatse van het huidige Mariahout, werden de tienden verdeeld. Deze tienden werden om de beurt een jaar geïnd door de abdij van Floreffe en het klooster van Hooidonk.⁴⁹¹⁶ Hooidonk inde ook tienden in de aangrenzende parochie Beek en de abdij van Floreffe in de aan de andere zijde van Ginderdoor gelegen parochie Lieshout. Afhankelijk van de parochie van de eigenaar van de verschillende percelen zullen eertijds uit Ginderdoor zowel tienden te Lieshout als te Beek betaald zijn. Op een gegeven moment is de opbrengst van de tienden verdeeld; wanneer is onduidelijk.⁴⁹¹⁷

De oudst bekende verdelingen van de tienden hebben het karakter van het beurtelings innen van deze tienden. Dit wijst er mogelijk op dat deze tienden aanvankelijk betaald werden uit de totale oogstopbrengst van de parochianen, waarbij het niet belangrijk was waar de betreffende grond lag. De tienden zouden dan pas later aan vastgestelde percelen grond gerelateerd zijn geraakt, ongeacht tot welke parochie de eigenaar of pachter van de desbetreffende percelen behoorden. De oudste aanwijzingen voor tienden gerelateerd aan percelen dateren in de Meierij uit de tweede helft van de dertiende eeuw.⁴⁹¹⁸ Zo'n territorialiseringsproces vond zeker plaats voor de beden, maar is voor de tienden vanwege de schaarsheid aan gegevens nog niet bewezen.

Tienden werden afgedragen uit de aanwas van vee en de opbrengst van graan en tuinbouwproducten. Zolang maar duidelijk was uit welke percelen en waar de tienden afgedragen werden, waren lineaire grenzen niet beslist noodzakelijk. Op een negentiende-eeuwse kaart zijn de tienden van Veghel getekend als omliggende clusters bijeengelegene percelen, 'tiendklampen' genoemd. Het geeft de situatie weer van in cultuur gebrachte gronden zoals die bestond vóór de ontginningsgolf die in Veghel in 1780 begon. De gebieden buiten de tiendklampen werden aangeduid als de 'novale tienden'. Binnen de grenzen van de gemeint van Veghel werden ook tiendklampen getekend waarvan de tienden in Sint-Oedenrode afgedragen werden. Van een regelmatige grens tussen de parochies of tiendklampen van Veghel en Sint-Oedenrode was geen sprake. De tienden waren per tiendklamp afgebakend.⁴⁹¹⁹

Als de rechten op verschillende tiendklampen binnen een parochie in handen waren van verschillende lieden of instellingen, was het noodzakelijk vast te stellen welke percelen al dan niet tot een bepaalde tiendklamp behoorden. Zo werd in 1288 de begrenzing van de tiende van Grotel (onder Bakel), die Arnold van Grotel van de abdij van Echternach in leen hield,

⁴⁹¹⁴ Theuws, 'Middeleeuwse parochiecentra', 137-143.

⁴⁹¹⁵ Theuws, 'Middeleeuwse parochiecentra', 171.

⁴⁹¹⁶ Huijbers, *Een en al gras*, 40-42.

⁴⁹¹⁷ Huijbers, *Een en al gras*, 42. Huijbers vermoedt dat deze verdeling in de dertiende eeuw tot stand kwam.

⁴⁹¹⁸ Van Asseldonk, 'Het ontstaan van de dorpen', 98-100.

⁴⁹¹⁹ SABNO, Rayon Veghel, OAA Sint-Oedenrode inv. nr. 128.2; OAA Veghel inv. nr. II-B-52: op 14 juni 1760 verklaarden lieden voor schepenen van Sint-Oedenrode dat verscheidene tiendklampen, met name den Hoogenacker, den Lagenacker (twee klampen), de Grinsvensche hoeve, Boven Rooij, Clijnen Boven Rooij, en de Creijtenburgse tiende, zijn gelegen in Eerde (binnen de grens van de gemeint van Veghel) en tot Sint-Oedenrode behoren.

nauwkeurig omschreven.⁴⁹²⁰ Soms is er sprake van tienden uit een gehucht waar geen kapel of kerk staat. Petrus van Eyke schonk in 1258 de tienden op de Berkt te Bergeijk aan het klooster te Postel.⁴⁹²¹ In 1283 verkochten in Bergeijk Hendrik Hate en zijn zoon tienden van het Loo aan de abdijen van Floreffe en Tongerlo.⁴⁹²² Ook bij deze tiendklampen moet bekend geweest zijn welke percelen er al dan niet toe behoorden. In 1334 losten de pastoor van de kerk van Heeswijk en de pastoor van de kerk van Schijndel een geschil betreffende de tienden op. Verschillende tiendklampen werden aan de ene of de andere partij toegewezen.⁴⁹²³

38.2 De parochiegrenzen

Tussen 1314-1340 werd een deel van de gemeint van Veghel afgescheiden en uitgegeven aan Egidius van Antwerpen.⁴⁹²⁴ Dit goed werd later Krijtenburg genoemd. De hertogelijke cijns voor dit goed werd in Sint-Oedenrode afgedragen. Ook de tienden uit dit landgoed werden in Sint-Oedenrode betaald. Dit maakt het aannemelijk dat de oudste eigenaren van dit landgoed inwoners en parochianen van Sint-Oedenrode waren. Het landgoed viel na enkele eeuwen uiteen en de inwoners van een aantal nieuw gebouwde huizen in Krijtenburg gingen in Veghel ter kerke. De tienden van Krijtenburg bleven echter bezit van de kerk van Sint-Oedenrode. Als er in de late Middeleeuwen tussen Sint-Oedenrode en Veghel een lineaire parochiegrens bestaan had, dan diende de grens van de gemeint tevens als parochiegrens, aangezien dat de enige bekende grens tussen die twee plaatsen was.⁴⁹²⁵ In dat geval hadden de inwoners van Krijtenburg tot de parochie Veghel behoord en daar hun tienden betaald. Dat was echter niet het geval. Dit betekent dat er in de late Middeleeuwen geen lineaire parochiegrens tussen Sint-Oedenrode en Veghel bestond. Welke aanwijzingen bestaan er dat er tijdens het Ancien Régime in het gebied van de Meierij wél parochiegrenzen bestonden? In de bronnen worden herhaaldelijk goederen vermeld gelegen 'in een bepaalde parochie'. Het woord 'parochie' werd ook gebruikt worden als een synoniem voor 'dorp'.⁴⁹²⁶ In de volgende voorbeelden is echter zeker sprake van een kerkelijke parochie.

– Omstreeks 1200-1225 oorkonde de pastoor van Oosttilburg dat de *capella in Hellevorth* afhankelijk was van de *ecclesia matrix in Ostilborch et infra eius terminos sita*.⁴⁹²⁷

– In 1308 erkende Hendrik, *investitus* van de kerk van Eersel, dat de goederen van Bovenheuvel steeds binnen de grenzen van de parochie Bergeijk hadden gelegen (*bona de Bouenhuvel et terre in ipso loco consistenses sunt et ab olim fuerunt infra terminos et limites parrochie de Eykelbergh*).⁴⁹²⁸

⁴⁹²⁰ Camps, *ONB I*, 534-535 nr. 431 d.d. 1288 mei 16-22.

⁴⁹²¹ Camps, *ONB I*, 350 nr. 269 d.d. 1258 juni.

⁴⁹²² Camps, *ONB I*, 491-492 nr. 395 d.d. 1283 augustus.

⁴⁹²³ Van Bavel, *Regestenboek Berne*, regest nr. 195 d.d. 1334 september 4.

⁴⁹²⁴ ARAB, ARK inv. nr. 4038, fol. 23; Van Asseldonk, 'Vier gehuchten worden één', 176.

⁴⁹²⁵ Zie par. 44.9.

⁴⁹²⁶ Zie par. 2.8.

⁴⁹²⁷ Camps, *ONB I*, 207-208 nr. 135 d.d. [eerste kwart 13e eeuw].

⁴⁹²⁸ Camps, *ONB I*, 911 nr. 762 d.d. 1308 juli 4.

- De nieuwe kapel aan het Heeseind stond in 1478 *infra limites dicte parochie* (Rosmalen).⁴⁹²⁹
- In 1489 werd de kapel te Stratum tot parochiekerk verheven. De kerk zou voortaan ‘dochter of appendix’ genoemd worden van de parochiekerk van Woensel, binnen wier grenzen Stratum gelegen was (*filia seu appendicium vocabitur ecclesie parochialis de Woensel, infra cuius limites dictum confinium de Strathem est situatum*).⁴⁹³⁰
- In de verslagen van de kerkvisitatie van bisschop Van Zoes in 1615 is sprake van de kapel van Enschoot *sita infra limites parochialis ecclesiae de Tilburg*.⁴⁹³¹

Bij dergelijke vermeldingen kan vermoed worden dat het hier gaat om een verwoording door degene die het een en ander ter schrift stelde of liet stellen, zonder dat er sprake was van daadwerkelijk in het veld aanwijsbare grenzen. Deze twijfel is gerechtvaardigd, omdat grenspalen van parochies niet bekend zijn, in tegenstelling tot grenspalen van gemeintes en heerlijkheden. Mogelijk werden de grenzen van de gemeint of de heerlijkheid soms tevens als de grenzen van de parochie beschouwd, hoewel dat in lang niet alle gevallen mogelijk was, omdat het ressort van de parochies vaak niet overeenkwam met het gebied van een gemeint of heerlijkheid. Beschrijvingen of vaststellingen van parochiegrenzen kwamen wel voor, maar zijn zeldzaam. Zelfs bij parochiesplitsingen tijdens het Ancien Régime werden de grenzen – voorzover te overzien is – zelden beschreven. In deze studie werden slechts de volgende lineaire grenzen van kerkelijke parochies gevonden:

- In 1305 losten de pastoors van Berlicum en van Schijndel hun geschil ten aanzien van het innen van bepaalde tienden en over de *limitatio parrochiarum* op. Er werd een lineaire grens afgesproken tussen de twee parochies, die ook als scheidslijn voor de tienden zou gelden.⁴⁹³²
- Een ongedateerd stuk, vermoedelijk uit het begin van de zestiende eeuw, beschrijft de lineaire grens tussen de Sint-Lambertus en Sint-Petrus parochies van Vught. De grens bestond gedeeltelijk uit een weg en voor een deel uit de Dieze, wat volgens deze verklaring al sinds mensenheugenis zo was.⁴⁹³³
- Op 16 juli 1569 besloot Franciscus van de Velde alias Sonnius, de eerste bisschop van 's-Hertogenbosch, de Bossche parochie van Sint-Jan in vijven te delen. Bij deze deling werden tevens de grenzen van de vijf nieuwe parochies vastgesteld.⁴⁹³⁴

38.3 Parochiegrenzen in de negentiende en twintigste eeuw

In de negentiende en twintigste eeuw ontstonden veel nieuwe parochies. In deze periode werden wel lineaire parochiegrenzen vastgesteld.⁴⁹³⁵ Men sloot soms aan bij de inmiddels

⁴⁹²⁹ Schutjes, *Geschiedenis van het bisdom I*, 101.

⁴⁹³⁰ Bannenberg e.a., *De oude dekenaten I*, 248.

⁴⁹³¹ Van den Oord, *Berkel-Enschoot-Heukelom*, 37.

⁴⁹³² Camps, *ONB I*, 816-818 nr. 684 d.d. 1305 februari 15; 818-819 nr. 685 d.d. 1305 maart 24; 861 nr. 861 d.d. 1311 december 13; Heesters, *Schijndel*, 56.

⁴⁹³³ SALAD, OAA Vught inv. nr. 224 d.d. begin zestiende eeuw.

⁴⁹³⁴ Mommsers, *Inventaris Den Dungen*, 10-11; Schutjes, *Geschiedenis van het bisdom III*, 512-515; IV, 183-190.

⁴⁹³⁵ ABH, OPA Boerdonk: in 1869 werd Boerdonk een zelfstandige parochie. Bij die gelegenheid werd de parochiegrens omschreven; dossier Donk: in 1894 werd de parochie Donk van de parochie Beek en Donk

vastgestelde kadastrale gemeentegrenzen.⁴⁹³⁶ In Nieuwkuijk deed zich een eigenaardigheid voor. Op 30 september 1845 werden de parochiegrenzen van Nieuwkuijk gewijzigd. De Drunense heide werd bij de parochie Nieuwkuijk gevoegd. Het Drunense kasteel van de familie d'Oultremont kwam daardoor binnen de grenzen van de parochie Nieuwkuijk te liggen. De zielzorg aldaar behoorde echter tot de jurisdictie van de pastoor van Drunen, wat ook na de grenswijziging zo bleef. Een besluit van Mgr. Mutsaerts van 4 november 1945 bevestigde deze situatie: het kasteel lag weliswaar binnen de grenzen van de parochie Nieuwkuijk, maar viel onder de jurisdictie van de pastoor van Drunen.⁴⁹³⁷

38.4 Conclusies: de parochiegrenzen

Rechten op bepaalde tienden konden worden afgebakend door een lineaire grens, maar ook door afspraken te maken over de rechten op bepaalde tiendklampen. Op het platteland werden veel parochies gescheiden door onontgonnen heidevelden en bossen, waardoor op veel plaatsen parochiegrenzen onnodig waren. Het al dan niet bestaan van parochiegrenzen werd meer bepaald door de praktische omstandigheden dan door de kerkelijke voorschriften. In deze studie werden slechts drie vermeldingen van parochiegrenzen gevonden. Er kunnen er meer geweest zijn, maar het aantal vastgestelde lineaire parochiegrenzen was ongetwijfeld beperkt. In een aantal plaatsen, zoals Veghel, Sint-Oedenrode, Soerendonk, Hooge Mierde, Lage Mierde en Hulsel bestonden op een bepaald moment aantoonbaar géén lineaire parochiegrenzen. Deze gegevens wekken de indruk dat parochiegrenzen tijdens het Ancien Régime in de Meierij van 's-Hertogenbosch zeldzaam waren. In de enkele plaatsen waar parochiegrenzen bestonden, konden ze als grenzen van een algemeen bestuurlijk ressort functioneren, indien het bestuurlijk ressort en de parochie overeenkwamen. Het betreft de parochiegrens tussen Berlicum en Schijndel en de 'buitengrenzen' van de parochies binnen de Vrijdom van 's-Hertogenbosch. De grens tussen de twee Vughtse parochies kon weer niet als grens voor het burgerlijk bestuur dienen.

afgescheiden, waarbij de grens omschreven werd; dossier Bergeijk: in 1845 werd de parochie op het Loo afgescheiden van de parochie Op Het Hof te Bergeijk, waarna op 25 maart 1846 de grens vastgesteld werd; dossier Mariahout: bij de oprichting van de parochie Ginderdoor werd de grens vastgesteld.

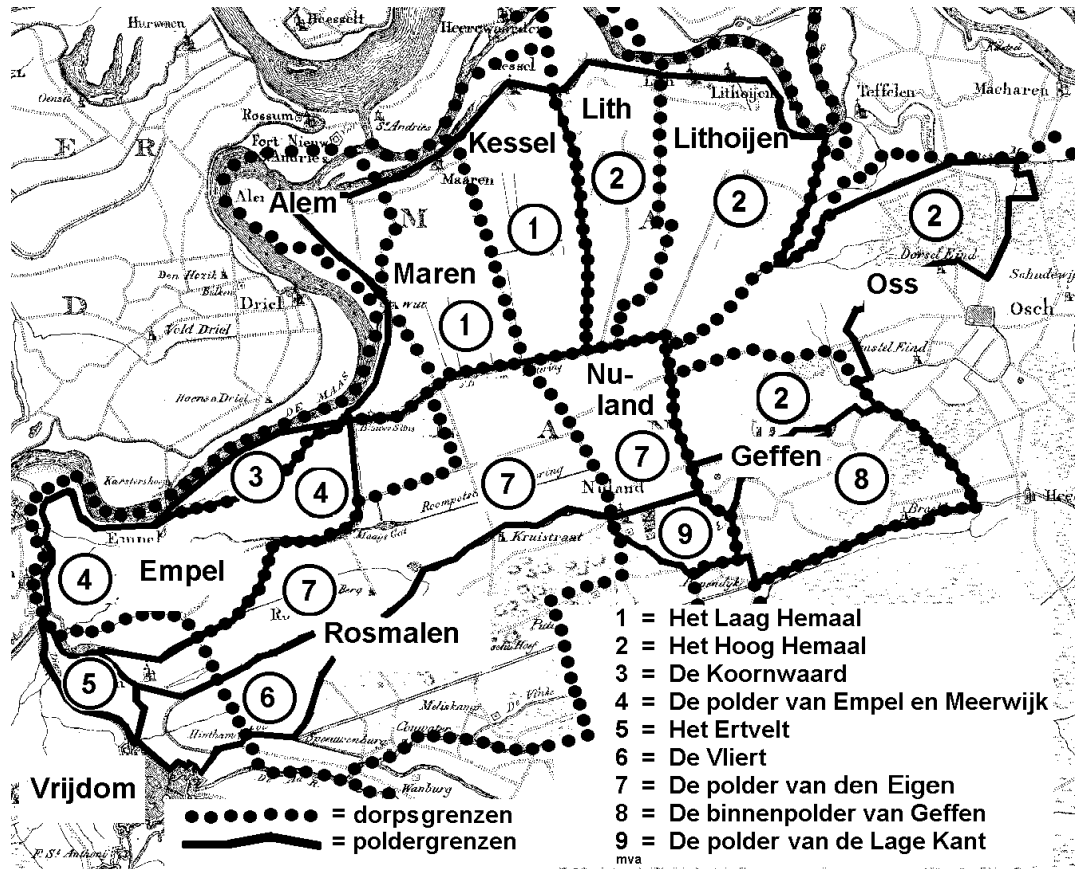
⁴⁹³⁶ ABH, OPA Vorstenbosch: in 1846 werd Vorstenbosch een zelfstandige parochie. De parochie omvat dat deel van de gemeente Nistelrode, 'dat onder den naam Vorstenbosch bekend staat'; dossier Casteren: in 1852 werd de omvang van de nieuw opgerichte parochie Casteren bepaald als: 'de plaats of gemeente Casteren, zooals die onder dien naam kerkelyk en zelfs burgerlyk bekend staat en omgrend'; dossier Den Dungen: in 1840 werd bij Koninklijk Besluit een boerderij met aanglag van Sint-Michielsgestel afgesplitst en bij Den Dungen gevoegd. Op verzoek van beide pastoors werden in 1841 de betreffende parochianen ook kerkelijk bij Den Dungen gevoegd.

⁴⁹³⁷ Peijnenburg, *300 jaar parochie Nieuwkuijk*, 163-164.

39 GRENZEN VAN POLDERS

Een polder wordt in deze publicatie gedefinieerd als een gebied met een te reguleren waterstand, waar de watergangen, dijken en sluisen beheerd werden door een polderbestuur.⁴⁹³⁸ Vanwege deze dijken lagen de meeste grenzen van de polders vanaf het ontstaan van de polder eenduidig vast. Niet alle polders waren geheel door dijken omsloten. Op enkele plaatsen maakte een natuurlijke hoogte een dijk overbodig. Dit was bijvoorbeeld het geval bij de noordwestgrens van de Polder van Vught en de zuidgrens van de Polder van de Dungense Kant.⁴⁹³⁹ Op afbeelding 39.1 tot en met 39.3 zijn de grenzen van de polders en de dorpsgrenzen aangegeven.⁴⁹⁴⁰ De dorpsgrenzen zijn overgenomen van de in 1794 gepubliceerde kaart van Hendrik Verhees en een kaart van de heerlijkheid Sint-Michielsgestel uit 1769.⁴⁹⁴¹

Afb. 39.1. De polders en dorpsgrenzen ten noordoosten van 's-Hertogenbosch.

⁴⁹³⁸ Zie hoofdstuk 11.

⁴⁹³⁹ Zie afb. 39.2.

⁴⁹⁴⁰ Voor het gebruik van de term 'dorpsgrenzen' voor de op de kaart van Verhees getekende grenzen zie par. 4.1.2.

⁴⁹⁴¹ De kaart van Verhees verscheen als bijlage bij: Meihuizen, L.S. (red.), 'Beschreef staat van de Meijerije (1794)' en 'Accurate staat van de Gantsche Meijerije', transcriptie van een handschrift van mr. C. van Breugel in: *Historia Agriculturae* VIII (Groningen 1965); Voor de kaart van de heerlijkheid Sint-Michielsgestel: ARAH, Collectie Hingman inv. nr. 4902: in 1769 opgenomen door Jan F. van de Weijer en in 1782 door hem gecertificeerd. In 1983 publiceerde het gemeentebestuur van Sint-Michielsgestel een reproductie van deze kaart.

..... = grenzen van vrijdom en heerlijkheden

1 = Buitenpolder van Waalwijk
 2 = Binnenpolder van Waalwijk
 3 = Polder van Drunen
 4 = Polder van Nieuwkuijk en Onsenoort
 5 = Polder van het Boschveld en Maji
 6 = Hoge en Lage Hamse polder

39.1 Conclusies: de poldergrenzen

Uit afbeelding 39.1 tot en met 39.3 kunnen enkele conclusies getrokken worden:

- Een aantal watergangen vormde zowel de grens van een polder als van een dorp of heerlijkheid, zoals de Hertogswetering (de zuidgrens van Maren, Kessel en Lith), de Bossche Sloot (de noordwestgrens van de Vrijdom en van de heerlijkheid Vught en Cromvoirt), de Dieze ten noorden van 's-Hertogenbosch en de watergangen tussen Kessel en Lith, tussen de noordelijke delen van Nuland en Geffen, aan weerszijden van Waalwijk en aan weerszijden in het noordelijke deel van Drunen.
- Elders liep de dorpsgrens midden door een watergang, maar werd de polder omgrensd door een dijk op enige afstand van die watergang. Voorbeelden hiervan zijn de Maas aan de noordzijde van Empel, Alem, Maren, Kessel, Lith en Lithoijen en de grens door de Dommel ten oosten van de Polder van Vught.
- In verreweg de meeste gevallen kwamen de territoria van de dorpen en de polders niet overeen. De polders omvatten soms slechts een deel van een heerlijkheid of dorp, soms delen van meer plaatsen, terwijl andere plaatsen (nagenoeg) geheel binnen een grotere polder vielen.

Resumerend kunnen we vaststellen dat in het noorden van de Meierij in de achttiende eeuw enkele watergangen functioneerden als dorpsgrenzen. Minstens een deel van deze watergangen (zoals de Hertogswetering) werd kunstmatig aangelegd in verband met de waterhuishouding in dit gebied en fungeerde tevens als poldergrens. De meeste dorpsgrenzen in deze regio verschilden van de poldergrenzen.

40 DE GRENZEN VAN HEERLIJKHEDEN

Een heerlijkheid wordt gedefinieerd als een gebied of ressort waarbinnen een heer gezag en rechten uitoefende.⁴⁹⁴² Een heerlijkheid bestond niet altijd uit een aaneengesloten territorium.⁴⁹⁴³ Aanvankelijk oefenden de meeste plaatselijke heren slechts gezag uit – onder andere door het voeren van de rechtspraak – over hun verspreid gelegen eigen bezittingen. Vanuit deze beginsituatie ontwikkelden zich op veel plaatsen gebieden waarbinnen een plaatselijke heer de openbare rechtsmacht uitoefende en vaak tevens de gemene gronden bezat. Dergelijke heren bezaten daarnaast leen-, cijns- en eigen goederen gelegen buiten de grenzen van hun heerlijkheid. In niet alle heerlijkheden slaagden de heer erin het gezag over de gemene gronden (volledig) te verwerven. Ook bevonden zich in veel heerlijkheden goederen van andere heren, die zich aan de rechtsmacht van de plaatselijke heer onttrokken.

Er zijn enkele regelingen bekend waarbij heren bezittingen uitwisselden om zo tot een geografisch meer eenduidig geheel aan rechten en goederen te komen. Op 13 april 1282 vond er een ruil plaats tussen de heer van Asten en de abdij van Floreffe, die een hof had te Lierop. De Aa werd voortaan als grens beschouwd en de heer en de abdij wisselden veel van hun bezittingen en rechten aan de andere kant van de grens over en weer uit.⁴⁹⁴⁴ Op 14 november 1282 sloten de hertog van Brabant en Willem heer van Cranendonk een overeenkomst betreffende de *ministeriales* en cijnslieden in elkaars territoria. De hertog deed afstand van zijn ministerialen, kerkelijke cijnslieden en Sint-Pietersmannen binnen het gebied (*districtu et iudicio*) van de heer van Cranendonk en laatstgenoemde deed dat op zijn beurt van zijn *ministeriales* en cijnslieden in het land (*terra*) van de hertog. Ook werd bepaald dat, indien genoemde lieden van het hertogelijke land naar het Cranendonkse gebied zouden verhuizen, zij van de heer van Cranendonk zouden zijn en omgekeerd.⁴⁹⁴⁵

Uit het voorgaande blijkt dat heerlijkheden zich konden ontwikkelen tot geografisch eenduidige gebieden. In dit hoofdstuk wordt eerst een antwoord gezocht op de vraag in hoeverre deze trend voltooid werd en in hoeverre grond- en gerechtsheerlijkheden in de Meierij van 's-Hertogenbosch met lineaire grenzen omgeven waren. Daarna wordt ingegaan op de betekenis van die grenzen.

40.1 De grenzen van grondheerlijkheden of grote landgoederen

Van onder andere de volgende grondheerlijkheden of landgoederen met een hof is bekend dat ze met lineaire grenzen omgeven waren:

– Toen Herbert, heer van Heeze, zijn goed Sterksel in 1172 overdroeg aan de abdij van Averbode, werden in de overdrachtsoorkonde de grenzen van het goed omschreven.⁴⁹⁴⁶

⁴⁹⁴² Hoppenbrouwers, *Het Land van Heusden*, 577; Van Ermen, *Feodaal-heerlijke verhoudingen*, 202-203.

⁴⁹⁴³ Coppens, 'Heerlijkheden', 671, 678.

⁴⁹⁴⁴ Camps, *ONB I*, 482-483 nr. 386 d.d. 1282 april 13.

⁴⁹⁴⁵ Camps, *ONB I*, 487-488 nr. 391 d.d. 1282 november 14.

⁴⁹⁴⁶ Camps, *ONB I*, 105-107 nr. 68 d.d. 1172: *a termino qui dicitur vulgariter huegeten Ten Raden usque ad terminum qui vocatur Honrebom*.

- De grenzen van het goed Heugten van de Roermondse cisterciënzerinnenabdij gelegen tussen Someren, Heeze en Maarheeze worden in een vijftiende-eeuwse tekst genoemd. De tekst geeft, vermoedelijk in eigentijdse bewoordingen, een grensomschrijving uit 1225.⁴⁹⁴⁷
- De grondheerlijkheid Jekschot werd in 1311 door de hertog uitgegeven aan Willem de Cruudener. In de betreffende oorkonde worden ‘de pale van Yecschoth’ omschreven. In 1362 werd de heerlijkheid (opnieuw) afgepaald.⁴⁹⁴⁸
- Aan het huis van Rixtel was in 1377 een afgepaald gebied verbonden, waarbinnen grondheer Dirk de Rover bepaalde rechten had.⁴⁹⁴⁹
- De hof van de abdij van Terkameren te Giersbergen was niet inbegrepen bij de verpanding van de hoge en lage heerlijkheden Drunen en Tilburg op 17 november 1387 aan Paulus van Haastrecht.⁴⁹⁵⁰ De gemeintes van Helvoirt en Drunen strekten zich uit tot aan de grachten van het hof te Giersbergen. De gemene gronden binnen deze grachten had de abdij van Terkameren in 1313 verworven.⁴⁹⁵¹
- De grenzen van de grondheerlijkheid Hapert en Hoogeloon werden op 21 juni 1630 omschreven door de officier van de grondheerlijkheid.⁴⁹⁵²
- Op een kaart uit 1737 staan de grenzen van de grondheerlijkheid Herlaar getekend.⁴⁹⁵³

40. 2 De grenzen van de gerechtsheerlijkheden

Van onder andere de volgende gerechtsheerlijkheden zijn omschrijvingen of vermeldingen van grenzen bekend:

- De heerlijkheid Loon op Zand werd op 4 mei 1269 door hertog Jan I in leen gegeven aan Willem, heer van Horne, met de hoge en lage rechtspraak, met de heiden, moeren en woeste gronden, alsmede eenderde van de tienden van Tilburg en bouwland, bossen en beemden in Udenhout. Bij deze gelegenheid werden de grenzen van de heerlijkheid omschreven met behulp van grenspunten en waterlopen.⁴⁹⁵⁴
- In 1292 liet Jan I, hertog van Brabant, op verzoek van Hendrik van Mierlo door tien geloofwaardige lieden de grenzen tussen het land van de hertog en de heerlijkheid Mierlo vaststellen. De grens werd van paal tot paal beschreven.⁴⁹⁵⁵

⁴⁹⁴⁷ Camps *ONB* I, 199-200 nr. 130 d.d. 1225 februari 17: ‘daer umb die reymgenoeten nyet all inden brieff specifiert staen (..) unde hebben te samen die paelen reymgenoeten mallickanderen gewesen’; Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Heeze: de palen van Heugten worden op 14 april 1826 nog genoemd bij de vaststelling van de grens tussen de gemeenten Heeze en Leende.

⁴⁹⁴⁸ Heesters, ‘De heerlijkheid Jekschot’, 59-67.

⁴⁹⁴⁹ RANB, Archief van de heerlijkheid Mierlo inv. nr. 1a, cartularium, nr. 98 d.d. 1377 november 13.

⁴⁹⁵⁰ RANB, Archief van de heerlijkheid Mierlo inv. nr. 1a, cartularium, nr. 133 d.d. 1387 november 17.

⁴⁹⁵¹ Smulders, ‘Overzicht’, 12.

⁴⁹⁵² SADB, OAA 's-Hertogenbosch, charters en privilegebrieven inv. nr. 1837 d.d. 1630 juni 21.

⁴⁹⁵³ GA Bergen op Zoom, archief van de Raad en Rekenkamer van de markiezen van Bergen op Zoom inv. nr. D386; RANB, Kaarten-, prenten- en tekeningenverzameling inv. nr. 2047; zie afb. 30.4.

⁴⁹⁵⁴ Camps, *ONB* I, 402-404 nr. 317 d.d. 1269 mei 4; ARAB, Archief van het Leenhof van Brabant inv. nr. 9, fol. 178-178v.

⁴⁹⁵⁵ Camps, *ONB* I, 582-584 nr. 481 d.d. 1292 juli 26: ‘te doen d’onderscheet tusschen onssen lande ende tusschen

– Volgens het cijnsboek van de hertog voor de periode 1340-1351 was Filips, heer van Geldrop, cijnsplichtig aan de hertog voor een stuk heide gelegen tussen de palen van Geldrop en de palen van de heer van Mierlo. Hieruit blijkt dat ook de heerlijkheid Geldrop vermoedelijk afgepaald was.⁴⁹⁵⁶

– In 1388 werden bij de verpanding van de hoge heerlijkheid van Helmond de grenzen van de heerlijkheid Helmond omschreven met behulp van enkele grenspunten.⁴⁹⁵⁷ Volgens Frenken kwam dit gebied overeen met de gemeint van Helmond.⁴⁹⁵⁸ Het laatste dient echter nog nader onderzocht te worden. Dat de grenzen van de heerlijkheid en de gemeint van Helmond konden verschillen blijkt in 1374. In dat jaar gaf de heer van Helmond enkele tientallen bunders van zijn gronden gelegen tussen Helmond en Stiphout aan de grens van de gemeint van Stiphout uit aan de inwoners van Stiphout.⁴⁹⁵⁹

– De denombrementen van lenen van de hertog van 1440 geven de oudst bekende omschrijving van de grenzen van de heerlijkheid Heeze. De grenzen worden beschreven aan de hand van diverse grenspalen en waterlopen.⁴⁹⁶⁰

– In een achttiende-eeuws stuk worden de grenzen van de heerlijkheid Stiphout omschreven. Deze grenzen waren toen identiek aan die van de gemene gronden van Stiphout.⁴⁹⁶¹

Van een aantal andere heerlijkheden is een vagere beschrijving van grenzen bekend. In plaats van het beschrijven van een aantal grenspunten of grenslijnen worden de grenzen aangeduid als grenzend aan een dorp, vrijheid of heerlijkheid:

– De grenzen van de heerlijkheid Boxtel worden in 1312 voor het eerst genoemd. In dat jaar kregen de inwoners van Spoordonk, Boterwijk en Hedel van de hertog een gemeint die zich uitstreckte *iuxta limites domini de Boxtel*.⁴⁹⁶² In 1357 werden de inwoners van Liempde bevestigd in de gebruiksrechten in een stuk heide gelegen 'totte palen 's heeren van Boxtel'.⁴⁹⁶³

– In 1389 werden de grenzen vastgesteld tussen de gemene gronden van Hendrik van der Leck, heer van Moergestel, en van de inwoners van Oisterwijk.⁴⁹⁶⁴ De denombrementen van lenen van de hertog van 1440 geven als grenzen van de heerlijkheid Moergestel: 'Metter eenre zyden aen die gemeijnte van Tilborch metten anderen aen 't dorp van Oirschot, commen metten enen eynde aen die vriheit van Oisterwyck ende metten anderen aen die dorpe van Hilvarenbeke'.⁴⁹⁶⁵

t'landt d'welck die selve Henrick van ons besith'.

⁴⁹⁵⁶ RANB, Archief van de Leen- en Tolkamer inv. nr. 158.A, fol. 27.

⁴⁹⁵⁷ Krom en Sassen, *Oorkonden Helmond*, 52-54 nr. 39 d.d. 1388 november 15.

⁴⁹⁵⁸ Frenken, *Helmond I*, 42-44.

⁴⁹⁵⁹ Krom en Sassen, *Oorkonden Helmond*, 35 nr. 26 d.d. 1374 mei 2; 36-39 nr. 28 d.d. 1374 december 24.

⁴⁹⁶⁰ ARAB, Archief van het Leenhof van Brabant inv. nr. 9, fol. 87v-88; Coenen, *Heeze*, 30.

⁴⁹⁶¹ Van Boven, *Stiphout vanaf het begin*, 25.

⁴⁹⁶² Camps, *ONB I*, 1056-1057 nr. 865 d.d. 1312 februari 19.

⁴⁹⁶³ RANB, Archief van de Leen- en Tolkamer inv. nr. 158.A, fol. 276v-277.

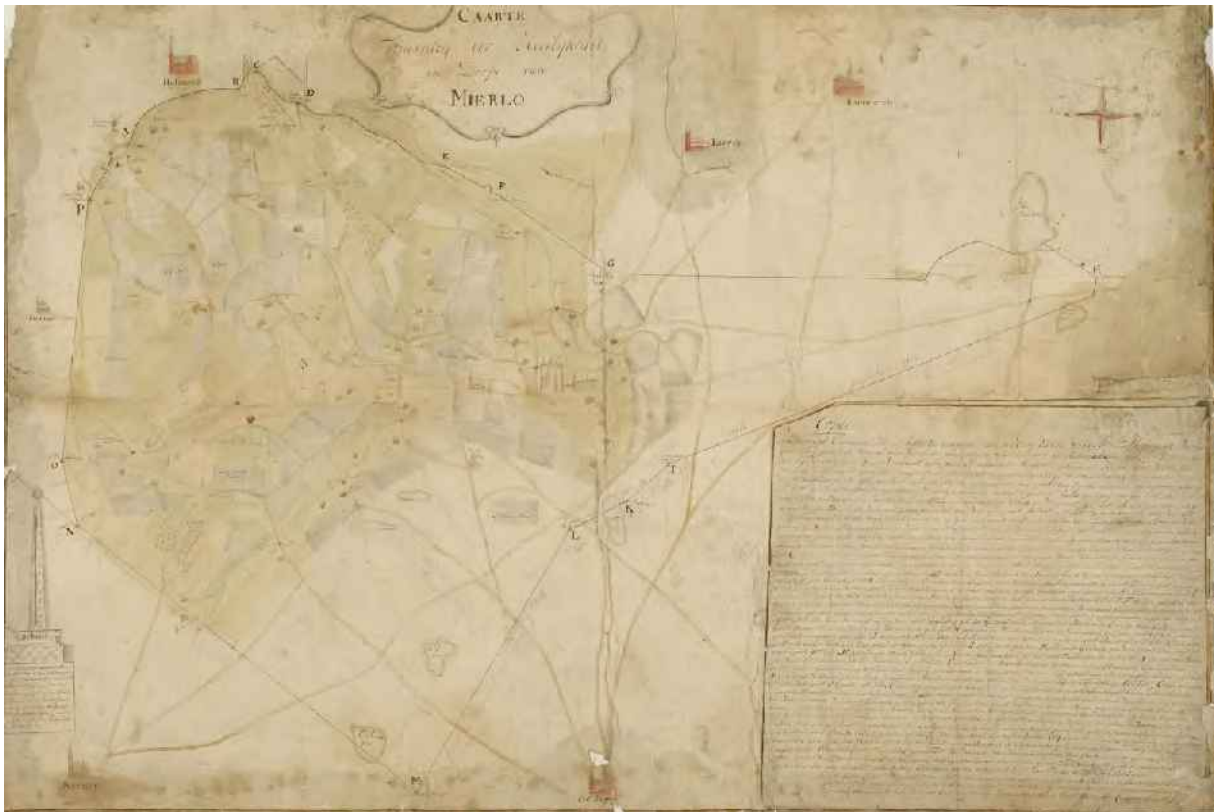
⁴⁹⁶⁴ RANB, Archief van de Leen- en Tolkamer inv. nr. 158.A, fol. 243; Enklaar, *Gemeene gronden*, 181-182 d.d. 1389 oktober 12.

⁴⁹⁶⁵ ARAB, Archief van het Leenhof van Brabant inv. nr. 9, fol. 129-129v.

- De grenzen van de heerlijkheid Asten worden in de denombrementen van 1440 omschreven.⁴⁹⁶⁶ De heerlijkheid Asten grensde 'metter eender zyden aen 't dorp van Doerne ende alsoo voort streckende tot in den Pedel ter heerlicheyt toe van Meydel, commende metten eenen eynde aen die dorpen van Zomeren ende van Lierop'.
- In de denombrementen van 1440 worden de grenzen van de gezamenlijke heerlijkheden Heeswijk en Dinther beschreven als grenzend aan de Aa van Berlicum tot Veghel en aan de dorpen Berlicum, Heesch en Nistelrode.⁴⁹⁶⁷
- Ook de grenzen van de heerlijkheid Waalwijk werden in de denombrementen van 1440 omschreven: 'Streckende van der Ouder Mazen gelegen neven d'landt van Drongelen ende Gansoijen metter zeevloet gemeen dat God beteren wille, totter heerlicheit toe van Venloe[n] oestwaert gelegen d'lant van Huesden ende westwaert Zuyd Hollandt'.⁴⁹⁶⁸

Er zijn enkele achttiende-eeuwse kaarten van heerlijkheden bewaard gebleven:

Afb. 40.1. De heerlijkheid Mierlo d.d. 1706.⁴⁹⁶⁹

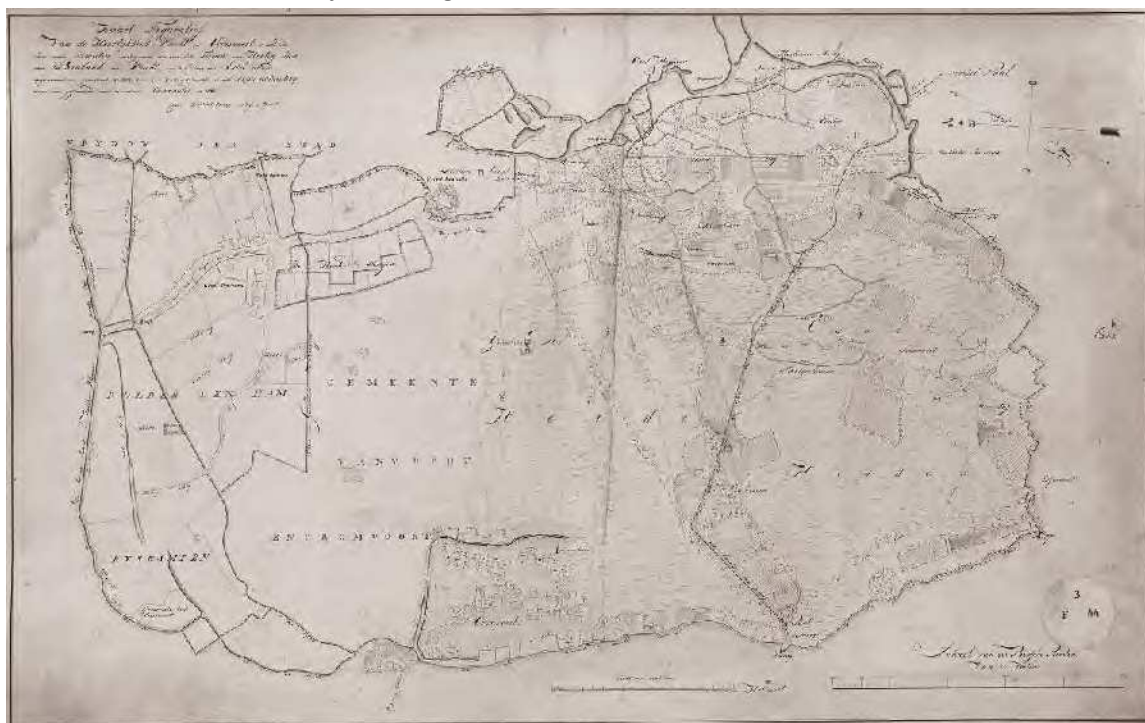
⁴⁹⁶⁶ ARAB, Archief van het Leenhof van Brabant inv. nr. 9, fol. 19-19v.

⁴⁹⁶⁷ ARAB, Archief van het Leenhof van Brabant inv. nr. 9, fol. 26.

⁴⁹⁶⁸ ARAB, Archief van het Leenhof van Brabant inv. nr. 9, fol. 150.

⁴⁹⁶⁹ RANB, Kaarten- en prentenverzameling, inv. nr. 1710.

Afb. 40.2. De heerlijkheid Vught en Cromvoirt d.d. 1754.⁴⁹⁷⁰

Afb. 40.3. De baronie van Boxtel en de heerlijkheid Liempde, einde achttiende eeuw.⁴⁹⁷¹

⁴⁹⁷⁰ SALAD, Collectie kaarten en prenten, inv. nr. 3F44.

⁴⁹⁷¹ RANB, Kaarten- en prentenverzameling, inv. nr. 1214.

Afb. 40.4. De heerlijkheid Tilburg en Goirle, einde achttiende eeuw.⁴⁹⁷²

- Er is een kopie bewaard gebleven van een kaart van de heerlijkheid Mierlo die in 1706 getekend werd (zie afbeelding 40.1). De kaart geeft grenzen die de heerlijkheid geheel omsluiten.⁴⁹⁷³
- Op een kaart van de heerlijkheid Vught en Cromvoirt getekend in 1754 staan lineaire grenzen getekend, die de heerlijkheid volledig omsluiten (zie afbeelding 40.2). De grenzen bestonden grotendeels uit waterlopen.⁴⁹⁷⁴
- In 1769 werd een kaart van de heerlijkheid Sint-Michielsgestel getekend, waarop grenzen getekend zijn die de heerlijkheid volledig omsluiten.⁴⁹⁷⁵
- Hendrik Verhees tekende aan het einde van de achttiende eeuw een kaart van de baronie van Boxtel en de heerlijkheid Liempde (zie afbeelding 40.3). De kaart is niet gedateerd, maar was

⁴⁹⁷² RANB, Kaarten- en prentenverzameling, inv. nr. 5785.

⁴⁹⁷³ RANB, Kaarten-, prenten- en tekeningenverzameling inv. nr. 1710, kopie van 3 maart 1800 van een kopie van 7 oktober 1756 van de kaart die op 7 oktober 1706 werd getekend door gezworen landmeter Hendrik van Houtert.

⁴⁹⁷⁴ SALAD, Collectie kaarten en prenten inv. nr. 3F44, kaart getekend door landmeter J.H.A. Camp d.d. 1754.

⁴⁹⁷⁵ ARAH, Collectie Hingman inv. nr. 4902: in 1769 opgenomen door Jan F. van de Weijer en in 1782 door hem gecertificeerd. In 1983 publiceerde het gemeentebestuur van Sint-Michielsgestel een reproductie van deze kaart.

een deel- of voorstudie van zijn kaart van de Meierij die in 1794 voltooid werd.⁴⁹⁷⁶ Op deze kaart staan grenzen van de baronie Boxtel en van de heerlijkheid Liempde aangegeven, behalve aan de oostzijde door het gebied van de Bodem van Elde en aan de westzijde de grens met Esch. De grens door de Bodem van Elde werd pas in 1802 vastgesteld.⁴⁹⁷⁷

– Op de ‘caarte figuratieve van de heerlijkheden Tilburg, Goirle en Riel’ tekende Hendrik Verhees grenzen die de heerlijkheid Tilburg en Goirle en Riel volledig omsluiten (zie afbeelding 40.4).⁴⁹⁷⁸ Riel behoorde echter tot de heerlijkheid Hilvarenbeek en de Rielse Heide werd door Tilburg en Riel gezamenlijk gebruikt. Verhees tekende de grens van de in cultuur gebrachte gronden van Riel. Dit was geen grens van de heerlijkheid, want in 1812 werd verklaard dat er ‘tusschen de gemeente van Tilburg en het thans met de gemeente Alphen vereenigt dorp Riel nimmer een grensscheiding bestaan hebbe’.⁴⁹⁷⁹

Voorgaand overzicht pretendeert niet volledig te zijn. Het zijn slechts die grenzen die aangetroffen werden tijdens deze studie, waarvoor een groot aantal bronnen en publicaties geraadpleegd werd. De voorbeelden zijn waarschijnlijk representatief voor het geheel en laten daarom enkele conclusies toe. De meeste heerlijkheden waarvan grenzen bekend zijn, waren in handen van plaatselijke en regionale heren die (waarschijnlijk) goederen en/of rechten aan de hertog van Brabant of een andere machtige heer opgedragen hadden om (onder andere) de heerlijkheid als leen terug te ontvangen (zogenoeten ‘fiefs de reprise’) of die soms hun heerlijkheid als een allodiale heerlijkheid behielden. Van de bovengenoemde heerlijkheden waren dat Asten, Mierlo, Geldrop, Moergestel, Sint-Michielsgestel en Boxtel en de grondheerlijkheden Rixtel, Sterksel en Hapert. Andere afgepaalde heerlijkheden behoorden tot de heerlijkheden die de hertog van Brabant al in de dertiende en veertiende eeuw in leen uitgaf, nadat de hertog deze plaatsen al geruime tijd in bezit had. Het waren Loon op Zand, Tilburg, Liempde, Helmond en de grondheerlijkheid Jekschot. Grensomschrijvingen van jongere heerlijkheden zijn veel zeldzamer, hoewel het aantal heerlijkheden dat in de zestiende en zeventiende eeuw als pandgoed of in leen uitgegeven werd, groot was.⁴⁹⁸⁰ Stiphout behoort tot die categorie. Kennelijk was er minder behoefte om de grenzen van die jonge heerlijkheden vast te stellen dan in de dertiende en veertiende eeuw het geval was.

40.3 Het belang van de grenzen

Er zijn enkele aanwijzingen dat grenzen van heerlijkheden vergeten konden worden. In de dertiende en veertiende eeuw worden van zowel de heerlijkheid Mierlo als de belendende heerlijkheid Geldrop grenzen vermeld. Bij het vaststellen van de gemeentegrens tussen deze twee gemeenten in 1826 verklaarde de burgemeester van Geldrop dat ‘de precise

⁴⁹⁷⁶ Van Zoeren, ‘Hendrik Verhees’, 30. Verhees hield zich vanaf circa 1767 bezig met het tekenen van kaarten.

⁴⁹⁷⁷ SALAD, OAA Sint-Michielsgestel inv. nr. 1684..

⁴⁹⁷⁸ RANB, Kaarten- en prenten- en tekeningenverzameling inv. nr. 5785, kaart getekend door Hendrik Verhees, niet gedateerd.

⁴⁹⁷⁹ Kadasterkantoor Breda, dossier Tilburg.

⁴⁹⁸⁰ Zie bijlage 6.

grensscheiding tusschen de beide gemeentens ons onbekend zijn'.⁴⁹⁸¹ Zijn collega uit Mierlo was van mening dat er wel degelijk bekende grenzen waren, maar dat de inwoners van Geldrop dit ontkenden, omdat zij het gebruik van een gedeelte van de gemeint van Mierlo pretendeerden. De grens tussen deze twee heerlijkheden was in elk geval zo onduidelijk dat er onenigheid over kon ontstaan.⁴⁹⁸² Ook bij de vaststelling van de gemeentegrens tussen de heerlijkheid Sint-Michielsgestel en Den Dungen in 1821 werd verklaard dat deze grens niet goed bekend was.⁴⁹⁸³ In 1503 was nog verklaard dat deze grens gevormd werd door de oude Bosscheweg.⁴⁹⁸⁴

In de stukken betreffende de vaststelling van de gemeentegrenzen in de periode 1811-1828 wordt slechts zelden expliciet vermeld dat de gemeentegrenzen de oudere heerlijkheidsgrenzen volgden. In 1795 werden de heerlijke rechten vanwege de inval van de Fransen opgeschort.⁴⁹⁸⁵ Is dat de reden dat grenzen van heerlijkheden nauwelijks nog een rol speelden bij het vaststellen van de gemeentegrenzen in de periode 1811-1828? De heren verloren in 1795 *de facto* het benoemingsrecht van plaatselijke functionarissen en bestuurders en in 1803 de inkomsten uit de criminele rechtspraak. De jachtrechten van de heren werden in 1795 en in de Staatsregeling van 1798 afgeschaft maar door koning Willem I in 1814-1815 hersteld en wel in de vorm van een uitsluitend jachtrecht op alle gronden van de heerlijkheid.⁴⁹⁸⁶ De discussie over de schadeloosstelling van de heren sleepte zich tot 1819 voort.⁴⁹⁸⁷ De grondwet van 1848 maakte een einde aan het bestaan van de meeste andere heerlijke rechten.⁴⁹⁸⁸ De heerlijke jachtrechten werden pas in 1923 afgeschaft door de invoering van de Jachtwet.⁴⁹⁸⁹

Een enkele keer werd bij de vaststelling van de gemeentegrenzen in de periode 1811-1828 wel naar een grenspaal van een heerlijkheid verwezen. Zo stond op de grens van de gemeenten Leende en Maarheeze bij Heugten 'een steenen paal op welken van de eene zyde staat uit gekapt Baronie van Hees en Leende en van de andere zyde Baronie van Cranendonk'.⁴⁹⁹⁰ Daarnaast worden in verband met de grenzen van gemeenten die (voorheen) een heerlijkheid waren in die periode zogeheten jachtpalen genoemd, namelijk in Boxtel, Heeze en Deurne.⁴⁹⁹¹ In Boxtel werden in 1821 bij de vaststelling van de gemeentegrenzen de grenzen van de heerlijkheid en niet die van de gemene gronden aangehouden.⁴⁹⁹² De gemeint van Esch strekte zich voor een groot deel binnen de gemeente Vught uit. In 1821 werd de grens van de

⁴⁹⁸¹ Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Geldrop d.d. 1826 april 15.

⁴⁹⁸² Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Mierlo, brief van de burgemeester van Mierlo aan de gouverneur van de provincie Noord-Brabant d.d. 1826 april 25.

⁴⁹⁸³ RANB, Archief van het Provinciaal Bestuur 1814-1920 inv. nr. 12663.

⁴⁹⁸⁴ Spierings, 'Keuren en Breuken', 72.

⁴⁹⁸⁵ Latjes, 'De doodslaap', 74.

⁴⁹⁸⁶ Ketelaar, 'Heerlijkeitsgevolgen', 37-40.

⁴⁹⁸⁷ Latjes, 'De doodslaap', 76-93.

⁴⁹⁸⁸ Latjes, 'De doodslaap', 96; Ketelaar, 'Heerlijkeitsgevolgen', 35. Vis- en veerrechten bleven bestaan: Ketelaar, *Oude zakelijke rechten*, 43-44, 117, 218-249.

⁴⁹⁸⁹ Ketelaar, 'Heerlijkeitsgevolgen', 37-40.

⁴⁹⁹⁰ Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Leende d.d. 1826 april 25.

⁴⁹⁹¹ Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Bergeijk, dossier Deurne en dossier Heeze.

⁴⁹⁹² Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Boxtel.

heerlijkheid Vught als gemeentegrens aangenomen, waarbij de inwoners van Esch de gebruiksrechten in hun gemene gronden gelegen binnen de gemeente Vught behielden.⁴⁹⁹³ Bij de vaststelling van de gemeentegrenzen prevaleerde op het grenspunt van de heerlijkheden Mierlo en Heeze in 1826 de grens van de vroegere heerlijkheden boven die van de gemeint van Lierop. In het noordoosten van Mierlo werd bij de vaststelling van de gemeentegrens weer wel de voorkeur aan de grens van de gemeint gegeven boven die van de heerlijkheid; de Groene Gemeint werd bij de gemeente Mierlo gevoegd.⁴⁹⁹⁴

Over het algemeen kan geconcludeerd worden dat de heerlijkheden die vanaf de vijftiende eeuw ontstonden, minder vaak afgepaald werden dan die uit de periode daarvóór. Bij het vaststellen van de gemeentegrenzen in de periode 1811-1828 dienden in enkele gemeenten de vroegere grenzen van de heerlijkheid als gemeentegrenzen. In enkele geval verklaarde men dat de grenzen van de heerlijkheid niet goed meer bekend waren. Uit het een en ander volgt dat het belang van de grenzen van heerlijkheden niet altijd even groot geweest is.

40.4 De afbakening van de heerlijke rechten

Dit geeft aanleiding tot de vraag waartoe de grenzen van heerlijkheden precies dienden, met andere woorden: welke rechten en plichten werden door de heerlijkheidsgrenzen afgebakend? De rechten van de landsheren werden in 1231 door de keizer erkend. De landsheren, onder wie de hertog van Brabant, werden bevestigd in het onvervreembare bezit van een aantal regalia of koninklijke rechten, waaronder de burchtban (waardoor zij nieuwe versterkingen in hun nadeel konden voorkomen), bestaande marktrechten, het geleiderecht op openbare wegen, hun rechtsmacht en lenen, domaniale cijzen, het muntrecht en dergelijke.⁴⁹⁹⁵ Tot de landsheerlijke rechten behoorden verder het recht op de woeste gronden, het jachtrecht, het visrecht, het recht op gevonden voorwerpen, het recht om de inwoners te verplichten gebruik te maken van een bepaalde molen, het recht om tol te heffen op wegen en rivieren en op verkochte beesten, het recht om de wegen en waterlopen te schouwen, het toezicht op maten en gewichten, de bede, het recht om onderdanen per klokslag te mobiliseren, het recht op de bezittingen van buitenechtelijke kinderen na hun overlijden, voogdijrechten over kerkelijke bezittingen en veerrechten.⁴⁹⁹⁶ De hertog van Brabant gaf veel van deze rechten als pand- of leengoed uit aan plaatselijke heren. Enkele plaatselijke heren hielden dergelijke rechten in leen van een andere leenheer dan de hertog van Brabant, terwijl er in de Meierij ook enkele heerlijkheden voorkwamen zonder leenheer.⁴⁹⁹⁷ Het recht op de muntslag en de klokslag bleef in de Meierij van 's-Hertogenbosch in handen van de hertog van Brabant. De bede was nagenoeg geheel een zaak van de hertog. Slechts sporadisch is er sprake van een bede gevraagd

⁴⁹⁹³ Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Vught.

⁴⁹⁹⁴ Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Mierlo.

⁴⁹⁹⁵ Van Uytven, 'De hertog', 42-43.

⁴⁹⁹⁶ Uyttebrouck, *Le gouvernement* I, 117; Sanders, 'Heerlijkheden en domeinen', 48-49.

⁴⁹⁹⁷ Zie hoofdstuk 6 en bijlage 6.

door een plaatselijke heer, zoals in 1377 door de heer van Geldrop en in 1381 door de heer van Herlaar.⁴⁹⁹⁸

Een aantal van deze rechten was strikt gerelateerd aan de onderdanen van de heer die meestal (maar niet altijd) binnen de grenzen van de heerlijkheid woonden, of om andere redenen niet strikt gebonden aan de grenzen van de heerlijkheid, zoals het marktrecht, de markttol, de keurmede en het recht op bastaardgoederen. Voor andere heerlijke rechten waren de grenzen van de heerlijkheid wel van belang, zoals de wegtol en het recht op gevonden voorwerpen en bijenzwermen binnen de grenzen van zijn heerlijkheid.⁴⁹⁹⁹ Verder behoorde het toezicht op de wegen en waterstromen toe aan de heer. Vertegenwoordiger(s) van de heer, meestal vergezeld door vertegenwoordigers van zijn onderdanen, voerden de schouw over de wegen en waterlopen tot aan de grens van zijn heerlijkheid.⁵⁰⁰⁰ De relatie tussen de grenzen van de heerlijkheid en zaken als de rechtspraak, het jachtrecht en de gemene gronden was niet altijd eenduidig.

40.4.1 De rechtspraak

De jurisdictie verbonden aan een schepenbank behorende bij een heerlijkheid kon uit twee componenten ontstaan. In de eerste plaats was er de rechtspraak over de eigen bezittingen van de heer, diens cijns- en leengoederen en de personen die direct onder zijn gezag vielen. Deze rechtspraak werd in een aantal plaatsen door de openbare schepenbank van de heerlijkheid uitgeoefend en elders, zoals in Mierlo na 1706, door een afzonderlijke laatbank, cijnshof en/of leenhof van de heer. Dit deel van de rechterlijke jurisdictie was niet gerelateerd aan de grenzen van de heerlijkheid, maar aan de goederen en personen onder het gezag van de heer. Deze goederen en personen konden zich zowel binnen als buiten de grenzen van de heerlijkheid bevinden. In de tweede plaats was er de openbare rechtspraak. Veel heren hadden de hoge openbare rechtspraak, dat wil zeggen dat de schepenbank onder hun gezag dood- en lijfstraffen uit mochten spreken. In andere heerlijkheden hadden de schepenen dit recht niet en trad de schepenbank van 's-Hertogenbosch voor de hoge rechtspraak op.

De grenzen van heerlijkheden waren tevens de grenzen van de bevoegdheden van de openbare schepenbank van de heerlijkheid. In 1641 werd de heerlijkheid Nuland verpand en bij die gelegenheid omschreven als: 'Binnen onse prochie van Nieulandt gelegen onder onse Meyerye van 's-Hertogenbossche soo wyt verre ende breet als heur de limiten der voors heerli(cheyt) ende banck streckende ende extenderende syn'.⁵⁰⁰¹ In deze omschrijving worden de grenzen van de heerlijkheid en de schepenbank als synoniemen genoemd. De plaats van een delict was maatgevend om vast te kunnen stellen welke schepenbank competent was bij een bepaalde overtreding of misdrijf en welke heer recht had op de inkomsten van de boeten. In de literatuur wordende volgende voorbeelden van regelingen vermeld:

⁴⁹⁹⁸ Zie par. 9.1.1.

⁴⁹⁹⁹ ARAB, ARK, schoutsrekeningen inv. nr. 13022 d.d. 1429, Nistelrode: van gevonden goederen; Maren: van gevonden zwermen; voor de wegtol in de eninge van de Kempen, zie par. 29.2.3.

⁵⁰⁰⁰ Zie par. 10.3.6.

⁵⁰⁰¹ ARAB, ARK inv. nr. 464, fol. 484 d.d. 1641 januari 14.

- Ten onrechte hadden de Bossche schepenen en schutters in 1463 in Engelen een voortvluchtige verdachte in hechtenis genomen, die daarna in de stad ter dood was gebracht, terwijl Engelen een hoge heerlijkheid was in het Land van Heusden. De heer van Breda, in zijn hoedanigheid van burggraaf van Heusden, maar vooral ook als heer van Engelen, verleende de stad kwijtschelding voor de zaak.⁵⁰⁰²
- In 1503 legden enkele inwoners van Den Dungen getuigenis af over de vraag of de plaats van een doodslag onder het gebied van de Vrijdom van 's-Hertogenbosch of onder de heerlijkheid Sint-Michielsgestel was gelegen.⁵⁰⁰³
- De schout van Sint-Michielsgestel meldde in 1522 dat de schout van 's-Hertogenbosch een persoon gevangen genomen had die betrokken was geweest bij een ongeluk dat op het grondgebied van de heerlijkheid Sint-Michielsgestel was gebeurd. De man woonde niet in die heerlijkheid. De schout van Sint-Michielsgestel regelde de kwestie met de hoogschout voor een bedrag van dertig gulden.⁵⁰⁰⁴

40.4.2 De relatie tussen de grenzen van heerlijkheden en van gemene gronden

Tabel 40.1 Vermeldingen van 'jurisdicties' van heerlijkheden als gemeentsgrenzen.

Gemeint uitgegeven aan geburen van:	Uitgege- ven door of namens:	Jaar van uitgifte:	Deel van beschrijving grens:
's- Hertogenbosch, Rosmalen en Berlicum	Hertog	1300	<i>.. procedendo versus orientem usque ad limites seu terminos iuredictionis ville de Hezewiic.</i> ⁵⁰⁰⁵
Strijp	Hertog	1303	<i>.. ad limitationem Wilhelmi domini de Cranendonck.</i> ⁵⁰⁰⁶
Veghel	Hertog	1310	<i>.. se extendendo usque ad communitatem et iurisdictionem de Uden.</i> ⁵⁰⁰⁷
Sint-Oedenrode	Hertog	1311	<i>.. usque lexscot.</i> ⁵⁰⁰⁸

⁵⁰⁰² SADB, OAA 's-Hertogenbosch, charters en privilegebrieven inv. nr. 509 d.d. 1463 september 27.

⁵⁰⁰³ Spierings, 'Keuren en Breuken' 72.

⁵⁰⁰⁴ Spierings, 'Keuren en Breuken' 72.

⁵⁰⁰⁵ Camps, *ONB* I, 716-719 nr. 596 d.d. 1300 augustus 22.

⁵⁰⁰⁶ Camps, *ONB* I, 772 nr. 645 d.d. 1303 juli 17.

⁵⁰⁰⁷ Camps, *ONB* I, 999-1001 nr. 824 d.d. 1310 augustus 5.

⁵⁰⁰⁸ Camps, *ONB* I, 1039-1040 nr. 850 d.d. 1311 augustus 2.

Lieshout	Hertog	1311	.. <i>usque ad limites dicti magistri de Lieshout</i> . ⁵⁰⁰⁹
Heersel c.s.	Hertog	1311	.. <i>iurisdictionem viri nobilis Wilhelmi de Bocxstel</i> . ⁵⁰¹⁰
Stiphout	Hertog	Vóór 1312	.. ‘vort al Henrichs (..) van Myerlo was tot Eykenbrugcken toe’. ⁵⁰¹¹
Spoordonk c.s.	Hertog	1312	.. <i>iuxta limites domini de Boxtel</i> . ⁵⁰¹²
Bodem van Elde	Hertog	1314	.. ‘totten gerechte van Herlaer aen d’een sijde (..) totten gemeynen gerechte van Boxtel ende Herlaer’. ⁵⁰¹³
Eersel c.s.	Hertog	1326	.. <i>ad debitam divisionem comitis Lossensis</i> . ⁵⁰¹⁴
Waalre en Valkenswaard	Abt van Echternach	1326	.. ‘alsoe verre als strect ende reent ane die palen ’s hertogen van Brabant, des heren van Hoerne ende des heren van Boexstel ende hoeren gherichten’. ⁵⁰¹⁵
Deurne	Hertog	1326	.. ‘totten Heerlijkheijt toe van Rode (= Venray) ende van Rode tusschen Lant van Brabant ende Lant van Gelre of van Kessel (..) tot den lande ende der Heerlijkheijt Heeren Willem van Goor Riddere van sijnen dorpe van Meijl’. ⁵⁰¹⁶
Bakel en Aarle	Hertog	1326	.. ‘totter gericht vande Ghemert (..) totter gerichte van Doirne ende van daer totte palen van de Vlierden bij des proost waeren van Wassenberge’. ⁵⁰¹⁷

⁵⁰⁰⁹ Camps, *ONB I*, 1035-1037 nr. 848 d.d. 1311 augustus 2. De meester van Postel bezat rechtsmacht te Lieshout, zie par. 28.1.7 en 28.3.16.

⁵⁰¹⁰ Camps, *ONB I*, 1027-1029 nr. 842 d.d. 1311 mei 13.

⁵⁰¹¹ Enklaar, *Gemeene gronden*, 233-234 d.d. 1352 oktober 15.

⁵⁰¹² Camps, *ONB I*, 1056-1057 nr. 865 d.d. 1312 februari 19.

⁵⁰¹³ Enklaar, *Gemeene gronden*, 77-80 d.d. 1314 juni 13.

⁵⁰¹⁴ Enklaar, *Gemeene gronden*, 51-52 d.d. 1326 december 20..

⁵⁰¹⁵ Enklaar, *Gemeene gronden*, 290-291 d.d. 1326 december 14.

⁵⁰¹⁶ SAP, OAA Deurne inv. nr. VIII e-3-5.

⁵⁰¹⁷ RANB, Archief van de Heerlijkheid Mierlo inv. nr. 1a , cartularium, nr.123.

Aalst	Heer	1326	.. ‘van ‘s Hertogen gerichte van Brabant (..) totten gerichte van Heeze ende Leende ende van daer t(ot) s’abs gerichte van Affternake’. ⁵⁰¹⁸
Someren	Heer	1327	.. <i>usque ad iuri(s)dicionem domini de Horne (..) usque ad iurisdictionem domini de Asten</i> . ⁵⁰¹⁹
Tilburg en Goirle	Hertog en heer van Hilvarenbeek	1329	.. <i>usque ad debitam divisionem ville de Loon</i> . ⁵⁰²⁰
Bergeijk en Westerhoven	Hertog	1331	.. <i>usque ad palum abbatis de Afternaken (..) ad palum domini de Boxtete (..) ad palum comitis Lossensis</i> . ⁵⁰²¹
Zeelst en Strijp	Hertog	1331	.. “s heren gerichte van Cranendonck’. ⁵⁰²²
Budel, Gastel, Maarheeze en Soerendonk	Heer	1343	.. ‘totten paelen van de heeren van Hoorne, oft ten paelen der heeren van Elsloe ofte ten paelen van de heeren van Boixsel ende tot den gerichtten van Leende’. ⁵⁰²³
Heer van Heeze en Leende	Hertog	1344	.. ‘neve ‘t gerichte van Mierle tot Filips gerichte van Geldrop’. ⁵⁰²⁴
Liempde	Hertog	1357	.. ‘totte palen ‘s heeren van Boxel’. ⁵⁰²⁵
Nieuw-Herlaar, Thede en ‘Ghestel tot Maes-brugxken’	Heer	1381	.. ‘tusschen Maesbrugxken voirs(creve) ende den gerichte van Boxel ende van den gerechte van Boxel wederom totten Dommelen toe’. ⁵⁰²⁶

⁵⁰¹⁸ RANB, Archief van de Leen- en Tolkamer inv. nr.158.A, fol. 306.

⁵⁰¹⁹ Enklaar, *Gemeene gronden*, 222-223 d.d. 1327 december 21.

⁵⁰²⁰ Enklaar, *Gemeene gronden*, 235-237 d.d. 1329 september 1; met *villa de Loon* wordt de gerechtsheerlijkheid Loon op Zand bedoeld. Zie par. 30.9.

⁵⁰²¹ Enklaar, *Gemeene gronden*, 24-25 d.d. 1331 september 24.

⁵⁰²² RANB, Archief van de Leen- en Tolkamer inv. nr.158.A, fol. 300-301.

⁵⁰²³ Enklaar, *Gemeene gronden*, 287-288 d.d. 1343 maart 3.

⁵⁰²⁴ RANB, Archief van de Heerlijkheid Mierlo inv. nr.1a, cartularium, nr. 20.

⁵⁰²⁵ RANB, Archief van de Leen- en Tolkamer inv. nr.158.A, fol. 276v-277.

⁵⁰²⁶ Enklaar, *Gemeene gronden*, 80-82 d.d. 1381 november 17.

In de uitgiftebrieven van de gemeintes worden over het algemeen de grenzen van de betreffende gemeint beschreven. Bij een aantal gemeintes wordt de ‘jurisdictie’ van een aangrenzende heerlijkheid als grens genoemd (zie tabel 40.1). Uit deze vermeldingen mogen we concluderen dat in de veertiende eeuw op een aantal plaatsen de grenzen van de jurisdictie van een heer overeenkwamen met de grenzen van de gemene gronden. In enkele uitgiftebrieven wordt het gebied van de uitgegeven gemene gronden expliciet gelijkgesteld met het gebied van de jurisdictie van de betreffende heer (zie tabel 40.2).

Tabel 40.2 Vermeldingen van ‘jurisdicties’ van heerlijkheden als zijnde gelijk aan de gemeint.

Gemeint uitgegeven aan geburen van:	Uitgegeven door of namens:	Jaar van uitgifte:	Deel van beschrijving grens:
Geffen	Hertog	1303	.. <i>contentam infra terminos seu limites iurisdictionis Henrici de Nuwelant, militis in Geiffen.</i> ⁵⁰²⁷
Woensel	Heer	1307	..'also als si streckt in elken ende in also velen als onse gherichte vulcomelike dat besleet'. ⁵⁰²⁸
Deurne	Hertog	1326	..'binnen Ghevartsgerichte van Doerne alsoo verre sijn gerichte duerende is'. ⁵⁰²⁹

Niet alle heren hadden het gezag over de gemene gronden in hun heerlijkheid. Heren zonder gezag over de gemene gronden waren onder anderen de heer van Deurne (in 1326), Tilburg en Goirle (in 1387), Drunen (in 1387) en Liempde (in 1391).⁵⁰³⁰ In dergelijke heerlijkheden waren de grenzen van de gemene gronden voor de heer van minder belang voor de afbakening van zijn heerlijke rechten. In andere gevallen kwamen de grenzen van de gemene gronden die werden gebruikt door de inwoners van een heerlijkheid en de grenzen van de heerlijkheid niet overeen. In 1292 werden de grenzen van de heerlijkheid Mierlo vastgesteld.⁵⁰³¹ In 1300 gaf de hertog de Groene Gemeint uit aan de inwoners van Mierlo. Deze gemeint lag

⁵⁰²⁷ Camps, *ONB* I, 768-769 nr. 642 d.d. 1303 mei 16.

⁵⁰²⁸ Camps, *ONB* I, 898-900 nr. 752 d.d. 1307 september 17.

⁵⁰²⁹ SAP, OAA Deurne inv. nr. VIII e-3-5.

⁵⁰³⁰ Zie bijlage 6 en par. 6.6.

⁵⁰³¹ Camps, *ONB* I, 582-584 nr. 481 d.d. 1292 juli 26; 658-659 nr. 543 d.d. 1296 augustus 24.

buiten de grenzen van de heerlijkheid Mierlo.⁵⁰³² De gemene gronden binnen de heerlijkheid werden in 1386 door de heer van Mierlo aan zijn onderdanen uitgegeven.⁵⁰³³

Op 9 juli 1292 verklaarde Jan I, hertog van Brabant, dat Willem van Boxtel evenveel recht als hijzelf had op de Bodem van Elde.⁵⁰³⁴ Toen de Bodem van Elde in 1314 door de hertog uitgegeven werd aan een aantal gerechtigden, van wie er een aantal onderdaan was van de heer van Boxtel, was er geen sprake meer van rechten van de heer van Boxtel.⁵⁰³⁵ De Bodem werd in 1314 uitgegeven aan vier met name genoemde personen die de inwoners vertegenwoordigden van de vier plaatsen die gezamenlijk de jaarlijkse cijns voor de Bodem van Elde dienden te betalen en de Bodem gezamenlijk beheerden: Boxtel, Sint-Michielsgestel, Schijndel en Sint-Oedenrode.⁵⁰³⁶ In 1656 is er sprake van dat het recht op het voeren van de schouw in 'den Bodem van Elde oft Viergemalen' toebehoort aan de gezworenen afkomstig uit de vier in de Bodem gerechtigde plaatsen.⁵⁰³⁷ Het woord 'viergemalen' verwijst naar de vier rechterlijke ressorten waarover de Bodem zich uitstreckte. Uit deze gegevens blijkt dat een aantal gerechtigden in de Bodem van Elde tot de onderdanen van de heer van Boxtel gerekend moet worden. Volgens de uitgiftebrief van de Bodem strekte deze zich in 1314 uit 'totten gemeynen gerechte van Boxtel', dus tot aan de grens van de heerlijkheid Boxtel. In het begin van de negentiende eeuw stonden er geen jachtpalen van de heer van Boxtel in de Bodem van Elde.⁵⁰³⁸ Verhees tekende geen grens van de heerlijkheid Boxtel door de Bodem van Elde, omdat hij deze niet kon achterhalen (zie afbeelding 40.5). Verhees geeft met letters aan hoe nabij de kerk van Boxtel de grens tussen de Bodem van Elde en de oorspronkelijke heerlijkheid Boxtel ongeveer gelopen moet hebben (zie afbeelding 40.6).⁵⁰³⁹ Onderdanen van de heer ofwel lieden ressorterende onder de schepenbank en het burgerlijk bestuur van Boxtel woonden ook in het gebied van de Bodem van Elde. Bij de splitsing van de Bodem in 1802 werd een deel van de Bodem bij Boxtel gevoegd. Het is niet bekend hoe de grenzen bij de verdeling van de Bodem van Elde in 1802 vastgesteld werden. Dat de grenzen daarvóór nog niet allemaal bestonden, blijkt uit een verklaring van 20 augustus 1755 van enkele ex-borgemeesters van de hoek Berselaar, een in de Bodem van Elde gelegen gehucht dat onder de schepenbank en het burgerlijk bestuur van Sint-Oedenrode ressorteerde. Zij verklaarden dat Berselaar aan alle kanten zodanig was omringd door de gemeintes en jurisdicties van de baronie van Boxtel, de heerlijkheid van Sint-Michielsgestel en het dorp Schijndel, dat men van de jurisdictie van de vrijheid van Sint-

⁵⁰³² RANB, Archief van de Heerlijkheid Mierlo inv. nr. 1a, cartularium, nr. 12 d.d. 1300 december 4; nr. 54 d.d. 1380 oktober 2: schepenen en gezworenen van Mierlo verkopen 3 1/2 bunder uit de Groene gemeint aan de heer van Mierlo.

⁵⁰³³ RANB, Archief van de Heerlijkheid Mierlo inv. nr. 1a, cartularium, nr. 56 d.d. 1386 juni 26; Enklaar, *Gemeene gronden*, 65-66 d.d. 1 juli 1386.

⁵⁰³⁴ Camps, *ONB I*, 602-603 nr. 496 d.d. 1293 juli 9.

⁵⁰³⁵ Enklaar, *Gemeene gronden*, 77-80 d.d. 1375 april 20.

⁵⁰³⁶ ARAB, ARK inv. nr. 45038, fol. 24, 31 en 33v; Enklaar, *Gemeene gronden*, 93-94 d.d. 1466 december 2. Het is aannemelijk dat alleen de gerechtigden in de Bodem van Elde betrokken waren bij het betalen van de cijns en het beheer van de Bodem en niet alle inwoners van die plaatsen.

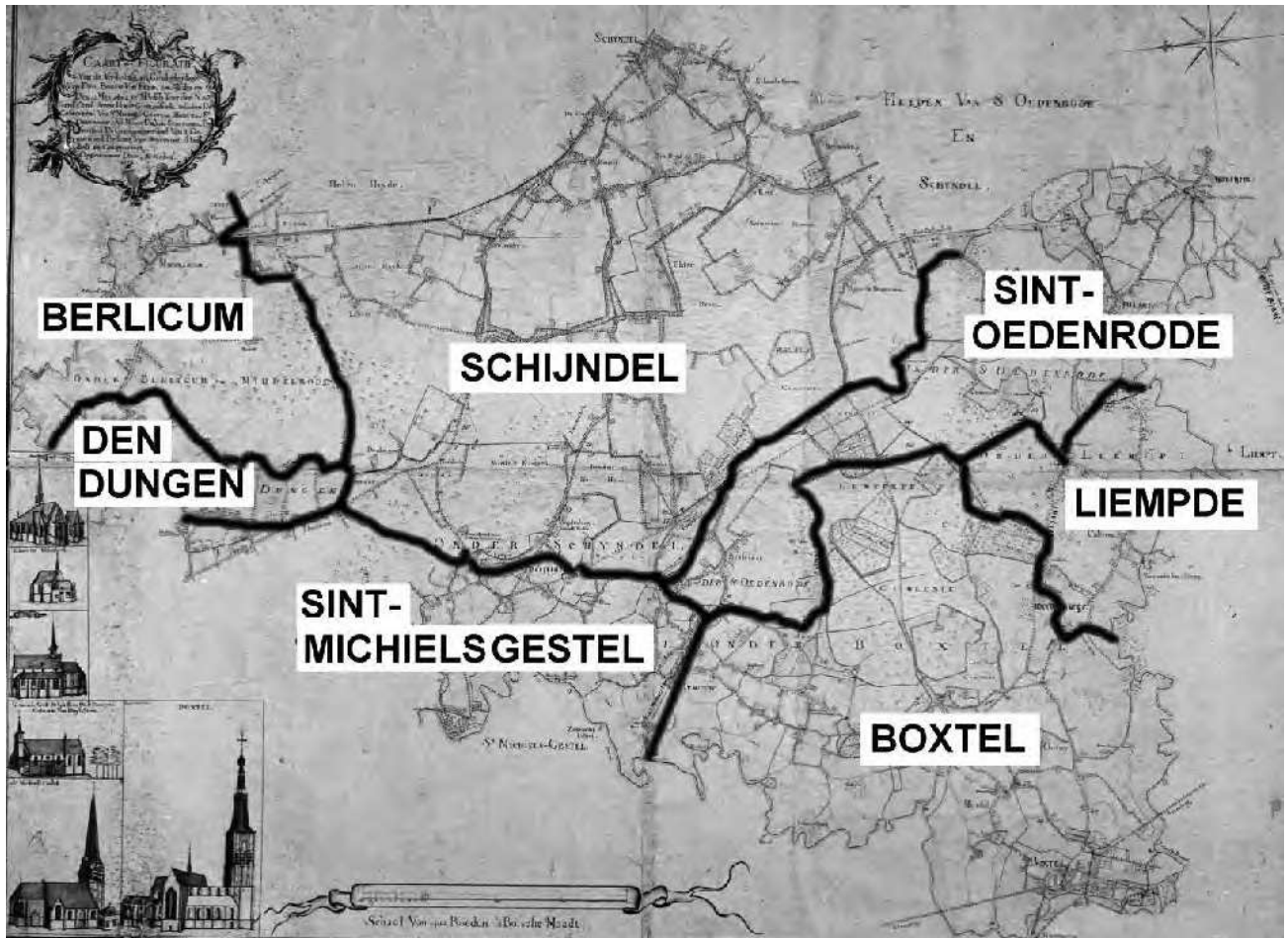
⁵⁰³⁷ Mommers, *Sint-Oedenrode*, 122; idem, *Inventaris Sint-Michielsgestel*, 22.

⁵⁰³⁸ Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Boxtel.

⁵⁰³⁹ Met dank aan Karel Leenders.

Oedenrode niet in Berselaar kon komen zonder het gebied of jurisdictie van de andere plaatsen te passeren.⁵⁰⁴⁰ Bij de verdeling van de Bodem in 1802 werd Berselaar met een smalle strip verbonden met de rest van de gemene gronden en jurisdictie van Sint-Oedenrode.

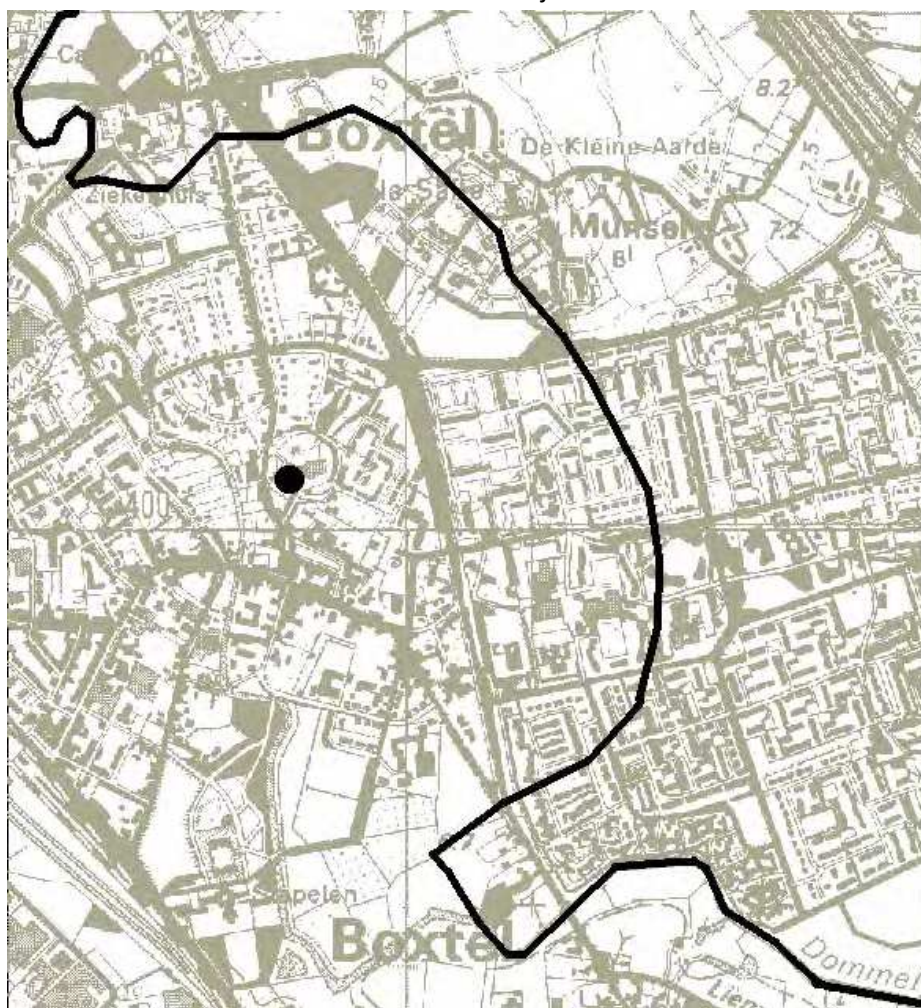
Afb. 40.5. De verdeling van de Bodem van Elde.⁵⁰⁴¹

⁵⁰⁴⁰ SABNO, Rayon Veghel, OAA Sint-Oedenrode inv. nr. 126.2.

⁵⁰⁴¹ RANB, Kaarten- en prentenverzameling, inv. nr. 1714 en 1829.

Afb. 40.6. Grens van de Bodem van Elde nabij de kerk van Boxtel.⁵⁰⁴²

Een andere gemeint die zich zowel over Boxtel als Sint-Michielsgestel uitstreckte was de Theere- of Halderhei.⁵⁰⁴³ Op 27 februari 1540 kwamen de in deze gemeint gerechtigde inwoners van de heerlijkheid Boxtel en die van de heerlijkheid Sint-Michielsgestel overeen hun rechten in deze gemeenschappelijke heide door middel van een grens af te bakenen. De heide bleef in gemeenschappelijk gebruik voor het weiden van schapen, maar turfrechten en het recht om eventueel percelen te verkopen had men voortaan alleen aan de eigen kant van de grens. Het is aannemelijk dat deze grens voortaan ook als grens tussen de heerlijkheden Boxtel en Sint-Michielsgestel functioneerde. Een perceel nabij de grens waarover onenigheid bestond, werd

⁵⁰⁴² Door Karel Leenders, naar de kaart figuratief van de verdeling van de Bodem van Elde, getekend door H. Verhees d.d. 1803. RANB, Kaarten- en prentenverzameling, inv. nr. 1714 en 1829.

⁵⁰⁴³ Enklaar, *Gemeene gronden*, 80-82 d.d. 1381 november 17. De heer van Herlaar geeft een gemeint uit aan zijn lieden 'van Nijherlair, van Thede ende van Gestel tot Maesbrugxken thoe'; GA Boxtel, OAA Boxtel inv. nr. E261-273, rekeningen van de gezworenen van de Halderhei d.d. 1718-1807.

met 'bynnenpaelen' afgebakend. Beide plaatsen zouden daar mogen turven en weiden.⁵⁰⁴⁴ Een vergelijkbaar geval was de gemeint van Esch. Zoals hiervoor beschreven strekte deze zich voor een groot deel binnen de heerlijkheid Vught uit.

De heerlijkheid Jekschot werd in 1311 door de hertog uitgegeven aan Willem de Cruudener als aflossing van een schuld. Met deze uitgifte waren de gebruiksrechten in de gemene gronden van Sint-Oedenrode en Veghel in het geding, wat waarschijnlijk aanleiding gaf tot onderhandelingen met de betreffende plaatsen.⁵⁰⁴⁵ In 1362 liet Gevart van Eindhoven, heer van Jekschot, de grenzen van de heerlijkheid opnieuw vaststellen.⁵⁰⁴⁶ Kort hierna kwamen de boeren van Sint-Oedenrode in opstand en legden het huis van de heer te Jekschot in de as. Een akte van 11 mei 1363 spreekt van de *guerra* (vete) die dan om Jekschot gevoerd wordt.⁵⁰⁴⁷ Omdat de gebruikers van de gemeint van Sint-Oedenrode, onder wie de inwoners van Breugel, Kasteren onder Liempde en Hermalen onder Schijndel door de hertog hiervoor bestraft werden, moet de opstand over gebruiksrechten in de gemeint gegaan zijn.⁵⁰⁴⁸ Vermoedelijk werd de boeren van Sint-Oedenrode na de afpaling van 1362 de toegang tot de heide binnen de grenzen van de heerlijkheid Jekschot ontnomen.⁵⁰⁴⁹ Vanaf 1643 begonnen de regenten van Sint-Oedenrode de rechten van de heer van Jekschot, waaronder het alleengebruik van de gemene gronden binnen de grenzen van de heerlijkheid, opnieuw te betwisten. In 1683 kregen de inwoners van Sint-Oedenrode formeel het medegebruik van het zogeheten Cijnsveld in de heerlijkheid.⁵⁰⁵⁰

In 1334 werd de heerlijkheid Heeze aan de hertog geschonken en weer als leen terugontvangen.⁵⁰⁵¹ De heerlijkheid werd in 1344 door een schenking van de hertog van Brabant uitgebreid met het gebied van de latere Strabrechtse en Lieropse heide.⁵⁰⁵² Mogelijk was de betreffende heide al in gebruik bij de onderdanen van de heer van Heeze. Het is opmerkelijk dat de hertog hier niet de gebruiksrechten aan de inwoners van de heerlijkheid gaf, maar het gebied toevoegde aan het bezit van de heer. In 1374 kregen verschillende inwoners van Stiphout het gemeenschappelijke gebruik van 45 bunder hooiland, genaamd de Eenselaar, van de heer van Helmond. Deze grond werd voortaan geacht te behoren tot de gemeint van Stiphout. In 1763 meenden de drost en schepenen van Stiphout dat zij ook de rechtsmacht over dat gebied hadden. Een en ander leidde tot een proces voor de Raad van Brabant.⁵⁰⁵³

⁵⁰⁴⁴ GA Bergen op Zoom, archief van de Raad en Rekenkamer van de markiezen van Bergen op Zoom inv. nr. 2659.

⁵⁰⁴⁵ Zie par. 102.2.

⁵⁰⁴⁶ Heesters, 'De heerlijkheid Jekschot', 59-67.

⁵⁰⁴⁷ Kappelhof, THGH, regest nrs. 522 en 524.

⁵⁰⁴⁸ ARAB, ARK, Rolrekeningen inv. nr. 2997; Enklaar, *Gemeene gronden*, 82-90 d.d. 1451 november 23: de inwoners van Hermalen werden later vrijgesteld van betaling van een boete, omdat ze niet meegedaan hadden met de opstand.

⁵⁰⁴⁹ Voor de betaling van de boete, zie ook: ARAB, ARK, rentmeestersrekeningen inv. nr. 2352 d.d. 1365-1366, fol. 62; inv. nr. 2353 d.d. 1366-1367, fol. 32 en 43.

⁵⁰⁵⁰ Heesters, 'De heerlijkheid Jekschot', 61 en 62.

⁵⁰⁵¹ Vera, 'Gemene gronden', 220.

⁵⁰⁵² RANB, Archief van de heerlijkheid Mierlo inv. nr. 1a, cartularium, nr. 20 d.d. 1344 september 1; Dekkers, *Sterksel*, 86: in 1440 vormde dat gebied een deel van het door grenzen omgeven gebied van de heerlijkheid Heeze.

⁵⁰⁵³ Van Boven, *Stiphout vanaf het begin*, 34.

De grens van de heerlijkheid Oirschot met Oisterwijk werd in mei 1391 opnieuw vastgesteld, nadat de inwoners van Oirschot in 1390 een deel van de gebruiksrechten in de Spoordonkse heide aan Oisterwijk verloren hadden. Hierdoor hadden inwoners van Oisterwijk gebruiksrechten in gemene gronden gelegen binnen de grenzen van de heerlijkheid Oirschot.⁵⁰⁵⁴ De heerlijkheid Luyksgestel was een Luikse enclave in het hertogdom Brabant. De inwoners van Luyksgestel kregen aanvankelijk van de hertog geen gebruiksrechten over de gemene gronden in de omgeving van Luyksgestel. Pas in 1477 werd hun over een deel van deze gronden het medegebruik toegestaan.⁵⁰⁵⁵

Resumerend kunnen we vaststellen dat in een aantal plaatsen de grenzen van de gemene gronden en de heerlijkheid overeen kwamen, maar dat dit niet overal zo was. Door historische omstandigheden verschilden deze grenzen op een aantal plaatsen. Daarbij speelde soms de politieke driehoeksverhouding tussen de onderdanen, een plaatselijke heer en de hertog van Brabant een rol.

40.4.3 Het jachtrecht

Het jachtrecht werd door de hertog beschouwd als een van zijn landsheerlijke rechten. Vanaf de veertiende eeuw werd het jachtrecht in de Meierij door de hertog in leen of als pandgoed uitgegeven aan plaatselijke heren. In 1314 kreeg Jan van Berlaar van de hertog van Brabant door een ruil de heerlijkheid Helmond en het jachtrecht in de hele Meierij van 's-Hertogenbosch. De hertog behield alleen het recht om te jagen 'in den Parck ende in de warande Ter Reigeren te Helmondt'.⁵⁰⁵⁶ Al in de veertiende eeuw werd het jachtrecht in bepaalde delen van de Meierij tevens aan andere heren in leen gegeven. In 1358 kreeg Jan de Rover van de hertog met het goed Nemelaer onder andere de warande van konijnen en patrijzen 'in die prochien ende dorpen van Oisterwijck, van Haren, van Helvoirt ende van Esch' in leen.⁵⁰⁵⁷ In 1387 kreeg Dirk de Rover jacht- en visrechten een mijl rondom het huis te Rixtel, te weten de warande en patrijzen 'binnen der dingbanck van Aerle metten dorpen van Lieshout, van Stiephout ende van Bakele', de visserij aldaar, het recht van ganzenvangst en vogelarij.⁵⁰⁵⁸ In die periode was ook te Postel sprake van jachtrechten. In 1425 gelastte hertog Jan IV zijn warandemeesters van Brabant en de kwartierschout van Kempenland de meester van het godshuis van Postel niet te storen in het genot van de warande van konijnen binnen Bladel, Eersel, Lommel en elders een mijl rondom het klooster van Postel, zoals dit recht door hertogin Johanna (1355-1406) was verleend.⁵⁰⁵⁹

Naast de jachtrechten van de heren in hun waranden bestond er ook een algemene vrije jacht voor de bevolking.⁵⁰⁶⁰ In de Blijde Inkomste van 1356 werd de vrije jacht voor het

⁵⁰⁵⁴ Lijten, 'De heren van Oirschot', 70.

⁵⁰⁵⁵ SRE, OAA Bergeijk inv. nr. 48.

⁵⁰⁵⁶ Krom en Sassen, *Oorkonden*, 9-14 nr. 9 d.d. 1314 juli 5; 14-15 nr. 10 d.d. 1314 juli 11; ARAB, Archief van het Leenhof van Brabant inv. nr. 1, fol. 22v en fol. 79; inv. nr. 2, fol. 47; inv. nr. 4, fol. 187v.

⁵⁰⁵⁷ Smit, *Jachtrecht*, bijlagen, 8-12 d.d. 1358 maart 22.

⁵⁰⁵⁸ Smit, *Jachtrecht*, bijlagen, 16-20 d.d. 1387 maart 13.

⁵⁰⁵⁹ ARAB, ARK inv. nr. 435, fol. 13 d.d. 1425 september 5; Smits, *Jachtrecht*, 27.

⁵⁰⁶⁰ Smit, *Jachtrecht*, 48-57.

Brabantse volk voor het eerst formeel erkend. Ieder mocht op hazen en vossen jagen. De ridders en stedelingen mochten ook op groot wild jagen, behalve in de wouden van de hertog.⁵⁰⁶¹ De Blijde Inkomste van hertog Anton in 1406 kende dezelfde bepalingen. Daarnaast werd het vrije jachtrecht voor de bevolking in 1406 uitgebreid met het recht op konijnen te jagen buiten de waranden van de heren en om vogels te vangen.⁵⁰⁶²

Vanaf de zestiende eeuw werd het jachtrecht in de Meierij per plaats of combinatie van plaatsen namens de hertog van Brabant verpacht. Enkele voorbeelden: de warande van Eersel, Bladel en Mierde werd in 1515 verpacht aan het klooster van Postel.⁵⁰⁶³ In dat jaar werd ook de warande van Oerle verpacht.⁵⁰⁶⁴ In 1559 werd de warande van Gestel, Strijp en Stratum voor drie jaren verpacht aan Ricalt Coenen.⁵⁰⁶⁵ In 1561 werd het recht om op patrijzen te jagen 'bynnen den dorpe ende prochie van Vucht ende Cromvoirt' in pandschap en leen gegeven aan jonker Aert Heym.⁵⁰⁶⁶ In 1567 pachtte één van de plaatselijke kanunniken voor drie jaren de warande van Sint-Oedenrode.⁵⁰⁶⁷ In 1611 werd het jachtrecht in Oss, Berghem, Nistelrode, Lithoijen, Heesch, Rosmalen en Nuland verpacht aan Antonie de Ruyt, inwoner van 's-Hertogenbosch, voor een periode van drie jaren.⁵⁰⁶⁸ In 1614 werd vergunning verleend aan Filips de Wale, schout van Oisterwijk, om de jacht op patrijzen en konijnen in Hilvarenbeek te pachten voor een periode van zes jaren.⁵⁰⁶⁹

In heerlijkheden als Mierlo, Asten, Heeze, Boxtel, Budel en Heeswijk, die onder het gezag van de hertog kwamen doordat de heer bezit aan de hertog opdroeg en hierna de heerlijkheid van de hertog in leen hield, bleef het jachtrecht in handen van de plaatselijke heer en werd deze niet namens de hertog verpacht. Deze zaak was van belang in een geschil dat in 1707 ontstond. De vrouwe van Mierlo had een proces aangespannen tegen de heer van Helmond, die in haar heerlijkheid had gejaagd. De heer van Helmond deed een beroep op zijn jachtrecht in de hele Meierij, dat hij in 1314 van de hertog gekregen had. De heer van Helmond verloor het geding op grond van het feit dat Mierlo oorspronkelijk een vrij en allodiaal goed was, dat wel door een van de heren aan de hertog was opgedragen en in leen terugontvangen, maar waarvan de leenman nooit beroofd was geweest van het jachtrecht.⁵⁰⁷⁰

Soms werd het argument dat op een bepaalde plaats gejaagd werd, aangevoerd om de loop van een dorps- of gemeentegrens te bepleiten. De achterliggende logica was dat het jachtrecht in die tijd per plaats verpacht werd. Zo verklaarde op 2 september 1719 de dan 85-jarige jonker Lambert van Gerwen de Meling op verzoek van Gerard de Jong, secretaris van Veghel, onder ede dat hij in zijn jonge tijd 'sonder contradictie altijd in rust en vreden heeft

⁵⁰⁶¹ Smit, *Jachtrecht*, 45-46.

⁵⁰⁶² Smit, *Jachtrecht*, 46-47; Enklaar, *Gemeene gronden* 8-18: conflict tussen de heer van Asten en zijn onderdanen vanwege de konijnenwarande van de heer.

⁵⁰⁶³ RANB, Archief van de Raad en Rentmeester-generaal der Domeinen inv. nr. 86, fol. 20.

⁵⁰⁶⁴ Ibidem.

⁵⁰⁶⁵ ARAB, ARK inv. nr. 5377, fol. 91v.

⁵⁰⁶⁶ ARAB, ARK inv. nr. 451, fol. 113 d.d. 1561 juni 18.

⁵⁰⁶⁷ Kappelhof, *Uittreksels uit de akten*, regest nr. 69 d.d. 1567 september 30.

⁵⁰⁶⁸ Kappelhof, *Uittreksels uit de akten*, regest nr. 187 d.d. 1611 mei 17.

⁵⁰⁶⁹ Kappelhof, *Uittreksels uit de akten*, regest nr. 227 d.d. 1614 oktober 10.

⁵⁰⁷⁰ Krom, 'Mierlo', 21-30.

gejaegt binnen de paelen van Veghel (..) alleenelijck reserveerende de heeren rentmeesteren der domeijnen van Brabant de coneijnsbergen'. Met de palen werden de palen of grenzen van de Veghelse gemeint bedoeld en secretaris De Jong deed op dat moment zijn best om die grenzen als dorpsgrenzen erkend te krijgen.⁵⁰⁷¹

40.5 Conclusies: de grenzen van heerlijkheden

Resumerend kan vastgesteld worden dat de grenzen van de heerlijkheden niet voor alle rechten van de heren hetzelfde belang hadden. Voor de openbare rechtspraak waren de grenzen van belang vanwege de opbrengst van de boeten voor de heer. De heerlijkheidsgrenzen waren ook van belang voor bepaalde minder gewichtige zaken, zoals het recht op de gevonden voorwerpen en bijenzwermen. Ook werd namens de heer de schouw over wegen en waterlopen gevoerd tot aan de grenzen van een heerlijkheid. Een van de zaken die men met het vaststellen van de grenzen van de heerlijkheden in de dertiende en veertiende eeuw probeerde te regelen was het gezag over de gemene gronden. Voor een aantal heerlijkheden speelde ook een afgrenzing van hun heerlijke rechten ten opzichte van de hertog van Brabant een rol.

Boeren hadden andere belangen bij de gemene gronden dan de heren. De boeren gebruikten de gemeint om hun vee te weiden, turf te steken en dergelijke. De heren inden cijnzen voor het verlenen van gebruiksrechten van de gemeint als geheel of van uitgiften van percelen van de gemene gronden. Het is aannemelijk dat de heren er in de twaalfde en dertiende eeuw naar streefden om het gezag over de gemene gronden te verwerven die nabij hun machtsbasis, een huis of burcht, gelegen waren en die door hun onderdanen gebruikt werden. Soms was de bemoeienis van de hertog van Brabant een storende factor in dat proces, waardoor hier en daar grenzen van heerlijkheden en gemene gronden niet overeenkwamen. Het kwam ook voor dat gebruikers in een gemeint onder verschillende heren ressorteerden, zoals met de Bodem van Elde en de Theereheide het geval was.

Vanuit het standpunt van de heer was er een verschil tussen grenzen van gemene gronden die samenvielen met de grenzen van zijn heerlijkheid, en de grenzen tussen gemene gronden binnen zijn heerlijkheid. In de heerlijkheid Oirschot bevonden zich bijvoorbeeld vijf gemeintes.⁵⁰⁷² De onderlinge begrenzingen van die gemeintes waren voor de inwoners van de verschillende Oirschotse gehuchten van belang, maar waren niet belangrijk voor de (half-)heer van Oirschot. De grenzen met de belendende dorpen en heerlijkheden waren daarentegen ook voor de heer van belang. Hiervoor zagen we dat de Theereheide in 1540 verdeeld werd tussen de inwoners van Boxtel en Sint-Michielsgestel. Deze heide strekte zich over beide plaatsen uit. Niet de weiderechten waren een probleem, want men bleef de hele gemeint gezamenlijk gebruiken, maar wel de inkomsten van te verkopen percelen, die toekwamen aan verschillende heren, dan wel inwoners van verschillende plaatsen. Er waren in de Meierij heerlijkheden waar

⁵⁰⁷¹ Zie hoofdstuk 44.

⁵⁰⁷² Camps, *ONB I*, 1037-1038 nr. 849 d.d. 1311 augustus 2: in 1311 wordt een stuk heide van de heer van Oirschot vermeld; Enklaar, *Gemeene gronden*, 170-177 d.d. 1466 januari 20: in 1466 wordt nog 64 bunder heide aan de grens met Zeelst vermeld.

de heer geen gezag over de gemene gronden had. Ten dele werd dit veroorzaakt doordat een aantal nieuwe heerlijkheden gesticht werd zonder dat de heer het gezag over de gemene gronden kreeg. Waar de gemene gronden zich over verschillende nieuwe heerlijkheden uitstrekten, zoals in de omgeving van Oerle, was het moeilijk om het gezag over de gemene gronden precies aan een heerlijkheid te relateren. Bij de verpanding van Zeelst (1559), Meerveldhoven (1559), Zonderwijk met Veldhoven (1560) en Blaarthem (1562)⁵⁰⁷³ werd het zelfs ondoenlijk geacht de bestaande cijnzen over de nieuwe heerlijkheden te verdelen.⁵⁰⁷⁴

De grenzen van de heerlijkheden die vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw door de hertog in leen of als pandgoed uitgegeven werden, waren zelden omschreven. Een landsgrens was meestal niet aan de orde en de grenzen van de gemene gronden lagen – hoewel nogal eens betwist – vast. Ook was bekend tot waar de betreffende onderdanen onderhoudsplichtig waren voor de wegen en waterlopen. Als aan een heerlijkheid een of meerdere gemeintes verbonden waren waarin alleen de onderdanen van die heer of inwoners van de heerlijkheid gerechtigd waren, kan men de grens van de gemeint als grens van de heerlijkheid beschouwd hebben, zoals in Stiphout het geval was. Sommige heerlijkheden die in de tweede helft van de zestiende eeuw ontstonden, zoals Oerle en Meerveldhoven of Veldhoven, hadden waarschijnlijk in het geheel geen lineaire grenzen. De territoriale competentie van de heer was daar afgeleid van de rechterlijke ressorten, waarvan geen lineaire grenzen bekend zijn. De betreffende belangen die door een grens eventueel beter geregeld zouden worden, waren kennelijk zo gering dat men niet tot het vaststellen van grenzen van de heerlijkheid overging. De vraag welke heer percelen van bepaalde gemene gronden mocht uitgeven, zou voor problemen gezorgd kunnen hebben. Voor het zover kwam, waren heerlijkheden als Oerle met Meerveldhoven en Veldhoven alweer opgedoekt. Gezien de vermelde jachtpalen lijkt in de eerste decennia van de negentiende eeuw het afpalen van jachtrechten een van de belangrijkste zorgen van de heren geweest te zijn, althans wat de grenzen van hun heerlijkheden betrof.

⁵⁰⁷³ Zie par. 29.4.3.

⁵⁰⁷⁴ Zie par. 29.4.4.

41 GRENZEN VAN RECHTERLIJKE RESSORTEN ANDERS DAN HEERLIJKHEDEN

In hoofdstuk 40 zijn de grenzen van heerlijkheden besproken. Deze grenzen waren – als ze bestonden – tevens de grenzen van de betreffende openbaar rechterlijke ressorten, maar bakenden ook andere rechten en plichten van de heer af. In dit hoofdstuk wordt opnieuw naar de grenzen van openbaar rechterlijke ressorten gekeken. Niet overal kwamen de grenzen van het gebied onder het gezag van een heer en van rechterlijke ressorten overeen. Als twee belendende plaatsen met ieder een eigen schepenbank onder dezelfde heer (dat kon ook de hertog van Brabant zijn) ressorteerden, werden de territoria van deze rechterlijke ressorten niet gemarkeerd door een grens die tevens aspecten van de rechten en plichten van de heer afbakende. Voor de bestudering van de grenzen van rechterlijke ressorten werden twee typen bronnen geraadpleegd: kaarten en geschreven bronnen.

41.1 Grenzen van rechtsgebieden op kaarten

Na een bespreking van enkele in de twintigste eeuw gepubliceerde historische kaarten van schepenbankgebieden in de Meierij anno 1795 wordt ook een belangrijke eigentijdse kaart besproken, de in 1794 gepubliceerde kaart van de Meierij getekend door Hendrik Verhees. De eigentijdse kaarten van heerlijkheden kwamen in hoofdstuk 40 al aan de orde.

41.1.1 De historische kaarten van schepenbankgebieden

In 1980 werd een door Van Ham en Vriens gereconstrueerde historische kaart van de schepenbankgebieden in de Meierij van 's-Hertogenbosch in 1795 gepubliceerd. In 1996 volgde een verbeterde versie.⁵⁰⁷⁵ In de toelichting bij deze kaarten wordt het bestaan van alle grenzen van schepenbankgebieden verondersteld.⁵⁰⁷⁶ Van Ham en Vriens verantwoorden hun historische kaart door te verwijzen naar de in 1913 gepubliceerde *Geschiedkundige atlas van Nederland* van Beekman, die op enkele punten gecorrigeerd werd.⁵⁰⁷⁷ In deze historische atlas geeft Beekman op een van de kaarten de grenzen van rechtsgebieden anno 1795 aan. In een inleiding verantwoordt Beekman zijn werkwijze. Hij maakte, wat de Meierij betreft, met vrucht gebruik van enkele oude kaarten van heerlijkheden en van de kaart van Hendrik Verhees van de Meierij anno 1794.⁵⁰⁷⁸ Beekman verbeterde de kaart van Verhees op enkele punten, met name in de

⁵⁰⁷⁵ Van Ham en Vriens, *Historische kaart*. Op deze kaart werd Lommel foutief weergegeven als niet behorend tot de Meierij in 1795. Deze vergissing werd gecorrigeerd op de in 1996 door Van Ham, Sanders en Vriens gepubliceerde kaart van de staatkundige indeling van Noord-Brabant; zie: Sanders e.a., *Noord-Brabant tijdens de Republiek*.

⁵⁰⁷⁶ Van Ham en Vriens, *Historische kaart*, 7: 'dit werkstuk bestaat uit een kaart, waarop de gebieden van de schepenbanken, zoals deze ten tijde van de overrompeling door de Fransen in 1794-1795 waren, staan aangegeven'; Van Ham, *Noord-Brabant*, 12: 'los bijgevoegd is een kaart van Noord-Brabant, situatie 1996, waarop de staatkundige en territoriale indeling en de schepenbankgebieden zoals die in 1795 golden'.

⁵⁰⁷⁷ Van Ham en Vriens, *Historische kaart*, 44; Beekman, *Geschiedkundige atlas*.

⁵⁰⁷⁸ Beekman, *Geschiedkundige atlas*, 17-18. Beekman maakte behalve van de kaart van Verhees gebruik van een kaart van de baronie Boxtel en de heerlijkheid Liempde door Verhees.

omgeving van 's-Hertogenbosch.⁵⁰⁷⁹ Beekman merkte op dat op de kaart van Verhees niet alle grenzen van rechtsgebieden staan aangegeven. De grenzen van rechtsgebieden door de heide ontbreken veelal. Beekman veronderstelde dat deze waarschijnlijk in veel gevallen niet nauwkeurig bekend waren.⁵⁰⁸⁰ Beekman loste dit probleem op door in dergelijke gevallen de latere kadastrale gemeente- of rijksgrenzen te nemen, waarvan – aldus Beekman – niet te vinden was dat zij ná 1795 veranderd waren. Soms maakte Beekman gebruik van kadastrale secties van gemeenten.⁵⁰⁸¹ Dat achtte hij niet in alle, maar toch in vele gevallen toegestaan, omdat artikel 105 van de *Methodique verzameling van wetten, decreten enz(ovoorts) betreffende het cadaster voor het Fransche rijk* van 1812 luidt dat de grenzen van de secties gebaseerd dienden te zijn op ‘overeenkomsten, gewoonten, natuurlijke en onveranderlijke grensscheidingen’. De gemeentegrenzen in de Meierij werden vanaf 1811 vastgesteld. Beekman heeft de betreffende attestaties niet geraadpleegd. Naar de grenzen van rechtsgebieden en dorpen vóór die tijd was in Beekmans tijd nog nauwelijks onderzoek verricht, zodat diens aanname dat deze oudere grenzen vaak ten grondslag lagen aan de kadastrale sectie- en gemeentegrenzen, een empirische onderbouwing mist. We kunnen ons afvragen of de lineaire grenzen van rechtsgebieden op een aantal plaatsen niet nauwkeurig bekend waren of dat ze daar in het geheel niet bestonden. Beekmans opvattingen werden in 1970 ondersteund door onderzoek van Genicot, die concludeerde dat in het graafschap Namen de negentiende-eeuwse gemeentegrenzen voortkwamen uit middeleeuwse grenzen.⁵⁰⁸²

De kaart van Beekman is voor de Meierij van 's-Hertogenbosch wat de indeling in rechtsgebieden betreft niet geheel foutloos.⁵⁰⁸³ Bovendien geeft de kaart enkele grenzen die na 1795 wel degelijk veranderd waren en niet gebaseerd op grenzen uit een eerdere periode, zoals

⁵⁰⁷⁹ Beekman, *Geschiedkundige atlas*, 17. Beekman schrijft: naar Verhees is gewijzigd de zuidwestelijke grens ten zuiden van fort Isabella, die zich toen meer naar buiten uitstreekte tot Vught en de Dommel. Naar Verhees is de grens in het noordoosten tegen Rosmalen bij Hintham gewijzigd, namelijk in een rechte lijn tussen de Aa en de Vliertsche wetering. Dezelfde grens staat op een kaart figuratief van de baronie van Boxtel en de heerlijkheid Liempde; ibidem, 19: de grens tussen Alem en Maren met Kessel komt voor op de kaart van Verhees maar nauwkeuriger op een kaart van de gemeenten Alem, Maren en Kessel. Het aan de Maasdijk grenzende Alemse Broek ten Noorden van de Hertogswetering ligt dan onder Alem, ten Westen daarvan een klein stukje onder Maren en weer ten westen hiervan, geheel buitendijks op de Korenwaard, een stuk, waarin op de Kaart van Verhees staat ‘onder Alem en Maren’. Of dit laatste op gemeenschappelijk eigendom, dan wel op een gemeenschappelijk rechtsgebied betrekking heeft, was Beekman nergens gebleken.

⁵⁰⁸⁰ Beekman, *Geschiedkundige atlas*, 10, 16: niet alle bedoelde grenzen zijn op de kaart van Verhees te vinden, omdat enkele groepen van rechtsgebieden binnen een enkele grens zijn bijeengevoegd.

⁵⁰⁸¹ Beekman, *Geschiedkundige atlas*, 20: voor de grenzen van Liessel werd gebruik gemaakt van de grenzen van de kadastrale sectie Liessel van de gemeente Deurne.

⁵⁰⁸² Genicot, ‘Ligne et zone’, 29-42.

⁵⁰⁸³ Beekman, *Geschiedkundige atlas*, 17: Beekman had van meester Krom vernomen dat Haaren een afzonderlijke schepenbank heeft gehad. Omdat hij niet wist wanneer, schetste hij hier de grenzen van het rechtsgebied met slechts dunne zwarte lijntjes. Die hadden achterwege kunnen blijven, want Haaren had slechts van 1491 tot 1495 een eigen schepenbank; 20: Liessel werd door Beekman als een zelfstandig rechtsgebied getekend. Liessel was een grondheerlijkheid, maar aangezien Beekman nergens aangeeft ook grondheerlijkheden weer te geven, is hier sprake van een vergissing. Ook de veronderstelling dat Maren en Kessel in 1795 één rechtsgebied vormden is verkeerd; Spijkers, ‘De indeling van het rechtsgebied’, 144: Spijkers schrijft ten onrechte dat de indeling van de kaart van Beekman die van de dorpen is en niet van de schepenbanken.

de smalle uitstekende strook ten westen van Bergeijk, die pas in 1843 ontstond.⁵⁰⁸⁴ Een deel van de door Beekman getekende grens tussen Sint-Oedenrode en Schijndel werd pas in 1864 vastgesteld.⁵⁰⁸⁵ Beekman baseerde zijn grenzen dus op enkele oude kaarten van heerlijkheden, de kadastrale gemeentegrenzen en de grenzen van rechtsgebieden op de kaart van Verhees van 1794. De volgende vraag is wat voor grenzen Verhees op zijn kaart tekende.

41.1.2 De eigentijdse kaart van Hendrik Verhees

Omstreeks 1770 begon de Boxtelse landmeter Hendrik Verhees gegevens te verzamelen voor een kaart van de Meierij, die in 1794 verscheen en alom geprezen werd vanwege haar tot dan onovertroffen nauwkeurigheid.⁵⁰⁸⁶ Hij tekende deze kaart op eigen initiatief zonder daartoe een opdracht gekregen te hebben.⁵⁰⁸⁷ Hierop tekende Verhees met een stippellijn een groot aantal grenzen. Volgens de op de kaart afgedrukt 'explikatie' waren dat 'scheidinge van dorpen'. Wat was het karakter van deze door Verhees getekende dorpsgrenzen? De inwoners van Bergeijk kenden in 1856 het antwoord op die vraag inzake Bergeijk (zie afbeelding 41.1). In een verklaring in verband met een geschil met Luyksgestel over de verdeling van de gemeint zeiden ze over de kaart van Verhees: 'De in deze kaart opgegeven limieten komen zo volledig overeen met de uitgiftebrief (van de gemeint in 1331) dat men als zeker kan aannemen, dat gezegde landmeter by het opmaken der kaart deze stukken onder zyne oogen heeft gehad'.⁵⁰⁸⁸ Verhees gaf op zijn kaart de plaats van grenspalen en -punten aan, bijvoorbeeld aan de westgrens van Lommel een 'witte steen' en de 'paal Schoongars' (zie afbeelding 41.2). De Schoongars wordt genoemd als een grenspaal van de in 1331 uitgegeven gemeint van Bergeijk en Westerhoven⁵⁰⁸⁹ en van het stuk heide dat de abt van Floreffe en de meester van Postel in 1444 verkochten aan de gerechtigden in de gemeint van Eersel c.s..⁵⁰⁹⁰ Iets ten noorden van de abdij van Postel schreef Verhees: 'Het gebruik van deze heide heeft Bladel voor een chyns van de abdye van Postel'. Verhees tekende hier geen grens tussen deze heide en de rest van Postels gebied en wel een grens met de rest van het Bladels gebied.

⁵⁰⁸⁴ Van der Heijden en Sanders, *Noord-Brabant*, 28-29, 186.

⁵⁰⁸⁵ Van der Heijden en Sanders, *Noord-Brabant*, 186.

⁵⁰⁸⁶ Een digitale kopie van deze kaart is opgenomen als bijlage 29.

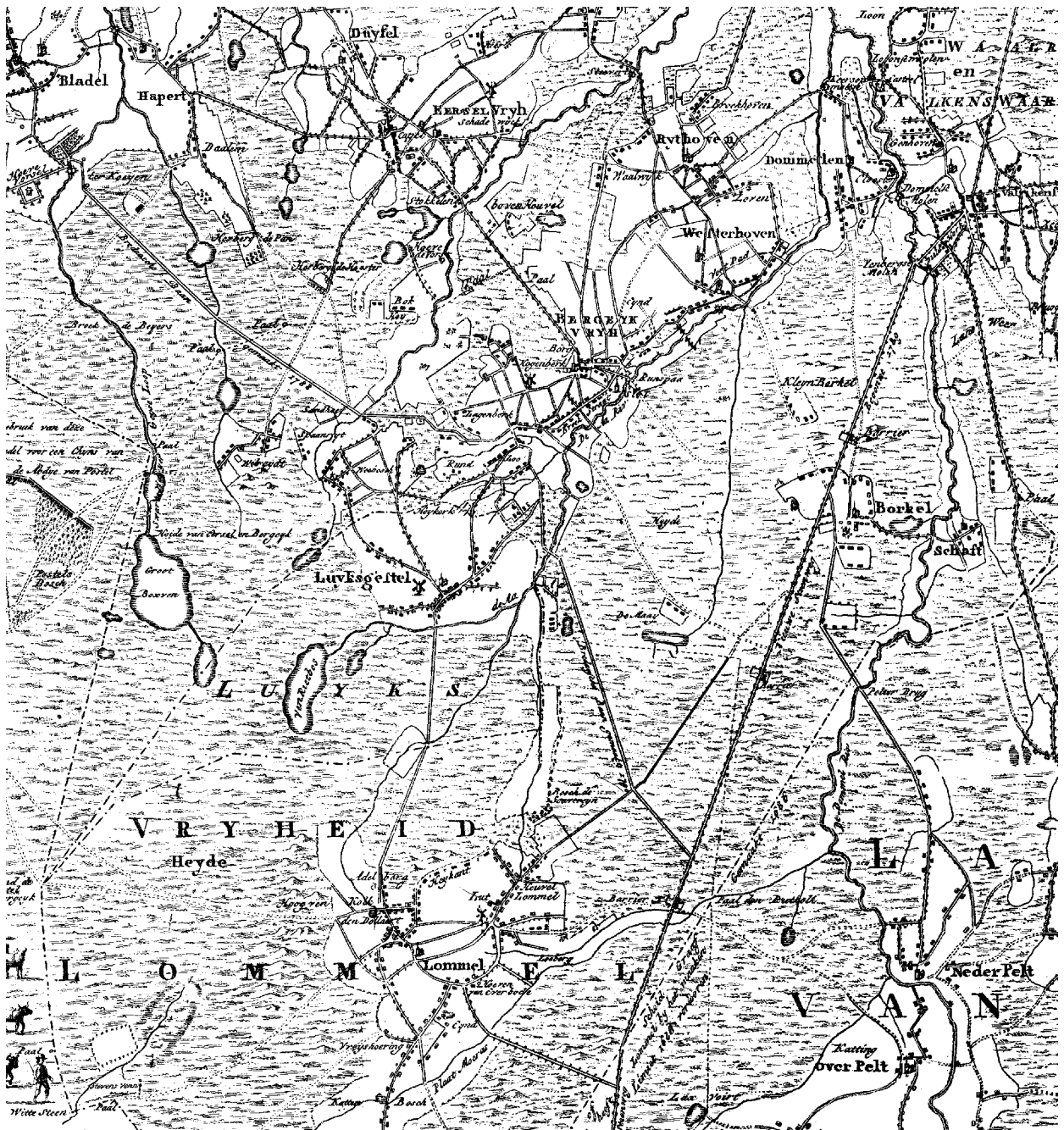
⁵⁰⁸⁷ Van Zoeren, 'Hendrik Verhees', 21-32. Voor deze studie werd de meest recente reproductie van deze kaart uit 1965 geraadpleegd; de kaart verscheen als bijlage bij: Meihuizen, 'Beschreeve staat van de Meijerije (1794)' en 'Accurate staat van de Gantsche Meijerije'.

⁵⁰⁸⁸ SRE, NAA Bergeijk inv. nr. 609.

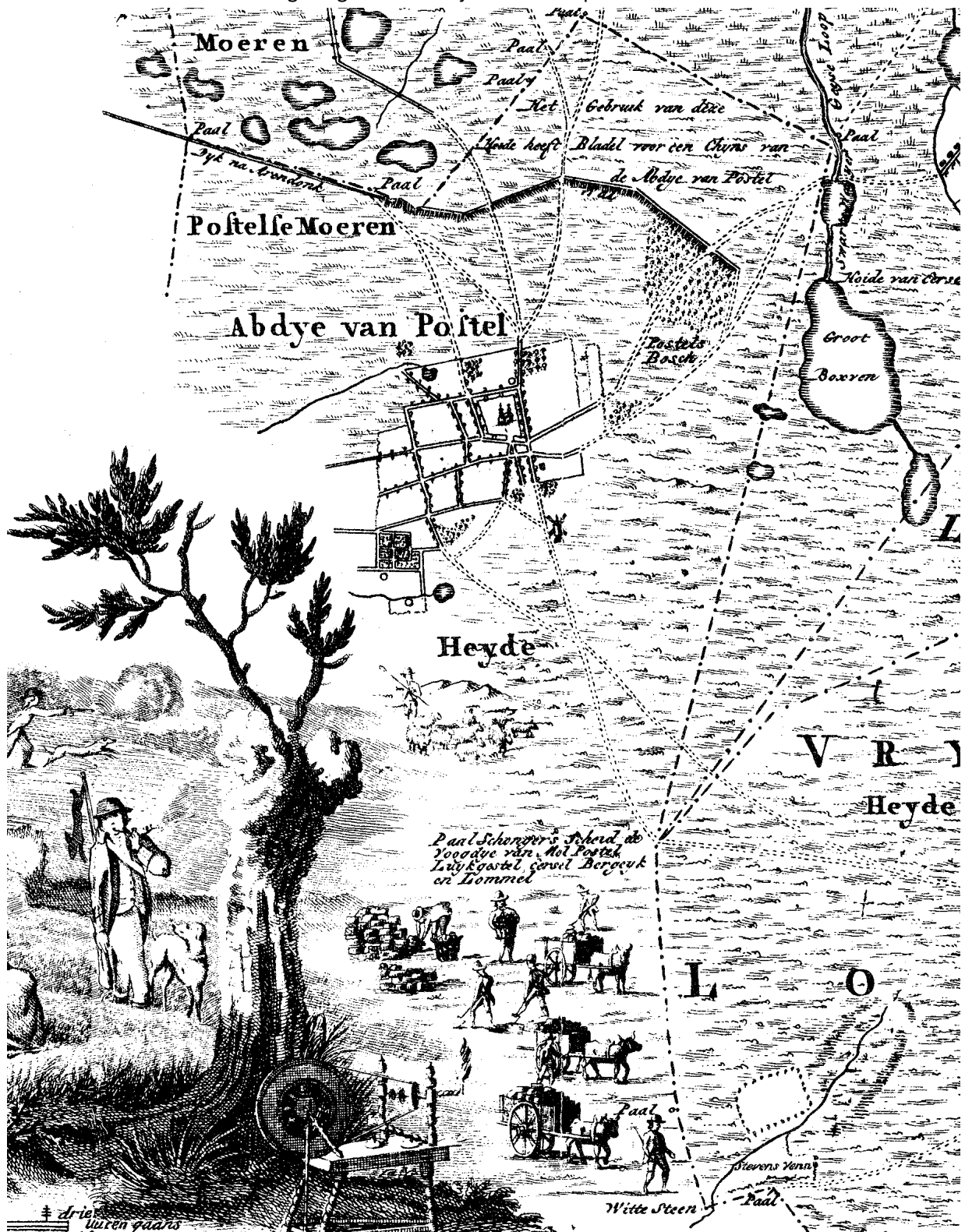
⁵⁰⁸⁹ Enklaar, *Gemeene gronden*, 24-25 nr. 11 d.d. 1331 september 24.

⁵⁰⁹⁰ SRE, OAA Eersel inv. nr. 20 d.d. 1444 december 22; zie ook: Melssen, 'Een onbekende oorkonde', 72-75; Enklaar, *Gemeene gronden*, 51-52 nr. 24 d.d. 1326 december 20: de hertog geeft een gemeint uit aan de lieden van Eersel, Berkt, Broek, Wedebosch, Hapert, Hoogcasteren en Duizel.

Afb. 41.1. De omgeving van Bergeijk op de kaart van Verhees. Vergelijk met afbeelding 29.4: de kaart die de inwoners van Bergeijk in 1856 van hun gemeint tekenden en waarvoor de kaart van Verhees als basis diende.

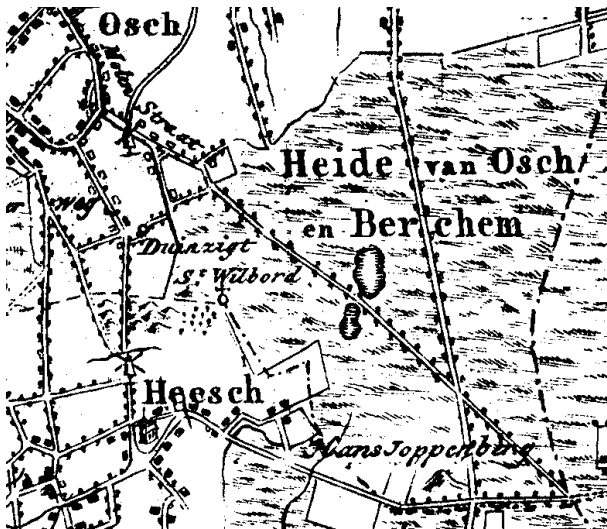

Afb. 41.3. De situatie in de omgeving van de abdij van Postel op de kaart van Verhees.

Voor de grens tussen Oss en Berghem enerzijds en Heesch anderzijds kon Verhees gebruik maken van een tekening die hijzelf in 1791 had gemaakt bij het vaststellen van de grens tussen de gemeint van Oss en Berghem enerzijds en die van Heesch anderzijds (zie afbeelding 41.3).⁵⁰⁹¹ Ook hier tekende Verhees dus de grens van de gemeint, terwijl de grens tussen Oss en Berghem, plaatsen met al omstreeks 1400 ieder een eigen schepenbank, ontbreekt.

Afb. 41.3-. De grens tussen Oss en Berghem enerzijds en Heesch anderzijds op de kaart van Verhees.

Op verschillende plaatsen geeft Verhees verscheidene grenzen, zoals door de Peel en aan de oostzijde van Lommel, met de data van de vaststelling van de nieuwe grenzen.⁵⁰⁹² De betreffende geschillen gingen over het gebruik van de gemene gronden maar de grenzen hadden soms meer betekenis; zo was de grens door de Peel tevens de landsgrens. Interessant is ook hoe Verhees de situatie tekende rond de Hoenderboom (zie afbeeldingen 41.4 en 41.5). De Hoenderboom wordt als grens genoemd van het goed Sterksel (in circa 1197),⁵⁰⁹³ de heerlijkheid Mierlo (in 1292),⁵⁰⁹⁴ de gemeint van Someren (in 1327),⁵⁰⁹⁵ de gemeint van Lierop (in 1328)⁵⁰⁹⁶ en het stuk heide dat de hertog in 1344 aan de bezitters van de heerlijkheid Heeze schonk.⁵⁰⁹⁷ Een deel van die heide was echter al in 1328 aan Lierop uitgegeven. De gemeint van Lierop strekte zich daar ook over de heerlijkheid Mierlo uit. Verhees tekent hier niet de grens van de

⁵⁰⁹¹ RANB, Archief van de leen- en Tolkamer inv. nr. 295; SABNO, Rayon Oss, OAA Oss inv. nr. 141.

⁵⁰⁹² Zie afb. 46.2 en 46.3

⁵⁰⁹³ Camps, *ONB* I, 147-148 nr. 87 d.d. [1196-1198].

⁵⁰⁹⁴ Camps, *ONB* I, 582-584 nr. 481 d.d. 1292 juli 26.

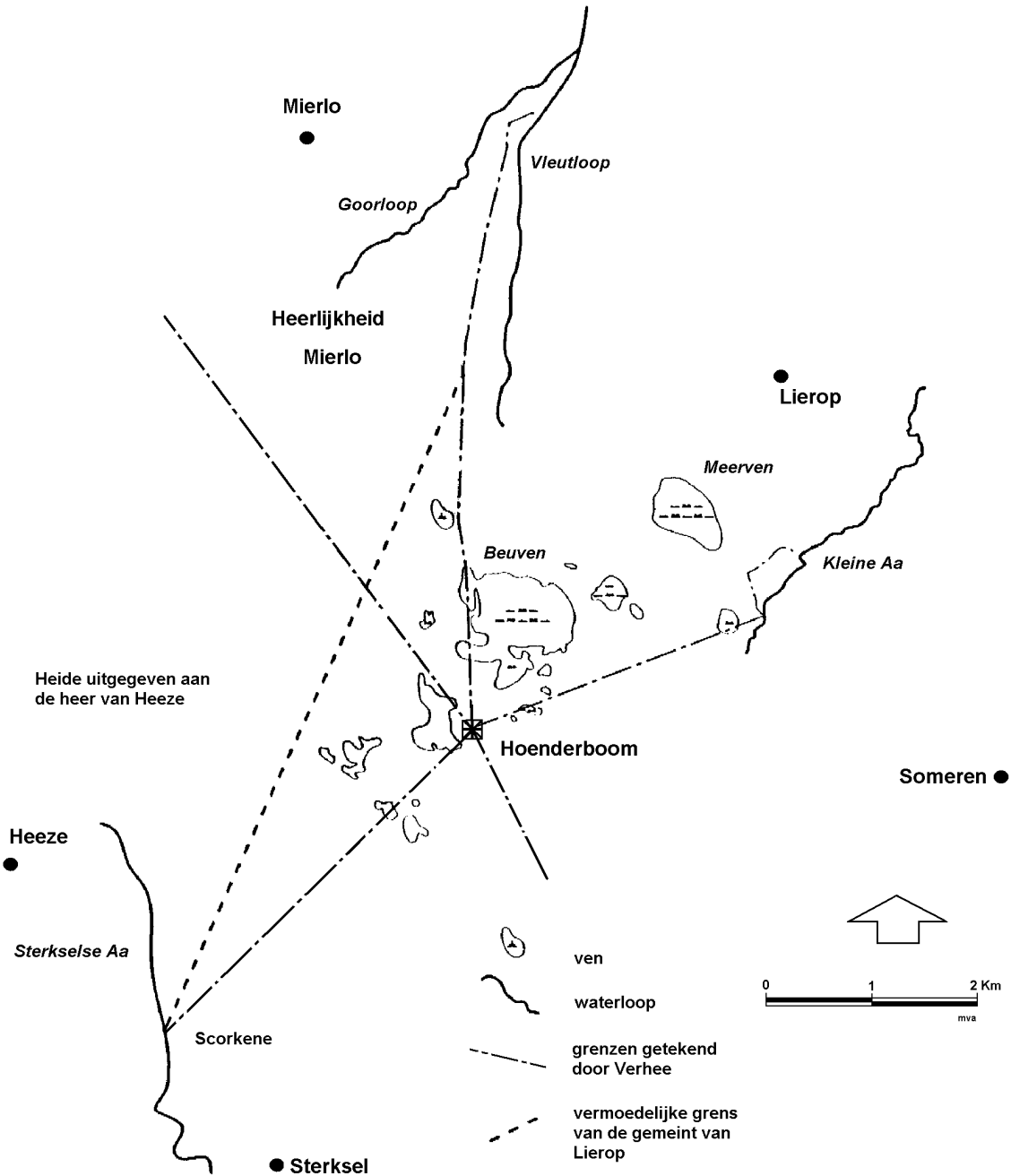
⁵⁰⁹⁵ Enklaar, *Gemeene gronden*, 222-225 nr. 115-116 d.d. 1327 december 21.

⁵⁰⁹⁶ RANB, Archief van de heerlijkheid Mierlo inv. nr. 1a, cartularium, nr. 124 d.d. 1328 december 6; Van de Laarschot, 'Gemene gronden', 55-58.

⁵⁰⁹⁷ RANB, Archief van de heerlijkheid Mierlo inv. nr. 1a, cartularium, nr. 20 d.d. 1344 september 1.

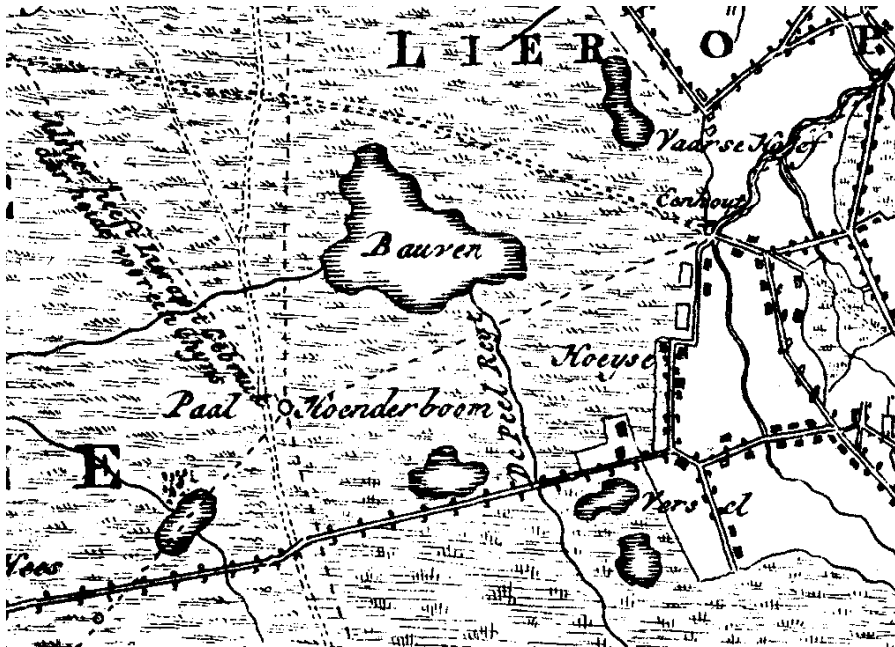
gemeint van Lierop, maar die van de heerlijkheid Mierlo en Heeze. Binnen het gebied van de heerlijkheid Heeze schreef hij: 'Alhier heeft Lierop het gebruik der heide voor een chyns'.

Afb. 41.4. De grenzen van de gemeint van Lierop nabij de Hoenderboom. Naar een tekening van H. van de Laarschot.⁵⁰⁹⁸

⁵⁰⁹⁸ Van de Laarschot, 'Gemene gronden', 57.

Afb. 41.5. De situatie in de omgeving van de Hoenderboom op de kaart van Verhees.

De gemeint van Esch strekte zich over een aanzienlijk deel van de heerlijkheid Vught uit.⁵⁰⁹⁹ Verhees tekende hier de grenzen van de heerlijkheid Vught en niet die van de gemeint van Esch. Verhees tekende lang niet alle dorpsgrenzen. Waar een grens een rivier of weg volgde, gaf hij over het algemeen de grens naast of midden door de rivier of weg met een stippellijn aan. Soms ontbreekt bij Verhees zo'n stippellijn, maar is uit andere bronnen bekend dat de grens de rivier of weg volgde.⁵¹⁰⁰ Op de kaart van Verhees ontbreken ook grenzen van heerlijkheden die geen weg of rivier volgden. Zo ontbreekt de grens tussen de heerlijkheden Aarle-Rixtel en de heerlijkheid Beek en Donk. Ook sommige grenzen tussen statendorpen met een eigen schepenbank ontbreken, zoals die tussen Berghem en Oss. Verhees tekende geen grenzen tussen bestuurlijke ressorten die tot dezelfde schepenbank behoorden. Binnen de uitgestrekte regio van de rechterlijke ressorten van De Beerzen, Vessem, Oerle, Veldhoven, Hoogeloon en Eersel zijn slechts enkele grenzen van gemeintes getekend.

Resumerend kan geconcludeerd worden dat Verhees bij het tekenen van dorpsgrenzen de volgende keuzes maakte:

- Verhees tekende bestaande grenzen van heerlijkheden en gemeintes. Vaak kwamen deze overeen. Waar dat niet zo was, tekende hij de grenzen van de heerlijkheden.
- Verhees tekende niet alle mogelijke grenzen van heerlijkheden.
- Hij tekende nagenoeg geen dorpsgrenzen die niet tevens grens van een gemeint of heerlijkheid waren.

⁵⁰⁹⁹ Zie afb. 40.2.

⁵¹⁰⁰ Bijvoorbeeld is de westgrens van de heerlijkheid Loon op Zand.

– Verhees tekende nergens grenzen tussen plaatsen met een eigen dorpskas die onder dezelfde schepenbank ressorteerden.

In de meeste gevallen zijn de door Verhees getekende grenzen als dorpsgrenzen te beschouwen. Enige voorzichtigheid blijft geboden. Huizen en percelen die voor de plaatselijke belastingen tot een bepaald algemeen bestuurlijk ressort behoorden waren soms buiten de grenzen van de plaatselijke gemeint gesitueerd.⁵¹⁰¹ Dergelijke details ontbreken bij Verhees. Bij de observatie dat Verhees niet alle mogelijke dorpsgrenzen tekende is het nuttig om even vooruit te lopen op hoofdstuk 45. In de periode 1811-1828 stelde men een aantal geheel nieuwe gemeentegrenzen vast, omdat men geen al bestaande grens kende om als leidraad te nemen. In tabel 41.2 zijn de tien nieuwe gemeentegrenzen uit de periode 1811-1828 weergegeven, waarvan minstens één van de gemeenten in de achttiende eeuw een schepenbank had. In negen gevallen ontbreekt deze grens ook op de kaart van Verhees. In het andere geval tekent Verhees als grens tussen Bergeijk en Hoogeloon de grens van de gemeint van Bergeijk. Bij de vaststelling van de gemeentegrens werd deze niet als gemeentegrens aangenomen, maar nam men een nieuwe grens aan. Een aantal bestaande dorpsgrenzen ontbreekt op de kaart van Verhees (bijvoorbeeld die tussen de rechterlijke ressorten van Oisterwijk en De Beerzen, Woensel en Gestel, Vessem en Hoogeloon, Bladel en Hoogeloon, Bakel en Aarle-Rixtel, Nuenen en Son en Breugel en Helvoirt en Oisterwijk). Een van de redenen is dat enkele van deze grenzen midden door cultuurland liepen. In andere gevallen volgde de grens een door Verhees getekend riviertje, weg of perceel, terwijl Verhees het verloop van een paar grenzen niet gekend kan hebben. Voor andere bij Verhees ontbrekende dorpsgrenzen mag aangenomen worden dat deze niet bestonden, omdat er geen grenzen van gemeintes, heerlijkheden of andere grenzen bestonden die daar als dorpsgrens konden dienen.⁵¹⁰² Dit geeft de indruk dat Verhees geprobeerd heeft om op zijn kaart de 'dorpsgrenzen' anno 1794 zo volledig mogelijk weer te geven, waarbij hij zich wel beperkte tot de grenzen van de rechterlijke ressorten. Hij tekende daarbij de bekende grenzen van heerlijkheden. Waar deze niet bestonden, tekende Verhees de grenzen van de gemeintes, voorzover die als dorpsgrenzen beschouwd konden worden. Daarmee kon Verhees op zijn kaart veel rechterlijke ressorten van grenzen voorzien, maar niet allemaal.

41.1.3 Conclusies

De kaart van de 'grenzen van rechtsgebieden' anno 1795 die Beekman reconstrueerde is een compilatie van de grenzen van heerlijkheden en van gemeintes die door Verhees als dorpsgrenzen beschouwd werden, aangevuld met negentiende-eeuwse kadastrale gemeentegrenzen. De door Verhees getekende dorpsgrenzen kunnen tevens als grenzen van de gebieden van de schepenbanken beschouwd worden. Of er anno 1795 overal lineair omgrensde rechtsgebieden waren, zal nog nader onderzocht worden. Dat volgt niet uit de kaarten van

⁵¹⁰¹ Zie hoofdstuk 44.

⁵¹⁰² Zie afbeelding 41.6.

Verhees en Beekman.⁵¹⁰³ Omdat de grenzen van rechtsgebieden op de kaart van Van Ham en Vriens gebaseerd zijn op de kaart van Beekman, zijn ook deze dus afgeleid van kadastrale gemeentegrenzen uit de negentiende eeuw en oudere grenzen van gemeentes en heerlijkheden. Het is spijtig dat daar in deze publicatie niet nadrukkelijk op gewezen is. De kaart is sinds haar verschijnen veelvuldig gebruikt in historische publicaties, waarbij men het plaatje van het 'schepenbankgebied anno 1795' vaak gebruikt om de situatie in vroegere perioden te illustreren.⁵¹⁰⁴ Dit kan hier en daar op gespannen voet met de werkelijkheid staan. Zo'n plaatje is niet altijd bezwaarlijk: het dient een didactisch doel en gedetailleerde eigentijdse kaarten zijn zeldzaam. Een rechterlijk ressort als een omlijnd gebied weergegeven is eenduidig en helder. In wetenschappelijke publicaties en naslagwerken dienen dergelijke illustraties echter adequaat verantwoord te zijn.

41.2 Grenzen van rechtsgebieden in bronnen

De grenzen van rechterlijke ressorten worden in deze paragraaf vanuit vier invalshoeken besproken: (1) het territoriale aspect van de competentie van de schepenbanken; (2) het vaststellen van jurisdictiegrenzen; (3) de grenzen van rechterlijke ressorten ten behoeve van het onderhoud van wegen en waterlopen; (4) de rechterlijke grenzen als basis voor de latere gemeentegrenzen.

41.2.1 Het territoriale aspect van de competentie van de schepenbanken

Tijdens het Ancien Régime was gewoonterecht van toepassing van het rechterlijk ressort waartoe men behoorde. Daar kon men ook door de schepenen gedagvaard worden. Illustratie in dezen is wat Jan Peters in of niet lang vóór 1673 overkwam. Jan woonde in Eerde op de Willibrordushoek, een gehucht halverwege Veghel en Sint-Oedenrode, en was inwoner van Veghel. Jan werd betrappt op het tersluiks steken van turf op de gemeint van Sint-Oedenrode. De schepenen van Sint-Oedenrode legden hem een zware boete op. Hij werd voor een keuze

⁵¹⁰³ Geudeke, *Choro-topografische kaart*, passim: in 1798 werd luitenant-generaal C.R.T. Krayenhoff belast met het tekenen van een kaart van de Bataafse Republiek. Het deel waarop de Meierij van 's-Hertogenbosch staat afgebeeld, werd omstreeks 1809 in druk uitgebracht, vóór de formele vaststelling van de gemeentegrenzen. Op deze kaart staan geen gemeentegrenzen getekend.

⁵¹⁰⁴ Camps, *ONB I*, 1130: Camps vermeldt dat zijn kaart van de Meierij de latere gemeentegrenzen geeft; Van der Ree-Scholtens, *De grensgebieden*, 249-262: Van der Ree-Scholtens geeft een uitvoerige verantwoording voor de bij haar proefschrift gevoegde historische kaarten. Zij bestudeert algemene overzichtskaarten, waarbij ze de staatkundige indeling beoordeelde. Informatie betreffende de grenzen was beperkt. Van der Ree-Scholtens baseert zich daarom voor de grenzen op de historische kaart van schepenbankgebieden van 1795, waarbij ze wel de kaart van Verhees raadpleegde en deze bij Dieden corrigeert. Verder verantwoordt ze waarom ze de Gemertse Peel op de kaart bij het rechtsgebied van Gemert voegt. Van der Ree-Scholtens draagt geen gegevens aan waaruit blijkt dat alle door haar getekende grenslijnen ook daadwerkelijk bestonden. Zo ontbreken enkele van de door haar getekende grenzen op de kaart van Verhees, zoals de grens tussen Herpen en Uden, tussen Megen en Ravenstein en tussen Ravenstein en Herpen. Vergelijk Leenders, *Turnhoutervoorde*, 23-33: Leenders verwijst zonder commentaar naar de kaart van schepenbankgebieden anno 1795.

gesteld: hij zou vrijgesteld zijn van betaling van deze boete als hij zich onderhorig zou maken aan de schepenbank van Sint-Oedenrode, wat hij hierna deed. Dit gold niet alleen hemzelf, maar ook voor zijn huis en zijn bezittingen en de hem opvolgende bewoners van het huis. Een rechterlijk ressort was in de zeventiende eeuw dus niet persoonsgebonden, maar gerelateerd aan bepaalde huizen. Belangrijk was dat Jan voortaan zijn belastingen in Sint-Oedenrode diende te betalen. Omdat de belastingen in Sint-Oedenrode hoger waren dan in Veghel, verhuisde een rechtsoptolger van Jan Peters in 1728 weer terug naar Veghel. Hij deed dat door het betreffende huis af te breken en aan de overzijde van de weg, op een perceel dat hij enkele jaren daarvóór van de Veghelse gemeint had gekocht, weer op te bouwen.⁵¹⁰⁵ In de achttiende eeuw gold dus dat een huis dat op de gemeint van Veghel gebouwd werd, tot het rechterlijk en bestuurlijk ressort van Veghel behoorde.

Dat was niet altijd zo geweest, omdat een veertiental huizen in Eerde, staande binnen de grenzen van de gemeint van Veghel, behoorde tot de kerkelijke parochie, het rechterlijke en het algemeen bestuurlijk ressort van Sint-Oedenrode. De inwoners van deze huizen waren gerechtigd in de gemeint van Sint-Oedenrode. Deze constellatie kan teruggaan op het feit dat in 1310 een gemeint werd gegeven aan de parochianen van Veghel.⁵¹⁰⁶ Kennelijk moet de term 'parochianen' hier letterlijk genomen worden als diegenen die in Veghel ter kerke gingen. Inwoners van Eerde die binnen de grenzen van de gemeint van Veghel woonden, maar in Sint-Oedenrode kerkten, waren niet gerechtigd in de gemeint van Veghel, maar in de gemeint(es) van Sint-Oedenrode. Ten tweede werden in 1403 de privileges van de vrijheid Sint-Oedenrode uitgebreid tot de hele parochie Sint-Oedenrode.⁵¹⁰⁷ Ook hier moet de term 'parochie' in zijn oorspronkelijke kerkelijke betekenis gelezen worden. Inwoners van Eerde, wonende binnen de grenzen van de gemeint van Veghel, maar behorende tot de parochie Sint-Oedenrode, ressorteerden vanaf 1403 ook onder de vrijheid Sint-Oedenrode. In 1310 en 1403 was in Eerde dus de kerkelijke parochie (Veghel dan wel Sint-Oedenrode) nog maatgevend voor de vraag tot welk rechterlijk ressort iemand behoorde. In de achttiende eeuw was maatgevend of het huis al dan niet op een perceel stond dat gekocht was van de gemeint van Veghel. De competenties van beide schepenbanken strekten zich in beide gevallen uit over bepaalde huizen, zonder dat deze door een lineaire grens gescheiden werden. Het is aannemelijk dat de parochiegemeenschap ook op een aantal andere plaatsen in de Meierij tevens het openbaar rechterlijk en bestuurlijk ressort vormde. Zo was de naam 'Oirschot' verbonden aan zowel de parochie als het rechterlijk ressort.⁵¹⁰⁸ Niet overal kwamen parochies en rechterlijke ressorten overeen. Het rechterlijk ressort van de eninge van de Kempen omvatte bijvoorbeeld een aantal parochies.

Wat de territoriale aspecten van de competentie van de schepenbanken betreft, gold dat bij een geschil over een onroerend goed de rechtbank van het ressort waar het goed gelegen was bevoegd was, tenzij het een leengoed was dat onder de jurisdictie van een bepaald leenhof ressorteerde, of een cijnsgoed waarover het laathof van de betreffende heerlijkheid

⁵¹⁰⁵ Zie par. 44.3.

⁵¹⁰⁶ Camps, *ONB* I, 999-1001 nr. 824 d.d. 1310 augustus 5.

⁵¹⁰⁷ SABNO, Rayon Veghel, OAA Sint-Oedenrode inv. nr. 2; Heesters en Rademaker, *Sint-Oedenrode*, 59.

⁵¹⁰⁸ Zie par 37.12.

bevoegd was.⁵¹⁰⁹ In deze studie werden geen geschillen aangetroffen over de competentie van naburige schepenbanken over het behandelen van een zaak betreffende een perceel vanwege de ligging van dat perceel. Bij de vrijwillige rechtspraak was men aanvankelijk vrij om beëdigde personen te kiezen voor de bekrachtiging van de overdracht of bezwaring van goederen. In 1531 bevestigde Karel V de plicht dat men akten diende te laten passeren voor de schepenen van de schepenbank waar het onroerende goed gelegen was of voor de Bossche schepenen.⁵¹¹⁰ Er werden in deze studie geen plaatsen aangetroffen waar men het nodig vond een lineaire grens vast te stellen om de ligging van onroerend goed vast te stellen.

Bij de civiele en criminele rechtspraak was de belangrijkste vraag welke schepenbank bevoegd was te oordelen over delicten en overtredingen. De oudste regel was dat in criminele zaken de rechter van de woonplaats van de verdachte bevoegd was. Een andere regel gaf de voorkeur aan de woonplaats van het slachtoffer. Op het einde van de Middeleeuwen haalde een derde visie het uiteindelijk en werd de schepenbank van de plaats waar het misdrijf was gepleegd als de competente rechtsinstantie beschouwd. In bepaalde gevallen mocht echter ook strafvervolgning worden ingesteld voor de rechtbank van de plaats waar de aanhouding was geschied. In civiele zaken werd de algemene regel gebezigd dat het geding moest worden aangespannen voor de rechtbank waaronder de gedaagde of verweerder ressorteerde.⁵¹¹¹ De problemen die ontstonden over de territoriale competenties van de schepenbanken gingen veelal uit van de schout of de heer en hingen samen met de inkomsten van de boeten. De schepenen of regenten werden zelden of nooit als eisende partij in dit soort zaken gehoord. Er stonden geen of slechts weinig inkomsten van schepenen of dorpen op het spel.

41.2.2 Het vaststellen van jurisdictiegrenzen

In de bronnen is sprake van de vaststelling van de grens van 'jurisdicties'. De term 'jurisdictie' werd soms gebruikt voor plaatsen die geen schepenbank hadden.⁵¹¹² In dat geval mag een jurisdictiegrens niet als de grens van een rechterlijk ressort beschouwd worden.⁵¹¹³ Waar wel een schepenbank aanwezig was, mag dat weer wel. In dat laatste geval was er in de aangetroffen gevallen altijd tevens sprake van andere belangen. Zo stelde de gemeenteraad van Oerle op 31 augustus 1804 twee gecommiteerden aan die op 3 september in 's-Hertogenbosch met de Commissie van Politie en Economie van het Departementaal Bestuur van Brabant dienden te gaan overleggen over de jurisdictiescheiding tussen het schoutambt van Oerle en van Oostelbeers, de verdeling van de opbrengst van verkochte percelen van de Grote Aard van Oerle tussen de gerechtigde gemeenten, de jurisdictiescheiding tussen al die gemeenten en het

⁵¹⁰⁹ Coppens, 'Schepenbanken en dorpsbesturen', 743-744: ook de aard van het misdrijf en de status van de betrokkenen waren van belang voor de competentie van de schepenbanken.

⁵¹¹⁰ SADB, OAA 's-Hertogenbosch, charters en privilegebrieven inv. nr. 755 d.d. 1531 september 12; Coopmans, 'De onderlinge rechtsverhoudingen', 97.

⁵¹¹¹ Coppens, 'Schepenbanken en dorpsbesturen', 743-744.

⁵¹¹² Zie par. 2.18.

⁵¹¹³ RHCT, OAA Hilvarenbeek inv. nr. 84: in 1670 was sprake van de Berckacker, behorende tot de gemeint van Hilvarenbeek en Diessen, 'onder de limijten ende jurisdictie van Diessen gelegen'.

vaststellen van grenzen waarbinnen die gemeenten gerechtigd waren op eigen titel percelen van de Grote Aard te verkopen.⁵¹¹⁴ Tot het vaststellen van deze grenzen is het in 1804 overigens niet gekomen. Een ander voorbeeld is de brief die de gemeenteraad van Westelbeers in hetzelfde jaar stuurde aan deze commissie. In die brief wordt betoogd dat het noodzakelijk was dat er 'eene jurisdictiescheyding tusschen de rechtbanken van Oostel- en Middelbeers en Hilvarenbeek wordt gemaakt en ten dien eynde van hunne consideratie dienende komt het hun voor dat deese jurisdictiescheyding tevens zoude kunne bepaalen de scheyding van den algemeene aart.'⁵¹¹⁵ Deze grens werd in 1805 vastgesteld. In tabel 41.1. zijn de vaststellingen van jurisdictiegrenzen samengevat die we tijdens het onderzoek aantreffen.

Tabel 41.1 Vaststellingen van jurisdictiegrenzen en de betekenis daarvan.

Jurisdictiegrens vastgesteld tussen:		Jaar	Andere belangen die door de grens gescheiden werden:	Jurisdictiegrens was tevens grens van openbaar rechterlijk ressort	
Plaats 1	Plaats 2			Plaats 1	Plaats 2
Oirschot	Oisterwijk	1391	Rechten van de halfheer van Oirschot ⁵¹¹⁶	H	X
Helvoirt	Haaren	1695	Inkomsten uit belastingen ⁵¹¹⁷	X	X ⁵¹¹⁸
Aarle-Rixtel	Beek en Donk	1788	Inkomsten uit belastingen ⁵¹¹⁹	X	H
Westelbeers	Hilvarenbeek	1805	Rechten in de gemeint ⁵¹²⁰	X ⁵¹²¹	H ⁵¹²²

⁵¹¹⁴ SRE, OAA Oerle inv. nr. 9, fol. 208v-209 d.d. 1804 augustus 31. Met dank aan Hein Vera.

⁵¹¹⁵ SRE, OAA Oostel- en Middelbeers inv. nr. 23.

⁵¹¹⁶ Zie par. 37.12 en par. 40.2..

⁵¹¹⁷ Zie par. 43.6.4.

⁵¹¹⁸ Het betrof het rechterlijk ressort van Oisterwijk.

⁵¹¹⁹ Zie par. 43.6.5.

⁵¹²⁰ Zie par. 42.3.

⁵¹²¹ Het rechterlijk ressort omvatte Oost-, West- en Middelbeers.

Oostel- en Middelbeers	Oosterwijk	1806	Rechten in de gemeint ⁵¹²³	χ^{5124}	X
---------------------------	------------	------	--	---------------	---

H = tevens heerlijkheid

Uit deze gegevens blijkt dat in enkele gevallen een grens van het rechterlijk ressort vastgesteld werd, zonder dat daarbij sprake was van een heerlijkheid. Tevens blijkt dat er in alle voorbeelden sprake was andere financiële belangen, zoals de rechten van de heer, de belastingen en gebruiksrechten in de gemene gronden. Het feit dat deze andere financiële belangen ongetwijfeld groter waren dan de inkomsten van de schepenen of de dorpskas vanwege de rechtspraak geeft de indruk dat het bij het vaststellen van een jurisdictiegrens nagenoeg altijd niet in de eerste plaats ging om het vaststellen van de territoria van de schepenbanken, maar om andere inkomsten die met die jurisdictiegrens samenhangen.

41.2.3 Grenzen ten behoeve van het onderhoud van wegen en waterlopen

In de periode van 1467 tot 1477 en vanaf 1556 werden de inkomsten van de houtschat en het onderrentmeesterschap per openbaar rechterlijk ressort of combinatie van ressorten verpacht.⁵¹²⁵ De onderrentmeester voerde de schouw over de wegen en waterlopen, voor zover de onderhorigen van dat rechterlijk ressort onderhoudsplichtig waren. In heerlijkheden werd de schouw namens de heer gevoerd. Het is aannemelijk dat gemeenschappen die gezamenlijk gerechtigd waren in een bepaalde gemeint al vóór 1467 geregeld hadden wie tot waar verantwoordelijk was voor het onderhoud van wegen en waterlopen in de heide. Dit hing mogelijk samen met de vraag welke gemeenschap welke delen van de gemene gronden gebruikte. Met het pachten van het onderrentmeesterschap van een bepaalde plaats met een schepenbank was bekend welke gewoonterechtelijke verplichtingen de onderhorigen van de betreffende ressorten hadden voor het onderhouden van wegen en waterlopen. Daarmee was ook duidelijk tot hoever de onderrentmeesters de schouw mochten voeren. In deze visie volgde het geografische bereik van de aan het rechterlijk ressort verbonden schouw over de wegen en waterlopen het gebruik van de gemene gronden en de daarvan afgeleide verplichtingen.

Volgens Vera verliep de ontwikkeling anders: de grenzen van de schepenbankgebieden waren voor iedereen duidelijk en de inwoners onderhielden de wegen en waterlopen tot aan de grens van hun schepenbankgebied.⁵¹²⁶ Het bezwaar tegen deze visie is dat grenzen van rechtsgebieden (afgezien van de grenzen van heerlijkheden) in de bronnen zelden vermeld

⁵¹²² De heerlijke rechten waren in 1805 aangetast.

⁵¹²³ Zie par. 42.3.

⁵¹²⁴ Het rechterlijk ressort omvatte Oost-, West- en Middelbeers.

⁵¹²⁵ Zie par. 10.3.5.

⁵¹²⁶ Voor deze visie: Vera, '650 jaar Beerse gemeint' II, 169.

worden. Zelfs als men de grenzen van heerlijkheden en gemeintes als grenzen van rechterlijke ressorten beschouwt blijft er een aantal plaatsen over waar een rechterlijk ressort geen grens had. Dat dit niet een kwestie is van gebrek aan bronnenmateriaal, werd in paragraaf 41.1.2 en paragraaf 41.2.4 geïllustreerd. Een ander bezwaar is het volgende: het voeren van de schouw werd wel herhaaldelijk als argument ingebracht om fiscale rechten te bepleiten (bijvoorbeeld in de kwestie van Haaren versus Helvoirt in 1698)⁵¹²⁷ of om te pleiten voor een bepaald loop van de gemeentegrens (bijvoorbeeld in de zaak Diessen versus Hilvarenbeek in 1826).⁵¹²⁸ Het argument 'we voerden tot daar de schouw' werd in de bestudeerde bronnen nooit vergezeld van het argument 'onze schepenbank is van oudsher tot aan dat punt of die lijn bevoegd'.⁵¹²⁹ Een ander bezwaar tegen de opvatting van Vera is dat de schouw niet overal was gerelateerd aan rechtsgebieden. Zo voerden de gezworenen van Elde de schouw over een gemeint die zich over vier rechterlijke ressorten uitstrekte.⁵¹³⁰ Het gehucht Ginderdoor ressorteerde onder de schepenbank van Beek en Donk, maar lag binnen de grenzen van de gemeint van Lieshout. De schouw werd er niet door de regenten van Beek en Donk, maar door die van Lieshout gevoerd.⁵¹³¹ Het gehucht Eerde lag geheel binnen de grenzen van de gemeint van Veghel, maar veertien huizen ressorteerden onder de schepenbank van Sint-Oedenrode. De schouw in Eerde werd van oudsher door de regenten van Veghel gevoerd, niet door die van Sint-Oedenrode.⁵¹³²

41.2.4 Rechterlijke grenzen als basis voor de gemeentegrenzen?

Voor deze studie onderzochten we 290 gemeentegrenzen in het gebied van de voormalige Meierij van 's-Hertogenbosch zoals die vanaf 1811 werden vastgesteld ten behoeve van de invoering van het Franse kadaster.⁵¹³³ Gemeentegrenzen werden meestal gebaseerd op grenzen van de gemeintes en soms op de grenzen van heerlijkheden. In ongeveer 10 % van de gevallen stelde men een geheel nieuwe grens vast, omdat er geen enkele grens bestond om als leidraad te dienen. In die gevallen was er ook geen oudere grens van een rechterlijk ressort aanwezig, hoewel een aantal van deze plaatsen tot 1810 wel een schepenbank had.

⁵¹²⁷ SALAD, OAA Helvoirt inv. nr. 122.

⁵¹²⁸ Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Diessen.

⁵¹²⁹ Zie par. 45.3.

⁵¹³⁰ Zie par. 10.10.3.6.

⁵¹³¹ Hagen, 'In volle genechte', 7-16.

⁵¹³² Zie hoofdstuk 44.

⁵¹³³ Zie hoofdstuk 45.

Tabel 41.2. Nieuwe gemeentegrenzen vastgesteld tussen 1811 en 1828, waarbij minstens één van de betrokken gemeenten tot 1810 een schepenbank had.

Grens tussen gemeente 1 en gemeente 2	
Gemeente 1	Gemeente 2
Aarle-Rixtel	Beek en Donk
Alphen en Riel	Tilburg
Eersel	Hoogeloon, Casteren en Hapert
Eersel	Vessem, Wintelre en Knegsel
Eersel	Veldhoven en Meerveldhoven
Budel	Maarheeze en Soerendonk
Oerle	Veldhoven en Meerveldhoven
Oerle	Vessem, Wintelre en Knegsel
Oost- West en Middelbeers	Vessem, Wintelre en Knegsel
Bergeijk	Hoogeloon, Casteren en Hapert

41.3 Conclusies: de lineaire grenzen van de rechterlijke ressorten

De openbaar rechterlijke ressorten hadden het karakter van een verzameling huizen met toebehoren, waarvan de inwoners gebruik maakten van dezelfde dingbank. In Sint-Oedenrode en Veghel waren de rechterlijke en bestuurlijke ressorten in 1310 en 1403 gerelateerd aan de parochies. In de achttiende eeuw was dat niet meer het geval. Toen behoorde men tot het rechterlijk en bestuurlijke ressort van Veghel omdat het huis gebouwd was op een perceel dat eerder tot de Veghelse gemeint behoorde. Het geografische kader van het rechterlijk ressort bleef echter bepaald door huizen en bijbehorende percelen, niet door lineaire grenzen.

Lineaire grenzen tussen rechterlijke ressorten worden in bronnen slechts zelden vermeld en alleen naar aanleiding van een geschil. Er werden geen voorbeelden gevonden van het vaststellen van lineaire grenzen ter gelegenheid van de instelling van een nieuwe openbare schepenbank. Op eigentijdse kaarten ontbreken grenzen van openbaar rechterlijke ressorten meestal als ze niet overeenkwamen met heerlijkheids- of gemeentsgrenzen. In de beschrijvingen van de gemeentegrenzen in 1811-1828 voor de invoering van het kadaster worden rechterlijke grenzen (anders dan die van heerlijkheden) niet genoemd, men noemt slechts 'de van ouds bestaande limieten'. In de voor deze studie geraadpleegde stukken betreffende geschillen heeft men het soms over de 'jurisdictie' van een bepaalde plaats. Hiermee kan het rechterlijk ressort bedoeld zijn. Uit de stukken blijkt dat deze geschillen niet over de competentie en inkomsten van de schepenen of het dorp gingen, maar over andere financiële en economische belangen zoals de inkomsten van de heer, over rechten in een gemeint of over fiscale rechten. Nieuwe

‘jurisdictiegrenzen’ werden in de eerste plaats vanwege die andere financiële belangen vastgesteld. Wel functioneerden die in de door ons gevonden voorbeelden tevens als grens van een rechterlijk ressort. Ook is het mogelijk dat men in sommige plaatsen de grens van de gemeint tevens als de grens van het rechterlijk ressort beschouwde, indien dit om de een of andere reden nuttig was, zoals bij een misdrijf op de heide. Een voorbeeld waarin de grenzen van de gemeint als de grenzen van de dingbank aangemerkt werden, is te vinden in een verklaring in 1660 van de regenten van Erp: ‘Een ofte twee hujsen gelegen onder de paelen van de dinghbancke van Vechel hebben het recht ofte gebruijcke in de gemeijnte van Erp’.⁵¹³⁴ Met de ‘palen van de dingbank van Veghel’ zijn de grenzen van de gemeint van Veghel bedoeld, die hier tevens als grens van de schepenbank beschouwd werden. Andere grenspalen of grenzen bestonden er in Veghel niet.

De grenzen van gerechtsheerlijkheden waren tevens de grenzen van de betreffende openbaar rechterlijke ressorten. De lineaire grenzen van rechterlijke ressorten waren voornamelijk van belang voor de heer die de boeten inde, maar het belang was ook weer niet zo groot dat men er in alle heerlijkheden toe overging lineaire grenzen vast te stellen. Met name voor de heerlijkheden die na omstreeks 1500 door verpanding van een of enkele dorpen ontstonden, werd het kennen van het ressort vaak voldoende geacht. Als twee naburige rechterlijk ressorten onder dezelfde heer vielen, was een lineaire grens tussen deze ressorten voor de heer van weinig belang. Op de kaart van Verhees ontbreekt bijvoorbeeld de grens tussen Budel en Maarheeze. Ook de statendorpen met een schepenbank kunnen tot deze categorie gerekend worden (de hertog of zijn rechtsopvolger was daar de heer). In de geschreven bronnen en op de kaart van Verhees ontbreken aanwijzingen voor een aantal grenzen tussen naburige statendorpen met een schepenbank.

Resumerend kan vastgesteld worden dat grenzen van rechterlijke ressorten die niet overeenkwamen met de grenzen van het gebied waar een heer gezag uitoefende zelden vastgesteld zijn. In voorkomende gevallen werden de grenzen van de gemeint of grenzen ten behoeve van de afbakening van financiële belangen als zodanig beschouwd. Omdat de indeling in gemeintes op veel plaatsen afweek van de openbaar rechterlijke indeling en omdat slechts weinig (geschikte) grenzen voor het afbakenen van financiële belangen vastgesteld werden, bestond er in de Meierij aan het einde van het Ancien Régime een aantal openbaar rechterlijke ressorten die niet geheel door een of andere lineaire grens afgebakend waren. De historische kaarten van de schepenbankgebieden anno 1795 hebben ten onrechte de indruk versterkt dat alle rechterlijke ressorten in 1795 omgeven waren met lineaire grenzen. Verhees gaf op zijn in 1794 gepubliceerde kaart voornamelijk de grenzen aan van gemeintes en heerlijkheden die hij als dorpsgrenzen beschouwde. Hij heeft ongeveer 25 jaar aan de kaart gewerkt en steunde daarbij op eigen waarnemingen en reizen door de Meierij. De kaart geeft de indruk dat Verhees zoveel mogelijk dorpsgrenzen tekende. Doordat hij alleen dorpsgrenzen tekende van plaatsen met een schepenbank, geeft Verhees een goede eigentijdse inventarisatie van de grenzen die in 1794 als grenzen van rechterlijke ressorten gefunctioneerd kunnen hebben, hoewel het merendeel van die grenzen niet voor dat doel vastgesteld was.

⁵¹³⁴ SAP, OAA Mierlo inv. nr. 6 d.d. 1660 maart 22.

Afb. 41.6. De grenzen die op de kaart van Verhees van 1794 als dorpsgrenzen getekend zijn en als grenzen van de rechterlijke ressorten gefunctioneerd kunnen hebben, en de grenzen die wel zijn weergegeven op de kaart van schepensbankgebieden anno 1795 maar ontbreken op de kaart van Verhees.⁵¹³⁵

⁵¹³⁵ Van Ham, Sanders en Vriens, *Noord-Brabant*, bijlage; zie bijlage 29.

42 DE GRENZEN VAN DE GEMEINTES

De oudste informatie over het verloop van de grenzen waarmee gebruiksrechten in de gemene gronden afgebakend waren, is voor de meeste gemeintes te vinden in de uitgiftebrieven. Sommige grenzen van gemeintes bestonden al eerder. Kort vóór 1233 werden de grenzen omschreven van de woeste gronden die door Albert van Dinther en Amelrik van Heeswijk aan de abdij van Berne geschonken waren. In hetzelfde stuk is ook sprake van de grenzen van de gemene gronden van Heeswijk en van Dinther.⁵¹³⁶ Deze gemene gronden werden pas in de veertiende eeuw uitgegeven.⁵¹³⁷

Soms werden door een grens niet alle gebruiksrechten aan weerszijden afgebakend. De grens van de gemeint waarin de inwoners van Luyksgestel gerechtigd waren, bakende de gebruiksrechten in de gemeint voor de inwoners van Luyksgestel af, maar niet die van de inwoners van Bergeijk en Westerhoven. Zij mochten de gemene gronden aan weerszijden van de grens gebruiken.⁵¹³⁸ In de gemeint van Oostel- en Middelbeers waren op regelmatige afstand in noordzuidelijke richting hoopjes opgeworpen. Ten westen hiervan mochten alleen schapen grazen en ten oosten alleen paarden en koeien, zowel die van Oirschot als die van Oostel- en Middelbeers.⁵¹³⁹ In circa 1740 hadden de bewoners van Huijgevoirt, een gehucht onder Westelbeers, met de inwoners van Diessen een afspraak gemaakt over de grenzen van een vooraard, waarbinnen alleen inwoners van Huijgevoirt mochten turven.⁵¹⁴⁰

De grenzen van de gemene gronden werden jaarlijks nagelopen en gecontroleerd door vertegenwoordigers van de overheid (bijvoorbeeld de onderrentmeester of een vertegenwoordiger van de plaatselijke heer) samen met vertegenwoordigers van de plaatselijke gemeenschap (bijvoorbeeld enkele schepenen, gezworenen en enkele inwoners). Voor het vernieuwen van grenspalen of het opnieuw vaststellen van een grens was toestemming nodig van de heer of de hertogelijke rentmeester voor de stad en meierij van 's-Hertogenbosch.⁵¹⁴¹

42.1 Veranderende grenzen

⁵¹³⁶ Camps, *ONB I*, 168-170 nr. 101 d.d. [ca. 1205]; 248-252 nr. 173 d.d. [kort vóór 1233]: *quicquid infra istum bannum continetur et infra prescriptos terminos est communitas illorum de Dinthere et de Heswich et de Bernehese et nemo habet potestatis in hiis terminis nisi in his tribus locis manentes*.

⁵¹³⁷ Van Bavel, *Regestenboek*, nr. 256 d.d. 1352 augustus 9; nr. 173 d.d. 1323 augustus 5; 275 d.d. 1357 september 19; Enklaar, *Gemeene gronden*, 53-54 d.d. 1352 augustus 9; 107-111 d.d. 1357 mei 23.

⁵¹³⁸ Zie par. 29.2.1.4.

⁵¹³⁹ Vera, '650 jaar Beerse gemeijnt' II, 172.

⁵¹⁴⁰ Vera, '650 jaar Beerse gemeijnt' III, 13.

⁵¹⁴¹ Van de Laarschot, 'Gemene gronden', 55-66: op 27 januari 1490 werd in het bijzijn van de rentmeester een uitspraak gedaan over de grens van de gemeint tussen Lierop en Heeze; Enklaar, *Gemeene gronden*, 207-211 d.d. 1448 januari 23: de inwoners van Schijndel hadden grensgaten gegraven en die aan de rentmeester getoond; 95-98 d.d. 1379 november 20: als iemand in Erp 'palinge begherde', dan zal de rentmeester dat komen doen; RANB, Archief van de Raad en Rentmeester-generaal der Domeinen inv. nr. 450: verklaring van inwoners van Liempde d.d. 1650 juni 27: de rentmeester 'stak een paal' van een in 1468 uitgegeven gemeint; Archief van de Leen- en Tolkamer inv. nr. 148.A, fol. 199-201: de grenzen van de gemeint van Dommelen werden in 1464 vastgesteld door de rentmeester en leenmannen.

Door veranderingen in de indeling van de gemene gronden in gemeintes konden nieuwe grenzen van gemeintes ontstaan of bestaande aangepast worden. Zo werd in de periode 1462-1468 een aantal kleine heidevelden waarvan de gebruikers niet konden bewijzen dat deze aan hen uitgegeven waren, alsnog uitgegeven en belast met een (extra) cijns. De gebruiksrechten werden daarmee formeel erkend en deze kleine heidevelden werden veelal bij de rest van de gemeint van de betreffende gemeenschap gevoegd. Enkele van die percelen, zoals 'die Doesen' bij Deurne, 'dat Hoeveleynde' en 64 bunder woeste gronden aan de zuidgrens van de gemeint van Oirschot, lagen aan de grens van de gemeint, zodat door deze toevoeging de grens van de gemeint veranderde.⁵¹⁴²

Door samenvoegingen van gemeintes verdwenen tussengrenzen. In Oirschot gebeurde dat formeel in 1385. De hertogin beval haar schout 'alsulke paelsteden, als men daerinne sal vynden stekende, sonder yemans wederseggen desen brief gesien en sonder enich vertrecken uutwerpen doen'.⁵¹⁴³ Elders, waar een gemeenschap rechten had in verscheidene aaneen gelegen gemeintes, raakten deze tussengrenzen vermoedelijk geleidelijk in onbruik. Dat zal onder andere gebeurd zijn in Sint-Oedenrode, Liempde, Vlierden, Oss, Drunen, Esch en Geffen. Daar waar verschillende gemeenschappen binnen een bestuurlijk ressort rechten hadden in verschillende gemeintes en deze apart beheerden, zoals in Moergestel, Sint-Michielsgestel en Boxtel het geval was, bleven tussengrenzen bestaan.⁵¹⁴⁴ Door langdurig alleengebruik konden bepaalde gemeenschappen exclusieve gebruiksrechten gaan claimen of verwerven in een deel van een gemeint waarin ze met andere gemeenschappen gerechtigd waren. Voorzover te overzien is, werden de grenzen van dergelijke 'vooraarden' zelden formeel vastgesteld.

Grenzen van gemeintes werden nogal eens opnieuw vastgesteld of na een geschil eventueel gewijzigd. Als men de topografische kaart van omstreeks 1840 bekijkt, blijkt dat op veel plaatsen gemeentegrenzen geflankeerd worden door uitgegeven percelen, soms aan weerszijden van de grens. Dergelijke uitgiften dienden eertijds mede om het verloop van de grens duidelijk te markeren en de gebruiksrechten in de gemeint veilig te stellen. In Veghel op het Leinsven ging men al in 1549 en 1552 over tot het uitgeven van percelen langs de gehele grens met de gemeint van Lieshout en van Erp (zie afbeelding 42.1).⁵¹⁴⁵ In 1788 werden dergelijke percelen door Aarle-Rixtel en Beek en Donk uitgegeven langs de grens met Gemert, omdat men last had van tersluiks gebruik van het Broek van Aarle-Rixtel en Beek en Donk door inwoners van Gemert (zie afbeelding 42.2).⁵¹⁴⁶

⁵¹⁴² Zie par. 10.2.4.

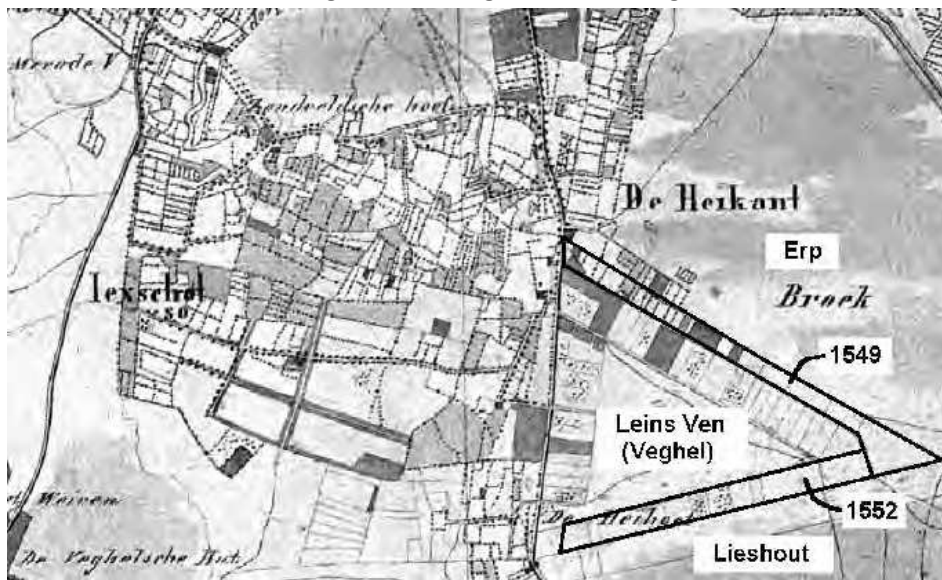
⁵¹⁴³ Klaasen, 'De Oirschotse oorkonden' 4 (1972) 190-191.

⁵¹⁴⁴ Zie par. 10.2.

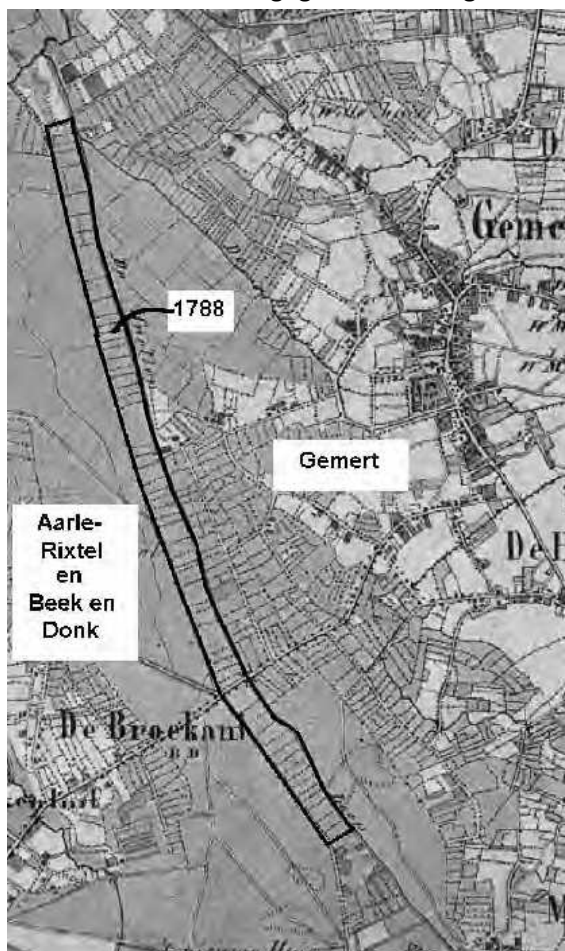
⁵¹⁴⁵ SABNO, Rayon Veghel, Van Asseldonk, *Reconstructie Leins Ven* (ter inzage in de studiezaal).

⁵¹⁴⁶ RANB, Archief van het Provinciaal Bestuur 1814-1920 inv. nr. 12663, dossier Beek en Donk, brief van de commissaris van het arrondissement Eindhoven aan de gouverneur d.d. 1814 juli 18.

Afb. 42.1. Percelen aan de grens van de gemeint van Veghel.

Afb. 42.2. Percelen uitgegeven aan de grens van de gemeint van Aarle-Rixtel en Beek en Donk.

42.2 Gemeintsgrenzen als dorpsgrenzen

In algemeen bestuurlijke ressorten met een eigen gemeint kunnen de grenzen van de gemeint tevens als dorpsgrenzen gefunctioneerd hebben. In de eerste plaats kan het beheer van de gemeint in die plaatsen als een van de taken van het bestuurlijk orgaan beschouwd worden. Gezworenen traden vaak met schepenen en inwoners van het algemeen bestuurlijk ressort samen op (bijvoorbeeld bij de schouw en het verkopen van percelen). Ook was de grens van de gemeint er de grens tot waar men – na speciale toestemming – delen van die gemene gronden ten bate van de dorpskas mocht verkopen. Dit was een ad hoc gebeuren, want er werden niet elk jaar percelen van de gemeint verkocht. Bovendien hadden de meeste plaatsen op het platteland vóór de zestiende eeuw nog geen permanente dorpskas. Al eerder, in de vijftiende eeuw, kwam het voor dat een deel van de gemeint verkocht werd ten bate van de bouw of verbouwing van de kerk of kerktoren.⁵¹⁴⁷ Als de gemeenschap van de betreffende parochie een eigen schepenbank had, functioneerde de grens van de gemeint op zo'n moment ook weer als dorpsgrens.

Uit de bronnen blijkt dat in bestuurlijke ressorten met een eigen gemeint de grenzen van de gemeint inderdaad 'grenzen van het dorp' genoemd konden worden. Zo vermeldt de borgemeestersrekening van Veghel van 1655 uitgaven voor verteringen gemaakt bij het nalopen van 'de reenen des dorps Vechel' door de kwartierschout, de onderrentmeester, schepenen, burgemeesters en enkele 'oude naburen'.⁵¹⁴⁸ Hier werden de grenzen van de gemeint dus de grenzen van het dorp genoemd. Een ander voorbeeld is te vinden in de brief die de raad en rentmeester-generaal der domeinen op 18 augustus 1766 aan de regenten van Erp schreef. Daarin schreef hij dat hij klachten had ontvangen dat er 'binnen de paelen van Ueerw(aerd)ens district verscheijden hutten waren gestelt op en met incorporatie van gemeente'.⁵¹⁴⁹ Hier worden met de 'palen van het district' de dorpsgrenzen bedoeld en meer specifiek de grenzen van de gemeint van Erp. Op 15 december 1790 kregen de regenten van Eersel een brief van de prelaat van Postel, waarin werd meegedeeld dat er op het grondgebied en de heide van Eersel nabij de paal 'De Zeven Heerlijkheden' een onbekende dode man lag. Deze werd de volgende dag door een commissie uit het gemeentebestuur opgehaald en in Eersel begraven.⁵¹⁵⁰ Hier werd de vraag welk dorpsbestuur moest optreden, vastgesteld aan de hand van de grens van de gemeint.

Soms worden in regesten of in de literatuur vaststellingen van grenzen tussen gemeintes geïnterpreteerd als een vaststelling van de grenzen tussen twee dorpen. Op 21 juli 1684 werd bijvoorbeeld een 'finale limietsceijdinge tussen die van Zomeren ende Asten' gemaakt. Voor dat doel werd een nieuwe rechte sloot gegraven. Volgens een regest van Van Emstede ging het om een grens tussen beide 'dorpen'.⁵¹⁵¹ In werkelijkheid ging het om de

⁵¹⁴⁷ Zie par. 14.3.

⁵¹⁴⁸ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-F-26: borgemeestersrekening 1655.

⁵¹⁴⁹ SABNO, Rayon Veghel, OAA Erp inv. nr. 3, fol. 215v d.d. 1766 augustus 18.

⁵¹⁵⁰ SRE, NAA Eersel inv. nr. 307, brief van de burgemeester van Eersel d.d. 1818 december 17.

⁵¹⁵¹ Van Emstede, *Peelandia varia*, 'liber privilegium pagi de Someren', 59-61.

afbakening van de gebruiksrechten in de gemene gronden.⁵¹⁵² Daarbij kan opgemerkt worden, dat in de bronnen gesproken wordt over de grens tussen Asten en Someren en dat deze grens door de inwoners van Asten en Someren wel als dorpsgrens beleefd zal zijn, zodat de interpretatie in het regest van Van Emstede de werkelijkheid geen geweld aan doet.

Men mag echter niet in alle gevallen de grenzen van de gemeint als dorpsgrenzen beschouwen. De inwoners van Son waren omstreeks 1300 gerechtigd in de gemeint van Son, die van Breugel in een van de gemeintes van Sint-Oedenrode.⁵¹⁵³ De constatering 'de grenzen van het hertogsdorp Son en Breugel bestonden omstreeks 1300 al',⁵¹⁵⁴ is niet correct, omdat de grenzen van de gemeint van Son in dat jaar het veronderstelde algemeen bestuurlijk ressort Son en Breugel zelfs niet bij benadering omsloten. Wel kan een deel van de grenzen van de Sonse gemeint als dorpsgrens beleefd zijn.

42.3 Nieuwe grenzen vanwege de verkoop van percelen

Als meer plaatsen met een eigen dorpskas gerechtigd waren in een gemeint, werden er afspraken gemaakt betreffende de verdeling van de opbrengsten van te verkopen percelen, al dan niet naar aanleiding van een geschil. Daarnaast kregen plaatsen met een eigen financiële huishouding in enkele gevallen toestemming om ten eigen bate delen van een gemeint te verkopen waarin men met andere plaatsen gezamenlijk gerechtigd was.⁵¹⁵⁵ In enkele gevallen ging men ten behoeve van de te verkopen percelen over tot het vaststellen van een nieuwe grens. Weiderechten bleven daarbij meestal onaangetast.

Zo werd in 1540 de Theere heide alias de Halder heide, die zich tussen de heerlijkheden Sint-Michielsgestel en Boxtel uitstreckte, verdeeld tussen beide plaatsen. Het werd verboden om langs de grens tussen de plaatsen percelen te verkopen, omdat het vee vrij doorgang moest blijven houden. Hieruit volgt dat het gebruik voor het hoeden van het vee niet veranderd werd en dat beide plaatsen tot aan de grens het recht hadden percelen te verkopen.⁵¹⁵⁶ In 1772 stond Oss toe dat Berghem een deel van de gezamenlijke gemeint zou verkopen, mits de opbrengst verdeeld zou worden en het gezamenlijk gebruik van de gemeint onaangetast bleef.⁵¹⁵⁷ Kennelijk kwam het ook hier op een gegeven moment tot een lineaire grens, want bij de vaststelling van de gemeentegrens tussen Berghem en Oss op 28 maart 1826 werd de 'van ouds bestaan hebbende' grens van de gemeint van Berghem als gemeentegrens aangehouden.⁵¹⁵⁸

In 1802 werden de grenzen tussen Sint-Michielsgestel, Schijndel, Sint-Oedenrode en Boxtel vastgesteld in verband met de verdeling van de Bodem van Elde. De grenzen markeerden

⁵¹⁵² SAP, OAA Asten inv. nr. V/6: geschil tussen Asten en Someren vanwege het steken van turf door die van Asten d.d. 1683.

⁵¹⁵³ Van der Dennen, 'De gemeene gronden van Son', 52-55; zie bijlage 11.

⁵¹⁵⁴ Coenen, *Son en Breugel*, 31, 110.

⁵¹⁵⁵ Zie par. 10.3.4.

⁵¹⁵⁶ GA Bergen op Zoom, Archief van de Raad en Rekenkamer van de markiezen van Bergen op Zoom inv. nr. 2659 d.d. 1540 februari 27.

⁵¹⁵⁷ SABNO, Rayon Oss, OAA Oss inv. nr. 54.

⁵¹⁵⁸ Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Oss d.d. 1826 maart 28.

de gebieden waar men het recht had om percelen van de Bodem te verkopen, maar voor het hoeden van het vee bleef men de Bodem gemeenschappelijk gebruiken.⁵¹⁵⁹ In 1806 kwam het tot een 'scheiding der jurisdictie' tussen de gemeente van Oisterwijk enerzijds en Oostel- en Middelbeers anderzijds.⁵¹⁶⁰ 'Alzo men niet bepalen kon tot hoe verre zig de limieten van de voors(chreve) plaatsen in dezelve uytstrekten en de gemeentebesturen van voorschreve dorpen 't onderling oirbaar en raadzaam gevonden hebben, dat het questeuse dien aangaande wierde weggeruymt en er een duydelyke limietscheiding wierde bepaald en daargestelt, op dat een yder der voors(chreve) gemeenten zynen eigen grond kennen en daar mede doen zoude wat zy oirbaarst en raadzaamst vinden zouden.'⁵¹⁶¹ Er werd 'eene regte linie' vastgesteld. Ook hier had de grens geen invloed op het weiderecht van beide plaatsen, maar bepaalde slechts het gebied waaruit men ten bate van de eigen dorpskas percelen mocht verkopen.⁵¹⁶²

Bovenstaand overzicht pretendeert niet volledig te zijn. Op meer plaatsen kunnen dergelijke grenzen vastgesteld zijn.⁵¹⁶³ Wel is duidelijk dat er niet vaak een grens door een gezamenlijke gemeent werd vastgesteld vanwege het recht delen van die gemeent ten bate van de gerechtigden te verkopen.

42.4 Conclusies: de grenzen van gemeintes

Grenzen van gemeintes worden al in de twaalfde en dertiende eeuw genoemd. Al voordat de plaatselijke gemeenschappen van de hertog of plaatselijke heer een brief kregen waarin hun gebruiksrechten van bepaalde delen van de gemene gronden bevestigd werden, had minstens een aantal gemeenschappen al grenzen vastgesteld om het gebruik van de gemene gronden te reguleren. De grenzen werden regelmatig gecontroleerd en indien nodig werden grenspalen vernieuwd. Grenzen van gemeintes konden gewijzigd worden naar aanleiding van geschillen (die veelvuldig voorkwamen), of door samenvoegingen of splitsingen van gemeintes (wat minder vaak voorkwam). Om de grens duidelijk te markeren werd hier en daar een strook percelen aan de grens verkaveld en verkocht.

Als een algemeen bestuurlijk ressort over een eigen gemeent beschikte, vormden de grenzen van de gemeent tevens de grenzen van dat ressort. Het beheer van de gemeent was dan immers een zaak van het algemeen bestuur. Ook mocht men met toestemming van de landsheer tot aan de grenzen delen van de gemeent ten bate van de dorpskas verkopen. Men mag echter niet overal de grenzen van de gemeent als dorpsgrenzen beschouwen. In een aantal gemeintes waren meer gemeenschappen gerechtigd. Als delen van de gemeent verkocht werden, werd hier en daar de opbrengst tussen de verschillende gemeenschappen verdeeld. Als dergelijke gemeenschappen een eigen algemene dorpskas hadden, kregen ze vaak toestemming

⁵¹⁵⁹ SALAD, OAA Sint-Michielsgestel inv. nr. 1684.

⁵¹⁶⁰ SRE, OAA Oostel- en Middelbeers inv. nr. 28; Vera, '650 jaar Beerse gemeent' II, 173.

⁵¹⁶¹ SRE, OAA Oostel- en Middelbeers inv. nr. 21.

⁵¹⁶² SRE, OAA Oostel- en Middelbeers inv. nr. 28; Vera, '650 jaar Beerse gemeent' II, 173.

⁵¹⁶³ Zie bijvoorbeeld kadasterkantoor Eindhoven, dossier Hilvarenbeek: de burgemeester van Hilvarenbeek wijst in 1826 op een bestaande grens tussen Hilvarenbeek en Diessen die door een gezamenlijk gebruikte gemeent liep en die ook het recht scheidde om delen van die gemeent ten bate van de eigen dorpskas te verkopen.

om percelen van de gezamenlijke gemeint ten bate van de eigen dorpskas te verkopen. Er zijn enkele plaatsen bekend waar men in zo'n geval een nieuwe grens door de gezamenlijke gemeint vaststelde. Een plaats was dan gerechtigd percelen te verkopen tot aan die grens. Andere gebruiksrechten, zoals het recht om vee te weiden, bleven meestal onaangetast.

43 DE GRENZEN TEN BEHOEVE VAN DE BELASTINGEN

In dit hoofdstuk worden de grenzen ten behoeve van het innen van de belastingen beschreven. We zullen deze ‘fiscale grenzen’ noemen. De ontwikkeling wordt geschetst vanaf de veertiende eeuw, toen de beden nog hoofdelijk omgeslagen werden. In de zeventiende en achttiende eeuw verschijnen de eerste lineaire fiscale grenzen in de bronnen. Met de invoering van het kadaster in het begin van de negentiende eeuw kreeg elke gemeente fiscale ofwel kadastrale grenzen.

43.1 De hoofdelijke omslag van de beden

In de veertiende en vermoedelijk ook al in de dertiende eeuw werd de bede hoofdelijk omgeslagen, waarbij de waarde van het grondbezit een maat was voor het bedrag dat elke belastingplichtige diende te betalen. Iemand kon echter grond bezitten in verschillende dorpen. Als een bepaald perceel verkocht werd aan een persoon die elders belastingplichtig was, telde de waarde van het perceel hierna mee in het vaststellen van de bede voor een inwoner van een andere plaats.

43.2 De regelingen van 1437-1439 en 1451

In 1437 besloten de hertog en de Staten van Brabant een haardstedentelling te houden en verschillende plaatsen aan te slaan evenredig met het aantal haardsteden van die plaatsen. De telling werd in 1438 uitgevoerd. Elk dorp kreeg vanaf 1439 bericht over de quote waarvoor het aangeslagen was. Het omslaan van de quote over de inwoners van een belastingplichtige plaats en het innen van de bede werden aan de plaatsen zelf overgelaten. Waarschijnlijk bleef over het algemeen het oude systeem in gebruik van een omslag gebaseerd op de waarde van het bezit. Voor het berekenen van de aanslag per inwoner zal er weinig veranderd zijn. Wat wel veranderde was dat het fiscaal ressort als geheel voortaan verantwoordelijk was voor het betalen van de bede en niet de afzonderlijke personen of gezinnen. In sommige fiscale ressorten werd de op te brengen quote binnen het fiscaal ressort over verschillende nederzettingen omgeslagen.⁵¹⁶⁴

De nieuwe regeling bracht nog een ander probleem. Als iemand in een ander dorp gegoed was, diende die persoon dan in zijn eigen woonplaats te betalen voor al zijn grond of in twee plaatsen voor een deel van zijn bezittingen? Dit probleem vroeg om een uniforme regeling, omdat anders sommige mensen dubbel belast konden worden. En hoe zat het met mensen die in een plaats woonden die niet onder het gezag van de hertog behoorde, maar wel gegoed waren in de Meierij? Ter gelegenheid van de bede die in 1451 toegestaan werd, regelde Filips de Goede op 20 september van dat jaar dit soort zaken in detail.⁵¹⁶⁵ In principe betaalde iemand in zijn eigen woonplaats voor al zijn onroerende goederen, ook de zogeheten ‘stokgoederen’, dat waren de elders gelegen goederen. Verder werd bepaald dat mensen ‘van buyten lants’ die

⁵¹⁶⁴ Zie par. 34.2.1.

⁵¹⁶⁵ Cuvelier, *Les dénombrements*, 42-47.

goederen binnen Brabant bezaten ook aangeslagen dienden te worden en wel in de plaats waar het betreffende goed lag. Geschillen betreffende de bedden moesten worden voorgelegd aan de schepengbank van 's-Hertogenbosch. De voorschriften van 1451 werden in 1497 en 1515 bevestigd.⁵¹⁶⁶ Het enige voorschrift dat in 1451 betreffende pachters werd gegeven, was dat pachters of laters die na afloop van de pachttermijn het goed verlieten, niet langer voor die goederen voor de bedden aangeslagen mochten worden. Vanaf dat moment diende de pachtheer aangeslagen te worden.⁵¹⁶⁷

De kloosters, waaronder een aantal met bezittingen in de Meierij, zoals de abdijen van Tongerlo, Averbode en Berne, de kloosters te Postel, Hooidonk en Binderen en de hof van Postel te Lieshout, werden aanvankelijk als leden van de geestelijke stand voor een bepaald deel in de bedden aangeslagen en verdeelden hun quote hierna onderling. Dat wil zeggen dat de kloosters niet contribueerden in de quote van de bedden van een bepaalde plaats voor hun aldaar gelegen bezittingen, terwijl hun hoeven wél meegeteld werden in de haardstedentellingen. Soms leidde dat tot problemen, zoals in 1450 tussen het kapittel van Sint-Lambertus te Luik en de inwoners van Lithoijen, Kessel en Maren.⁵¹⁶⁸

Op 20 september 1451 werd deze regel veranderd ten gunste van de bedeplichtige dorpen. Voortaan dienden kloosters voor de bedden te contribueren in de plaatsen waar hun goederen lagen. Er werd een uitzondering gemaakt voor de goederen die voor de eerste fundatie geschonken waren en goederen die al langer dan zestig jaar in hun bezit waren.⁵¹⁶⁹ Vanaf die tijd wordt in transportakten in het archief van de Godshuizen van 's-Hertogenbosch vaak bepaald dat wanneer goederen overgaan naar een klooster, dat dan voor die goederen toch bijgedragen zou worden aan de belastingen ('zal staan te schoot, te loot en te landrecht').⁵¹⁷⁰ In 1461 sloten de inwoners van Vught een overeenkomst met de zusters van Orthen⁵¹⁷¹ en in 1505 met de Bossche zusters van Bethaniën betreffende de bijdrage aan de bedden door deze kloosters voor hun bezittingen te Vught.⁵¹⁷²

43.3 De overeenkomst van 1482 en de 'raminge' van 1495

Welgestelde Bosschenaren en Bossche instellingen hadden in de late Middeleeuwen hun geld in hoeven en landerijen op het platteland belegd. Volgens de instructies voor de omslag van de bedden in 1451 dienden zij hun bedden in 's-Hertogenbosch af te dragen, ook voor de percelen die op het platteland gelegen waren. Dit leidde tot ontevredenheid, want de huizen van Bosschenaren en andere elders wonende lieden werden wel meegeteld tijdens de haardstedentellingen en het bepalen van de hoogte van de door de dorpen op te brengen quota. De zaak kwam aan de orde tijdens de discussies tussen vertegenwoordigers van de

⁵¹⁶⁶ RANB, Archief van de Leen- en Tolkamer inv. nr. 378: derde memorie van Caspar van Breugel, fol. 5.

⁵¹⁶⁷ Cuvelier, *Les dénombrements*, CXXXV, 42-48.

⁵¹⁶⁸ Poncelet, *Saint-Lambert VI*, 183 nr. 993 d.d. 1450 januari 31.

⁵¹⁶⁹ Cuvelier, *Les dénombrements*, 42-47.

⁵¹⁷⁰ Kappelhof, THGH, regesten.

⁵¹⁷¹ RANB, Archief van de Duitse Orde te Vught inv. nr. 427.

⁵¹⁷² SALAD, OAA Vught inv. nr. 60.

hoofdstad en het platteland over de verdeling van de oorlogskosten door de hoofdstad gemaakt tijdens de oorlog tussen Brabant en Gelre in de periode 1477-1481. Op 17 juli 1482 werden de Bossche poorters door de hertog gelast voor hun bezittingen op het platteland voortaan in de betreffende dorpen te contribueren.⁵¹⁷³ Kennelijk leidde deze gang van zaken tot een onwillige houding bij de Bosschenaren, want toen de inwoners van Vught op 10 juni 1484 octrooi kregen om een deel van hun gemeint te verkopen, klaagden zij over de vele lasten, terwijl vele hoeven daarvan vrijgesteld waren omdat zij toebehoorden aan Bossche poorters.⁵¹⁷⁴ Ook de inwoners van Nuland en van Helvoirt motiveerden in 1491 hun verzoek om delen van de gemeint te mogen verkopen door te wijzen op de schulden en het feit dat de meeste goederen in die plaatsen bezit waren van Bossche poorters die niet bijdroegen in de lasten.⁵¹⁷⁵

In de overeenkomst die in 1495 tussen de stad 's-Hertogenbosch en de Meierij werd gesloten om hun onderlinge verhoudingen te regelen, de zogeheten 'raminge', kwam de omslag van de bede opnieuw aan de orde. Afgesproken werd dat men de bede zou betalen waar men woonde, behalve als men buiten de Meierij woonde, of in 'eenige gevryde plaetsen, als Bosch, Meghen, Gemart, Ravesteyn ende diergelijcke'. In die gevallen zou men betalen in de plaats waar de goederen gelegen waren. Deze afspraak was conform de voorschriften van 1451 en bevestigde de in 1482 gesloten overeenkomst dat Bosschenaren voor hun goederen op het platteland van de Meierij daar zouden bijdragen aan de bede. Er werd nu echter een uitzondering gemaakt voor goederen op het platteland die al vóór 1480 in handen waren van poorters van 's-Hertogenbosch, de zogeheten 'oude stokgoederen'. Voor dergelijke goederen hoefde men niet op het platteland te betalen, maar bleef men contribueren in 's-Hertogenbosch. Ook als deze goederen in handen van andere Bossche poorters zouden overgaan, zou men in 's-Hertogenbosch blijven betalen.⁵¹⁷⁶

Dat niet iedereen de 'raminge' toejuichte, blijkt uit het protest van de inwoners van Hoogeloon in 1526 tegen het aandeel in de bede dat het dorp bij de laatste haardstedentelling overeenkomstig de 'raminge' tussen stad en meierij van 's-Hertogenbosch toegewezen had gekregen. Door de oorlogen van de laatste dertig jaar was het dorp erg verarmd, bovendien hoefden kloosters en andere huizenbezitters van buiten het dorp niet bij te dragen, hoewel hun huizen wel meegeteld werden bij het vaststellen van de quote voor Hoogeloon. Ze stelden voor om de 'raminge', die ze nooit hadden goedgekeurd, te wijzigen, zodat voortaan iedereen zou moeten bijdragen.⁵¹⁷⁷

Vanwege de 'raminge' kon het voorkomen dat sommige Bosschenaren in verschillende plaatsen op het platteland contribueerden voor de bede. Niet langer was de woonplaats van de eigenaar van de hoeve de enige maatstaf om vast te stellen waar gecontribueerd diende te worden. In de zestiende eeuw duikt voor het eerst de term 'schuurrecht' op. Volgens het

⁵¹⁷³ SADB, OAA 's-Hertogenbosch, charters en privilegebrieven inv. nr. 614 d.d. 1483 juni 4 en 1483 oktober 15.

⁵¹⁷⁴ Kappelhof, *Akten van remissie*, regest nr. 20 d.d. 1484 juni 10.

⁵¹⁷⁵ RANB, Archief van de Leen- en Tolkamer inv. nr. 158.A, fol. 265 d.d. 1491 april 25 (Nuland); fol. 34v en Enklaar, *Gemeene gronden*, 115-120 d.d. 1491 april 20 (Helvoirt).

⁵¹⁷⁶ SADB, OAA 's-Hertogenbosch, charters en privilegebrieven inv. nrs. 649, 650, art. XVI-XX.

⁵¹⁷⁷ Van den Bichelaer, *Het notariaat*, regest nr. 110.1 d.d. 1526.

schuurrecht betaalde men de bede voor bepaalde landerijen daar waar de oogst in de schuur gebracht werd.⁵¹⁷⁸

43.4 De dorpsbelastingen

In 1483 kregen alle plaatsen die voor de bede aangeslagen werden (en enkele fiscale ressorten waar de quote voor de bede weer over verschillende nederzettingen omgeslagen was) een deel van de door 's-Hertogenbosch tijdens de oorlog van 1477-1481 gemaakte schulden toegeschoven. In enkele plaatsen bleef deze schuld jaren bestaan.⁵¹⁷⁹ De kosten voor de te betalen rente werden waarschijnlijk over de inwoners omgeslagen. Dit is in de Meierij de eerste aanwijzing voor het bestaan van plaatselijke belastingen op het platteland. Vanaf 1511 zijn er aanwijzingen dat nederzettingen op eigen naam geld leenden en omstreeks 1600 waren nagenoeg alle plaatsen in de Meierij duurzaam opgezaaid met schulden. In de loop van de zestiende eeuw werden nagenoeg overal regelmatig geïnde dorpsbelastingen ingevoerd.⁵¹⁸⁰

Afgezien van de accijnzen bemoeide de overheid zich aanvankelijk niet met de plaatselijke belastingen. Hoeveel belasting men hief en hoe men het beoogde bedrag omsloeg over de inwoners werd door de inwoners – waarschijnlijk meestal tijdens een corporele vergadering – beslist. De oudst bekende gegevens betreffende dergelijke omslagen dateren van rond 1600. Op 2 november 1609 vroegen bijvoorbeeld de inwoners van Aarle-Rixtel de Raad van Brabant om advies over het vaststellen van een maatstaf voor alle door het dorp geheven belastingen teneinde zo een einde te maken aan lopende processen. Afgesproken werd dat alle akkerlanden en beemden – maar niet de drieslanden en andere weidegronden van mindere kwaliteit – alsmede de veestapel met uitzondering van de kippen en de varkens aangeslagen zouden worden in de bede, de contributies en de dorpslasten. Tevens werden tarieven per lopenzaad akkerland en beemd en per stuks vee vastgesteld. Dagloners met minder dan circa één hectare grond werden voor een vast bedrag aangeslagen. De verdeling van de lasten over eigenaars en pachters was 4 : 1. De zettters mochten alleen het oppervlak schatten en niet de waarde. Grondrenten en cijzen mochten in mindering worden gebracht op de aanslag. Onderzoek in enige andere Meierijse dorpen toont ook aan dat vooral het zaailand en het grootvee aangeslagen werden en huizen, tienden en molens niet.⁵¹⁸¹

In Udenhout inde men in 1597 de dorpsbelasting met behulp van een zogeheten personele omslag, dat wil zeggen een omslag gerelateerd aan personen en niet aan onroerende goederen. Na 1648 kreeg het dorpsbestuur veel meer lasten te dragen. Er werd een zogeheten reële dorpsbelasting ingevoerd (dat wil zeggen omgeslagen over de huizen en landerijen) van meestal een vierde deel van de verponding.⁵¹⁸² In Breugel loste men het in 1660 anders op: men

⁵¹⁷⁸ RANB, Archief van de Leen- en Tolkamer inv. nr. 378, derde memorie van Caspar van Breugel, fol. 33v, 100; Kappelhof, *De belastingheffing* 77-78.

⁵¹⁷⁹ Zie par. 23.1.

⁵¹⁸⁰ Zie par. 23.2.

⁵¹⁸¹ Kappelhof, 'Overheidsfinanciën', 50.

⁵¹⁸² Fasel, *Geschiedenis van Udenhout*, 8-9.

sloeg de schulden om over de geërfden.⁵¹⁸³ In Schijndel volgde men een soortgelijke procedure. De regenten van Schijndel verklaarden op 11 december 1621 dat ze meer dan 40.000 gulden hadden moeten lenen vanwege de oorlog en dat deze nog niet afgelost waren. Deze schuld was 'tot ontlastinge van de generaliteyt off corpus gesmaeldeylt ende gereparticeert opte particuliere gronden van erffven die binnen onsen dorpe gelegen sijn, pro rata van de groette ende de werde der selver die met ons gecontribueert hebben ten tijde de lasten gevallen sijn ende welcke particuliere daer voor alsnu responsabel sijn ende deselve geworven penningen volgens hennen quote by jaerlycken interest als voor moeten vergelden'. De onder de jurisdictie van Schijndel liggende percelen van de inwoners van de omliggende dorpen Den Dungen, Berlicum, Heeswijk, Dinther en Sint-Oedenrode waren hiervan vrijgesteld, maar niet de elders gelegen gronden van Schijndelaren.⁵¹⁸⁴

In Veghel werd in 1655-1656 de dorpsbelasting omgeslagen aan de hand van een zogenoemd 'celenboek', een overzicht van landerijen en hun waarde. De opbrengst van de omslagen werd gebruikt om de bede, de verponding, de gemene middelen en andere onkosten van het dorp te betalen.⁵¹⁸⁵ In Veghel dienden volgens de keuren van 1627-1649 de elders wonende eigenaren van in Veghel gelegen percelen wel bij te dragen in deze omslagen.⁵¹⁸⁶ Ook het reglement van Sint-Oedenrode van 1660 'op het beleid van de jaarlijkse omslag van penningen dienende tot betaling van de lasten van Sint-Oedenrode' bepaalde dat de buitengeërfden voor de plaatselijke belastingen werden aangeslagen.⁵¹⁸⁷

Het dorpsreglement van Deurne van 1662 bepaalde dat de eigenaar die zijn goed verhuurde aan lieden van buiten Deurne, er voor moest instaan dat de dorpslasten werden betaald.⁵¹⁸⁸ Op 17 maart 1633 werd te Deurne bepaald dat pachters van onroerende goederen die niet in Deurne woonachtig waren, het pachtersaandeel in de dorpslasten moesten betalen voordat zij uit Deurne vertrokken.⁵¹⁸⁹ Op 4 maart 1700 ordonneerden de regenten van Veghel dat niemand grond mocht verhuren aan 'persoonen buijten het district van Vechel woonagtigh, ende wie sulks ter contrarie sal doen, moet instaan voor alle personele lasten'.⁵¹⁹⁰

43.5 Problemen tussen het platteland en 's-Hertogenbosch

Omdat veel Bosschenaren goederen bezaten buiten de hoofdstad, waren zij beducht voor

⁵¹⁸³ RANB, Archief van de Leen- en Tolkamer inv. nr. 133, fol. 285 d.d. 1660 juni 24, reglement van Breugel, artikel 5: omdat 'het corpus van Brugel is belast met veele jaerlicxe renten die welcke in conformiteijt van de octroij bij haere Hoog Mogende daertoe verleent, sijn gesmaeldeijlt op particuliere geërffden, dat de selve sullen gehouden sijn ider hunne quote soodaenich te betaelen, dat gemeijn corpus egeene scaijdende comptte, oft peene van soodanige scade te moeten dragen'.

⁵¹⁸⁴ RANB, Archief van het Kwartier Peelland inv. nr. 52.19.

⁵¹⁸⁵ SABNO, Rayon Veghel inv. nr. II-F-26, 'celenboek' is een afkorting voor 'cedulenboek'.

⁵¹⁸⁶ SABNO, Rayon Veghel inv. nr. II-B-15, artikel 11: 'dat nyemant vremdt goet huysen off hoven en sall alsgeens die met ons nyet en gelt in onser beden op anderhalven Carolus gulden'.

⁵¹⁸⁷ RANB, Archief van de Leen- en Tolkamer gepasseerd inv. nr. 133, fol. 234 d.d. 1660 februari 13, art. 2.

⁵¹⁸⁸ SAP, OAA Deurne inv. nrs. 87 en 132-135, dorpsreglement van Deurne en Liessel 1662 april 19, art. 22.

⁵¹⁸⁹ SAP, OAA Deurne inv. nr. B2b, keurboek 1712-1722, art. nr. 60.

⁵¹⁹⁰ SABNO, Rayon Veghel inv. nr. II-B-16.

plaatselijke omslagen waarmee ook hun goederen belast zouden kunnen worden. In het vrijheidscharter van Oss uit 1399 werd vergund dat de borgemeesters van Oss in overleg met de schepenen en gezworenen in Oss nieuwe straten en grachten mochten laten aanleggen. Het nodige bedrag voor de aankoop van percelen zou worden omgeslagen over de inwoners van Oss, 'altoes daerbij wesende vier porteren van den Bosch aldair geërft'.

In 1482 en 1495 waren wel afspraken gemaakt tussen de hoofdstad en het platteland over de omslag van de landslasten, maar niet over de dorpslasten, waarschijnlijk omdat deze zaak in die periode nog niet of nauwelijks aan de orde was.⁵¹⁹¹ In de loop van de zestiende eeuw namen de schulden en daarmee de plaatselijke belastingen aan betekenis toe. In 1609-1610 bestond er in Esch een gescheiden omslag voor de landslasten en een voor de financiering van de algemene dorpsuitgaven.⁵¹⁹² Op veel andere plaatsen werden plaatselijke en landelijke belastingen gezamenlijk omgeslagen. De verponding mocht volgens resolutie van 20 januari 1654 niet langer vermengd worden met de dorpslasten. Ook het plakkaat van 25 september 1657 verbood het omslaan van andere lasten met de verponding.⁵¹⁹³ In Tilburg trok men zich van deze bepalingen niets aan. Uit de opbrengst van de plaatselijke belastingen werden de quote in de verponding en een deel van de bede aan het land betaald.⁵¹⁹⁴ Deze gang van zaken werd in veel plaatsen gevolgd. Volgens een plakkaat van de Staten-Generaal van 31 oktober 1695 was het in de Meierij gebruikelijk dat alle lands- en dorpslasten reëel – dat wil zeggen over de landerijen – werden omgeslagen. Dit gebeurde vaak zonder toestemming en medeweten van de notabelste ingezetenen. Met name elders wonende lieden die ter plaatse goederen bezaten waren het slachtoffer, bovendien zou de betaling van de landslasten zo in gevaar kunnen komen. Volgens het plakkaat was voor een reële omslag voortaan instemming van de eigenaars van de landerijen en toestemming van de hoge overheid nodig.⁵¹⁹⁵ In de jaren hierna werd doorlopend toestemming gegeven aan de dorpen om plaatselijke belastingen tot op zekere hoogte, vastgesteld in verhouding tot de verponding, over de huizen en landerijen om te slaan.⁵¹⁹⁶

De toename van het aantal plaatsen dat plaatselijke belastingen invoerde en de gewoonte om de dorpslasten en de landslasten gezamenlijk met één gemeenschappelijke omslag over de onroerende goederen te innen leidde in de zestiende eeuw tot steeds meer problemen met Bossche poorters. In 1545 werd er een proces gevoerd door de inwoners van Berlicum tegen een aantal Bossche poorters die in Berlicum gegoed waren, vanwege hun aandeel in 'alle beden, subsidien ende andere lasten van den dorpe'.⁵¹⁹⁷ De inwoners van Esch klaagden in 1553 dat Bosschenaren in Esch verscheidene pachthoeven hadden liggen, maar dat zij

⁵¹⁹¹ Coopmans, 'De Meierij', 87; Coopmans, 'Onderlinge Rechtsverhouding', 91.

⁵¹⁹² SALAD, OAA Esch inv. nrs. 103-105 en 327.

⁵¹⁹³ RANB, Archief van de Leen- en Tolkamer inv. nr. 378, derde memorie van Caspar van Breugel, fol. 136v-137v.

⁵¹⁹⁴ Kappelhof, 'Overheidsfinanciën', 51.

⁵¹⁹⁵ Cau, *Groot Placaetboek* III, fol. 1198; Santvoort, *Manuaal*, 55.

⁵¹⁹⁶ SRE, OAA Zesgehuchten inv. nr. 210: resolutie van de Staten-Generaal, waarin de regenten van Zesgehuchten toegestaan wordt voor de jaren 1696-1705 buitengewone omslagen te doen van de reële en personele omslag tot betaling van achterstallige dorpslasten; OAA Hoogeloon, Hapert en Casteren inv. nr. 213: resolutie van de Staten-Generaal uit 1699 waarin een extra omslag wordt verleend op de huizen, landen, tienden en molens ter aanwending van de dorpslasten; Santvoort, *Manuaal*, passim.

⁵¹⁹⁷ ARAB, Archief van de Raad van Brabant inv. nr. 592, fol. 748v-749v d.d. 1545 maart 10.

weigerden bij te dragen in de dorpslasten onder het voorwendsel dat het oude stokgoederen zouden zijn.⁵¹⁹⁸ De inwoners van Esch wilden de goederen van Bosschenaren desalniettemin aanslaan voor de dorpslasten die ontstaan waren als het gevolg van het lenen van geld vanwege de oorlog met Gelre. In 1595 ontstond er een nieuw geschil tussen de regenten van Esch en poorters van 's-Hertogenbosch over de belastingen.⁵¹⁹⁹

In 1603 ontving de Raad van Brabant een klacht van de regenten van 's-Hertogenbosch dat de lopende extraordinaire bedde, waarvoor de plaatsen het bedrag door middel van een verpachting van de belasting op de 'consumptie' (dus via een accijnsheffing) bijeen zouden moeten brengen, in sommige plaatsen hoofdelijk over de belastingplichtigen omgeslagen werd en in andere plaatsen door een omslag over de huizen en landerijen. Daardoor werden poorters van 's-Hertogenbosch die grond op het platteland bezaten, dubbel aangeslagen. De Raad van Brabant maakte op 4 december 1603 bekend dat de belastingen hoofdelijk dienden te worden omgeslagen.⁵²⁰⁰ Dit gebod werd niet overal nageleefd, want het probleem bleef zich hierna voordoen. Het gebod werd in 1613 en 1616 herhaald.⁵²⁰¹ Ook na de val van 's-Hertogenbosch in 1629 bleven plaatselijke omslagen over de huizen en landerijen een algemeen gebruik.⁵²⁰²

43.6 De fiscale grenzen

Ook tussen plaatsen op het platteland onderling gaven de omslagen over de huizen en landerijen in de eerste helft van de zeventiende eeuw aanleiding tot conflicten en regelingen, omdat sommige plaatsen het principe van het schuurrecht wilden verlaten en alle landerijen in hun plaats wilden aanslaan voor de belastingen. Dit ging meestal gepaard met protesten van inwoners van naburige plaatsen.⁵²⁰³ Waarschijnlijk streefde ieder naar de financieel meest

⁵¹⁹⁸ Kappelhof, *Akten van remissie*, nr. 241 d.d. 1553 juli 5.

⁵¹⁹⁹ SALAD, OAA Esch inv. nr. 326.

⁵²⁰⁰ SADB, OAA 's-Hertogenbosch, charters en privilegebrieven inv. nr. 939 d.d. 1603 december 4.

⁵²⁰¹ SADB, OAA 's-Hertogenbosch, charters en privilegebrieven inv. nr. 956 d.d. 1613 december 18; inv. nr. 956 d.d. 1616 december 18; RANB, Archief van de Leen- en Tolkamer inv. nr. 378: derde memorie van Caspar van Breugel, fol. 31v-38; Korzevee, 'Belastingen', 101.

⁵²⁰² RANB, Archief van de Leen- en Tolkamer inv. nr. 378, derde memorie van mr. Caspar van Breugel, fol. 34-35; Korzevee, 'Belastingen', 101: Caspar van Breugel deed vanaf 1790 onderzoek naar de belastingen in de Meierij. Hij vermoedde dat de plaatsen op het platteland de belastingen pas na de val van de hoofdstad in 1629 reëel gingen omslaan, omdat de macht van de stad toen gebroken zou zijn. Hij vermoedde deze chronologie omdat het oudste landboek dat hij (in Aalst) vond, uit 1630 dateerde. Reële omslagen door de dorpen waren echter enkele tientallen jaren ouder, terwijl er ook oudere voor dit doel samengestelde landboeken bewaard zijn gebleven; zie: SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-E-15, land- of maatboek, 1624.

⁵²⁰³ ARAB, Archief van de Raad van Brabant inv. nr. 744, fol. 210v-214 d.d. 1621 september 13: in 1621 spanden de inwoners van Zeelst een proces aan voor de Raad van Brabant, nadat ze op 21 juni van dat jaar door Blaarthem onverwacht met openbare verkoping van bezittingen bedreigd waren, nadat Blaarthem aldaar gelegen percelen, die eigendom waren van inwoners van Zeelst, voor de reële belastingen had aangeslagen; SRE, OAA Zesgehuchten inv. nr. 308: in 1626 sloeg Heeze aldaar gelegen 'aude stockgueder' van inwoners van Zesgehuchten aan voor de reële belastingen. De regenten en inwoners van Zesgehuchten waren het daar niet mee eens en stelden op 31 oktober 1626 een arbitragecommissie voor; ARAB, Archief van de Raad van Brabant inv. nr. 699, fol. 368-372 d.d. 1598 februari 23: in 1598 voerden de schout, schepenen en borgemeesters van Loon op Zand een proces met een inwoner van Sprang in verband met de te betalen belastingen voor te Loon op Zand gelegen percelen; SRE, OAA Oirschot,

gunstige situatie. Na enkele decennia nam het aantal problemen af, omdat men inmiddels de zaak onderling geregeld had, om na de invoering van de verponding geheel te verdwijnen. Deze geschillen werden op drie verschillende manieren opgelost: ofwel bleef het principe van het schuurrecht uiteindelijk gehandhaafd,⁵²⁰⁴ ofwel werd het losgelaten. In plaats daarvan werd dan van een aantal percelen vastgesteld in welke plaats ze voortaan voor de belasting meetelden, ongeacht waar de oogst in de schuur gebracht werd.⁵²⁰⁵ Ten derde kon men besluiten om alle percelen gelegen in de eigen plaats of aan een bepaalde zijde van een lineaire grens voor de belastingen aan te slaan. In dergelijke gevallen ontstond een fiscale grens. De fiscale grenzen die tijdens het onderzoek voor deze studie werden gesignaleerd, komen in de volgende paragrafen aan de orde.

resoluties 1631 niet geïnventariseerd d.d. 1637 juni 4: in 1637 wilde Oirschot beemden gelegen in De Beerzen voor de reële belastingen aanslaan. Volgens het op 4 juni van dat jaar gesloten akkoord zouden de beemden van inwoners van De Beerzen aldaar contribueren en beemden van inwoners van Oirschot te Oirschot.

⁵²⁰⁴ SABNO, Rayon Veghel, OAA Sint-Oedenrode inv. nr. 126.4; SALAD, OAA Berlicum inv. nr. 287: in 1602 en 1603 sloegen de regenten van Schijndel Aelken Jan Martens Janssen van der Veerdonck, en Sebert Lambertss, inwoners van Middelrode, voor de bede aan voor hun onder Schijndel gelegen percelen. Het kwam tot een proces voor de Raad van Brabant. Op 6 december 1614 beriepen Aelken en Sebert zich op het in de 'raminge' van 1495 genoemde schuurrecht. Op 18 januari 1615 stelde de Raad van Brabant Aelken en Sebert in het gelijk; SRE, Documentatie Melssen inv. nr. 174: op 24 november 1606 stuurden de schepenen van Oerle een bericht aan de schepenen van Zeelst en van Vessem dat inwoners van Oerle de dorpslasten en contributies van hun stokgoederen te Oerle dienden te betalen; SRE, OAA Oirschot, resoluties 1631 niet geïnventariseerd d.d. 1632 februari 16-19; 1632 maart 26-27: in 1631 ontstonden er problemen tussen Son en Oirschot. De regenten van Son wilden percelen gebruikt door inwoners van Oirschot, maar gelegen binnen de grenzen van de gemeint van Son, aanslaan voor de reële lasten. Deze percelen waren in 1447 door inwoners van Oirschot van de gemeint van Son gekocht en waren sindsdien in handen van inwoners van Oirschot gebleven. Son wilde afzien van het belasten van deze percelen, als zij in plaats daarvan de te Oirschot gelegen percelen van de inwoners van Son mocht aanslaan. Dat werd onder voorwaarden akkoord bevonden; SALAD, OAA Berlicum inv. nr. 289: op 4 september 1643 sloten de regenten van Schijndel en Berlicum een overeenkomst. Men betaalde in de eigen plaats ook voor de in de andere plaats gelegen landerijen, 'om dat de vruchten der voirs(creve) landeryen ter plaetse daer de selve syn contribuerende worden geschuert, oft dat deselve in den repartitie ende hertellinge als resort van stockgoederen onder alsulck dorpen daer deselve liggen, sijn aengebracht'.

⁵²⁰⁵ SABNO, Rayon Veghel, OAA Sint-Oedenrode inv. nr. 126.3, kopie d.d. 1762 mei 3 van een resolutie d.d. 1688 uit het resolutieboek van Sint-Oedenrode: de eerste afspraken tussen de inwoners van de hoek Eerde en Everse onder Sint-Oedenrode (die een grote financiële zelfstandigheid hadden) en de inwoners van Veghel over de reële belastingen dateren van 21 december 1613 en 18 januari 1614. Een definitief akkoord volgde op 15 mei 1618. Er werd een lijst gemaakt van percelen die inwoners van Veghel in Sint-Oedenrode bezaten, die 'sullen wesen, blyven ende voortaan gehouden worden voor oude gebruycken van Vechel onder St. Oedenrode' en andersom van de percelen die inwoners van Sint-Oedenrode in Veghel bezaten. Dit waren veelal percelen gelegen te Eerde, maar enkele percelen lagen elders in Veghel; in Dorhout, de Watersteeg en achter het Havel; RHCT, OAA Berkel, Enschoot en Heukelom inv. nr. 111 d.d. 1625: in 1621 werd een proces gevoerd voor schepenen van Oisterwijk tussen de regenten van Berkel en een inwoner van Udenhout, betreffende de verplichting tot het betalen van de verponding van in cultuur gebrachte gronden, uitgegeven van de Haarensche gemeint, gelegen onder Berkel. In 1625 maakten de regenten van Udenhout een lijst op van percelen die volgens hen te Udenhout dienden te contribueren in de reële lasten; SABNO, Rayon Veghel, OAA Erp inv. nr. 31 d.d. 1625 mei 20: Erp en Veghel losten hun meningsverschillen met betrekking tot de reële omslagen in 1625 op. Er werd een lijst gemaakt van te Erp gelegen percelen die van oudsher door inwoners van Veghel gebruikt werden en waarvoor in Erp reële belastingen betaald werden en vice versa.

43.6.1 Udenhout en Loon op Zand

Op 16 april 1602 sloten de burgemeesters van Udenhout in naam van hun gemeenschap een akkoord met de schout, schepenen en burgemeesters van Loon op Zand. Beide plaatsen zouden voor vier jaar de percelen gelegen in hun plaats en gebruikt door inwoners van de andere plaats niet belasten.⁵²⁰⁶ Hoe kon men vaststellen of een perceel in Udenhout lag? Udenhout had geen schepenbank en geen eigen gemeint. Ongetwijfeld gold hier de grens van de gemeint en heerlijkheid Loon op Zand tevens als fiscale grens.

43.6.2 Dommelen en Westerhoven

Op 13 juli 1632 troffen de inwoners van Dommelen en Westerhoven een schikking. Westerhoven had percelen van inwoners van Dommelen aangeslagen, gelegen aan de Westerhovense zijde van de rivier de Keersop. Men kwam overeen om voortaan de Keersop als fiscale grens te beschouwen.⁵²⁰⁷ Deze stroom was tevens de grens van de gemeint van Dommelen.

43.6.3 Berlicum en Den Dungen

Een ander voorbeeld van een fiscale grens was die tussen Berlicum en Den Dungen. In 1602 was er een geschil tussen 'den dorpe' Berlicum en enkele inwoners van Den Dungen die in Berlicum gegoed waren en onwillig waren daar te contribueren. Op 8 augustus 1602 vonniste de Raad van Brabant in Brussel dat die inwoners van Den Dungen het achterstallige bedrag dienden te betalen. Dit akkoord werd niet nageleefd. De inwoners van Berlicum drongen er bij hun regenten op aan betaling af te dwingen. Op 28 augustus 1635 sloot men een akkoord. De betreffende inwoners van Den Dungen zouden voortaan te Berlicum contribueren. Omdat in Berlicum de reële en personele lasten vermengd omgeslagen werden en het onredelijk was om Den Dungen voor het personele deel aan te slaan, kregen de inwoners van Dungen een vierde deel korting op de omslagen.⁵²⁰⁸ Op hooi- en weilanden werd niet gekort. Er werd een uitzondering gemaakt voor de 'oude porters tuellanden' te Berlicum die al honderden jaren in dezelfde familie waren. Deze zouden vrij zijn van de bede en kregen slechts een laag tarief voor de rest van de reële omslag. Als inwoners van Berlicum echter in Den Dungen voor hun goederen aangeslagen zouden worden, dan zou ook het schuurrecht van de Bossche poortergoederen vervallen.⁵²⁰⁹ De problemen waren met dit akkoord niet uit de wereld en in 1641 werd een nieuw akkoord gesloten. De kortingen voor Den Dungen werden wat verhoogd (tweezevende deel voor bouwland en het zesde deel voor hooi- en weiland), er werden geen uitzonderingen meer gemaakt voor oude poortergoederen en Berlicum mocht niet onredelijk

⁵²⁰⁶ RHCT, OAA Udenhout inv. nr. 126 d.d. 1602 april 16.

⁵²⁰⁷ SRE, OAA Dommelen inv. nr. 122 d.d. 1632 juli 13.

⁵²⁰⁸ Personele lasten rustten op personen, reële lasten op onroerende goederen.

⁵²⁰⁹ SALAD, OAA Berlicum inv. nr. 290.

hoog aanslaan. Omdat men het schuurrecht verlaten had, werd voor alle duidelijkheid 'den loopgrave beginnende van het Donckerwouts steegskén, lopende in de revier de Aa aen den Calverstert' voortaan als fiscale grens aangehouden. Een twistpunt was de kamp van Lonis Donkers. Als Berlicum kon aantonen dat de waterloop eertijds door de kamp heen stroomde, zou een deel van die kamp onder Berlicum gerekend worden, anders werd het door Den Dungen belast.⁵²¹⁰

43.6.4 Haaren en Helvoirt

Op 1 juni 1669 hadden de regenten van Haaren een perceel van hun gemeint verkocht aan Jan van Grinsven. Dit gebeurde op voorwaarde dat Jan de verponding en dorpslasten uit dit perceel in Haaren zou betalen. De regenten van Helvoirt protesteerden, want het bewuste perceel lag nabij Helvoirt. De lasten uit dit perceel dienden volgens hen in Helvoirt afgedragen te worden, omdat het perceel in de jurisdictie van Helvoirt zou liggen. Het begrip 'jurisdictie' hield volgens hen onder andere het recht in om de verponding en andere belastingen op te halen, terwijl de uitgiftebrief van de gemeint, waarop Haaren zich beriep, alleen gebruiksrechten ('pasturagien') verleend had. De inwoners van Helvoirt vermoedden kwade trouw van de regenten van Haaren, aangezien die beweerden dat het perceel 'onder henne palen ende limieten gelegen' zou zijn. Het bewuste perceel werd hierna door zowel de regenten van Haaren als de regenten van Helvoirt voor de verponding aangeslagen. Haaren verbood vervolgens Jan van Grinsven van de gemeint van Haaren gebruik te maken en schutte enkele van diens schapen. In 1687 was er sprake van een geschil tussen Helvoirt en Haaren over deze kwestie. Helvoirt vreesde dat de regenten van Haaren 'soude naer sigh sleijpen een groot gedeelte van den dorpe van Helvoirt'. In 1695 werd een jurisdictiegrens tussen Helvoirt en Haaren vastgesteld. De grens werd nauwkeurig omschreven. De Haarense gemeint strekte zich ook aan de Helvoirtse kant van de grens uit, maar Helvoirt was aan zijn zijde van de grens gerechtigd tot het innen van de verponding en andere lasten. De grens werd op 5 januari 1698 door vonnis van de Raad van Brabant bevestigd.

Waarom ontleende Helvoirt de grens van zijn jurisdictie? Helvoirt voerde als argumenten aan dat hun schutsboom op het Cleijn Heijke stond, dat men daar de schouw voerde en dat zowel de verponding als de tienden van het Cleijn Heijke te Helvoirt betaald werden. Er is geen enkele verwijzing naar een rechterlijke of andere lineaire grens als voorganger.⁵²¹¹ Omdat de zaak louter ging om fiscale belangen, is deze grens onder de fiscale grenzen gerangschikt. De fiscale grens of jurisdictiegrens gold hierna tevens als 'dorpsgrens' en in voorkomende gevallen als grens voor de rechterlijk ressorten.

43.6.5 Beek en Donk en Aarle-Rixtel

⁵²¹⁰ SALAD, OAA Berlicum inv. nrs. 288 en 290.

⁵²¹¹ SALAD, OAA Helvoirt inv. nr. 122.

De inwoners van Beek en Donk en Aarle-Rixtel gebruikten tot 1788 vreedzaam gezamenlijk een gemeint. Het kwam wel eens voor dat inwoners van Bakel en Gemert hun vee tersluiks op deze gemeint weidden. Om dit misbruik tegen te gaan werd besloten om langs de gehele grens met Bakel en Gemert een strook van de gemeint te verkopen met de bepaling dat aan de zijde van Gemert en Bakel door de kopers een brede sloot en een aarden wal aangelegd zou worden. Na de verkaveling, op 21 juli 1788, werd een lijn getrokken door deze verkochte percelen en dwars op de grens van de gemeint. Alle gronden aan de zuidoostzijde zouden tot Aarle-Rixtel en die aan de noordwest tot Beek en Donk behoren en door deze plaatsen aangeslagen mogen worden voor de lasten. De verkoopprijs van alle percelen zou echter half om half verdeeld worden en het gebruik van de gemeint bleef gemeenschappelijk.⁵²¹²

43.6.6 Esch en Vught

Op 11 mei 1661 werden de grenzen van de in 1314 uitgegeven gemeint van Esch, voorzover deze grensde aan de gemeint van Vught, opnieuw vastgesteld. Vught en Esch hadden onenigheden over de belastingen uit enkele nabij deze grens gelegen percelen. De rentmeester, die trachtte te bemiddelen, accepteerde de door Esch aangewezen grens, omdat die van Vught het tegendeel niet konden aantonen. De inwoners van Vught maakten de zaak aanhangig bij de Raad van Brabant. Op 17 maart 1663 kreeg Vught van de Raad het recht om percelen die door Esch uit hun gemeint verkocht werden en die aan de zijde van Vught gelegen waren, aan te slaan voor de dorps- en andere lasten, met uitzondering van enkele aangewezen percelen. In het vonnis wordt geen grens genoemd, maar is wel sprake van een kaart.⁵²¹³ Er is een kaart van Vught en Esch uit 1754 bewaard gebleven.⁵²¹⁴ Op deze kaart staan de heerlijkheidsgrenzen en de daarvan afwijkende gemeintsgrenzen tussen Vught en Esch getekend. De grens van de heerlijkheid gold vermoedelijk (met uitzondering van enkele percelen) tevens als fiscale grens.

43.6.7 De fiscale grenzen in de periode 1792-1795

In 1790 gaf de Raad van State opdracht aan Caspar van Breugel om de belastingen in de Meierij te onderzoeken.⁵²¹⁵ In 1791 gaf de Raad van State opdracht tot een experiment om in de Meierij van 's-Hertogenbosch tot een betere registratie van landerijen en een beter belastingstelsel te komen. In alle plaatsen werd de grond opgemeten en werden de percelen, eigenaars en grondgebruik in een maatboek geschreven. Drie jaar later was deze operatie gereed, maar de

⁵²¹² RANB, Archief Provinciaal Bestuur 1814-1920 inv. nr. 12663.

⁵²¹³ RANB, Archief van de Leen- en Tolkamer inv. nr. 158.A, fol. 360-363; SALAD, Collectie kaarten en prenten inv. nr. 3F44: kaart van de heerlijkheid Vught d.d. 1754. Op deze kaart staan de gemene gronden van Esch getekend die zich binnen de grenzen van de heerlijkheid Vught uitstrekten.

⁵²¹⁴ Zie afb. 40.2.

⁵²¹⁵ RANB, Archief van de Leen- en Tolkamer inv. nr. 382: de opdracht was een gevolg van de klachten neergelegd in de *Memorie van Algemeene Wezenlijke Bezwaren der Meijerije van 's Bosch, overgegeven aan de Edele Mogende Heeren van den Staten der Verenigde Nederlanden, door Stadhouders en Ordinaris Gecommitteerden der Vier Kwartieren van de Meijerij van 's Bosch in den jare 1786*; Meihuizen, 'Beschreeve staat', 100-101.

inval van de Fransen in 1794-1795 en de daarop volgende politieke veranderingen verhinderde dat deze registratie op grote schaal gebruikt werd.⁵²¹⁶ Tijdens deze operatie dienden in een aantal gevallen onduidelijkheden en geschillen uit de weg geruimd te worden. Op 20 juni 1792 werd de raad en rentmeester-generaal door de Raad van State gemachtigd om 'questien over de scheidinge van landerijen en jurisdictien bij gelegenheid van de afmeetinge in de Meijerije tusschen eenige plaatzen ontstaan' op te lossen. Zijn voorstel werd op 7 maart 1794 door de Raad van State goedgekeurd. In de volgende gevallen had de raad en rentmeester-generaal fiscale grenzen voorgesteld.⁵²¹⁷

– Heeswijk en Heesch: voor vijf percelen waarvoor nu in Heesch betaald worden, zou voortaan in Heeswijk betaald worden. Andersom verhuisden negen percelen naar Heeswijk. Twee percelen die eerder door Heesch ten onrechte aan Heeswijk afgestaan waren, keerden terug naar Heesch. Verder werd een lineaire grens (limietscheiding) vastgesteld.

– Erp en Lieshout: in de vijftiende en zestiende eeuw werden geregeld percelen van de gemeint van Lieshout verkocht. Een deel van deze percelen lag in de Lieshoutse Kampen nabij de grens met Boerdonk onder Erp. In 1658 was ongeveer dertig bunder van deze kampen verkocht, 'gelegen onder Lieshout, maer gebruickt werdende bij ingesetenen van Boerdonk onder Erp en aldaer de vruchten schuerende'.⁵²¹⁸ In 1792 gaf de vaststelling van dit deel van de fiscale grens tussen Erp en Lieshout problemen. In 1794 verhuisden 22 percelen van Erp naar Lieshout en er werd een lineaire grens vastgesteld.⁵²¹⁹

– Haaren en Oisterwijk: 47 percelen verhuisden van Haaren naar Oisterwijk en zeven percelen gingen vice versa. Ook hier werd een lineaire grens vastgesteld. 'Dat teneinde volgens deze gemaakte bepaling van afscheiding der respectieve jurisdictien alle differenten worden voorkomen.'

– Sint-Oedenrode en Son: er werd een lineaire grens vastgesteld, zijnde de grens van de gemeint. De landerijen aan de kant van Sint-Oedenrode werden opgenomen in het maatboek van Sint-Oedenrode en andersom.

– Zeelst en Meerveldhoven: er werd een lineaire grens vastgesteld, waardoor enkele percelen onder de jurisdictie van Meerveldhoven werden gebracht.⁵²²⁰

– Erp en Beek en Donk: ook hier werd een grens vastgesteld. Een aantal percelen verhuisde van Erp naar Beek en Donk. Beek bleef in het betreffende gebied de schouw over de wegen en waterlopen voeren.

– Erp en Veghel: er werd een grens vastgesteld. Drie percelen verhuisden van Erp naar Veghel. Ook een gedeelte van de Maasakker, dat al in het maatboek van Veghel stond, ging naar Erp.

– Oerle en Veldhoven: er werd een lineaire grens vastgesteld. Volgens deze grens verhuisden dertien percelen van Veldhoven naar Oerle en twee gingen andersom.

– Bakel en Aarle: er werd een lineaire grens vastgesteld.

⁵²¹⁶ Sanders, *Van meters en Schatters*, 1-4.

⁵²¹⁷ RANB, Archief van de Leen- en Tolkamer inv. nr. 78.

⁵²¹⁸ Knoop en Merkelbach, *Lieshout door de eeuwen heen*, 27-30.

⁵²¹⁹ SABNO, Rayon Veghel, OAA Erp inv. nr. 37.

⁵²²⁰ Zie ook: SRE, OAA Veldhoven inv. nr. 1623.

Het is mogelijk dat de raad en rentmeester-generaal in de periode 1791-1794 in overleg met de verschillende plaatsen in meer plaatsen fiscale grenslijnen vaststelden. Het in 1794 door de Raad van State bekrachtigde voorstel van de raad en rentmeester-generaal betrof slechts die geschillen waarover geen overeenstemming bereikt was. Zo werd bijvoorbeeld in 1793 overeenstemming bereikt tussen Sint-Oedenrode en Veghel. Uit latere gegevens blijkt dat de grens van de gemeint nabij Krijtenburg voortaan tevens als fiscale grens beschouwd werd.⁵²²¹ Als gemeentegrens tussen Maarheeze en Soerendonk werd op 9 mei 1826 de Aa aangehouden 'als van ouds gebruikelijk'.⁵²²² Het kan niet om de grens van een gemeint, heerlijkheid of rechterlijk ressort gaan, want beide plaatsen hadden een gemeenschappelijke gemeint, heer en schepensbank. Het ging kennelijk om een grens ten behoeve van de belastingen of om een grens in verband met het verkopen van percelen uit de gemeint ten bate van de ene dan wel de andere dorpskas. In andere plaatsen stelde men in de periode 1791-1794 geen fiscale grenzen vast, maar werden de bevoegdheid belastingen te innen perceelsgewijze beschreven.

43.7 Conclusies: de grenzen ten behoeve van de belastingen

De landslasten werden tot 1439 hoofdelijk over de belastingplichtigen omgeslagen, waarbij de waarde van het grondbezit – ongeacht waar het lag – bepalend was voor de hoogte van de aanslag. Waarschijnlijk bleef dat zo nadat de dorpen vanaf 1439 zelf mochten gaan bepalen hoe ze hun quote voor de bede omsloegen. Men betaalde alleen bede in de eigen woonplaats, ook voor de elders gelegen percelen. In de zestiende eeuw en later werd het schuurrecht gehanteerd, hetgeen inhield dat men de bede betaalde daar waar de oogst in de schuur gebracht werd. Dit gebruik gaf frictie tussen het platteland en Bossche poorters die huizen en landerijen op het platteland bezaten, zonder daar te contribueren in de bede, terwijl voor het bepalen van de hoogte van de quote van die plaatsen de betreffende huizen wel meegeteld werden. In 1482 en 1495 werden hierover afspraken gemaakt. De status quo van 1480 werd daarmee aangehouden. Voor goederen die Bosschenaren al vóór 1480 op het platteland bezaten, bleven ze op het platteland vrijgesteld van de beden. In de loop van de zestiende eeuw werden alle plaatsen met een eigen quote voor de bede opgezaald met duurzame schulden. Dit leidde tot plaatselijke belastingen. Veel plaatsen sloegen alle lands- en dorpslasten in één keer met een reële omslag om. Hierbij werd het bezit van buitengeërfden soms niet ontzien. Dat leidde opnieuw tot problemen met de hoofdstad. In 1603-1616 is sprake van processen tussen de stad en het platteland vanwege deze omslagen. Hoewel 's-Hertogenbosch in het gelijk gesteld werd, bleven sommige plaatsen op het platteland hun belastingen over alle ter plaatse gelegen goederen omslaan.

Deze omslagen leidden ook tot regelingen en conflicten tussen de plaatsen op het platteland onderling. Een aantal plaatsen hield aan het schuurrecht vast, terwijl andere dat recht juist los wilden laten en alle percelen gelegen in hun dorp wilden aanslaan. Daar waar men die procedure wilde volgen, diende duidelijk gemaakt te worden welke percelen al dan niet in die

⁵²²¹ Zie hoofdstuk 44.

⁵²²² Kadaster Eindhoven, dossier Maarheeze en dossier Soerendonk en Sterksel d.d. 1826 mei 9.

plaats lagen. Dat kon door per perceel af te spreken waar er belasting betaald werd of door een fiscale grenslijn af te spreken. Dergelijke grenslijnen vonden we tussen Udenhout en Loon op Zand (1602), Dommelen en Westerhoven (1632), Berlicum en Den Dungen (1641), Haaren en Helvoirt (1695), Beek en Donk en Aarle-Rixtel (1788), Vught en Esch (1663) en in 1794 tussen Heeswijk en Heesch, Erp en Lieshout, Haaren en Oisterwijk, Sint-Oedenrode en Son, Zeelst en Meerveldhoven, Erp en Beek en Donk, Erp en Veghel, Oerle en Veldhoven en Bakel en Aarle. Waarschijnlijk waren er meer, zoals tussen Sint-Oedenrode en Veghel ter hoogte van Krijtenburg⁵²²³ en tussen Hilvarenbeek en Diessen,⁵²²⁴ maar op het totaal van meer dan driehonderd mogelijke grenzen tussen algemeen bestuurlijke ressorten in de Meierij was het aantal fiscale grenzen klein. Gesteld mag worden dat tijdens het Ancien Régime in minder dan 10 % van de gevallen een lineaire fiscale grens vastgesteld werd. In sommige gevallen functioneerde de grens van de gemeint of heerlijkheid voortaan tevens als fiscale grens. In andere gevallen werd een geheel nieuwe fiscale grens afgesproken. Een dergelijke nieuwe fiscale grens bakende een deel van de algemeen financiële zaken van het bestuurlijk ressort af en was daarmee in principe tevens een 'dorpsgrens'. Waar een bestuurlijk ressort overeenkwam met het rechterlijk ressort, kan de nieuwe fiscale grens in voorkomende gevallen tevens als grens van dat rechterlijk ressort beschouwd worden.

In 1811 werd het begin gemaakt met het Franse kadaster, met als doel tot een rechtvaardigere verdeling van de grondbelasting te komen. Voor dat doel werden vanaf 1811 van alle gemeenten lineaire fiscale grenzen vastgesteld, waarbij enclaves zoveel mogelijk vermeden werden. Deze grenzen hadden tevens het karakter van gemeentegrenzen en worden daarom in het hoofdstuk over de gemeentegrenzen besproken.

⁵²²³ Zie par. 44.13.

⁵²²⁴ Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Hilvarenbeek: de burgemeester van Hilvarenbeek wijst in 1826 op een bestaande grens tussen Hilvarenbeek en Diessen die door een gezamenlijk gebruikte gemeint liep en die ook het recht om bepaalde percelen te belasten scheidde.

44 RUZIE OM EERDE OF HET ONTSTAAN VAN EEN DORPSGRENS

Nadat veel plaatsen in de zestiende en zeventiende eeuw een eigen kas waren gaan voeren, ontstonden in samenhang daarmee hier en daar ook nieuwe opvattingen over de 'territoriale jurisdictie' van een bestuurlijk ressort en nieuwe dorpsgrenzen, zoals de grenzen die men vaststelde ten behoeve van het innen van de plaatselijke belastingen en ten behoeve van het verkopen van delen van de gemeint. Daarmee ontstonden nieuwe interpretaties van dorpsgrenzen en dat kon tot geschillen leiden. Als illustratie wordt hierna het ontstaan van de dorpsgrens tussen Sint-Oedenrode en Veghel in het gehucht Eerde beschreven. Er zijn verschillende redenen om in detail op de genese van één dorpsgrens in te gaan. In het geschil om Eerde komen verschillende aspecten en onduidelijkheden betreffende de dorpsgrens in hun onderling verband aan de orde: het geheel is dan meer dan de som der delen. Met behulp van een voorbeeld geven we abstracties en tendensen handen en voeten: wat betekende het een en ander in een concrete situatie? Bovendien geeft het geschil om Eerde inzicht in een belangrijke factor in de ontwikkeling van de organisatie van het algemeen bestuur, de bestuurlijke indeling en de dorpsgrenzen die hier tot nu nauwelijks aandacht kreeg: het menselijk handelen. De organisatie van de samenleving is niet alleen het verhaal van oorlogen, geschillen, privileges en ordonnanties en zelfs niet van sociale cohesie en het besef van sociale identiteit. Het is ook het verhaal van individueel menselijk handelen, gedreven door begeerte, dwaasheid, wijsheid, ouderlijke zorg en de rest van het scala aan menselijke motieven en kenmerken.

44.1 Eerde

Eerde is een gehucht halverwege Veghel en Sint-Oedenrode. Alle huizen van Eerde en in het wat zuidelijker gelegen Krijtenburg stonden binnen de grenzen van de gemeint van Veghel, maar een aantal huizen behoorde er tot de kerkelijke parochie en tevens het rechterlijke en bestuurlijke ressort van Sint-Oedenrode.⁵²²⁵ De meeste bewoners van die huizen maakten wel gebruik van de Veghelse gemeint, maar zij betaalden daarvoor, waarbij hun vee gebrandmerkt werd.

De situatie te Eerde kent een lange geschiedenis van conflicten en regelingen. Toen de hertog in 1309 aan de inwoners van Schijndel hun gemeint uitgaf, werd hun toegestaan een deel van deze gemene gronden te verkopen om het voorlijf aan de hertog te betalen.⁵²²⁶ De eigenaar van het goed Eerde (de latere Hartveldse hoef) kocht bij die gelegenheid een perceel in het Wijbosch Broek, waarvoor hij een jaarlijkse gebuurcijs betaalde aan de inwoners van Schijndel. Vanaf 1511 tot in de achttiende eeuw matigden achtereenvolgende bezitters van deze hoeve zich vanwege die cijs tevergeefs gebruiksrechten in de gemeint van Schijndel aan.⁵²²⁷ Uiteindelijk werd de boerderij in het begin van de negentiende eeuw afgebroken en naar het

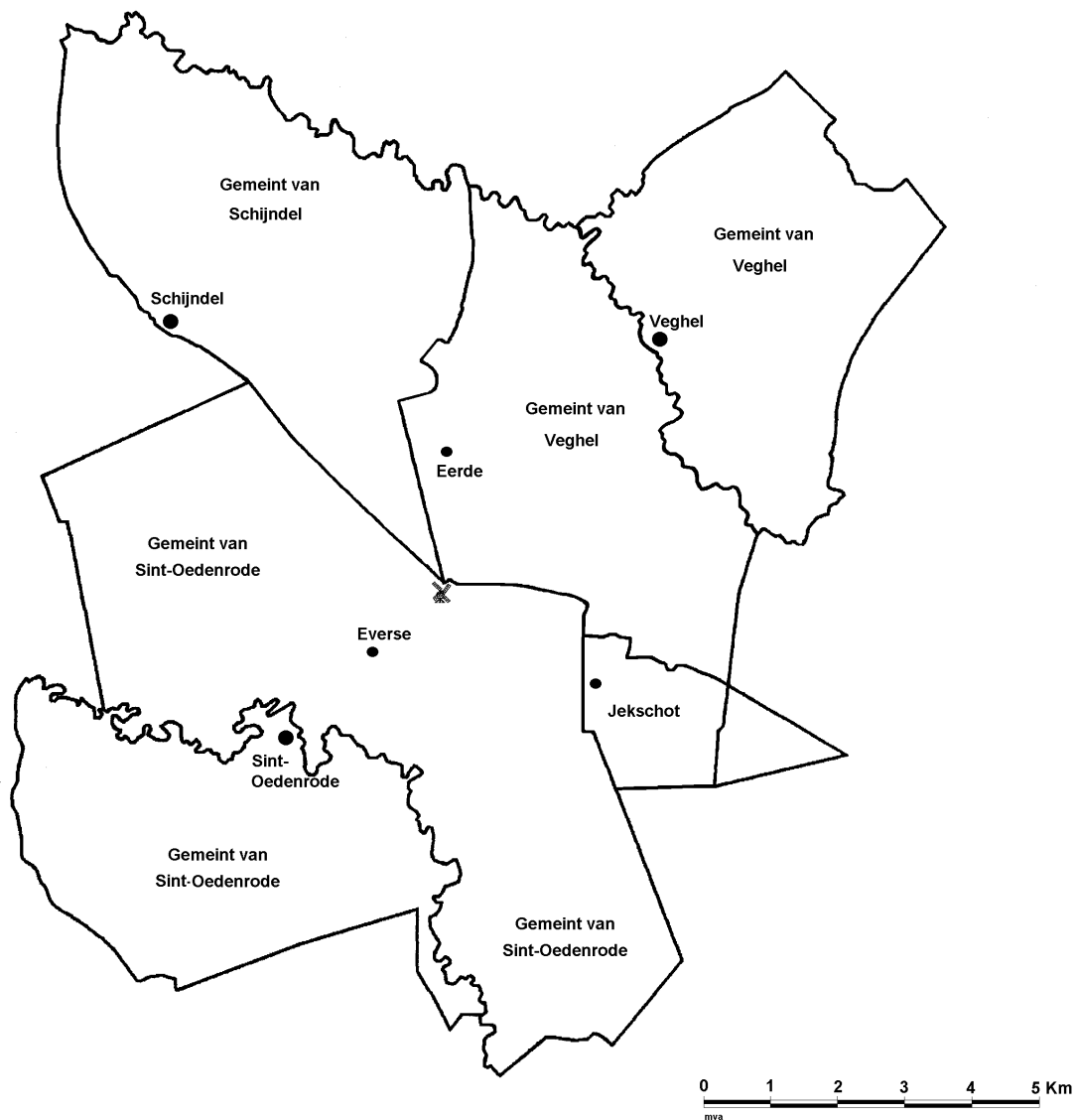
⁵²²⁵ Voor Krijtenburg zie ook par. 38.2.

⁵²²⁶ Camps, *ONB* I, 971-974 nr. 802 d.d. 1309 december 6.

⁵²²⁷ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-56 d.d. 1768 februari 10; d.d. 1767 december 12; d.d. 1756 november 30; d.d. 1765 november 30; d.d. 1768 februari 10; d.d. 1768 februari 10; Van den Laar, *Inventaris Schijndel*, regist inv. nr. 9 en 10.

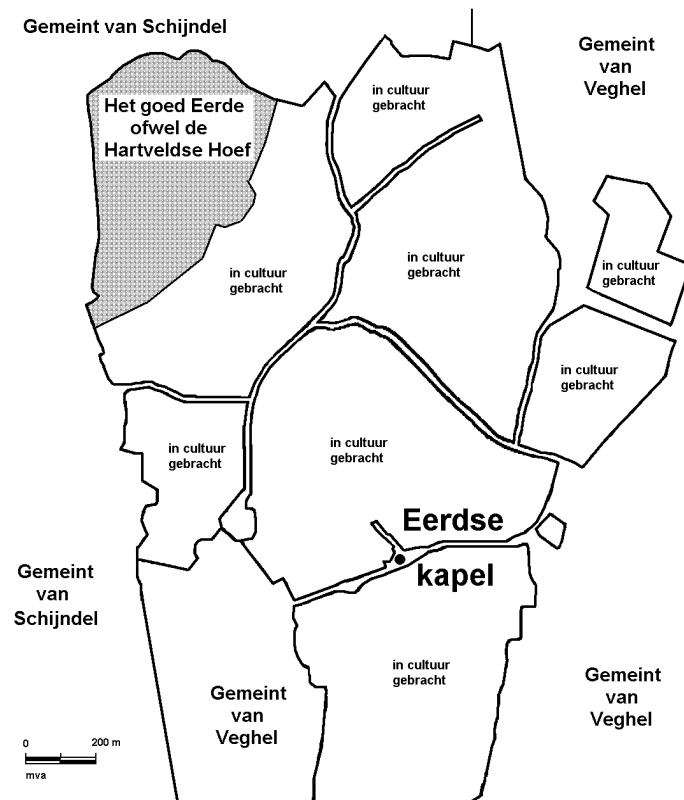
grondgebied van Schijndel verplaatst, om op die manier op legitieme wijze gebruiksrechten in de gemeint van Schijndel te krijgen.⁵²²⁸

Afb. 44.1. Ligging van Eerde ten opzichte van de gemeintes, de heerlijkheid Jekschot en bewoningskernen. Een deel van Eerde en Everse vormden gezamenlijk de borgemeestershoek 'Eerde en Everse' van Sint-Oedenrode.

⁵²²⁸ Brock, *Beschryving*, 215.

Afb. 44.2. Ligging van het goed Eerde.

In de veertiende eeuw bezat Eeussken van Eerde het goed Eerde. Hij verloor het tussen 1350 en 1374 in een tweekamp te Luik.⁵²²⁹ In de rekening van de hertogelijke rentmeester Tielman van Son van circa 1340 komt een post voor ‘voor de uitgaven van genoemde Tielman gemaakt in Brussel vanwege die van Veghel en toen de gedingen (*placita*) waren bij Eerde’.⁵²³⁰ Details betreffende deze gedingen zijn niet bekend. Omdat de rentmeester betrokken was en niet de hoog- of kwartierschout, zal het een zaak betreffen die tot de competentie van de rentmeester behoorde zoals de gemene gronden.

De hoeve Groodonk te Eerde was een van de hoeven die binnen de grens van de gemeint van Veghel stond, maar behoorde tot Sint-Oedenrode. De hoeve was eigendom van het gasthuis Adam van Mierde in 's-Hertogenbosch. In of kort vóór 1583 kocht dit gasthuis zes roeden van de gemeint van Veghel, met het recht om daarop het huis van de hoeve te zetten en van de gemeint van Veghel gebruik te maken. Hierna ontstonden er problemen, omdat zowel Sint-Oedenrode als Veghel de pachter van de hoeve aansloeg voor de ‘beden, commeren en contributiën’. Op 12 mei 1588 werd overeengekomen dat de pachter de Veghelse gemeint mocht gebruiken met acht koeien, drie paarden en een aantal varkens en ganzen en dat hij niet

⁵²²⁹ ARAB, Archief van het Leenhof van Brabant inv. nr. 2, fol. 49v; inv. nr. 4, fol. 189: ‘dit plach te houden Eeussken van eerde, die’t verloorde mit kamprecht tot Ludic’.

⁵²³⁰ ARAB, ARK inv. nr. 45038, fol. 95v.

langer door Sint-Oedenrode aangeslagen mocht worden voor de belastingen, mits hij ook echt het nieuwe huis bewoonde. Als dit nieuwe huis op Veghelse grond alleen maar als schuur en bergplaats zou worden gebruikt, en de pachter zijn domicilie bleef houden in Sint-Oedenrode, moest hij daar ook belasting betalen. In dat geval zou Andries echter wel het medegebruik in de Veghelse gemeint mogen behouden, omdat dat recht met het kopen van de zes roeden land verkregen was.⁵²³¹

44.2 Het begin van de onenigheid tussen de secretarissen in 1719-1720

Het geschil dat in de archieven van zowel Veghel als Sint-Oedenrode de meeste stukken nagelaten heeft, begon als een onenigheid tussen de secretarissen van deze plaatsen om de inkomsten uit het schrijven van stukken te Eerde.⁵²³² De hoofdrolspelers waren Gerard de Jong, de protestantse secretaris van Veghel,⁵²³³ en Gijsbert Gualtherie, de eveneens protestantse secretaris van Sint-Oedenrode, getrouwd met Elisabeth de Jong, zuster van de Veghelse secretaris.⁵²³⁴

Op 27 juli 1717 kocht Gerard de Jong het erfsecretariaat van Veghel van de erfgenamen van Johan Janssen van Heessel en Gerard Stans Molemakers. Nadat De Jong van de Staten-Generaal toestemming had verkregen om zich in het bezit van het ambt te stellen, legde hij op 1 mei 1719 als secretaris de eed af in de raadkamer van Veghel.⁵²³⁵ Bij de koop was bepaald dat Mathijs Nieckens, de uitvoerend secretaris van Veghel, zijn functie zou behouden. De Jong nam echter zelf de pen ter hand en Nieckens verdween van het toneel.⁵²³⁶ Nog voordat De Jong zijn eed aflegde, was er wrevel over het recht welke stukken hij al dan niet schrijven mocht. Op 16 maart 1718 was in Veghel Maria van Doorn begraven.⁵²³⁷ Een van de percelen van haar nalatenschap lag op Krijtenburg binnen de grenzen van de gemeint van Veghel, maar de belastingen uit dit perceel werden in Sint-Oedenrode betaald. Nieckens, die door de komst van

⁵²³¹ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-56 d.d. 1588 mei 12.

⁵²³² SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nrs. II-B-51-57; OAA Sint-Oedenrode inv. nrs. 126-129.

⁵²³³ Coenen, *De secretarissen*, 66; Hustinx, *Inventaris kwartier Peelland*, 21-24; Mikkers, *Inventaris Son en Breugel*, 10: Gijsbert de Jong, de vader van Gerard en Elisabeth werd in 1671 secretaris van Schijndel. Van 1698 tot 1715 was hij erfsecretaris van Son en Breugel en in 1710 stadhouder van de kwartierschout van Peelland. Hij overleed in 1744. Gerard de Jong, geboren op 13 april 1684, was heer van Beek en Donk, erfsecretaris en tevens secretaris van Veghel en Erp. Tot 1719 bediende hij het secretariaat in Schijndel. Hij was tevens drost van Stiphout, Beek en Donk en Vlierden en rentmeester van Peelland.

⁵²³⁴ Hustinx, *Inventaris kwartier Peelland*, 21-23; Mikkers, *Inventaris Son en Breugel*, 10; Hommers, 'Waltheri of Gualtheri' 33-51; Hommers, 'Aanvullingen', 309-315: Gijsbert Gualtheri was in 1712 met Elisabeth, zuster van Gerard de Jong getrouwd. Hij werd geboren te Geldrop op 6 januari 1683 en was erfsecretaris van Sint-Oedenrode, Son en Breugel (vanaf 1715), Geldrop (sinds 1704) en van Lierop (sinds 1705). Hij was tevens commies van 's lands magazijnen te Arnhem en tot 1755 stadhouder van Peelland. Hij woonde te Son.

⁵²³⁵ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-4, fol. 92 d.d. 1719 mei 1.

⁵²³⁶ Dat het een en ander niet zonder problemen verliep, blijkt uit het feit dat Nieckens op 23 februari 1720 voor schepenen van Sint-Oedenrode een verklaring tegen De Jong aflegde. Al in 1718 had Nieckens problemen met de regenten van Veghel vanwege onjuistheden in zijn rekening als collecteur van enkele belastingen en een schuld aan De Jong: SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-4, fol. 81 d.d. 1718 juli 15; fol. 90v d.d. 1719 maart 20.

⁵²³⁷ RANB, fiches op personen begraven te Veghel.

De Jong zijn functie zou verliezen, stuurde de erfgenamen toen naar de secretaris van Sint-Oedenrode, om het betreffende perceel daar te laten taxeren.⁵²³⁸ Nieckens was niet altijd zo gewetensvol geweest. In 1709 had een inwoner van Veghel door Nieckens een koop laten passeren. Hij had toen gezegd: “Mijnheer, gij moet weten dat dit lant tot St. Oedenrooij zijn lasten betaelt, cont gij dan vesten?” Nieckens had geantwoord: “Wat is daer aen gelegen waer het zijn lasten betaalt, want het leijt immers onder de paelen van Veghel. Ik zal 't vesten.”

Kort nadat Gerard de Jong zijn eed afgelegd had, ontstond er een competentiestrijd tussen hem en Johan van Schoonhoven, de secretaris van Sint-Oedenrode, over de uitoefening van het schrijfbambt in de gehuchten Eerde en Krijtenburg. Op 6 juni 1719 werd Maria, weduwe van Jan Mijsen Verhagen, die te Krijtenburg woonde, in Veghel begraven. Het huis waar Maria woonde stond binnen de grenzen van de gemeint van Veghel, maar de lasten werden te Sint-Oedenrode betaald. Na de begrafenis moest de boedel verdeeld worden, waarvoor het gewas op het veld verkocht zou worden. Op 2 juli 1719 stuurde Gerard de Jong een bericht naar Johan van Schoonhoven dat die binnen de grenzen van Veghel zijn ambt niet mocht uitoefenen. De Jong hield zelf de openbare verkoop van het gewas op het veld en schreef ook de betreffende stukken.⁵²³⁹ De secretaris van Sint-Oedenrode was verontwaardigd.

Ter ondersteuning van zijn aanspraken liet De Jong op 2 en 3 september 1719 verklaren dat Jan Peters, die in Eerde woonde, in of vóór 1673 door de regenten van Sint-Oedenrode gedwongen was geweest om zich te onderwerpen aan de jurisdictie van Sint-Oedenrode, omdat hij anders op een fikse boete kon rekenen vanwege onrechtmatig turven op de Roder Heide. Op 2 september 1719 verklaarde de toen 85-jarige jonker Lambert van Gerwen de Meling op verzoek van Gerard de Jong dat hij in zijn jonge tijd altijd binnen de palen van Veghel gejaagd had.⁵²⁴⁰ Het jachtrecht werd in die tijd per plaats verpacht en het argument diende om De Jongs opvatting te ondersteunen, dat de grens van de gemeint tevens de grens van de rechterlijke jurisdictie en het bestuurlijke ressort van Veghel was en dat hij binnen die grenzen bevoegd was te schrijven.

De secretaris van Sint-Oedenrode, Johan van Schoonhoven, stuurde met de eigenaars van het erfsecretariaat van Sint-Oedenrode, aan wie hij verwant was, in januari 1720 een bezwaarschrift aan de Raad van Brabant.⁵²⁴¹ Zij betoogden dat Eerde met Everse een borgemeestershoek van Sint-Oedenrode vormde. De inwoners van Eerde en Everse zouden hun personele lasten in Sint-Oedenrode betalen, hun armen werden door de armentafel van Sint-Oedenrode onderhouden en de borgemeestershoek was gewoonlijk met één schepen in de schepenbank van Sint-Oedenrode vertegenwoordigd. De schepenen van Sint-Oedenrode hadden in Eerde en Everse goederen getaxeerd voor de veertigste en tachtigste penning. De inwoners van Sint-Oedenrode hadden in 1654 gemene gronden te Eerde en Everse openbaar

⁵²³⁸ SABNO, Rayon Veghel inv. nr. 9, fol. 199v-200: taxatie gedaan op 16 maart 1718: ‘item een stuckje teullants groot ontrent een loopense gelegen binnen de vrijeheijt St. Oedenroode op Creijtenburgh, getaxeert bij den gerechte aldair’.

⁵²³⁹ SABNO, Rayon Veghel, OAA Sint-Oedenrode inv. nr. 127.5, verklaring afgelegd d.d. 1720 februari 23; memorie Gijsbert Gualtherie d.d. 1743; inv. nr. 126.4 d.d. 1720 november 16.

⁵²⁴⁰ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-56 d.d. 1719 september 2.

⁵²⁴¹ SABNO, Rayon Veghel, OAA Sint-Oedenrode inv. nr. 126.4, memorie van Gijsbert Gualtherie d.d. 1743

verkocht en de inwoners van Eerde en Everse gebruikten ook de gemeint van Sint-Oedenrode. Als inwoners van Eerde de Veghelse gemeint wilden gebruiken, moesten ze voor elk beest betalen.⁵²⁴²

De Raad van Brabant gelastte Gerard de Jong vervolgens het schrijfbambt niet uit te oefenen binnen de jurisdictie van Sint-Oedenrode of anders op 21 februari 1720 voor de Raad te verschijnen. Gerard de Jong voerde op die dag verweer. Hij bestreed het argument dat Everse en Eerde een eenheid vormden. Everse lag binnen de grenzen van de gemeint van Sint-Oedenrode en Eerde binnen de grenzen van de gemeint van Veghel. De inwoners van Sint-Oedenrode hadden in 1654 dan ook geen gemene gronden te 'Everse en Eerde' verkocht, maar te Everse en niet te Eerde. De secretaris van Rode heeft hierna dit argument niet meer gebruikt. Hij sprak alleen nog over zijn rechten te Eerde, niet te 'Everse en Eerde'. Tijdens de zitting op 21 februari 1720 voor de Raad van Brabant bleek dat de zaak niet eenvoudig *de plano* afgehandeld kon worden en men startte de lange formele procesprocedure.⁵²⁴³ Peter Molemakers, een van de mede-erfgenamen van het secretariaat van Rode, sprak enkele malen de vergadering van schepenen van Sint-Oedenrode toe: "Die saaken raackt de gemeente en moest de gemeente van Roode sig aantreckke". De schepenen van Sint-Oedenrode waren echter behoedzaam, omdat zij vreesden betrokken te raken in een kostbaar proces. Ze kwamen overeen dat de gemeenschap van Sint-Oedenrode er zich niet mee zou bemoeien, omdat het geschil alleen de secretarissen aanging. Ze verzochten de presidentschepenen van Veghel om zich eveneens niet met de zaak te bemoeien, waarop die hem verzekerde dat "de regenten van Veggel haar die procedure voornoemt niet en soude aantrecken".

De secretaris van Sint-Oedenrode verzamelde in deze periode verklaringen om zijn zaak voor de Raad van Brabant te ondersteunen.⁵²⁴⁴ De schepenen van Sint-Oedenrode verklaarden dat Lambert Jan Willems, een inwoner van Eerde, in 1703 borgemeester was te Sint-Oedenrode voor de hoek Everse en Eerde. Arnoldus Hops had tijdens zijn kosterschap te Sint-Oedenrode zijn emolumenten ook opgehaald van de inwoners van Eerde die onder Sint-Oedenrode ressorteerden. Deze personen waren tevens te Sint-Oedenrode begraven, met uitzondering van de weduwe van Jan Mijsen, die te Veghel ter aarde was besteld, hoewel eerdere bewoners van dat huis te Krijtenburg in Sint-Oedenrode begraven waren. De vorster en ondervorster van Sint-Oedenrode verklaarden dat ze in het verleden inwoners van Eerde niet vanwege de functie van de hoofdbank, maar als inwoners van de vrijheid Sint-Oedenrode gedagvaard hadden en dat deze vervolgens ook voor schepenen van Sint-Oedenrode verschenen waren. Zij hadden trouwens eveneens jaarlijks hun emolumenten in Eerde opgehaald.

Ook de Veghelse secretaris verzamelde verklaringen voor zijn zaak. Op 16 maart 1720 verklaarden de schepenen van Veghel dat de regenten aldaar altijd in Eerde de schouw over wegen en waterlopen gevoerd hadden tot aan de grens van de Veghelse gemeint. Ook wezen zij erop dat enkele inwoners van Eerde in Veghel hun lasten betaalden en dat deze gratis van de

⁵²⁴² SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-55.

⁵²⁴³ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-55 en II-B-56 voor notulen van het proces voor de Raad van Brabant van 21 februari 1720, 5 juni 1720, 31 juli 1720, en 16 oktober 1720.

⁵²⁴⁴ SABNO, Rayon Veghel, OAA Sint-Oedenrode inv. nr. 126.2.

Veghelse gemeint gebruik maakten; alleen de inwoners van Eerde die in Sint-Oedenrode hun lasten betaalden, moesten voor het gebruik van de Veghelse gemeint betalen. Verder hadden inwoners van Eerde ook zitting in de Veghelse schepenbank, zelfs op dat moment, en ook werden zij te Veghel aangesteld als borgemeesters, verpondingbeurders, armmeesters en kerkmeesters. In Veghel lagen verder percelen waarvoor de lasten te Nistelrode, te Dinther en te Erp betaald werden, zoals er andersom te Veghel betaald werd voor percelen die buiten de grenzen van Veghel gelegen waren.⁵²⁴⁵ Eén van die percelen lag zelfs nabij de kerk van Sint-Oedenrode. Verder verklaarden de vorster en ondervorster van Veghel dat ze elk jaar hun nieuwjaar en hun paaseieren te Eerde ophaalden, ook bij het huis op Krijtenburg van Jan Mijsen Verhagen, waar de problemen begonnen waren.⁵²⁴⁶ De grens tussen Veghel en Sint-Oedenrode werd door schepenen en enkele oude inwoners van Veghel omschreven, waarbij men het niet specifiek over de grens van de gemeint had, maar die was dat wél.⁵²⁴⁷ In de loop van 1720 verzamelde De Jong een aantal verklaringen van schepenen en inwoners van plaatsen in de Meierij.⁵²⁴⁸ Steeds werd daarin gesteld dat er binnen de grenzen van de betreffende heerlijkheid of jurisdictie percelen lagen waaruit de reële lasten elders betaald worden. En andersom, dat er in die plaatsen lasten ontvangen werden uit percelen die in omliggende plaatsen lagen. Enkelen verklaarden dat de percelen ‘binnen andere jurisdictiën’ gelegen waren, het standpunt van De Jong steunend dat die ‘jurisdictie’ dus niet de belastingen volgde, maar onafhankelijk daarvan was.⁵²⁴⁹ Unaniem werd gesteld dat ondanks deze onregelmatigheden steeds de ‘grens van de jurisdictie’ als grens voor de betreffende secretariaten werd aangehouden. De schepenen van Erp gaven een wat genuanceerder beeld door op te merken dat het bij de beschrijving van een deling van goederen van een inwoner van Erp wel eens voorgekomen was dat daar een enkel perceel gelegen buiten Erp tussen zat. De gehele deling was dan toch door de secretaris van Erp beschreven. De schepenen van Schijndel wezen erop dat zich in Sint-Oedenrode de hoofdbank bevond, die het recht van ingebod had in het kwartier Peelland, waardoor ook akten betreffende elders gelegen goederen te Sint-Oedenrode gepasseerd waren.⁵²⁵⁰

Gerard de Jong ontkende nooit dat uit een aantal huizen en landerijen te Eerde lasten in Sint-Oedenrode betaald werden. Hij bestreed ook niet dat er schepenbrieven van zowel Veghel als Sint-Oedenrode bestonden betreffende transporten en bezwaringen van goederen te Eerde. De Jong was echter van mening dat daaruit nog niet volgde dat de secretaris van Sint-Oedenrode dus in Eerde zou mogen schrijven. In zijn visie was de grens van het dorp niet een gevolg van het ressort van de belastingen, maar was de grens van de gemeint de dorpsgrens. De laatste verklaring die op verzoek van Gerard de Jong werd afgelegd, dateert van 31 december 1720.⁵²⁵¹ Hierna ontbreekt informatie over het geschil. Er liep al enkele jaren een ander proces

⁵²⁴⁵ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-51.

⁵²⁴⁶ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-51 d.d. 1720 november 16.

⁵²⁴⁷ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-51.

⁵²⁴⁸ Erp, Geldrop, Veghel, Schijndel, Deurne, Waalwijk, Heeswijk, Dinther en Heesch.

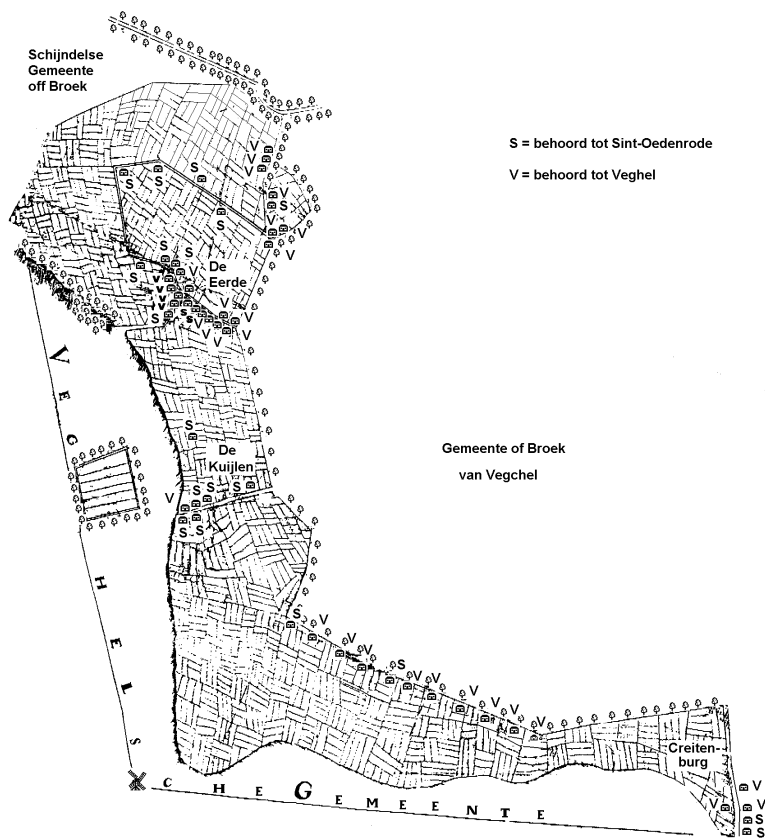
⁵²⁴⁹ Dit werd verklaard door Pedro de Casemojor, secretaris van de heerlijkheid Deurne en Liessel, en door Gijsbert Gualtherie, secretaris van Son, Breugel, Geldrop en Lierop op 11 november 1720

⁵²⁵⁰ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-51.

⁵²⁵¹ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-51, verklaring van schepenen van Waalwijk d.d. 1720 december

voor de Raad van Brabant tussen de erfgenamen van Johan van Heessel over het erfsecretariaat van Sint-Oedenrode. De Raad en Leenhof van Brabant wees op 1 december 1722 het erfsecretariaat van Sint-Oedenrode toe aan juffrouw Maria Kemps met haar zoon en dochter en haar broer Jan Kemps, die zijn rechten op 14 juli 1723 overdroeg aan zijn zus Maria.⁵²⁵² Gerard de Jong schreef in een memorie dat Maria Kemps of haar zoon het schrijfambt ongeveer twaalf jaar uitgeoefend hebben, maar niet in het 'questieuse' gehucht Eerde. Nadat het erfsecretariaat toegewezen was aan Maria Kemps, heeft Johan van Schoonhoven zich, overeenkomstig de wens van erfsecretaris Kemps, onthouden van het schrijven in Eerde.⁵²⁵³ De procedure voor de Raad van Brabant werd opgeschort, maar de zaak werd niet formeel ingetrokken.⁵²⁵⁴

Afb. 44.3. Kaart van Eerde waarop aangegeven welke huizen tot Sint-Oedenrode en tot Veghel behoorden d.d. 1720. Opgemaakt door de Sint-Oedenrodense partij.⁵²⁵⁵

31.

⁵²⁵² SABNO, Rayon Veghel, OAA Sint-Oedenrode inv. nr. 126.4; OAA Veghel inv. nr. II-B-55, akkoord d.d. 1722 december 1; RANB, Archief Raad van Brabant 1591-1795 inv. nr. 3394 d.d. 1723.

⁵²⁵³ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-56, memorie van Gerard de Jong d.d. ca. 1733.

⁵²⁵⁴ SABNO, Rayon Veghel, OAA Sint-Oedenrode inv. nr. 126.4.

⁵²⁵⁵ Naar een kaart uit: SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel, inv. nr. II-B-55 d.d. 1720.

44.3 De uittocht uit Sint-Oedenrode

In die jaren gebeurden er zaken waartegen de secretaris of regenten van Sint-Oedenrode niets konden ondernemen, maar die ongetwijfeld kwaad bloed zetten. Het betreft het verplaatsen van boerderijen te Eerde die in Sint-Oedenrode belasting betaalden, naar een perceel dat van de Veghelse gemeint gekocht was. Dat kon aan de overkant van de straat zijn of op een belendend perceel. Hierna betaalde men niet langer lasten te Sint-Oedenrode maar te Veghel met het argument dat het huis nu op Veghelse grond stond.⁵²⁵⁶

Jan Peters in Eerde had zich, ter voorkoming van een boete, tot zijn spijt onder de jurisdictie van Sint-Oedenrode geschaard. Een erfopvolger loste in 1728 het probleem op door het huis af te breken en aan de overzijde van de straat, op Veghelse grond, weer op te bouwen. Omstreeks 1700 stond er op Krijtenburg een huis bewoond door Aart Donkers, dat eveneens verzet werd naar Veghelse grond. In circa 1721 werd het huis 'den Sael' bewoond door Jozef van der Eerde, staande te Eerde, verplaatst naar de overkant van de straat. Jan van Erp verplaatste in 1723 zijn huis naar Veghel op verzoek van de regenten van Veghel. Gerard de Jong bood in 1725 Adriaan van Eert aan de tweehonderd gulden te restitueren die eertijds door de bewoners van dat huis betaald was voor het gebruik van de Veghelse gemeint, als hij zijn huis van de grond van Sint-Oedenrode zou verplaatsen naar Veghelse grond. Adriaan weigerde. In circa 1726 kocht Aart Donkers een huis aan de Zandsteeg en hij verplaatste het huis over een kleine afstand naar een perceel gekocht van de Veghelse gemeint. In 1728 verzette de weduwe van Johannes van der Heijden haar huis bij de Wilibrordushoek te Eerde naar Veghelse grond aan de overkant van de straat.⁵²⁵⁷ Er was dus sprake van een ware exodus van Eerdse huizen van Sint-Oedenrode naar Veghel. De achterliggende reden hiervan wordt duidelijk als we kijken naar de schulden van Sint-Oedenrode en Veghel (zie tabel 44.1). De schulden van Sint-Oedenrode waren in die tijd aanzienlijk hoger dan die van Veghel. Dit betekent dat ook de dorpslasten veel hoger geweest zullen zijn. Dit was ongetwijfeld een van de redenen – en wellicht de belangrijkste reden – om naar Veghel te verhuizen.

⁵²⁵⁶ SABNO, Rayon Veghel, OAA Sint-Oedenrode inv. nr. 126.4: in een ongedateerde memorie van de regenten of secretaris van Sint-Oedenrode werd opgemerkt dat men niet veel kon doen tegen het verzetten van huizen van de grond van Sint-Oedenrode naar grond van Veghel. De plaats waar men personele lasten betaalde was gebonden aan de plaats waar men woonde en daarmee aan de grond waarop het huis stond.

⁵²⁵⁷ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-55.

Tabel 44.1 Schuld per huis in Sint-Oedenrode en Veghel in 1736.

	Schulden anno 1736 in guldens: ⁵²⁵⁸	Aantal huizen in 1736: ⁵²⁵⁹	Schuld per huis in 1736 in guldens: ⁵²⁶⁰
Sint-Oedenrode	120.888 ⁵²⁶¹	484	250
Veghel	52.766 ⁵²⁶²	424	124

44.4 De verkoop van het erfsecretariaat in 1733

In 1733 verkocht Maria Kamps het erfsecretariaat van Sint-Oedenrode aan Gijsbert Gualtherie. Maar volgens De Jong was hij met Maria Kamps al overeengekomen het erfsecretariaat van Sint-Oedenrode te kopen, toen zijn zwager Gijsbert Gualtherie Maria verzocht het secretariaat aan hem te verkopen. De Jong schreef in een memorie dat hij Gualtherie meedeelde dat hij van de koop af zou zien indien Gualtherie hem de rechten op Eerde gunde. Gualtherie zou Maria Kamps dan moeten voorstellen de rechten op Eerde voor 250 gulden te verkopen aan De Jong. Volgens Gualtherie was het anders verlopen. Hij had al met Maria Kamps over de koop van het secretariaat gepraat. Zijn zwager De Jong zei dat hij Gualtherie zou helpen en voor hem zou onderhandelen. Op 24 november 1733 kwam De Jong met Maria Kamps overeen het secretariaat van Sint-Oedenrode 'tot aan de palen van Veghel' voor f 17.100 aan Gualtherie te verkopen. Gualtherie was er tevreden mee en achtte zich verplicht om Eerde aan De Jong af te staan in de overtuiging dat het om niet meer dan drie of vier huizen zou gaan en dat deze huizen en geheel Eerde ook echt tot Veghel behoorden. Toen De Jong en Gualtherie op 3 december 1733 naar 's-Hertogenbosch gingen om het contract met Maria Kamps op te stellen, wilde de weduwe plots een hoger bedrag. Op aandrang van De Jong werd tot diep in de nacht onderhandeld. Uiteindelijk betaalde Gualtherie f 1.300 extra. Gualtherie vond het vreemd dat zijn zwager zo weinig moeite had gedaan om de eerdere overeenkomst in stand te houden en hem had geadviseerd meer te betalen. 'Dog hebbende daarna wel ontdekt', zo is in een memorie van Gualtherie te lezen, 'dat er een slange int gras verborgen lag, aengesien hij tegemoet sag wanneer dien coop niet doorging, hij dat hoekje int Eerde dan ook niet wel soude hebben konne magtig worden'. Volgens Gualtherie probeerde De Jong desondanks de wereld te laten geloven dat hij het secretariaat 'uijt sonderlinge genegentheijt' aan zijn zwager gunde.⁵²⁶³

⁵²⁵⁸ Afgerond op hele guldens.

⁵²⁵⁹ RANB, Archief van de Leen- en Tolkamer inv. nr. 312.

⁵²⁶⁰ Afgerond op hele guldens.

⁵²⁶¹ Santvoort, *Manuaal* II, 215.

⁵²⁶² Santvoort, *Manuaal* II, 295.

⁵²⁶³ SABNO, Rayon Veghel, OAA Sint-Oedenrode inv. nr. 126.4 niet gedateerd.

Enkele dagen later, op 7 december 1733, erkende Gualtherie formeel de rechten van De Jong op Eerde en verklaarde hij dat de grenzen van de gemeint van Veghel de grenzen van de erfsecretariaten waren en dat daarmee Eerde tot het erfsecretariaat van Veghel behoorde. De verklaring bevat nóg een belofte. Gualtherie stelde dat hij ervoor zou zorgen dat de huizen en landerijen te Eerde waaruit de lasten te Sint-Oedenrode betaald werden, bij Veghel zouden worden gevoegd. Gualtherie schreef in een memorie dat hij deze onderhandse akte na sterk aandringen van zijn zwager De Jong ondertekend had.⁵²⁶⁴ Voor een dergelijke ingrijpende beslissing zou zeker de toestemming van het corpus van Sint-Oedenrode nodig geweest zijn en hiermee was de kiem gelegd voor het uit de hand lopen van het geschil. In retrospectief is duidelijk dat De Jong hier zijn hand overspeelde. In de geschillen die zouden volgen, trad het dorpsbestuur van Sint-Oedenrode vaak met zijn secretaris op. Gualtherie zou later herhaaldelijk verklaren dat hij zijn rechten in Eerde verdedigde op aandringen van de regenten van Sint-Oedenrode.

Op 28 december 1733 deed Maria Kemps formeel afstand van haar rechten op Eerde ten behoeve van Gerard de Jong, die hiervoor 250 gulden betaalde. Op 28 december verklaarde Johan van Schoonhoven, de secretaris van Sint-Oedenrode, dat het oude geschil hiermee uit de wereld was. Twee dagen later werd het erfsecretariaat van Sint-Oedenrode aan Gualtherie overgedragen, waarbij de grenzen beschreven werden. Bij deze koop was bepaald dat de zoon van Maria Kemps nog drie jaren lang het secretariaat tegen betaling van een bepaalde rente mocht blijven bedienen, wat gebeurde. In die tijd is geen geschil ontstaan over het schrijfambt. Volgens een memorie van Gualtherie vroeg Gerard de Jong hem of hij, als hij namens de hoofdbank van Sint-Oedenrode een stuk betreffende Eerde zou schrijven, dan zou willen opnemen dat die goederen gelegen waren 'onder parochie van Roode maar jurisdictie van Veggel'. Gualtherie beloofde dat. De Jong had hem een kaart van Eerde beloofd, maar daar kwam maar niets van. Gualtherie schreef dat hij door de Jong onwetend werd gehouden over de vraag om hoeveel huizen het eigenlijk ging, 'vermits hij, maar ik niet het minste, in dien hoek bekend was'.⁵²⁶⁵

44.5 De tweede fase van het geschil (1737-1742)

Op 30 december 1736 nam Gijsbert Gualtherie het erfsecretariaat in Sint-Oedenrode in bezit. Korte tijd later ontstonden er problemen tussen hem en Gerard de Jong. In Eerde was op 30 januari 1662 door de Raad van State een schoolmeester aangesteld. Er werd school gehouden in de kapel, die het jaar daarvoor op bevel van de Raad van State voor kerkdiensten gesloten was.⁵²⁶⁶ Op bevel van de Staten-Generaal was er in Eerde door Sint-Oedenrode, Veghel en Schijndel gezamenlijk een schoolmeestershuis gebouwd.⁵²⁶⁷ In 1737 verzocht de schoolmeester van Eerde, Gillis de Bruijn, de Raad van State om de regenten van Sint-Oedenrode, Schijndel en

⁵²⁶⁴ SABNO, Rayon Veghel, OAA Sint-Oedenrode inv. nr. 126.4 niet gedateerd.

⁵²⁶⁵ SABNO, Rayon Veghel, OAA Sint-Oedenrode inv. nr. 126.4 niet gedateerd.

⁵²⁶⁶ Van de Laar, *Parochie St. Antonius Abt*, 23.

⁵²⁶⁷ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-55, verzoekschrift van schepenen en tienmannen van Sint-Oedenrode aan de Raad van State d.d. 1741 oktober 4.

Veghel te bevelen het schoolhuis te laten repareren. Na het daarop volgende bevel van de Raad van State besloten afgevaardigden van de drie dorpen de reparatie op 12 augustus 1737 openbaar aan te besteden.⁵²⁶⁸ Op aandringen van de regenten van Sint-Oedenrode, die de Veghelse secretaris sinds de verklaring van 7 december 1733 wantrouwden, besloot Gijsbert Gualtherie de aanbesteding zelf te doen en te schrijven. Dat was tegen de zin van De Jong, die op de bewuste dag met de vorster van Veghel naar Eerde ging, waar ze erfsecretaris Gijsbert Gualtherie aantroffen, vergezeld van secretaris Antonie van Ginkel en anderen. Gerard de Jong zei tegen Gualtherie dat hij gerechtigd was de aanbesteding te beschrijven. Gualtherie antwoordde: "Van Ginkel sal de pen voeren." Waarop de vorster van Veghel een formeel protest voorlas en aan Gualtherie overhandigde.⁵²⁶⁹ Gualtherie schreef later in een memorie: 'Ik seijde teegens hem dat het de eerste rijse was dat ik int Eerde quam, terwijl ik nog de kaarte van de lemiten van hem verwagte. Dog hij heen gaande wilde na geen reede luijsteren'. Omdat de regenten Gualtherie verzekerden dat Eerde tot de jurisdictie van Sint-Oedenrode behoorde, ging hij door. Uit dit voorval ontstond volgens Gualtherie een zekere vijandschap tussen hem en de Jong.⁵²⁷⁰

Hierna is er sprake van incidenten. Ten gunste van De Jong werd van het volgende verslag gedaan: op 3 februari 1738 gebood Gualtherie een inwoner van Eerde, Dirk van der Heijden, zijn inventaris in Sint-Oedenrode te laten beschrijven. Dirk antwoordde dat Gualtherie, als hij zich bevoegd achtte, maar naar zijn huis moest komen om een inventaris te maken. Gualtherie dreigde hierna de man vanwege zijn positie als officier of stadhouder te bekeuren, waarna Dirk zwichtte.⁵²⁷¹ In februari 1738 bracht Gualtherie een bezoek aan het huis van Aart Donkers in Veghel aan de Zandsteeg nabij Eerde. Gualtherie vroeg Aart Donkers: "Waer onder woont gij?" Aart antwoordde: "Onder Veghel." Gualtherie: "Dat liegt gij keerel, gij woont onder St. Oedenrode." Aart Donkers: "Mijn heer dat liege ik niet, want den gront daer mijn huijs op staet hebbe ik van de regenten van Veghel gecogt ende betaelt." Gualtherie zei kwaad: "Ik sal u wel kreygen en gy sult my den brieff doen sien, off ik sal u Ten Bos op de poort haelen en ik sal u huijs vercopen."⁵²⁷² Enige dagen later, op 5 maart 1738, zijnde een dank-, vasten- en bededag, keerde Gualtherie in de schemer terug. Hij trof een dochtertje van Aart Donkers spinnende aan. Op voorwendsel dat hierdoor de biddag geschonden was, werd zij bekeurd. Vier dagen later is Aart Donkers naar Sint-Oedenrode gegaan om de boete te betalen, waarna de stadhouder zei: "Ik wist wel dat ik u wel creijge soude."⁵²⁷³

Vanwege een resolutie van de Raad van State van 22 januari 1732 was men verplicht om, wanneer men goederen verwierf, die bij de secretaris op te geven, zodat die de naam van de nieuwe eigenaar in het verpondingsboek kon schrijven.⁵²⁷⁴ Jan Hoppenaars klaagde in 1739 dat de secretaris van Sint-Oedenrode weigerde twee percelen hooiland te Eerde in het

⁵²⁶⁸ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-52 d.d. 1737 juli 27 en 29.

⁵²⁶⁹ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-52 d.d. 1737 augustus 12.

⁵²⁷⁰ SABNO, Rayon Veghel, OAA Sint-Oedenrode inv. nr. 126.4, memorie Gijsbert Gualtherie, niet gedateerd.

⁵²⁷¹ SABNO, Rayon Veghel, OAA Sint-Oedenrode inv. nr. 127.4 d.d. 1738 februari 6.

⁵²⁷² Met de 'poort' werd de gevangenpoort bedoeld.

⁵²⁷³ SABNO, Rayon Veghel, OAA Sint-Oedenrode inv. nr. 127.4.

⁵²⁷⁴ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-E-8, geen fol. nr.

verpondingsboek van Sint-Oedenrode te schrijven, omdat de akte voor schepenen van Veghel gepasseerd was.⁵²⁷⁵ Op 22 juli 1739 hield Gijsbert Gualtherie in Eerde in een huis nabij de kapel van Eerde een openbare verkoop van inboedel en gewas op het veld en schreef ook de betreffende stukken. Gerard de Jong liet de vorster van Veghel andermaal een formeel protest overhandigen.⁵²⁷⁶

De Jong wilde hierna een proces tegen Gualtherie aanhangig maken bij de Raad van Brabant, maar door tussenkomst van familie en vrienden werd dat voorkomen. Gualtherie scheef in een memorie dat De Jong het recht om in heel Eerde te schrijven wilde 'of dat hij wilde procedeeren, welke kosten, schoon hij het verloor, mijn schoonvader hem soude goet doen en aan mijn kinderlijke portie aftreken, soo dat hij dan op mijn beurse soude procedeeren. Ik ondervont ook dat hij mijn schoonvader gans op zijn seijde had, want hij gaf mijn al ongelijk met bijgevoegde drijgementen'. Zodoende werd Gualtherie gedwongen om op 8 januari 1740 een akte te ondertekenen, waarin hij beloofde het schrijfbambt over Eerde aan de Gerard de Jong te laten, die daarmee genoeg nam.⁵²⁷⁷

Gerard de Jong meende nu 'daar op ter vollen gerust te kunnen zijn'. Maar kort daarna begonnen de problemen opnieuw. In deze nieuwe golf incidenten trad Gijsbert Gualtherie voor het eerst op met zijn oudste zoon Hendrik Gualtherie. Hendrik stond op de nominatie zijn vader als secretaris van Sint-Oedenrode op te volgen en was in 1735 tot adjunct stadhouder benoemd. Enkele jaren later liet Gijsbert Gualtherie zich in een memorie verontschuldigen uit over het onbehouden optreden van zijn zoon. Hij schreef: 'Bovendien moet ik zeggen en hier niet meer kan verswijgen, dat mijn zoon alvoor die tijt wat eenigins kranksinnig was geworden, 't welk seedert dat geval, dat hem in een gestaedige maaling hielt, soodanig is toegenomen en nog daagelyks verergert, dat gants buijten staat is geraakt sijne bediening meer waar te neemen'. In 1749 zou niet Hendrik, maar diens jongere broer Willem-Jan als secretaris opvolgen. Dat Hendrik inderdaad geestelijk niet in orde was, blijkt uit het feit dat bij de opening van het testament van Gijsbert Gualtherie in 1758 de zoons Gijsbert en Willem-Jan aangesteld werden als voogden over hun 'innocenten' broer Hendrik.⁵²⁷⁸ Een tweede excuus van Gualtherie was dat de schepenen van Sint-Oedenrode misnoegd waren omdat hij zich bij de situatie neerlegde. De schepenen hadden hem gezegd niet te kunnen dulden dat Eerde onder Veghel zou komen, omdat de gemeente Sint-Oedenrode hierdoor inkomsten zou verliezen. Onder druk van de regenten ging het verzet van de secretaris van Sint-Oedenrode ondanks de verklaring van 8 januari 1740 toch door.

Op 5 februari 1741 trouwde Jan van Eert, wonende op de Kuilen in Eerde, met Petronella Bunthof. Het huwelijk werd in Veghel gesloten en door de secretaris geregistreerd. Op 15 februari 1741 bezocht Gijsbert Gualtherie het nieuwe echtpaar. Hij kwam te paard en was vergezeld van zijn zonen Hendrik en Gijsbert en de vorster van Sint-Oedenrode. Gijsbert Gualtherie zei: "Den trouw tot Veghel is nul en die estimeer ik niet, gij hadt bij mij moeten

⁵²⁷⁵ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-52 d.d. 1739.

⁵²⁷⁶ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-52 d.d. 1739 juli 23.

⁵²⁷⁷ SABNO, Rayon Veghel, OAA Sint-Oedenrode inv. nr. 126.4, memorie Gijsbert Gualtherie, niet gedateerd.

⁵²⁷⁸ Hommers, 'Aanvullingen', 311.

trouwen en ik calangier (bekeur) u daer over.”⁵²⁷⁹ Op 1 april 1741 was het goed van Jan van den Broek verdeeld. Hiertoe behoorden enkele percelen gelegen in Eerde. De secretaris van Sint-Oedenrode weigerde om de percelen in het verpondingsboek op naam van de nieuwe eigenaar te zetten, omdat de verdeling voor schepenen van Veghel gebeurd was.⁵²⁸⁰ Op 9 mei 1741 kwam Daniël van Bergeijk in Sint-Oedenrode tijdens de markt een schepen van Sint-Oedenrode tegen. Die zei: “Daniël, ik hoor dat u oom doot is en dat hy eenig lant int Eert dat alhier tot St. Oedenrode sijn laste geeft, heeft nagelaten. Ik soude u raeden dat gij dat niet tot Veghel, maer tot St. Oedenrode laat tuxeeren, want ik vrese dat gij dan sult werde gecallangeert en niet alleen de boete sult moete betaelen, maer gij sult het niet op uwen naem op ’t verpondingboek geschreve creygen.” Daniël antwoordde: “Het is gelegen binne de paelen en limieten van Veghel.” Daniël bracht hierna een bezoek aan stadhouder Gualtherie op. Deze zei: “Waerom sijt gij ongerust, want gy lieden syt onnosele menschen en niemant kan u calangeren dan ik. Ik ben officier van Roij en Veghel en brengt gij maer u briefje.”⁵²⁸¹

De regenten en inwoners van Sint-Oedenrode namen nu een nieuw initiatief om hun rechten op Eerde te bepleiten. Op 9 mei 1741 maakten de officier en schepenen van Sint-Oedenrode bekend dat ze de volgende dag de schouw zouden gaan voeren in Eerde. Op woensdag 10 mei 1741 zagen enkele inwoners van Eerde bij de Koevingse molen een grote groep mensen aankomen. Ze zagen kwartierschout Repelaer, Gijsbert Gualtherie en diens zoon Hendrik; klerk Van Ginkel was van de partij en ook de schepenen van Sint-Oedenrode met nog de borgemeesters, tienmannen, gezworenen, vorster en vele andere inwoners van Sint-Oedenrode, in totaal wel vijftig of zestig personen ‘waer onder een was voorsien met een snaphaen’. In een verklaring beschreven de getuigen voor schepenen van Veghel hoe deze groep de schouw werd gevoerd en welke route ze daarbij hadden genomen. Halverwege was in de herberg bij de kapel van Eerde wat gedronken. Dirk van der Heijden was beboet omdat ‘sijn hecken aen sijn woonhuijs open stont’.⁵²⁸² Dit was een nieuwigheid, want tot dan hadden de regenten van Veghel de schouw gevoerd tot aan de grens van de gemeint, dus in geheel Eerde. Voor De Jong was de maat vol. Hij liet verklaringen tegen zijn zwager Gualtherie afleggen betreffende de incidenten in de afgelopen maanden. Een onbezonnen daad van de kennelijk geestelijk gestoorde Hendrik Gualtherie verschaft Gerard de Jong extra munitie. In juni 1741 verbood De Jong de huwelijksproclamatie van Jan Verwetering uit Veghel met een meisje uit Eerde, omdat ook de proclamatie van het meisje in Veghel had moeten plaatsvinden, wat niet gebeurd was.⁵²⁸³ Hendrik Gualtherie liet toen de proclamatie door zijn klerk Van Ginkel aflezen; nota bene in Veghel waar zij geen bevoegdheden hadden. Gerard de Jong dreigde de schepenen en secretaris van Sint-Oedenrode hierop met een proces.⁵²⁸⁴ Gualtherie gaf in een memorie als commentaar: ‘De swakheijt van mijn soon was mijn zwaager niet onbekent. Dog sonder eenige reflectie als oom op te neemen en maar alleen beoogende sijn intrest’.

⁵²⁷⁹ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-56 d.d. 1741 mei 18

⁵²⁸⁰ SABNO, Rayon Veghel, OAA Sint-Oedenrode inv. nr. 126.2 d.d. 1741 mei 23.

⁵²⁸¹ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-56 d.d. 1741 mei 18.

⁵²⁸² SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-56 d.d. 1741 mei 17.

⁵²⁸³ SABNO, Rayon Veghel, OAA Sint-Oedenrode inv. nr. 126.2 d.d. 1741 juli 1.

⁵²⁸⁴ SABNO, Rayon Veghel, OAA Sint-Oedenrode inv. nr. 126.4.

Op 22 juli 1741 liet Maria, weduwe van Jan Dictusse, haar gewassen op het veld openbaar verkopen. Ze woonde toen op de Koeving in Sint-Oedenrode en liet daarom de verkoop doen door de secretaris van Sint-Oedenrode. Een deel van het gewas stond echter in de Bergen onder Eerde en ook dat gewas werd door de secretaris van Sint-Oedenrode verkocht. Gerard de Jong liet de gebeurtenissen optekenen.⁵²⁸⁵

De regenten van Sint-Oedenrode wachtten de stappen van De Jong niet af. Zij waren volgens Gijsbert Gualtherie ervan overtuigd dat De Jong probeerde Eerde van Sint-Oedenrode af te scheuren en onder Veghel te brengen. Als hierna alle inwoners van Eerde hun lasten te Veghel zouden betalen, zou dat nadelige gevolgen hebben voor Sint-Oedenrode. De regenten van Sint-Oedenrode stuurden een verzoekschrift naar de Raad van State, met het verzoek dat alles bij het oude moest blijven.⁵²⁸⁶ Volgens Gerard de Jong had Gualtherie als stadhouder zijn macht gebruikt om de schepenen en regenten van Sint-Oedenrode, 'alle meerendeels sijnde eenvoudige en onervaaren landluijden', een verzoek aan de Raad te doen richten.⁵²⁸⁷ Volgens Gualtherie hield De Jong vast aan zijn aanspraken op Eerde tegen de wens van de regenten van Veghel in en traineerde hij de zaak.

De regenten van Sint-Oedenrode argumenteerden dat te Eerde veertien boerderijen stonden met bijbehorende landerijen, waaruit in Sint-Oedenrode alle lands- en dorpslasten betaald werden.⁵²⁸⁸ De betreffende inwoners maakten gebruik van de gemeint van Sint-Oedenrode, van de schepenbank van Sint-Oedenrode en gingen in Sint-Oedenrode naar de kerk. De kapel in Eerde werd van oudsher door de pastoor van Sint-Oedenrode bediend. Hun armen werden door de Tafel van de Heilige Geest van Sint-Oedenrode onderhouden. Als er garnizoenen in Sint-Oedenrode verbleven, werden die ook in Eerde ingekwartierd en Eerde betaalde met de rest van Sint-Oedenrode mee aan het leveren van karren, wagens, paarden of pioniers in tijden van oorlog. De schutterij van Eerde werd tot de schutterijen van Sint-Oedenrode gerekend. Voor bomen te Eerde werd de houtschat te Sint-Oedenrode betaald. In Eerde lagen ook tiendklampen die tot de tienden van Sint-Oedenrode behoorden. Uit deze percelen werden ook de lasten, waaronder de verponding, aan de borgemeesters van Eerde en Everse te Sint-Oedenrode betaald. De secretaris van Sint-Oedenrode had in Eerde altijd geschreven en de vorster van Sint-Oedenrode haalde in Eerde elk jaar zijn 'oogst en paaseijeren' op. Eerde behoorde dus in allerlei opzichten tot de gemeenschap Sint-Oedenrode en kon daarvan niet zonder enorme ongemakken afgescheiden worden. De in 1733 gesloten overeenkomst tussen De Jong en Maria Kemps was gebeurd buiten medeweten van de regenten van Sint-Oedenrode om. De Jong zou de schepenen van Veghel gemanipuleerd hebben om transporten van Eerdse goederen te passeren, 'die in hunnen onnoselheid off ignorantie ende geensints met voorbedagte toelegh, sig daar toe hebben laten gebruiken'. Onlangs weigerde de

⁵²⁸⁵ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-56.

⁵²⁸⁶ SABNO, Rayon Veghel, OAA Sint-Oedenrode inv. nr. 126.4.

⁵²⁸⁷ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-55, bericht van Gerard de Jong aan de Raad van Brabant d.d. 1741 november 16.

⁵²⁸⁸ Omschreven als: verponding, bede, en personele lasten als hoofdgeld of gemaal, hoorn gelden, bezaaide morgen, 'bestiaal of geslagt', bier- en wijnaccijns en verder alle andere personele omslagen, die door het dorpsbestuur van Sint-Oedenrode jaarlijks werden omgeslagen en door de borgemeesters van Sint-Oedenrode werden opgehaald.

Jong een proclamatie van een huwelijk van een inwoner van Veghel met een meisje uit Eerde. Hij ging zelfs zover dat hij in de laatste lijst van huizen en woningen, die elke vijf jaar werd vernieuwd, te Veghel ook huizen te Eerde opgenomen had die altijd tot Sint-Oedenrode gehoord hadden. De regenten van Sint-Oedenrode verzochten de Raad van State De Jong te gebieden om zich geen rechten in Eerde aan te matigen.⁵²⁸⁹

Op 16 november 1741 stuurde Gerard de Jong zijn verweer naar de Raad van State. Hij verhaalde hoe Gualtherie weigerde om de namen van mensen uit Veghel in het verpondingsboek van Sint-Oedenrode te schrijven, om hen hierna te bekeuren wegens het niet tijdig laten inschrijven van hun naam. Gualtherie zou misbruik maken van zijn positie als stadhouder van de kwartierschout van Peelland door de mensen die transporten en dergelijke van hun Eerdse goederen in Veghel lieten beschrijven, op allerlei manieren te bedreigen. Eerde hoorde volgens De Jong onder Veghel. Er zouden in de Meierij veel plaatsen zijn waar uit bepaalde percelen elders lasten betaald werden, zonder dat dit de grens van de jurisdictie beïnvloedde. De secretariaten hoorden bij de jurisdicties en de grenzen daarvan lagen vast. De veertien huizen en landerijen die volgens het zogenoemde schuurrecht hun lasten in Sint-Oedenrode betaalden, lagen verspreid tussen Veghelse percelen, wat het onmogelijk maakte om op basis van de belastingen een duidelijke scheiding van jurisdicties vast te stellen.⁵²⁹⁰ Op 30 november 1741 stuurde de Raad van State de zaak door naar de Raad van Brabant.⁵²⁹¹ In de eerste drie maanden van 1742 was er weer geharrewar tussen de secretarissen van Sint-Oedenrode en Veghel. Het betrof voornamelijk de competentie in de proclamatie van huwelijken.

Voordat het proces voor de Raad van Brabant zou beginnen, besloten de regenten en de twee secretarissen te overleggen om hun meningsverschillen op te lossen. Er werd twee keer langdurig vergaderd. Beide partijen vonden het onacceptabel om de jurisdictie over Eerde geheel te verliezen. Het werd niet haalbaar geacht de beide secretariaten opnieuw te verenigen. Er werd voorgesteld dat De Jong de akten uit 1733 en 1740 zou terugtrekken, omdat de regenten van Veghel bij deze overeenkomsten niet betrokken waren geweest. Gualtherie was bereid De Jong hiervoor schadeloos te stellen, maar De Jong wilde niet. Zou het mogelijk zijn om Eerde op te splitsen en met een ordelijke lijn te verdelen door middel van een nieuwe dorpsgrens? Men zag daarvan af, omdat men vreesde dat dit te veel verwarring en problemen zou geven. Tijdens een gesprek waarbij geen regenten aanwezig waren, bood Gerard de Jong zijn zwager Gualtherie vijfhonderd gulden aan indien hij de regenten van Sint-Oedenrode zou bewerken de jurisdictie over Eerde aan Veghel af te staan. Gualtherie vond dat ondoenlijk, omdat De Jong daarvan zou profiteren ten koste van de gemeenschap van Sint-Oedenrode. Gualtherie stelde voor zich te onthouden van het schrijven te Eerde, tenzij hij door regenten van Sint-Oedenrode verplicht zou worden dat te doen. Verder mocht De Jong het met de regenten van Sint-Oedenrode uitvechten.⁵²⁹²

⁵²⁸⁹ SABNO, Rayon Veghel, OAA Sint-Oedenrode inv. nr. 126.4.

⁵²⁹⁰ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-55, bericht van Gerard de Jong aan de Raad van Brabant d.d. 1741 november 16.

⁵²⁹¹ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-56 d.d. 1741 november 16.

⁵²⁹² SABNO, Rayon Veghel, OAA Sint-Oedenrode inv. nr. 126.4, memorie van Gualtherie, niet gedateerd.

Op 16 april 1742 kwam het geschil voor het eerst voor de Raad van Brabant. Omdat Gualtherie bereid was af te zien van zijn inkomsten uit Eerde, werd het geschil op dezelfde dag *de plano* opgelost. Gualtherie beloofde zijn best doen om de verklaring na te leven die hij op 8 januari 1740 had ondertekend. Hij zou het schrijfbambt in Eerde uitoefenen voor zover Eerde tot Sint-Oedenrode behoorde, maar Gualtherie zei toe de inkomsten daarvan jaarlijks aan De Jong uit te zullen keren. Met deze slimme constructie werd voorkomen dat de regenten van Sint-Oedenrode zich in hun rechten aangetast zouden voelen. Ten aanzien van het recente geharrewar om de proclamatie van huwelijken werd bepaald dat als een van de secretarissen de proclamatie zou weigeren, de andere secretaris dat mocht doen. Om te bepalen welke huizen tot Sint-Oedenrode en welke tot Veghel behoorden, werd overeengekomen een kaart of een lijst op te maken.⁵²⁹³

44.6 De vrede tussen de secretarissen gedurende de periode 1742-1749

In 1742 legden de secretarissen hun geschil bij. Uit de bewaard gebleven archiefbescheiden blijkt dat Gijsbert Gualtherie en vanaf 1 oktober 1749 zijn zoon Willem-Jan zich aan de afspraak hielden en hun inkomsten uit Eerde jaarlijks aan secretaris Gerard de Jong betaalden. In de periode van 19 april 1742 tot 30 april 1752 werd ruim 272 gulden aan Gerard de Jong betaald voor in Eerde geschreven stukken.⁵²⁹⁴ Op 30 juni 1749 trouwde Willem-Jan Gualtherie met zijn nicht Alida Johanna, een dochter van Gerard de Jong. Willem-Jan Gualtherie volgde enkele maanden daarna, op 1 oktober 1749, zijn vader op als secretaris van Sint-Oedenrode, zoals vastgelegd was in het huwelijkscontract.⁵²⁹⁵

Vrede tussen de secretarissen betekende niet dat er ook vrede was tussen de regenten van Veghel en Sint-Oedenrode. In het akkoord van 1742 was bepaald dat er een kaart of lijst opgemaakt zou worden om te bepalen welke huizen tot Sint-Oedenrode en welke tot Veghel behoorden. Afgevaardigden van Sint-Oedenrode en Veghel vergaderden hierna vruchteloos over deze lijst. De dorpsbesturen kwamen er niet uit. Het conflict sluimerde. Er was in die periode sprake van enkele incidenten, die geen aanleiding gaven tot een proces. Op 10 januari 1744 kocht Hendrik van Boerdonk een huis in Eerde, waaruit de lasten te Sint-Oedenrode betaald werden, met daarbij nog enkele percelen waaruit de lasten in Veghel moesten worden voldaan. Volgens de afspraak mocht de transactie van alle goederen in Sint-Oedenrode beschreven worden. Desalniettemin schreef Gerard de Jong in Veghel een akte betreffende deze goederen en verzocht hierna de namen van de nieuwe eigenaren te noteren in het verpondingsboek van Sint-Oedenrode. Dat werd geweigerd.⁵²⁹⁶

In 1747 hoedde Jan van de Logt, wonende op Krijtenburg, de kudde schapen van zijn ouders. Hij kwam uit de gemeint van Sint-Oedenrode en hij dreef de schapen over de gemeint van Veghel die voor het huis lag, om zo in de stal van zijn ouders – dat was weer grond van Sint-

⁵²⁹³ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-55 d.d. 1742 april 16; inv. nr. II-B-7, fol. 20 d.d. 1742 april 19; RANB, Archief Raad van Brabant 1591-1795 inv. nr. 3544.

⁵²⁹⁴ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-56.

⁵²⁹⁵ RANB, Collectie de Jong inv. nr. 37.

⁵²⁹⁶ SABNO, Rayon Veghel, OAA Sint-Oedenrode inv. nr. 126.2 d.d. 1745 maart 22.

Oedenrode – te geraken. Jan van der Heijden, de schutter van Veghel, kwam plots te voorschijn met de bedoeling de schapen te schutten, omdat ze op Veghelse grond liepen. Jan van de Logt joeg zijn schapen voort en was net op tijd op zijn eigen erf, vanwaar hij de schutter toeriep: “Lek mij de kloote”, waarna de schutter afdroop.⁵²⁹⁷

44.7 De heropleving van het geschil tussen de secretarissen in 1749-1751

Gerard de Jong schreef in een memorie dat zijn zwager Gijsbert Gualtherie, toen die in 1749 aan het einde was van zijn praktijk, begon met het ‘weer openkrabben van de afgedane differenten’. Gijsbert Gualtherie en zijn zoon Willem-Jan brachten het idee naar voren dat huizen en gronden te Eerde niet alleen tot de parochie Sint-Oedenrode, maar ook tot de ‘territoriale jurisdictie’ van Sint-Oedenrode behoorden. De regenten van Sint-Oedenrode voerden daarom in 1749 opnieuw de schouw in Eerde. In 1750 deden ze dat weer. In 1751 besloten de regenten van Veghel stappen te ondernemen en wel door ook op dezelfde dag in Eerde de schouw te gaan voeren.⁵²⁹⁸ In een memorie schetsten de regenten van Veghel wat er gebeurde. Michiel Bouwmans, president-schepen van Veghel zei tegen Joost van Erp, de vice-presidentschepen van Sint-Oedenrode: “Ik hoor dat u hier wilt comen schouwe, maer dat meugt gij lieden hier niet doen, want ’t is binnen onse paele en limiete van Veghel en wij moeten hier schouwe en wij hebben er altyt geschouwt, soo als wij nu oock hebben gedaen.” Van Erp: “Dat kunt gij doen, maer wij sullen daer ook schouwe om ons goet dat daar leyt van onse bedde die onder ons hoort te bewaeren.” Van Erp wees achter de Bergen. Bouwmans: “Daer sijn wij voor, want wij houde dat voor onse gront en binnen onse paale en limiete van Veghel en dat is onse gemeentens heijde.” En zo ging de ruzie nog enige tijd door, waarna die van Sint-Oedenrode ondanks de protesten van Veghelse zijde in Eerde de schouw voerden.⁵²⁹⁹ Een jaar later op 18 april 1752 voerden de regenten van Veghel in Eerde de schouw en is er van een schouw door de regenten van Sint-Oedenrode geen sprake meer.⁵³⁰⁰

44.8 Een nieuwe ruzie om twee sloten

In 1752 ontstond er een tweede ernstig geschil tussen Veghel en Sint-Oedenrode. In september 1752 inspecteerde de raad en rentmeester-generaal de wegen in het kwartier Peelland en constateerde dat het water dat van de heide ten zuiden van Jekschot afkwam, de dijk of weg tussen Sint-Oedenrode en Lieshout overstroomde. De regenten van Sint-Oedenrode werd opgedragen twee ‘grippels’ te graven, om het afvloeien van het water te verbeteren.⁵³⁰¹ In oktober groeven de inwoners van Sint-Oedenrode twee sloten door de heide om het water via de Biezenloop naar de Aa, dat is dwars door Veghel, af te laten vloeien. Volgens de inwoners van

⁵²⁹⁷ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-55 d.d. 1793 augustus 12.

⁵²⁹⁸ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-56 d.d. 1751 mei.

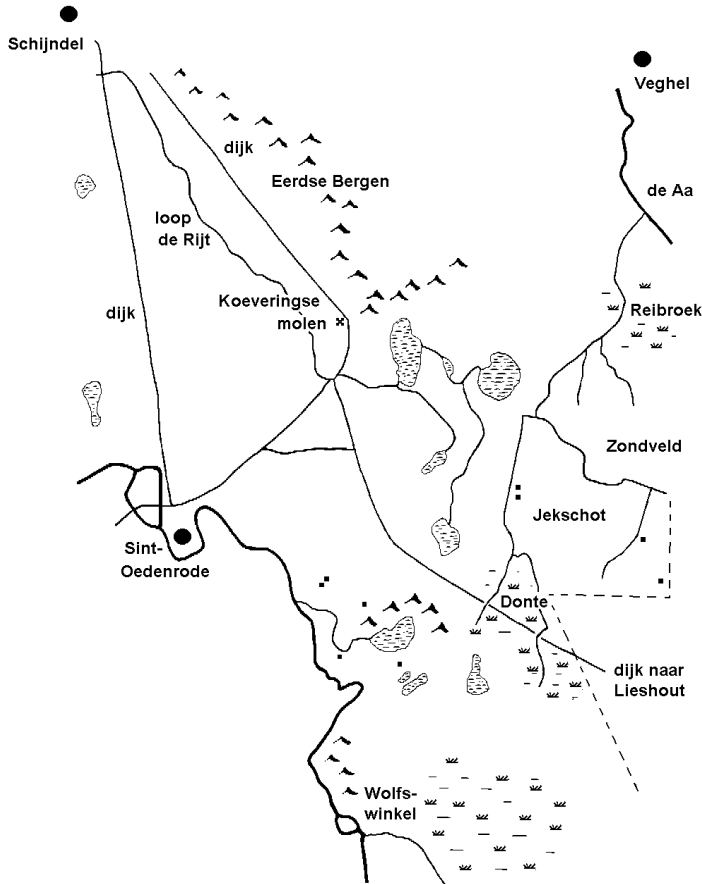
⁵²⁹⁹ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-54 d.d. 1751 mei 7 en 9.

⁵³⁰⁰ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-56 d.d. 1752 april 18.

⁵³⁰¹ SABNO, Rayon Veghel, OAA Sint-Oedenrode inv. nr. 126.4, niet gedateerd.

Veghel vloeiende dit water altijd door Sint-Oedenrode via de Dommel af en zou de Aa door het extra water vaker overstroomden.⁵³⁰²

Afb. 44.4. De twee nieuw gegraven sloten.⁵³⁰³

Op 4 november 1752 vertrokken drie gecommiteerde schepenen van Veghel naar 's-Hertogenbosch om bij rentmeester De Schmelting te protesteren.⁵³⁰⁴ De rentmeester antwoordde: “Wij zullen het eens proberen en als het zo schadelijk is als gij lieden zegt dan kan men het weer veranderen.” De regenten van Veghel antwoordden dat de gronden in Veghel door dat ene jaar proberen bedorven konden worden. De rentmeester antwoordde: “Of men dat eens of meermaal zegt, gy lieden hebt koppen als koetspaarden. Ik heb het zo geordonneert, gy lieden kond heen gaan, ik heb geen tydt meer, ik moet meer menschen spreken.”⁵³⁰⁵ Onverrichter zake keerden de drie naar Veghel terug en verhaalden de volgende dag over de

⁵³⁰² SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-55 d.d. 1752 november 3; inv. nr. II-B-54 d.d. 1754 december 6; OAA Sint-Oedenrode inv. nr. 127.1 d.d. 1753 april 18.

⁵³⁰³ Naar een kaart figuratief van Jan F. van de Weijer d.d. 1753 april en mei.

⁵³⁰⁴ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-6, fol. 275v.

⁵³⁰⁵ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-57 d.d. 1752 november 4.

reactie van de rentmeester tijdens een corporele vergadering. De aanwezige inwoners van Veghel hoorden het een en ander aan 'tot hare smerte'. Een week later stuurden de gecommiteerden een verzoekschrift aan de Raad van Brabant.⁵³⁰⁶ De Raad stelde voor dat beide partijen samen een kaart van de waterlopen zouden maken.⁵³⁰⁷ Het maken van een gezamenlijke kaart liep op niets uit vanwege gebrek aan medewerking van beide zijden; beide partijen gaven er de voorkeur aan ieder een eigen kaart te maken.⁵³⁰⁸

Om het water voldoende te laten afvloeien moesten alle waterlopen vanaf Jekschot tot aan de Aa open en geveegd zijn. De inwoners van Veghel hadden inmiddels een kleine sloot afgedamd, die de Jekschotse loop verbond met de Biezenloop, zodat het water niet kon afvloeien. Om ervoor te zorgen dat het slootje weer opengemaakt zou worden, werd het op 8 december 1752 ten behoeve van de regenten van Sint-Oedenrode geschouwd.⁵³⁰⁹ Op die dag gingen de schepenen en onderrentmeester van Veghel naar Jekschot. Daar troffen ze de rentmeester van Jekschot en twee leenmannen aan, die de sloot schouwden. De schepenen van Veghel overhandigden een protest.⁵³¹⁰ Op 21 januari 1754 ondertekenden 162 inwoners van Veghel een stuk waarin gecommiteerden werden aangesteld om namens hen op te treden in een te voeren proces voor de Raad van Brabant in verband met de nieuw gegraven sloten.⁵³¹¹

44.9 Het geschil om Eerde komt opnieuw voor de Raad van Brabant

De relatie tussen de regenten van Sint-Oedenrode en Veghel was nu zodanig verslechterd dat het sluimerende conflict om Eerde weer oplaaide. Op 4 februari 1754 stuurden de schepenen van Veghel een protest aan secretaris Willem-Jan Gualtherie, omdat die weer geweigerd had namen in het verpondingsboek te schrijven.⁵³¹² De regenten van Sint-Oedenrode herinnerden de regenten van Veghel eraan dat destijds was afgesproken dat er een kaart of lijst gemaakt zou worden van huizen en landerijen te Eerde die tot Sint-Oedenrode dan wel tot Veghel behoorden. Ze stelden voor om op 25 februari 1754 in de kapel van Eerde samen zo'n lijst te maken. Op de bewuste dag werd een voorlopige lijst gemaakt. Op 12 maart 1754 werd de lijst door de beide secretarissen ondertekend, maar niet door de regenten.⁵³¹³ Pas tien jaar later zou deze lijst de basis vormen voor het akkoord tussen beide plaatsen.

Op 5 april 1754 was er opnieuw sprake van een formeel protest door Veghel vanwege het optreden van de schepenen en secretaris van Sint-Oedenrode in Eerde.⁵³¹⁴ De volgende dag

⁵³⁰⁶ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-55 d.d. 1754 januari 31; fol. 276 d.d. 1752 november 23; OAA Sint-Oedenrode inv. nr. 126.4, niet gedateerd.

⁵³⁰⁷ SABNO, Rayon Veghel, OAA Sint-Oedenrode inv. nr. 126.4, niet gedateerd.

⁵³⁰⁸ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-54 d.d. 1753 maart 27; inv. nr. II-B-55 d.d. 1753 april 12; OAA Sint-Oedenrode inv. nr. 127.1 d.d. 1753 april 18.

⁵³⁰⁹ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-55 d.d. 1752 november 27.

⁵³¹⁰ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-54 en II-B-55 d.d. 1752 december 8.

⁵³¹¹ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-54 d.d. 1754 januari 21.

⁵³¹² SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-56 d.d. 1754 februari 4.

⁵³¹³ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-55, memorie van Gerard de Jong, niet gedateerd, ná 1758 oktober 4; d.d. 1769 februari 29; inv. nr. II-B-56 d.d. 1654 mei 14; d.d. 1754 maart 30.

⁵³¹⁴ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-6, fol. 279 d.d. 1754 april 6.

besloten de regenten van Veghel de zaak Eerde voor de Raad van Brabant te brengen.⁵³¹⁵ Op 9 april 1754 werd er nog tevergeefs overlegd met de regenten van Sint-Oedenrode in de kapel te Eerde.⁵³¹⁶ Op 28 april 1754 vertrok een zoon van Gerard de Jong naar Den Haag om de zaak aan de Raad van Brabant voor te leggen. De Raad benoemde op 14 mei een commissie, die op 27 mei met afgevaardigden van beide plaatsen zou overleggen over Eerde.⁵³¹⁷ Op de bewuste dag kwamen de afgevaardigden van Sint-Oedenrode om onbekende redenen niet opdagen.⁵³¹⁸

Op 27 mei werd ook gesproken over de twee sloten.⁵³¹⁹ De inwoners van Veghel kregen het verzoekschrift van de inwoners van de gehuchten Nijnsel, Vressel en Everse onder Sint-Oedenrode onder ogen. Deze klaagden dat het water nu niet afvloeide en dat dit het gebruik van hun weiden hinderde. Het vee zou te weinig voedsel krijgen en de getroffen inwoners zouden niet in staat zijn hun lands- en dorpslasten te betalen.⁵³²⁰ Op 30 mei 1754 stuurden de regenten van Veghel een reactie op dit rekest. Ze wezen erop dat de inwoners van Nijnsel, Vressel en Everse verklaarden dat er voorheen maar een schoor van ongeveer één voet breed in de dijk lag en dat er nu twee bruggen gemaakt waren van minstens vier tot vijf voet breed. Dat de nieuwe kanalen 'oude grippels' zouden zijn, was, zo schreven de regenten van Veghel, niet waar.⁵³²¹ De regenten van Veghel kregen steun van de heer van Heeswijk en Dinther, Cornelis Speelman, die ook niet zat te wachten op meer water door de Aa en door zijn watermolen bij Dinther. Bij regen stroomde het water in de Aa volgens hem sneller dan een paard kon lopen, waardoor zijn watermolens veel te lijden hadden.⁵³²² De regenten van Sint-Oedenrode noemden het argument dat door het beetje extra water heel Veghel geruïneerd zou worden echter 'een onnozel voorwendsel'.⁵³²³ Op 1 augustus 1754 overlegden de regenten van Veghel en Sint-Oedenrode andermaal over de huizen in Krijtenburg en Eerde. De regenten van Sint-Oedenrode stelden voor om op gemeenschappelijke kosten een kaart van de huizen en landerijen in kwestie te laten maken. De schepenen van Veghel antwoordden dat ze kaarten genoeg hadden van de grenzen van Veghel.⁵³²⁴ Nadat ook dit overleg op niets was uitgelopen, bereidden beide partijen zich voor op het proces voor de Raad van Brabant.

Op zondag 18 augustus 1754 gingen de vorster en de schutter van Veghel naar Krijtenburg. Uit de richting van Jekschot kwam de kudde schapen van Jasper van den Dungen. De schapen werden geschut, omdat de kudde al weidende over de gemeint van Veghel

⁵³¹⁵ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-6, fol. 279v d.d. 1754 mei 22.

⁵³¹⁶ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-56 d.d. 1754 april 4; inv. nr. II-B-55, memorie van Gerard de Jong, niet gedateerd, na 4 oktober 1758; OAA Sint-Oedenrode inv. nr. 127.5, niet gedateerde memorie.

⁵³¹⁷ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-55, memorie van Gerard de Jong, niet gedateerd, na 4 oktober 1758; inv. nr. II-B-56 d.d. 1754 mei 14 en 22.

⁵³¹⁸ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-56 d.d. 1754 mei 28; inv. nr. II-B-55, memorie van Gerard de Jong, niet gedateerd, ná 4 oktober 1758.

⁵³¹⁹ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-6, fol. 285v d.d. 1754 november 19.

⁵³²⁰ SABNO, Rayon Veghel, OAA Sint-Oedenrode inv. nr. 126.4, niet gedateerd.

⁵³²¹ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-54 d.d. 1754 mei 30; inv. nr. II-B-6, fol. 280 d.d. 1754 juni 7.

⁵³²² SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-54 d.d. 1754 juni 3.

⁵³²³ SABNO, Rayon Veghel, OAA Sint-Oedenrode inv. nr. 126.4, niet gedateerd.

⁵³²⁴ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-56 d.d. 1754 augustus 2.

voortgedreven zou zijn.⁵³²⁵ De regenten van Sint-Oedenrode waren van mening dat de schapen ten onrechte geschut waren, omdat het land van Peter van de Logt waar de schapen zich toen bevonden tot Sint-Oedenrode behoorde.⁵³²⁶ De schepenen van Veghel hadden daar niet veel tegenin te brengen. Ze antwoordden op 23 augustus dat ze zich niet langer druk wilden maken over de zaak, zolang maar duidelijk was dat de schapen geschut waren binnen de grenzen van Veghel.⁵³²⁷

Op 30 september 1754 kwam de zaak om Eerde voor de Raad van Brabant. Het streven was om in één dag *de plano* tot een oplossing te komen, maar dat mislukte.⁵³²⁸ Het corpus van Veghel kwam op woensdag 10 oktober 1754 bijeen. Het grootste deel van de inwoners en geërfden in de gehuchten Eerde en Krijtenburg was aanwezig. Men besloot te gaan procederen en stelde drie gecommitteerden aan, waaronder Gijsbert, zoon van secretaris De Jong.⁵³²⁹ De regenten van Sint-Oedenrode hadden inmiddels hulp gezocht van kwartierschout Willem van Haaren. Gijsbert Gualtherie was toen stadhouder van de kwartierschout.⁵³³⁰ Van Haaren ontbood op 25 oktober de Veghelse regenten en zei hun: “Ik behoeft maer een briefje daer over te schrijven, maar ik hebbe soo veel niet om willen doen, want ik weet dat die van Rode het sullen winnen. Maer waerom mij daer geen kennis van gegeeven, dan soude ik de limieten hebben kunnen gaen sien en ik kost dat decideeren. Het eene dorp is my soo lieff alst ander.”⁵³³¹

Op 7 november 1754 was de eerste zitting voor de Raad van Brabant. De regenten van Sint-Oedenrode waren gedagvaard als verweerders en overhandigden hun stukken; verklaringen hoe de secretaris van Veghel proclamaties weigerde en hoe huizen verzet waren. Ook verklaarden ze dat het grondgebied van Sint-Oedenrode te Eerde het belangrijkste was, aangezien de kapel, de kerk, de woning van de pastoor en het gereformeerde schoolhuis allemaal op grond van Sint-Oedenrode stonden. De regenten van Sint-Oedenrode hadden de territoriale jurisdictie en het politiek bestuur over die huizen en landerijen, waaruit men de lasten te Sint-Oedenrode betaalde. Als die van Eerde niet meer met Sint-Oedenrode zouden betalen, zouden de andere inwoners van Sint-Oedenrode meer belasting moeten gaan betalen.⁵³³² De gecommitteerden van Veghel overhandigden een pleidooi bestaande uit maar liefst twaalfhonderd genummerde zinnen.⁵³³³ De kern van het betoog was dat geheel Eerde binnen de grenzen van de gemeint van Veghel lag en dat de grenzen van de gemeint en de jurisdictie samenvielen. In het Veghelse stuk werd nu wel toegegeven dat grenzen van een gemeint niet altijd het territorium en de jurisdictie van een dorp vormden, omdat gemeintes

⁵³²⁵ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-55.

⁵³²⁶ SABNO, Rayon Veghel, OAA Sint-Oedenrode inv. nr. 127.2 d.d. 1754 augustus 19; OAA Veghel, inv. nr. II-B-55 d.d. 1754 augustus 19.

⁵³²⁷ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-55 d.d. 1754 augustus 22, 23 en 26; OAA Sint-Oedenrode inv. nr. 127.2 d.d. 1754 september 2.

⁵³²⁸ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-55 d.d. 1754 oktober 2 en 10.

⁵³²⁹ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-51 en II-B-55 d.d. 1754 oktober 10; inv. nr. II-B-6, fol. 284 d.d. 1754 oktober 10.

⁵³³⁰ Hustinx, *Inventaris kwartier Peelland*, 22-23.

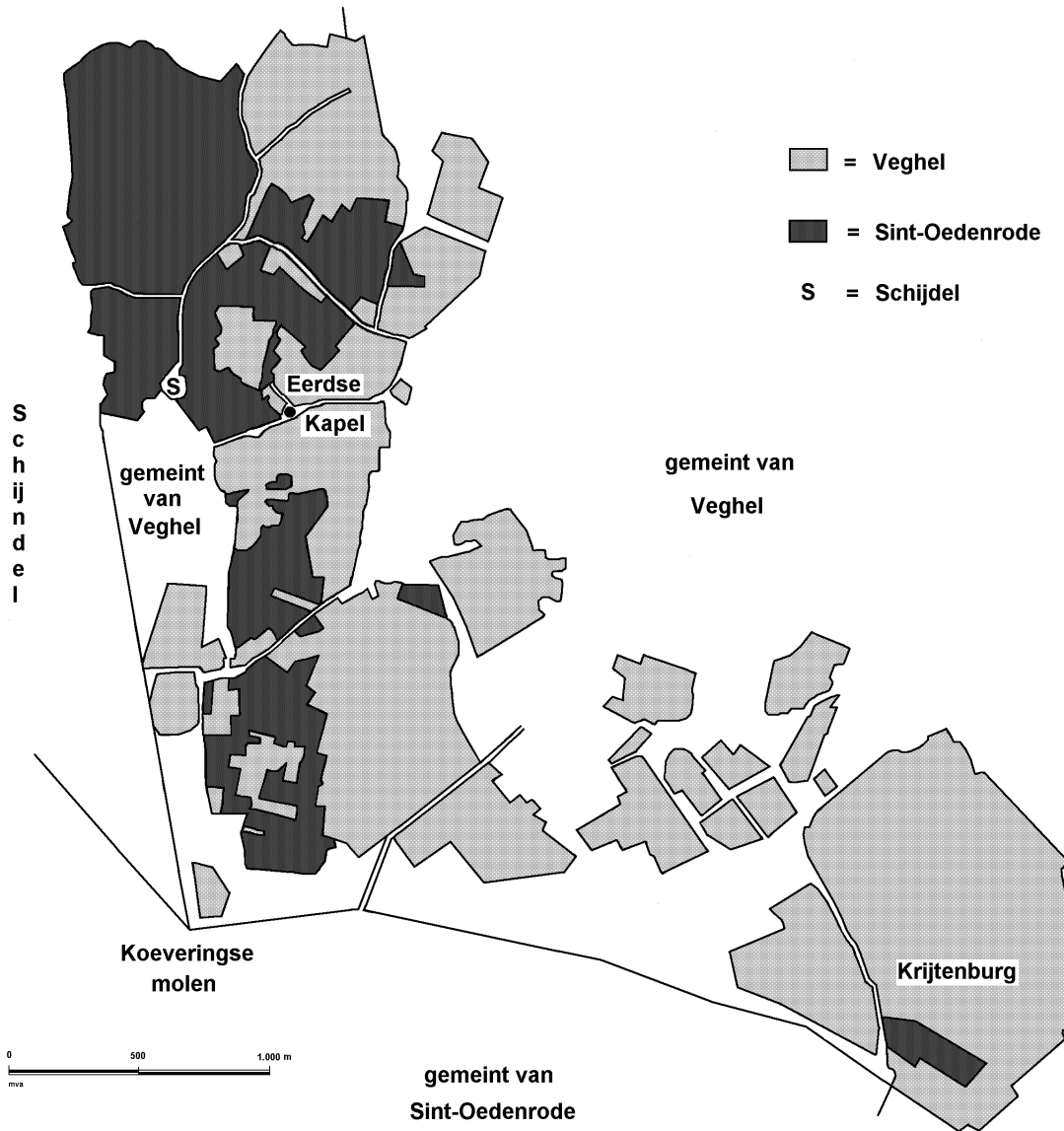
⁵³³¹ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-54 d.d. 1754 oktober 27.

⁵³³² SABNO, Rayon Veghel, OAA Sint-Oedenrode inv. nr. 127.5.

⁵³³³ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-51; inv. nr. II-B-53 d.d. 1754 november 7.

zich vaak uitstrekten binnen het gebied en jurisdictie van een aangrenzend dorp. Hier had die overweging echter geen gewicht, want de grens van de gemeint was de enige grens tussen Sint-Oedenrode en Veghel.

Afb. 44.5. De verdeling van Eerde voor de aan percelen verbonden belastingen tussen Veghel, Sint-Oedenrode en Schijndel in 1792.⁵³³⁴

De regenten van Veghel betoogden verder dat zij in Eerde altijd de schouw gevoerd hadden over alle wegen tot aan hun grenzen. De Veghelse schepenen hadden sinds onheuglijke tijden over alle akten die betrekking hadden op Eerde gestaan, zijnde 'een notoir effect van

⁵³³⁴ Gereconstrueerd met behulp van: SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel, inv. nr. II-E-16: maatboek van Veghel van 1792.

territoriale jurisdictie'. De Veghelse regenten oefenden in de hoek Eerde niet alleen de 'territoriale jurisdictie' uit, maar ook de jurisdictie over de personen die binnen hun grenzen woonden. Zelfs parochianen van Sint-Oedenrode wonende te Eerde waren gedagvaard voor de schepengoed van Veghel en ook verschenen, wat volgens de regenten van Veghel bewees dat deze inwoners de territoriale jurisdictie van Veghel tot aan de grenzen van de gemeent erkenden. De regenten van Veghel probeerden uitvoerig aan te tonen dat de belastingen over het algemeen aan de parochies gerelateerd zouden zijn, niet aan de jurisdicties. Hoewel in Veghel en Sint-Oedenrode zowel de fiscale als de rechterlijke ressorten oorspronkelijk aan de parochies gerelateerd waren, was dat lang niet overal zo. De rest van het betoog van Veghel was gewijd aan een aanval op de aanspraken van de regenten van Sint-Oedenrode. Het belangrijkste argument was dat er geen aaneengesloten deel aan te wijzen was, waaruit de lasten te Sint-Oedenrode betaald werden. Jurisdictie kon niet afgeleid worden uit het betalen van bepaalde lasten te Sint-Oedenrode. Het voorstel van Sint-Oedenrode was een 'palpabele absurditeit. Het is zo absurd, dat men niet lichtelyk tot het denkbeeld van een zo afgebroken en steeds wisselende territoir op ses of meer plaatzen in hetzelfde gehugt kan accedeeren'. Ten slotte volgden nog enkele opmerkingen over het feit dat inwoners van Eerde ook in Veghel functies bekleedden en over het schoolhuis, waarmee de regenten van Veghel de bezwaren van die van Sint-Oedenrode weerlegd achtten. Op 5 december 1754 werd door de Raad van Brabant een commissie aangesteld.⁵³³⁵ In juni 1755 begonnen de zittingen van het proces.

44.10 Het akkoord om de sloten

Hoewel de Staten-Generaal de zaak over de twee sloten voor advies doorverwezen had naar de Raad van Brabant, hadden de regenten van Sint-Oedenrode inmiddels een kaart aan de Leen- en Tolkamer overhandigd en zich vervolgens direct tot de Staten-Generaal gewend. Dit dwong de regenten van Veghel om in november 1754 hun verdraging in het maken van een kaart aan de Staten-Generaal uit te leggen.⁵³³⁶ De Staten-Generaal stelden op 6 januari 1755 voor om de zaak te laten zoals die was, maar Sint-Oedenrode zag niets in dat voorstel, aangezien Veghel de afvloeiing van het water belemmerde. De zaak kreeg nu een onverwachte wending. De stadhouder van Peelland⁵³³⁷ stelde op 31 januari 1755 bij de vernieuwing van de schepengoed van Veghel zes nieuwe schepenen aan, die partij kozen voor het standpunt van Sint-Oedenrode!⁵³³⁸ De nieuwe schepenen stuurden een rekest naar de Raad van State om de zaak over te dragen aan de kwartierschout, die de regenten van Sint-Oedenrode steunde.⁵³³⁹ In Veghel kwam het corpus, in totaal 141 personen, zonder de nieuwe schepenen bijeen. Gerard

⁵³³⁵ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-54 d.d. 1754 december 5.

⁵³³⁶ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-6, fol. 285v d.d. 1754 november 19.

⁵³³⁷ Hustinx, *Inventaris kwartier Peelland*, 23: Gijsbert Gualtherie werd in 1755 als stadhouder van de kwartierschout ontslagen en opgevolgd door Paulus Eckringa.

⁵³³⁸ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-53, inventaris van stukken betreffende de kwestie over de nieuwe kanalen van advocaat Van Son; inv. nr. II-B-55 d.d. 1757 februari 22; inv. nr. II-B-6, fol. 18v d.d. 1755 januari 30, eed van de schepenen.

⁵³³⁹ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-57; inv. nr. II-B-54 d.d. 1755 mei 9.

de Jong schreef in een memorie dat het erop aan kwam of de mening van de zes nieuwe schepenen van Veghel, die toen geheel aan de kant van die van Sint-Oedenrode stonden, zou mogen prevaleren boven het standpunt van enkele honderden geërfden langs de Aa, van wie er 141 besloten hadden de zaak aanhangig te maken bij de Raad van Brabant.⁵³⁴⁰ Het corpus van Veghel stuurde een brief naar de Raad. Het standpunt van de zes nieuwe schepenen diende volgens het corpus te worden afgewezen. Drie van de nieuwe schepenen hadden op 31 januari 1754 voordat ze schepen waren met andere inwoners van Veghel het stuk ondertekend waarin door het corpus van Veghel toestemming gegeven werd om een proces tegen Sint-Oedenrode aan te spannen. Dat waren Jasper van der Velden, Hendrik van Asseldonk⁵³⁴¹ en Adriaan Verhoeven. De andere drie nieuwe schepenen hadden het stuk van 31 januari 1754 niet ondertekend. Een van hen was presidentschepen Lambert van den Bogaart. In de brief van het corpus wordt hij in een in Haagse ogen ongunstig daglicht geplaatst. Hij zou roomsgezind zijn en een herbergier die via schepenambt de omzet van zijn herberg wilde vergroten. Een andere nieuwe schepen was Leendert Donkers, een volle neef van de vrouw van de president-schepen. De derde was Karel van Thielen, kornet militair: volgens de brief van het corpus was hij nog jong en nieuw in de gemeente en niet altijd geïnteresseerd. Deze laatste drie personen zouden hebben kunnen zeggen dat ze nooit met de procuratie van 31 januari 1754 ingestemd hadden, maar volgens het corpus hadden ze gewoon een zeer slecht inzicht in de kwestie.⁵³⁴²

De Raad van State wees op 9 mei 1755 het verzoek van de nieuwe schepenen af en verwees de zaak terug naar de Raad van Brabant.⁵³⁴³ Hierdoor kregen de geërfden van Veghel gelegenheid om hun mening te geven.⁵³⁴⁴ Een van de nieuwe schepenen, Antonie van Geelkerken, werd na deze nederlaag door secretaris De Jong onderhouden. De Jong zei: "Ik heb u soveel duegt gedaen en gelt geleent." Van Geelkerken: "Daar bedank ik U voor", waarop de secretaris opsprong en zijn vuist opheffende zei: "Ik sal u naagaen soo lang mijn ooggen ligt geeven." Waarop van Geelkerken zei: "Slaat mij niet, want ik sou mij weeren en ik sal wel toesien, dat gij aan mijn duiten niet en komt."⁵³⁴⁵

Op 12 mei 1755 werd er voor commissarissen van de Raad van Brabant een bijeenkomst gehouden van de regenten van Sint-Oedenrode en Veghel. De regenten van Sint-Oedenrode stelden dat het verbreden van de greppels of kanalen geen nieuwigheid was en dat het water van de heide ten zuiden van Jekschot altijd naar de Aa afgevloeid had. De afgevaardigden van Veghel antwoordden dat in dat geval het ook niet nodig was om hen te verplichten om de loop van Zondveld naar de Aa te verbreden en te verdiepen om het betreffende heiwater beter af te kunnen laten vloeien. Dit antwoord maakte zoveel indruk dat voorgesteld werd om alles te laten zoals het was.⁵³⁴⁶ Op 8 september 1755 stuurde de Raad van Brabant een bericht dat de drie

⁵³⁴⁰ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-57.

⁵³⁴¹ De auteur is de zoon van Piet, zoon van Theodorus, zoon van Antonius, zoon van Wilbert, zoon van Johannes, zoon van Arnoldus, zoon van genoemde Hendrik van Asseldonk.

⁵³⁴² SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-54, niet gedateerd; II-B-57 d.d. 1755 april 30.

⁵³⁴³ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-57; II-B-54 d.d. 1755 mei 9.

⁵³⁴⁴ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-53.

⁵³⁴⁵ SABNO, Rayon Veghel, OAA Sint-Oedenrode inv. nr. 126.4, memorie, geen datering.

⁵³⁴⁶ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-57 d.d. 1755 mei 12.

gecommitteerden van Veghel een besluit mochten nemen buiten de nieuwe schepenen om en met Sint-Oedenrode overeen mochten komen de waterlopen te laten voor wat ze waren.⁵³⁴⁷ De nieuwe schepenen die nu buiten spel stonden, bevalen op 20 september toch nog aan Peter Leenders om de afgedamde sloot tussen zijn erf en de Jekschotse velden te ruimen. Uit vrees voor een boete heeft Leenders de blokkade maar uit de sloot verwijderd.⁵³⁴⁸ Gerard de Jong merkt in een memorie op dat dit niet veel gevolgen kon hebben, omdat de loop die van Zondveld naar de Aa stroomde nog niet geruimd was. Op 13 oktober 1755 werd het geschil door een resolutie van de Raad van Brabant formeel als afgedaan beschouwd.⁵³⁴⁹ De drie schepenen die eerst het standpunt van Veghel hadden ondersteund en later in hun functie van schepenen het standpunt van Sint-Oedenrode verdedigd, werden nog door de Raad van Brabant vervolgd wegens het vertellen van leugens in het verzoekschrift aan de Staten-Generaal, maar die zaak liep met een sisser af.⁵³⁵⁰

44.11 Het akkoord om Eerde

Het proces tussen de regenten van Sint-Oedenrode en Veghel over Eerde en Krijtenburg voor de Raad van Brabant sleepte zich tot 1764 voort.⁵³⁵¹ Van incidenten wordt na het akkoord om de sloten geen melding meer gemaakt en in de processtukken komen geen nieuwe argumenten meer voor. Op 30 december 1755 overleed Alida Johanna de Jong, de dochter van Gerard de Jong die gehuwd was met Willem-Jan Gualtherie, in het kraambed. Gijsbert Gualtherie zou het akkoord niet meer beleven; hij overleed op 20 november 1762 in Son.⁵³⁵² In december 1763 gaven de regenten van Sint-Oedenrode aan tot een akkoord te willen komen.⁵³⁵³ Op 26 februari 1764 stuurde advocaat H. L. van Son een brief aan Gerard de Jong. Hij had vernomen dat Gerard de Jong en zijn zoon met vertegenwoordigers van Sint-Oedenrode overlegd hadden dat er slechts een geschil was over één huis en dat het overleg daarop stukgelopen was. Van Son adviseerde kosten te vermijden en hier overheen te stappen.⁵³⁵⁴ Ook de vrouw en kinderen van Gerard de Jong verlangden naar een einde van de zaak. Zijn zoon Gijsbert schreef:

“Waarde Vader,

Uw Edele zelfs bekennde dat het om een enkel huijs niet waardig is die zaak op te houden. Wel dan, volgt de raed van den advocaat, heb je in Uwen ouden dag wel oijt rust? Neen, want die affaire zit U Edele nagt en dag bij en boven dit, niemand kost ze

⁵³⁴⁷ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-54 d.d. 1755 september 5 en 8.

⁵³⁴⁸ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-57 d.d. 1755 oktober 7.

⁵³⁴⁹ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-53.

⁵³⁵⁰ RANB, Archief Raad van Brabant 1591-1795 inv. nr. 447, dossier. nr. 228.

⁵³⁵¹ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-51.

⁵³⁵² Hommers, 'Waltheri of Gualtheri' 39-41.

⁵³⁵³ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-6, fol. 332 d.d. 1764 januari 6.

⁵³⁵⁴ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-57 d.d. 1764 februari 26.

meer dan U Edele. Ik geloove dat moeder en al uwe kinderen na een eijnde dier sake verlangen.

Ik blijve,

U Edele genege zoon Gisbert de Jong.”⁵³⁵⁵

Het enige struikelblok was het huis van Paulus Vervoort in Eerde op de Kuilen. Op 9 februari 1757 had die een schuur toebedeeld gekregen. Van deze schuur had hij in 1761 een woning gemaakt, lang nadat de lijst in 1754 opgemaakt was. Ongeveer dertig tot veertig jaar eerder had op die grond een huis gestaan waarvan de bewoners hun personele lasten te Sint-Oedenrode betaald hadden.⁵³⁵⁶ De regenten van Sint-Oedenrode wilden daarom dat het huis van Vervoort tot de jurisdictie van Sint-Oedenrode zou behoren. Secretaris Gerard de Jong was het daarmee aanvankelijk niet eens. Korte tijd later gaf Gerard de Jong de regenten van Sint-Oedenrode dan toch hun zin. Eén dag voor zijn tachtigste verjaardag, op 12 april 1764, kwamen de gecommiteerden van Veghel en Sint-Oedenrode overeen dat de huizen en landerijen in Eerde volgens de lijst van 12 april 1754 tussen Veghel en Sint-Oedenrode verdeeld zouden worden. Daarnaast zou ook het huis met aanglag van Paulus Vervoort op de Kuilen tot de territoriale jurisdictie van Sint-Oedenrode gaan behoren. Die van Veghel zouden als vanouds de schouw voeren over de gehele hoek Eerde. De huizen en landerijen te Eerde zouden de personele en reële lasten als vanouds blijven betalen.⁵³⁵⁷

44.12 Het geschil om het huis van Adriaan van der Eerde

Eind goed al goed? Nee, het akkoord maakte geen einde aan de conflicten om Eerde en Krijtenburg. Op 22 september 1761 was aan Adriaan van der Eerde een perceel in Eerde toebedeeld. Hij was parochiaan in Veghel. Van der Eerde zette in 1763 op het perceel in Eerde een huis, waarin hij zelf ging wonen en dat hij tevens gedeeltelijk verhuurde. Hij bleef als vanouds in Veghel ter kerke gaan.⁵³⁵⁸ Op 18 mei 1767 schreven de regenten van Sint-Oedenrode aan de regenten van Veghel dat het huis van Adriaan van der Eerde tot de jurisdictie van Sint-Oedenrode behoorde.⁵³⁵⁹ Gerard de Jong stuurde een kopie van de brief aan advocaat Van Son, met de opmerking dat ‘het oorlogstoneel weder sal openen.’⁵³⁶⁰ In 1767 weigerde de Veghelse pastoor Van Roosmalen Adriaan van der Eerde nog langer de sacramenten te bedienen, omdat het nieuwe huis tot de parochie Sint-Oedenrode behoorde.⁵³⁶¹ Op 25 februari 1768 stuurden de

⁵³⁵⁵ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-57 d.d. 1764 maart 1.

⁵³⁵⁶ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-57 d.d. 1764 maart 5.

⁵³⁵⁷ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-54; OAA Sint-Oedenrode inv. nr. 126.3 d.d. 1764 april 12.

⁵³⁵⁸ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-56 d.d. 1767 mei 21.

⁵³⁵⁹ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-56 d.d. 1767 mei 18.

⁵³⁶⁰ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-56 d.d. 1767 mei 21.

⁵³⁶¹ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-56 d.d. 1767 september 15.

regenten van Sint-Oedenrode een brief aan de Raad van Brabant met een verzoek tot bemiddeling.⁵³⁶²

De Jong schreef aan advocaat Van Son dat de regenten van Veghel niet vanwege de geringe inkomsten zo vasthoudend waren. Ze vreesden dat als Van der Eerde in Sint-Oedenrode zijn personele lasten ging betalen, hij tevens het gebruik van de gemeint van Veghel zou verliezen. Adriaan van der Eerde zou daardoor in uiterste armoe gedompeld worden en door de armenkas van Sint-Oedenrode onderhouden moeten worden. De Jong verzocht Van Son om de Staten-Generaal te verzoeken of Van der Eerde zijn personele lasten in Veghel kon blijven betalen.⁵³⁶³ Van Son antwoordde dat hij ervan overtuigd was dat Veghel de zaak zou verliezen, 'als zynde het in regten een uitgemaakte zaak dat de opstal den grond volgt.'⁵³⁶⁴ Desalniettemin wist Van Son voor Veghel succes te boeken. Hij vond een precedent in Stiphout. Bewoners van een huis dat binnen de grenzen van de heerlijkheid Stiphout op Stiphoutse grond stond, betaalden sinds mensenheugenis hun personele dorpslasten te Aarle-Rixtel.⁵³⁶⁵ Wat in Aarle-Rixtel kon, moest ook in Veghel mogelijk zijn. Op 26 juli 1768 besloot een commissie in Den Haag dat het huis en de bewoners tot de territoriale jurisdictie van Sint-Oedenrode bleven horen, maar dat de bewoners hun personele lasten te Veghel zouden betalen.⁵³⁶⁶

In 1784 werd in Eerde nog een ander onderscheid gemaakt. Jan Verwetering woonde in Eerde in een huis dat op Veghels grondgebied stond. Hij bezat echter percelen die sinds 1764 formeel onder Sint-Oedenrode gerekend werden. Hij werd daarom door Sint-Oedenrode belast voor de gemene middelen. De regenten van Veghel schreven op 5 mei 1784 aan de regenten van Sint-Oedenrode dat Verwetering in Sint-Oedenrode alleen maar hoefde te betalen voor het bezaaide akkerland en voor het vee en dat hij het hoofdgeld in Veghel diende te betalen.⁵³⁶⁷

44.12 Het akkoord om Krijtenburg

Door het akkoord van 12 april 1764 behoorden de huizen op Krijtenburg formeel tot de jurisdictie van Veghel en uit alle huizen en percelen op Krijtenburg zouden voortaan in Veghel de lasten betaald moeten worden. De regenten van Sint-Oedenrode weigerden zich hierbij neer te leggen. Op 29 februari 1768 verklaarde Adriaan Corsten, rotmeester van het rot De Biezen en Krijtenburg onder Veghel, dat twee inwoners van Krijtenburg die tot zijn rot behoorden, weigerden op een bepaalde tijd en plaats te verschijnen met als argument: "De regenten van St. Oedenrode hebben 't ons verboden".⁵³⁶⁸ Volgens een memorie van De Jong van 3 maart 1768 betaalden de bewoners van de twee huizen op Krijtenburg na het akkoord nog steeds hun lasten te Sint-Oedenrode. De bewoners van deze twee huizen bleven ook gebruik maken van de

⁵³⁶² SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-56 d.d. 1768 februari 25; inv. nr. II-B-55 d.d. 1768 februari 29.

⁵³⁶³ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-56; inv. nr. II-B-55 d.d. 1768 maart 3.

⁵³⁶⁴ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-56 d.d. 1768 maart 25.

⁵³⁶⁵ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-56 d.d. 1768 juli 29.

⁵³⁶⁶ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-56 d.d. 1768 juli 26.

⁵³⁶⁷ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-7 d.d. 1784 mei 5.

⁵³⁶⁸ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-55 d.d. 1768 februari 29.

diensten van de schepenen van Sint-Oedenrode.⁵³⁶⁹ Gerard de Jong overleed korte tijd later op 29 september 1770 op 86-jarige leeftijd.⁵³⁷⁰

Bij de samenstelling van de maatboeken in 1792 kwam de kwestie Krijtenburg onder de aandacht gebracht van de rentmeester, die op 26 november 1792 de regenten van beide plaatsen voorstelde te overleggen.⁵³⁷¹ Dat overleg leverde aanvankelijk niets op. Beide partijen hielden vol gerechtigd te zijn op Krijtenburg.⁵³⁷² Op 6 augustus 1793 schreef Caspar van Breugel aan de regenten van Sint-Oedenrode dat de corporele vergadering van Veghel het voorstel dat door de rentmeester inzake Krijtenburg was gedaan, aangenomen had.⁵³⁷³ In Sint-Oedenrode ging men niet direct akkoord. Kort daarna moet er toch een akkoord om Krijtenburg gesloten zijn. In de geschillen die de rentmeester oploste door een voorstel aan de Raad van State te doen (welk voorstel op 7 maart 1794 werd goedgekeurd), is van een geschil tussen Veghel en Sint-Oedenrode geen sprake meer.⁵³⁷⁴ In het maatboek van Veghel dat in die tijd samengesteld werd, zijn alle percelen op Krijtenburg opgenomen, ook de percelen die eerder in het verpondingsboek van Sint-Oedenrode geschreven stonden.⁵³⁷⁵

44.14 De vaststelling van de gemeentegrens in 1827

Op 27 mei 1827 werd de gemeentegrens tussen Veghel en Sint-Oedenrode vastgesteld door Jan van Homberg, burgemeester van Sint-Oedenrode, geassisteerd door assessor Arnoldus Kock en door Arnoldus van Roy, burgemeester van Veghel, geassisteerd door assessor Lambertus van den Bosch en twee leden van de gemeenteraad van Veghel.⁵³⁷⁶ Ter hoogte van Krijtenburg werd de grens van de gemeint als gemeentegrens aangewezen, zodat heel Krijtenburg tot Veghel behoorde. Ter hoogte van Eerde raakte men de grens bijster. Ook hulp van enkele inwoners van Eerde, bracht weinig soelaas. Het relaas van de burgemeesters schrijft dat 'de onregelmatigheid der van aloud gesustineerde scheiding [het] onmogelyk maakte dezelve op alle parcelen te kennen of voor aannemelyk te beschouwen en weshalve wy burgemeesteren, assessoren en leden van den raad in het hoofd dezer genoemd in der minne zyn overeengekomen, om andermaal aan het gemelden aaneenraking van de gemeenten St. Oedenrode, Veghel en

⁵³⁶⁹ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-55 d.d. 1768 maart 3; inv. nr. II-B-56 d.d. 1768 juli 29.

⁵³⁷⁰ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-E-11, fol. 3v: tekst geschreven door Petrus de Jong in het verpondingsregister voor de periode 1769-1777: 'op den 29 september 1770 is voors(creve) Gerardt de Jong synde ook heere der heerlijkheijt Beek en Donk en erffsecretaris van Erp, out synde 86 jaeren en 6 maende, van ouderdom na eene siekte van 7 weke overleden, hebbende de secretarye alhier tzedert 1719 waergenomen met veel lof en int koor van de groote kerk in de tombe den 2 october daer aen begraeven'.

⁵³⁷¹ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-54, brief van rentmeester W.G.J. van Rhenen aan regenten van Veghel d.d. 1792 november 26.

⁵³⁷² SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-B-55 d.d. 1792 december 5; inv. nr. II-B-55 d.d. 1793 januari 21; OAA Sint-Oedenrode inv. nr. 134 d.d. 1793 februari 4; inv. nr. 132 d.d. 1793 juli 8; OAA Veghel inv. nr. II-B-8, fol. 138 d.d. 1793 juli 18.

⁵³⁷³ SABNO, Rayon Veghel, OAA Sint-Oedenrode inv. nr. 134 d.d. 1793 augustus 6.

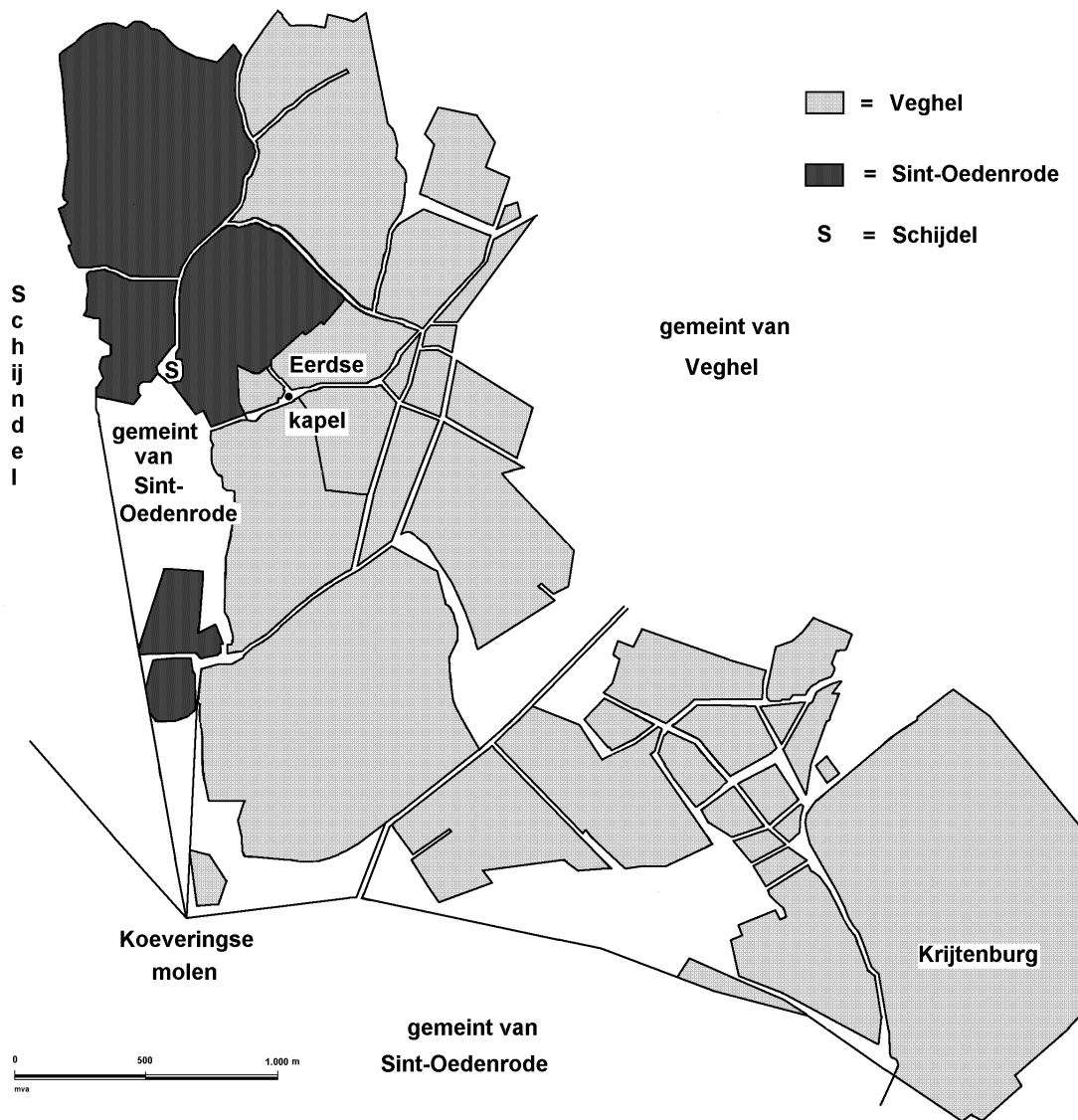
⁵³⁷⁴ RANB, Archief van de Leen- en Tolkamer inv. nr. 78; zie ook par. 43.6.7.

⁵³⁷⁵ SABNO, Rayon Veghel, OAA Veghel inv. nr. II-E-16.

⁵³⁷⁶ SABNO, Rayon Veghel, NAA Veghel inv. nr. 499 d.d. 1827 mei 27; Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Sint-Oedenrode.

Schyndel te beginnen, de oude grondscheiding te volgen, in zooverre dezelve te volgen was en voorts de onbekende of onregelmatige gedeelten naar best denken te wyzigen en daar van omschryving te doen als volgt', waarna een geheel nieuwe verdeling van Eerde gemaakt werd. Van protesten blijkt niets.⁵³⁷⁷

Afb. 44.6. De verdeling van Eerde tussen Sint-Oedenrode, Veghel en Schijndel na de vaststelling van de gemeentegrenzen in 1827.

⁵³⁷⁷ In 1864 ontstond er nog een geschil tussen de gemeenten Sint-Oedenrode en Veghel, omdat de gemeente Sint-Oedenrode grond verkocht had van het 'Krijtenburgsch Heike', dat deel uitmaakte van de gemeint van Veghel: SABNO, Rayon Veghel, NAA Sint-Oedenrode inv. nr. 2290; Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Sint-Oedenrode: per 1 januari 1967 werd het deel van Eerde dat vanaf 1827 tot de gemeente Sint-Oedenrode behoorde, bij de gemeente Veghel gevoegd.

44.15 Conclusies: het geschil om de dorpsgrens te Eerde

Het geschil om Eerde verschaft enkele nieuwe inzichten. De rechterlijke en bestuurlijke ressorten van Sint-Oedenrode en Veghel kwamen minstens vanaf de veertiende eeuw overeen met de ressorten van de kerkelijke parochies van die plaatsen. De grens van de gemeint van Veghel te Eerde werd min of meer gevormd door een natuurlijke grens, een rij zandige heuvels aan de kant van Sint-Oedenrode en geheel Eerde lag binnen de grens van de Veghelse gemeint. Een aantal inwoners van Eerde behoorde echter tot de parochie en het bestuurlijke ressort van Sint-Oedenrode. Uit de bronnen blijkt dat de inwoners van Eerde soms zelf bepaalden tot welk ressort zij wensten te behoren. Eén persoon was in 1673 gebruik gaan maken van de schepensbank van Sint-Oedenrode en daar belasting gaan betalen om een boete te voorkomen. Vanwege die belastingen waren ook dorpsbelangen in het spel. Toen enkele inwoners van Eerde in de eerste decennia van de zeventiende eeuw hun huis afbraken en weer opbouwden op het perceel dat zij van de gemeint van Veghel gekocht hadden, met het doel de hogere belastingen te Sint-Oedenrode te ontlopen, konden de regenten van Sint-Oedenrode daar niets tegen ondernemen.

In het geschil om Eerde, dat begon als een geschil tussen de twee secretarissen, maar waarin beide dorpen betrokken raakten, stonden twee principes tegenover elkaar: het standpunt dat de territoriale jurisdictie van een dorp afgeleid was van het gebied van de gemeint, tegenover het standpunt dat de jurisdictie van het dorp afgeleid was van de vraag in welke plaats men de belastingen betaalde. Deze standpunten waren niet met een formele redenering te verenigen. Het was als het vergelijken van appels met peren. De Raad van Brabant en verscheidene advocaten konden uiteindelijk niet veel meer doen dan pogen beide plaatsen tot een compromis te bewegen. Sint-Oedenrode beweerde nooit dat er tussen Sint-Oedenrode en Veghel een lineaire grens voor de rechterlijke ressorten bestond. Veghel beweerde dat de grenzen van de gemeint als zodanig beschouwd mochten worden. Uit de stukken blijkt dat de secretarissen persoonlijk een grote rol speelden in het geschil. Veghel en Sint-Oedenrode konden in 1764 pas een akkoord sluiten nadat ook secretaris Gerard de Jong 'om' was. Door de grote invloed van de secretarissen speelden zaken als persoonlijke karakters en privé-belangen een rol in het tot stand komen van deze dorpsgrens.⁵³⁷⁸

⁵³⁷⁸ De – in incidentele gevallen – grote invloed van personen op de grenzen van het dorp was niet beperkt tot het Ancien Régime. In 1938 werd bijvoorbeeld een gedeelte van de gemeente Haaren bij de gemeente Oisterwijk gevoegd door grote persoonlijke inspanning van de burgemeester van Oisterwijk, die ageerde tegen het lakse optreden van de gemeente Haaren tegen enkele huizen van lichte zeden in het betreffende gebied; zie bijlage 28.

45 DE GEMEENTEGRENZEN

In Frankrijk werd na de revolutie van 1789 de jaarlijkse zuiver belastbare opbrengst gebruikt als grondslag voor de grondbelastingen. Om deze nauwkeurig te kunnen berekenen werd per Keizerlijk Decreet op 27 januari 1808 in Frankrijk besloten tot het opzetten van een perceelsgewijs kadaster. In 1807 werd in het koninkrijk Holland een begin gemaakt met de opmeting en schatting van alle eigendommen. Dit Hollandse Kadaster stierf een vroegtijdige dood door de inlijving van Nederland bij Frankrijk in 1810. Vaststelling van gemeentegrenzen bleef achterwege. In 1811 werd de Franse wetgeving voor de grondbelasting in Nederland ingevoerd. Daarmee kwam ook een einde aan het schuurrecht. De grondbelasting diende voortaan betaald te worden in de plaats waar de percelen gelegen waren.⁵³⁷⁹ Er werd een begin gemaakt met de invoering van het kadaster volgens de Franse voorschriften en het eenduidig vaststellen van de kadastrale grenzen.⁵³⁸⁰

Tijdens het Ancien Régime waren niet alle algemeen bestuurlijke ressorten geheel met lineaire grenzen omsloten. Op veel plaatsen bestond wel een 'dorpsgrens', bijvoorbeeld de grens van de gemeint of heerlijkheid, maar lagen over die grens nog enclaves in een ander algemeen bestuurlijk ressort waar men belasting inde. Wel was al vanaf de Middeleeuwen duidelijk welke gezinnen en huizen tot welk algemeen bestuurlijk ressort behoorden. Ook tijdens de Bataafs-Franse tijd was dat noodzakelijk, bijvoorbeeld voor de verkiezingen. Voor dat doel werden in 1795-1796 en in 1807-1808 in elke algemeen bestuurlijk ressort volkstellingen gehouden.⁵³⁸¹ Met het vaststellen van de kadastrale grenzen werden de fiscale enclaves opgeheven. Vanaf het vaststellen van deze grenzen woonden over het algemeen alle inwoners van een gemeente binnen de kadastrale grenzen van die gemeente. De grenzen die aanvankelijk voor de belastingen ingevoerd werden, werden tevens de grenzen van de gemeenten. Dit was de voortzetting en afronding van een proces dat al in de zeventiende eeuw begonnen was. Naast fiscale grenzen werden tijdens het Ancien Régime ook andere grenzen vastgesteld die tevens functioneerden als grenzen van de algemeen bestuurlijke ressorten. De identificatie van fiscale en andere grenzen met dorps- en gemeentegrenzen lijkt een vanzelfsprekende zaak geweest te zijn die geen formele bekrachtiging, ordonnantie of wet behoefde. De gemeentewet van 1851 refereert aan de relatie tussen het gemeentelijk ressort en gemeentegrenzen slechts zijdelings in de definitie van wat in die wet onder een ingezetene van een gemeente verstaan wordt: 'onder ingezetenen worden in deze wet verstaan zij, die hun werkelijke woonplaats in de gemeente hebben. Zij, die in het bevolkingsregister ener gemeente opgenomen zijn, worden voor de toepassing van deze wet, behoudens bewijs van het tegendeel, geacht werkelijke woonplaats te hebben in die gemeente'.⁵³⁸² In deze studie worden de grenzen die ten behoeve van het kadaster ingevoerd werden 'gemeentegrenzen' genoemd.

⁵³⁷⁹ Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Tongelre: d.d. 1826 mei 23: in 1811 is het principe van het schuurrecht verlaten, en moest de belasting voortaan betaald worden daar waar de panden gelegen waren.

⁵³⁸⁰ Sanders, *Van meters en schatters*, 1-2; Van der Top, *Samenvoeging van gemeenten*, 17.

⁵³⁸¹ Van Zanden, 'De volkstelling 1807/08'; idem, 'De 'Registres Civiques' 1811 (1812, 1813)'; Mertens, 'De Franse volkstelling', 167-169; Melssen, *Overzicht van bevolkingsregisters*, passim.

⁵³⁸² De Brouwer-Koeijers, *Gemeentewet*, 34, art. 4.

45.1 De vaststelling van de gemeentegrenzen

De meeste gemeentegrenzen zijn tussen 1811 en 1828 vastgesteld. De 91 gemeenten die in die periode (gedeeltelijk) tot het studiegebied behoorden, hadden in totaal 309 verschillende grenzen. Van 290 grenzen is de informatie over de vaststelling bestudeerd.⁵³⁸³ Een belangrijke leidraad van overheidswege bij het bepalen van de gemeentegrenzen was het opheffen van enclaves. Het Koninklijk Besluit van 24 mei 1816 schreef voor dat bij voorkeur gebruik gemaakt diende te worden van natuurlijke grenzen.⁵³⁸⁴ Volgens een Koninklijk Besluit gepubliceerd op 23 augustus 1821 diende, als een enclave aan een gemeente toegevoegd werd, in ruil daarvoor andere grond afgestaan te worden.⁵³⁸⁵

In de periode 1811-1813 werden de grenzen per gemeente vastgesteld door de prefect van het departement met de controleur van de directe belastingen, vergezeld van de plaatselijke *maire*, *adjoint-maire* en enkele *indicateurs*.⁵³⁸⁶ Na het vertrek van de Fransen werden de grenzen per gemeente vastgesteld door de landmeter eerste klasse met de controleur van de directe belastingen, vergezeld van de plaatselijke burgemeester, vice-burgemeester en enkele aanwijzers.⁵³⁸⁷ De vastgestelde gemeentegrenzen werden vervolgens formeel goedgekeurd door een besluit van Gedeputeerde Staten. Als er verschil van mening bestond over een of meer grenzen, probeerde de prefect – na 1813 de beëdigde landmeter in overheidsdienst – te bemiddelen. De prefect van het Departement de Monden van de Rijn bemiddelde bijvoorbeeld in 1812 in een geschil over de grens tussen de gemeenten Beek en Donk en Aarle-Rixtel.⁵³⁸⁸ In 1828 had de landmeter succes bij een bemiddeling in het grensgeschil tussen de gemeenten Diessen en Hilvarenbeek.⁵³⁸⁹ Indien er geen overeenstemming werd bereikt, werd de grens per Koninklijk Besluit vastgesteld. Soms was men het eens, maar moest de definitieve vaststelling wachten omdat de loop van de grens beïnvloed werd door een geschil over een andere grens.⁵³⁹⁰ Bij het vaststellen van de grenzen per gemeente waren de belangen van naburige gemeenten in het geding, wat soms tot problemen leidde.⁵³⁹¹ Hoewel de grenzen van de gemeente Tilburg in 1813 vastgesteld waren, maakte

⁵³⁸³ Zie bijlage 23.

⁵³⁸⁴ Van der Heijden en Sanders, *Noord-Brabant*, 38; Staatsblad 308, Koninklijk Besluit d.d. 1816 mei 24.

⁵³⁸⁵ Oppenheim, *Het Nederlandsch gemeenterecht* I, 25; Staatsblad 1821, nr. 50, artikel 2: het KB was al op 5 februari 1818 genomen (nr. 60).

⁵³⁸⁶ Kadasterkantoor Eindhoven, dossiers Erp, Gemert en Lieshout d.d. 1811-1813.

⁵³⁸⁷ Kadasterkantoor Eindhoven, dossiers Bakel en Beek en Donk d.d. 1818; kadasterkantoor Breda, dossier Drunen d.d. 1818.

⁵³⁸⁸ RANB, Archief Provinciaal Bestuur 1814-1920 inv. nr. 12663, dossier Beek en Donk, brief van de commissaris van het arrondissement Eindhoven aan de gouverneur d.d. 1814 juli 18.

⁵³⁸⁹ Kadasterkantoor Eindhoven, dossiers Diessen en Hilvarenbeek.

⁵³⁹⁰ Kadasterkantoor Breda, dossiers Tilburg, Goirle en Hilvarenbeek (grenzen tussen Hilvarenbeek en beide andere plaatsen); kadasterkantoor Eindhoven, dossier Heeze, Leende en Maarheeze (grens tussen Heeze en Leende met Maarheeze); dossiers Vught, Boxtel en Sint-Michielsgestel (grens tussen Vught en Boxtel).

⁵³⁹¹ Kadasterkantoor Breda, dossier Tilburg: in 1813 protesteerden de inwoners van Berkel, Enschat en Heukelom bij de vaststelling van de grenzen van Tilburg; kadasterkantoor Eindhoven, dossier Bakel en dossier Deurne en Liessel: in 1818 protesteerden die van Deurne en Liessel bij het vaststellen van de grenzen van de gemeente Bakel.

Tilburg alsnog bezwaar bij de vaststelling van de grens met Dongen in 1826, vanwege het verlies van enkele boerderijen en de inkomsten daaruit.⁵³⁹² In 1826 probeerde de burgemeester van Hooge- en Lage Mierde en Hulsel de grens met Arendonk, die in 1820 door de burgemeester van Arendonk vastgesteld werd, te wijzigen in een rechte lijn. Die van Arendonk hielden echter vast aan de eerder vastgestelde grens.⁵³⁹³ Een geschil dat ontstond tussen de gemeenten Bakel en Deurne met Liessel na de vaststelling van de grenzen van Bakel in 1818, was in 1820 bij Koninklijk Besluit opgelost. Desalniettemin werd de zaak opnieuw ter sprake gebracht toen Deurne in 1826 zijn grenzen ging vaststellen.⁵³⁹⁴ Op deze wijze werden tussen 1811 en 1825 de grenzen vastgesteld van de gemeenten behorende tot het kanton Gemert,⁵³⁹⁵ het kanton Tilburg,⁵³⁹⁶ het kanton Waalwijk,⁵³⁹⁷ het kanton Boxtel,⁵³⁹⁸ het kanton Heusden (waaronder de gemeente Drongelen)⁵³⁹⁹ en van de gemeente 's-Hertogenbosch.⁵⁴⁰⁰ De vaststelling van gemeentegrenzen was een traag proces. In 1825 was nog slechts van ongeveer een vijfde deel van de gemeenten die tot het gebied van de voormalige Meierij van 's-Hertogenbosch behoorden de grenzen vastgesteld.

Ten gevolge van de wet van 8 maart 1825 werd het proces versneld. Deze wet bepaalde dat wanneer een hypotheek werd gevestigd, de daarvoor verbonden goederen geregistreerd zouden moeten worden via hun kadastrale gegevens. Om de gigantische klus van het opzetten van een kadaster snel te klaren waren op korte termijn een nieuwe organisatie, eenduidige richtlijnen en bovenal veel personeel nodig. Vóór 1 januari 1826 viel het kadaster onder de Directie van de Directe Belastingen, In- en Uitgaande Rechten en Accijnzen. In 1826 werd een Hoofdbestuur van de Registratie, het Kadaster en de Loterijen gevormd. In iedere provincie werd een inspecteur van het kadaster gestationeerd, die onder onmiddellijk toezicht stond van de Gouverneur van de provincie. De inspecteur werd terzijde gestaan door een ingenieur-verificateur. Onder hen werkten landmeters, controleurs en schatters. De procedure voor het vaststellen van de gemeentegrenzen werd gewijzigd. Vanaf 1826 liepen de burgemeesters van naburige dorpen, vaak geassisteerd door de plaatselijke assessoren en eventueel enkele raadsleden, samen hun gemeenschappelijke grens na en stelde deze in overleg vast. In 1828 waren de meeste gemeentegrenzen vastgesteld.⁵⁴⁰¹ Vanwege geschillen volgde nog een aantal

⁵³⁹² Kadasterkantoor Breda, dossier Tilburg.

⁵³⁹³ Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Hooge- en Lage Mierde en Hulsel.

⁵³⁹⁴ Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Bakel en dossier Deurne en Liessel.

⁵³⁹⁵ Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Erp (1811-1812); Lieshout (1911-1812); Beek en Donk (1812 en opnieuw in 1818); Bakel (1818).

⁵³⁹⁶ Kadasterkantoor Breda, dossier Tilburg (1812-1813); dossier Goirle (1812-1813).

⁵³⁹⁷ Kadasterkantoor Breda, dossier Waalwijk (1818-1819); Drunen (1818-1819); Nieuwkuijk (1818-1819).

⁵³⁹⁸ Kadasterkantoor Eindhoven, dossiers Boxtel, Liempde, Vught, Esch, Sint-Michielsgestel, Cromvoirt, Den Dungen en Berlicum en Middelrode, allemaal in 1821.

⁵³⁹⁹ Kadasterkantoor Breda, dossier Drongelen c.s..

⁵⁴⁰⁰ Kadasterkantoor Eindhoven, dossier 's-Hertogenbosch.

⁵⁴⁰¹ Kadasterkantoor Eindhoven, dossiers Aalst en Valkenswaard: de vaststelling van de grens tussen Aalst en Valkenswaard op 25 januari 1828 is de laatste gemeentegrens in het studiegebied die zonder geschil vastgesteld werd.

grensbepalingen in de periode 1828-1864.⁵⁴⁰² De metingen voor het kadaster werden in 1830 afgerond. Het jaar erop kwamen de schattingen gereed. Zo kon bij wet van 2 januari 1832 bepaald worden dat met ingang van 1 oktober 1832 het kadaster zou worden ingevoerd.⁵⁴⁰³

45.2 De voorgangers van de gemeentegrenzen

Zelden wordt in de omschrijvingen van gemeentegrenzen aangegeven waarop men de grenzen baseerde. Wel wordt in veel gevallen gesproken over 'de vanouds bestaande limieten' en vaak worden bestaande palen, keien, kuilen of op regelmatige afstand 'opgeworpen aardhopen' vermeld, wat ook op bestaande grenzen wijst. Uit enkele omschrijvingen blijkt expliciet dat men uitging van de grenzen van de gemeint. De burgemeester van Mierlo schreef op 25 april 1826 een brief aan de gouverneur van Noord-Brabant waarin hij het over het 'territoire dezer gemeente' heeft in verband met de gebruiksrechten op de gemeint.⁵⁴⁰⁴ Ook elders blijkt uit de stukken dat men de gemeentegrens op de grens van de gemeint baseerde.⁵⁴⁰⁵ Als gemeentegrenzen van Luyksgestel werden de grenzen aangehouden van de gemene gronden waarbinnen de inwoners van Luyksgestel vanaf 1477 naast de inwoners van Bergeijk formeel medegerechtigd waren.⁵⁴⁰⁶ Veel gemeentegrenzen volgden dus ongetwijfeld grotendeels de oude grenzen van de gemeintes. Als een gemeentegrens aan een zijde de gebruiksrechten in een gemeint afgrensde, deed de grens dat aan de andere kant ook. De inwoners van een bepaalde nederzetting hadden of claimden immers gebruiksrechten tot aan de plaats waar een andere gemeenschap dat deed.⁵⁴⁰⁷ Het is wel mogelijk dat de grens aan één of beide zijden tegelijkertijd meer zaken begrensde, bijvoorbeeld de heerlijkheid of het recht grondbelasting te innen. In heerlijkheden als Asten en Moergestel, waar de grenzen van de gemene gronden tevens de grenzen van de heerlijkheid vormden, kan men de genoemde grenzen zowel grenzen van de gemeint als grenzen van de heerlijkheid noemen. Elders kwamen de grenzen van de

⁵⁴⁰² De laatste grens die na een langdurig geschil vastgesteld werd, was die tussen Sint-Oedenrode en Schijndel d.d. 1864 december 20; zie: Van der Heijden en Sanders, *Noord-Brabant*, 186.

⁵⁴⁰³ Sanders, *Van meters en schatters*, 4.

⁵⁴⁰⁴ Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Mierlo.

⁵⁴⁰⁵ Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Soerendonk en Sterksel: bij het vaststellen van de gemeentegrens tussen Soerendonk en Budel op 25 mei 1827 verzette de burgemeester van Budel zich tegen het voorstel van Soerendonk, omdat 'de ingezetenen van Budel het gebruik verre over de linie die van Soerendonk word opgegeven, sedert onheuglyke tyden' hadden; kadasterkantoor Eindhoven, dossier Bladel & Netersel; dossier Oost-, West- en Middelbeers, brief van de burgemeester van Bladel & Netersel van 1826 april 18: De inwoners van Bladel en Netersel hadden in 1826 problemen met de grens met Oost-, West- en Middelbeers, omdat ze niet van plan waren een stuk gemeint af te staan, waarvan ze sinds 1620 het gebruik hadden; Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Deurne en Liessel: in het geschil tussen Deurne en Liessel enerzijds en Bakel anderzijds ondersteunde de burgemeester van Deurne en Liessel zijn pleidooi met een bevestiging van de uitgiftebrief van de gemeint van Deurne uit 1465; kadasterkantoor Eindhoven, dossier Hooge- en Lage Mierde en Hulsel: Arendonk hield in een geschil over de grens met Hooge- en Lage Mierde en Hulsel vast aan de grenzen van zijn gemeint.

⁵⁴⁰⁶ Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Bergeijk en dossier Luyksgestel.

⁵⁴⁰⁷ De laatste delen (verondersteld) 'niemandsland' van de gemene gronden waren in de Meierij in de periode 1462-1468 uitgegeven.

gemene gronden en de heerlijkheid niet overeen.⁵⁴⁰⁸ In het noorden van Mierlo werd de grens van de Groene Gemeint als gemeentegrens aangehouden en niet de grens van de heerlijkheid. In Boxtel en Vught gaf men aan de heerlijkheidsgrenzen de voorkeur.⁵⁴⁰⁹ Bij de vaststelling van de gemeentegrenzen in de Meierij in de jaren 1811-1828 is er één keer expliciet op gewezen dat de burgemeesters de eerder vastgestelde fiscale grens als leidraad namen, namelijk bij de bepaling van de gemeentegrens tussen Sint-Oedenrode en Son en Breugel op 7 april 1826.⁵⁴¹⁰ In ongeveer 10 % van de gevallen werd overgegaan tot het aannemen van een geheel nieuwe grens, omdat er geen lineaire grens van gemeint, heerlijkheid, belastingen of anderszins als leidraad genomen kon worden. Deze grenzen ontbreken ook op de kaart van Verhees uit 1794, hoewel de meeste plaatsen ook in 1794 al algemeen bestuurlijke ressorten waren. In tabel 45.1 is een groot deel van de gemeenten opgenomen waarvoor nieuwe grenzen werden vastgesteld.⁵⁴¹¹

Tabel 45.1 Lijst van gemeenten waarvoor geheel nieuwe gemeentegrenzen werden vastgesteld, 1811-1828.

Nieuwe grenzen vastgesteld tussen gemeente 1 en gemeente 2

Gemeente 1	Gemeente 2
Aarle-Rixtel	Beek en Donk
Alphen en Riel ⁵⁴¹²	Tilburg
Bergeijk	Borkel en Schaft
Bergeijk	Riethoven
Bergeijk	Westerhoven
Best	Oirschot
Borkel en Schaft	Westerhoven
Cromvoirt	Vught
Duizel en Steensel	Vessem, Wintelre en Knegsel
Den Dungen	's-Hertogenbosch
Eersel	Duizel en Steensel

⁵⁴⁰⁸ Zie par. 40.4.2.

⁵⁴⁰⁹ Zie par. 40.3.

⁵⁴¹⁰ Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Sint-Oedenrode d.d. 1826 april 7: tot leidraad genomen hebbende de resolutie van de Raad van State van 7 maart 1794.

⁵⁴¹¹ Zie voor de nieuwe grens tussen Tilburg en Alphen en Riel: kadasterkantoor Breda, dossier Tilburg en dossier Alphen en Riel; zie voor andere alle vaststellingen van nieuwe gemeentegrenzen: kadasterkantoor Eindhoven, dossiers van de betreffende plaatsen.

⁵⁴¹² Ter hoogte van Riel.

Eersel	Hoogeloon, Casteren en Hapert
Eersel	Riethoven
Eersel	Vessem, Wintelre en Knegsel
Eersel	Veldhoven en Meerveldhoven
Gestel en Blaarthem	Zeelst
Heeze	Leende
Oerle	Veldhoven en Meerveldhoven
Oerle	Vessem, Wintelre en Knegsel
Oost- West en Middelbeers	Vessem, Wintelre en Knegsel
Valkenswaard	Waalre
Veldhoven en Meerveldhoven	Duizel en Steensel
Veldhoven en Meerveldhoven	Vessem, Wintelre en Knegsel
Veldhoven en Meerveldhoven	Zeelst

In enkele gevallen ging men wel uit van oudere grenzen, maar werd een dusdanig grondige wijziging voorgesteld, dat men van een nieuwe grens mag spreken. Dat was het geval met de grens tussen Veghel en Sint-Oedenrode voor het traject door Eerde, de noordgrens van Drunen bij Hulten en de grenzen bij Hagoort.⁵⁴¹³ Bij het vaststellen van nieuwe grenzen werd meestal bepaald dat de nieuwe grens het gemeenschappelijke gebruik van de heide niet zou aantasten. Veel gemeintes die zich over twee of meer gemeenten uitstrekten, werden pas later in de negentiende of in de twintigste eeuw tussen de betreffende gemeenten verdeeld.⁵⁴¹⁴ In enkele plaatsen ging men bij het invoeren van de gemeentegrenzen echter over tot het verdelen van de gemeint, bijvoorbeeld bij de vaststelling van de grens tussen de gemeente Oost-, West- en Middelbeers en de gemeente Vessem, Wintelre en Knegsel en ook bij de vaststelling van de grenzen tussen de gemeenten Beek en Donk en Aarle Rixtel.⁵⁴¹⁵

45.3 De argumenten in de geschillen

Voor deze studie werden nagenoeg alle geschillen onderzocht die ontstonden vanwege de vaststelling van de gemeentegrenzen. In deze geschillen werd een aantal verschillende argumenten naar voren gebracht. In tabel 45.2 zijn de argumenten gerubriceerd en gesorteerd op frequentie. In de laatste kolom is aangegeven of gewezen werd op een al eerder bestaande lineaire grens.

⁵⁴¹³ Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Sint-Oedenrode; kadasterkantoor Breda, dossier Drunen en dossier Gansoijen.

⁵⁴¹⁴ Zie par. 10.2.5.2.

⁵⁴¹⁵ Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Oost-, West-, en Middelbeers; dossier Vessem, Wintelre en Knegsel en dossier Beek en Donk.

Tabel 45.2 Frequentie van argumenten in de geschillen bij de vaststelling van de gemeentegrenzen vanaf 1811.

	Frequentie	Oudere grens
We hadden gebruiksrechten in de gemeint tot aan die grens. ⁵⁴¹⁶	30 x	Ja
Uit de betwiste goederen werd hier belasting betaald. ⁵⁴¹⁷	19 x	Enkele
De grens wordt zo regelmatig.	12 x	-
We hebben tot daar de wegen en waterlopen geschouwd, of we hebben tot daar de wegen, waterlopen en/of bruggen onderhouden.	12 x	⁵⁴¹⁸
Er was een eerder akkoord.	7 x	Ja
Het ressort van de parochie (ligging van tienden, de zielzorg), geestelijke renten en armentafel.	6 x	-
De jurisdictie van de rechtbank.	4 x	-
Jachtpalen en heerlijkheidsgrenzen.	3 x	Ja
We genoten de opbrengst van verkochte percelen aan deze zijde van de voorgestelde grens.	3 x	Ja
We willen fraude van stedelijke belastingen voorkomen.	2 x	-
De ligging van cijnsgoed.	2 x	-

⁵⁴¹⁶ Voor de geschillen zie Kadasterkantoor Breda en Eindhoven, dossiers van de betreffende plaatsen: het argument betreffende de grenzen van gemeintes werd gebruikt door Arendonk in het geschil met Hooge- en Lage Mierde en Hulsel, door Boxtel in het geschil met Vught en door beide partijen in de geschillen tussen Bakel en Deurne, Bakel en Gemert, Besoijen en Drongelen c.s., Bladel c.s. en de Beerzen, Budel en Bocholt, Budel en Maarheeze, Budel en Soerendonk c.s., Deurne c.s. en Vlierden, Geldrop en Mierlo, Goirle en Hilvarenbeek, Tilburg en Hilvarenbeek, Oirschot en Oisterwijk, de Beerzen met Vessem c.s. en Veldhoven c.s. en Zeelst.

⁵⁴¹⁷ Kadasterkantoor Breda en Eindhoven, dossiers van de betreffende plaatsen: het argument van de belastingen werd naar voren gebracht in de geschillen tussen: Aarle-Rixtel en Beek en Donk (om drie huizen en 130 morgen grond), Bakel en Aarle-Rixtel (Scheepstal), Berkel c.s. en Tilburg (het huis de Ridderhof), Boxtel en Vught (grond), Diessen en Hilvarenbeek (huis Groenendaal), Dongen en Tilburg (8 huizen en grond), Drunen en Oud-Heusden (Oud Hulten), Den Dungen en 's-Hertogenbosch (grond), door Leende in het geschil met Heeze (grond) en door Tongelre en Woensel c.s. (vol- en oliemolen).

⁵⁴¹⁸ Geen grenslijn, wel een grenspunt.

De uitslag van de geschillen is meestal bekend uit een Koninklijk Besluit of volgt uit de vastgestelde kadastrale grenzen. Hoe de afweging tot stand kwam, is zelden duidelijk. Ondanks de veelheid van argumenten die vaak over en weer gebruikt werden, zijn uit de processen enkele conclusies te trekken. Het vaakst (dertig maal) werd erop gewezen dat men de grens van de gebruiksrechten in de gemeint als gemeentegrens wenste. Desondanks had dit argument voor de overheid weinig gewicht. Die had immers de mogelijkheid opengelaten om de gemeentegrenzen vast te stellen en daarbij te besluiten het gemeenschappelijke gebruik van de gemeint in stand te houden. Toen in 1826 de vaststelling van de grens tussen Zeelst en Veldhoven met Meerveldhoven problematisch was, omdat men het niet eens werd over de verdeling van het Veldhovens Broek, werd besloten het broek onverdeeld te laten, waarna de gemeentegrens geen problemen meer gaf.⁵⁴¹⁹ Een geschil om de grens tussen de gemeenten Vlierden en Deurne met Liessel werd opgelost door Vlierden het genot van een betwist perceel hakhout te gunnen.⁵⁴²⁰ Op veel plaatsen bleven gemeintes voorlopig onverdeeld.⁵⁴²¹ Ondanks het standpunt van de overheid waren voor een aantal betrokken gemeenten de gemeentegrenzen onlosmakelijk verbonden met de gebruiksrechten in de gemene gronden. Bij het geschil om de gemeentegrens tussen Aarle-Rixtel en Beek en Donk werd door de prefect voorgesteld de gemeint onverdeeld te laten, maar daar wilden de betrokken partijen niets van weten.⁵⁴²² Ook bij de geschillen om de gemeentegrens tussen Geldrop en Mierlo en tussen de Beerzen en Vessem c.s. ging het vooral om het gebruik van gemene gronden.⁵⁴²³ Maarheeze was medegerechtigd in een deel van de gemeint van Budel en wenste dat ook terug te zien in het verloop van de gemeentegrens.⁵⁴²⁴

Het argument dat na de gemeint met negentien keer het vaakst genoemd werd, waren de inkomsten uit bepaalde goederen vanwege de grondbelastingen. Zo was bijvoorbeeld de molen van Woensel een dubbele molen: de molenaarswoning en de graanmolen lagen aan de Woenselse zijde van de Dommel, de volmolen aan de kant van Tongelre. Een perceel gelegen tussen de overlaat en de Dommel aan de zijde van Tongelre behoorde volgens de burgemeester van Tongelre tot zijn gemeente. Toen Woensel kon aantonen dat dit perceel vóór 1811 voor de grondbelasting door Woensel aangeslagen was geweest, was de burgemeester van Tongelre bereid zijn aanspraken op te geven. Ten onrechte vond de districtscommissaris, omdat in 1811 het schuurrecht afgeschaft was en de Dommel een meer regelmatige grens vormde.⁵⁴²⁵

Het argument dat een bepaalde grens natuurlijker of regelmatiger was, werd in de geschillen door twaalf gemeenten aangevoerd. Dat gebeurde steeds slechts door één van de

⁵⁴¹⁹ Zie par. 10.2.5.2.

⁵⁴²⁰ Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Deurne en Liessel; dossier Vlierden.

⁵⁴²¹ Zie par. 10.2.5.2.

⁵⁴²² Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Aarle-Rixtel; dossier Beek en Donk.

⁵⁴²³ Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Mierlo; dossier Geldrop; dossier Oost-, West- en Middelbeers; dossier Vessem, Wintelre en Kneegsel.

⁵⁴²⁴ Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Maarheeze c.s.

⁵⁴²⁵ Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Tongelre.

beide partijen. Het argument zal in de meeste gevallen opportunistisch geweest zijn; de werkelijke redenen waren wellicht meestal economisch of financieel van aard.⁵⁴²⁶ In enkele geschillen werd het argument van een regelmatigere grens door de landmeter naar voren gebracht.⁵⁴²⁷ Een huis kon een prima grenspunt zijn om gebruiksrechten in woeste gronden af te bakenen. Voor de gemeentegrenzen werd dit echter bezwaarlijk geacht en steeds werd de grens aangepast, zodat het gehele huis hierna in één van de betreffende gemeenten stond.⁵⁴²⁸ Het voorschrift van de overheid om enclaves op te ruimen was in veel gevallen doorslaggevend. Bakels argument dat het inkomen van belastingen zou verliezen verloor het van het argument van Aarle-Rixtel dat de door de laatste plaats voorgestelde grens een enclave uit de weg ruimde.⁵⁴²⁹ Ook de geschillen tussen Tilburg en Berkel c.s. en tussen Boxtel en Vught werden zodanig opgelost dat enclaves verdwenen.⁵⁴³⁰ Het argument dat een grens regelmatigere werd zonder dat er een enclave opgeruimd werd, woog minder zwaar. De gemeente Deurne en Liessel gebruikte zo'n argument tegen Bakel⁵⁴³¹ en Besoijen deed dat tegen de gemeente Drongelen c.s. Beide eisende partijen verloren het geschil.⁵⁴³²

Een ander vaak terugkerend argument was de schouw over wegen en waterlopen (acht keer) en het onderhoud van wegen, waterlopen en bruggen (vier keer).⁵⁴³³ Diessen bracht het

⁵⁴²⁶ Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Hooge- en Lage Mierde en Hulsel. Het argument werd gebruikt door Hooge- en Lage Mierde en Hulsel, die als grens met Arendonk een lijnrechte grens voorstelden; Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Bakel: Aarle-Rixtel vond in het geschil contra Bakel de door hem voorgestelde grens natuurlijker; kadasterkantoor Eindhoven, dossier Bakel en dossier Deurne: de burgemeester van Deurne wilde de loop volgen, omdat deze grensscheiding met Bakel natuurlijker was; kadasterkantoor Eindhoven, dossier Boxtel en dossier Vught: Vught vond het Halsch water een regelmatigere grens met Boxtel; kadasterkantoor Eindhoven, dossier Vlierden en dossier Deurne en Liessel: de gemeente Deurne en Liessel wilde een rechte lijn met Vlierden en zou op die manier een bos rijker worden; kadasterkantoor Breda, dossier Tilburg: Dongen en Tilburg gingen over tot een ruil, zodat de grens regelmatigere werd. Tilburg kreeg daar later spijt van, vanwege verlies van inkomsten.

⁵⁴²⁷ Kadasterkantoor Breda, dossier Drunen: dat was het geval in Drunen, waar tegen de zin van Drunen en Oud-Heusden het goed Oud-Hulten, dat als een spie in het grondgebied van Drunen stak, bij Drunen gevoegd en met Oud-Heusden tegen andere goederen geruild werd; kadasterkantoor Eindhoven, dossier Heeze en dossier Maarheeze: in het geschil tussen Heeze en Maarheeze steunde de landmeter het standpunt van Maarheeze omdat de door Maarheeze grens regelmatigere was; kadasterkantoor Eindhoven, dossier Oost-, West- en Middelbeers en dossier Vessem, Wintelre en Knegsel: in het geschil tussen de Beerzen en Vessem c.s. verenigde de landmeter zich met het standpunt van de Beerzen omdat die een regelmatigere grens voorstelden.

⁵⁴²⁸ Kadasterkantoor Breda, dossier Goirle: de oude grens tussen de gemeente van Tilburg en Goirle en die van Poppel ging midden door een huis; kadasterkantoor Eindhoven, dossier Boxtel: De grens tussen Boxtel en Vught ging door de schoorsteen van het huis 'Het Eentje'; dossier Liempde: ook op de grens tussen Boxtel en Liempde fungeerde een huis als grenspunt.

⁵⁴²⁹ Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Bakel; dossier Aarle-Rixtel.

⁵⁴³⁰ Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Boxtel; dossier Vught; Kadasterkantoor Breda, dossier Tilburg; dossier Berkel c.s.

⁵⁴³¹ Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Bakel; dossier Deurne en Liessel.

⁵⁴³² Kadasterkantoor Breda, dossier Drongelen c.s.

⁵⁴³³ Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Tongelre: Tongelre en Woensel argumenteerden beide dat ze ieder aan één zijde de Dommel schouwden; kadasterkantoor Breda, dossier Tilburg: Berkel gebruikte het argument van de schouw contra Tilburg; kadasterkantoor Eindhoven, dossier Vught en dossier Boxtel: Vught contra Boxtel; kadasterkantoor Eindhoven, dossier 's-Hertogenbosch: In het geschil tussen Den Dungen en 's-Hertogenbosch beweerden beide partijen de schouw in Den Dungen te mogen voeren; Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Beek en Donk: Aarle-Rixtel

argument in tegen Hilvarenbeek. Hilvarenbeek sputterde tegen dat het voeren van de schouw door Diessen een willekeurige daad was, die zij onopgemerkt verrichtten en waarvan men niet vermoedde zij daaraan nog ooit rechten zouden proberen te ontfangen. Het voeren van de schouw was geen doorslaggevend argument in dit geschil.⁵⁴³⁴ Budel voerde in het geschil met Maarheeze aan dat zij met de inwoners van Someren de rivier tussen hun gemeintes geveegd hadden en de brug te Heugten tezamen onderhielden. Maarheeze voerde tegen Budel aan dat ze de heerbaan van Maarheeze op Weert altijd onderhielden en de boeten vanwege gebrekkig onderhoud werden altijd door Maarheeze en nooit door Budel betaald.⁵⁴³⁵

In zeven geschillen werd verwezen naar een eerdere vaststelling van de gemeentegrenzen. Omdat vóór 1826 de grenzen per plaats bepaald werden, werd elke grens tweemaal op verschillende tijdstippen vastgesteld.⁵⁴³⁶ Enkele keren werd naar een ouder akkoord verwezen. Vught verwees in het geschil met Boxtel naar een kaart van de 'jurisdictie scheiding hunner gemeente' uit 1754.⁵⁴³⁷ Maarheeze verwees in het geschil met Budel naar een uitspraak van 6 november 1691 betreffende de gebruiksrechten in bepaalde met aardhopen aangegeven delen van de gemeint.⁵⁴³⁸

Kerkelijke rechten werden door zes plaatsen als argument aangevoerd. Grenzen werden daarbij niet genoemd. In enkele gevallen ging het om de ligging van tienden.⁵⁴³⁹ Hilvarenbeek merkte op dat de doden van een door Diessen betwist huis te Hilvarenbeek begraven werden.⁵⁴⁴⁰ Dongen wees erop dat de acht door Tilburg geclaimde huizen kerkelijk tot het vicariaat van Breda behoorden en dat de geestelijke renten op de goederen van de Haanse Hoeve betaald werden aan het geestelijk kantoor te Breda. Bovendien werden uit een aantal

voerde het medeonderhoud van een brug aan de zijde van Beek en Donk van de fiscale grens aan, om de betrekkelijkheid van die grens te bepleiten; kadasterkantoor Eindhoven, dossier Oost-, West- en Middelbeers en dossier Vessem, Wintelre en Knegsel: De Beerzen probeerden rechten te ontfangen aan het onderhoud van een brugje in het geschil tegen Vessem.

⁵⁴³⁴ Kadasterkantoor Breda, dossier Diessen en dossier Hilvarenbeek.

⁵⁴³⁵ Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Maarheeze.

⁵⁴³⁶ Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Bakel: Aarle-Rixtel voerde aan dat Bakel in 1812 akkoord was gegaan; kadasterkantoor Eindhoven, dossier Bakel en dossier Gemert: Bakel wees Gemert op een eerder vonnis; kadasterkantoor Breda, dossier Tilburg: Dongen wees Tilburg op het akkoord dat onder het Franse bestuur gesloten was; kadasterkantoor Eindhoven, dossier 's-Hertogenbosch: Den Dungen wees 's-Hertogenbosch er op dat het bij de grensvaststelling van 11 juli 1821 akkoord gegaan was; kadasterkantoor Eindhoven, dossier Mierlo en dossier Lierop: in 1813 was door de prefect een grens tussen Mierlo en Geldrop vastgesteld, maar die grens was nooit in praktijk gebracht.

⁵⁴³⁷ Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Vught en dossier Boxtel.

⁵⁴³⁸ Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Maarheeze.

⁵⁴³⁹ Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Vught en dossier Boxtel: Vught bracht naar voren dat de tienden over met Boxtel betwiste landerijen eertijds 'een gedeelte der domeintienenden van de jurisdictie van Vught' vormden; kadasterkantoor Eindhoven, dossier Heeze en dossier Leende: Heeze en Leende hadden het probleem een nieuwe gemeentegrens vast te stellen. Heeze stelde voor de ligging van de tienden als uitgangspunt te nemen, maar Leende wees dat af met het argument dat 'het eigendommelyk van tienden geen invloed had ter regeling van de grenslijn van de jurisdictie'; kadasterkantoor Breda, dossier Hilvarenbeek en dossier Diessen: dat de novale tienden uit betwiste landerijen door inwoners van Hilvarenbeek gepacht waren, betekende volgens Diessen niets: ook inwoners van Diessen hadden die gepacht.

⁵⁴⁴⁰ Kadasterkantoor Breda, dossier Hilvarenbeek en dossier Diessen.

goederen renten aan de armentafel van Dongen betaald.⁵⁴⁴¹ 's-Hertogenbosch wees er op dat Den Dungen pas in 1569 een parochie werd.⁵⁴⁴² Vier keer werd de jurisdictie van de plaatselijke schepensbank aangevoerd om rechten te bepleiten. Het ging steeds om de rechtspraak over bepaalde huizen en landerijen, niet om lineaire grenzen van een rechterlijke ressort.⁵⁴⁴³ Den Dungen gaf in het geschil met de hoofdstad toe dat het geen eigen rechtbank had.⁵⁴⁴⁴

Soms werden oudere grenzen van een heerlijkheid als argument gebruikt. Heeze en Leende wezen op een omschrijving van de grenzen van de heerlijkheid Heeze uit 1440, die van het goed Heugten uit 1650 en de omschrijving van de grens met de heerlijkheid Cranendonk uit 1760.⁵⁴⁴⁵ In de periode 1811-1828 werd niet vaak naar grenspalen van heerlijkheden verwezen. In drie heerlijkheden werden zogeheten 'jachtpalen' genoemd. Deze palen bakenden de grenzen af tot waar de heer mocht jagen.⁵⁴⁴⁶ Drie keer werd het argument gebruikt dat de opbrengst van verkochte percelen aan deze zijde van de voorgestelde grens genoten was.⁵⁴⁴⁷ Vessem zei in een geschil met De Beerzen dat de opbrengsten van die percelen zo gering waren dat ze nauwelijks de kosten van de verkoop dekten en dat ze zich er daarom niet druk over gemaakt hadden.⁵⁴⁴⁸

Interessant is het argument van de steden 's-Hertogenbosch en Eindhoven, die beide een ruime zone om de stadswallen wensten om fraude van stedelijke belastingen tegen te gaan.⁵⁴⁴⁹ 's-Hertogenbosch kreeg zijn zin, Eindhoven niet. De ligging van cijnsgoed was een argument dat gehanteerd werd door Dongen contra Tilburg en door Boxtel contra Vught.⁵⁴⁵⁰ Vught bracht daar tegenin dat er ook Boxtels cijnsgoed in het centrum van Vught te vinden was.

⁵⁴⁴¹ Kadasterkantoor Breda, dossier Tilburg.

⁵⁴⁴² Kadasterkantoor Eindhoven, dossier 's-Hertogenbosch.

⁵⁴⁴³ Kadasterkantoor Breda, dossier Tilburg: Tilburg argumenteerde dat uit de Ridderhof misschien wel belastingen betaald werden te Berkel c.s., maar dat het huis desalniettemin onder de rechterlijke jurisdictie van Tilburg ressorteerde; kadasterkantoor Eindhoven, dossiers Heeze, Leende en Maarheeze: Heeze wees er in het geschil met Maarheeze op dat het Horix broek op 31 mei 1660 aan de inwoners van Maarheeze verkocht was voor het leenhof van de heerlijkheid Heeze. Leende voerde in het geschil met Maarheeze aan dat dit transport niet voor de schepensbank van Maarheeze of het leenhof van Cranendonk gebeurd was.

⁵⁴⁴⁴ Kadasterkantoor Eindhoven, dossier 's-Hertogenbosch.

⁵⁴⁴⁵ Kadasterkantoor Eindhoven, dossiers Heeze, Leende en Maarheeze.

⁵⁴⁴⁶ Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Bakel: in 1818 liep de gemeentegrens tussen Bakel en Deurne onder andere tot aan Elkensweijer, waar een 'jagtpaal' stond; kadasterkantoor Breda, dossier Tilburg: In 1813 werden bepaalde percelen betwist tussen de gemeenten Tilburg en Berkel. Tilburg voerde als argument aan dat de betreffende percelen door de heren van Tilburg waren uitgegeven en dat die heren tot daar toe het jachtrecht gehad hebben; kadasterkantoor Eindhoven, dossiers Leende, Heeze en Maarheeze: in een geschil tussen de gemeenten Maarheeze, Heeze en Leende in 1826 om het verloop van hun grenzen voerden de zegsliden van Heeze als argument aan dat de heer van Heeze in het betwiste gebied altijd het jachtrecht had gehad, zoals bleek uit de daar staande 'jagtpalen'; RANB, Archief van het Provinciaal Bestuur 1814-1920 inv. nr. 12663: in een geschil om het verloop tussen de grens tussen Vught en Boxtel in 1821 is sprake van 'een jagtpaal van de heer van Boxtel, alwaar men wil dat ook een heeren grenspaal gelegen heeft'. Op de kaarten die in die jaren van de grenzen van Boxtel gemaakt werden, staan dergelijke jagtpalen getekend op alle grenzen, behalve in de Bodem van Elde.

⁵⁴⁴⁷ Kadasterkantoor Breda, dossier Hilvarenbeek en dossier Diessen: door Hilvarenbeek contra Diessen; kadasterkantoor Eindhoven, dossier Eindhoven: Woensel gebruikte het argument tegen Eindhoven; kadasterkantoor Eindhoven, dossier Oost-, West- en Middelbeers en dossier Vessem, Wintelre en Knegsel:

⁵⁴⁴⁸ Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Vessem.

⁵⁴⁴⁹ Kadasterkantoor Eindhoven, dossier 's-Hertogenbosch en dossier Eindhoven.

⁵⁴⁵⁰ Kadasterkantoor Breda, dossier Tilburg; Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Boxtel en dossier Vught.

Ten slotte waren er enkele incidentele argumenten, zoals de klacht van Den Dungen dat het grondgebied van zijn gemeente zo klein was.⁵⁴⁵¹ Besoijen voerde het argument aan dat de Maas de grens met Drongelen moest lopen volgens de Hollandse kroniek van S. van Leeuwen.⁵⁴⁵² In het geschil tussen Drunen en Oud-Heusden om Oud-Hulten speelden polderlasten een rol. Voor Oud-Heusden was het van belang het recht te behouden om aarde te halen uit de strook land liggende tussen de scheilooop en de kade, welke aarde ze nodig hadden voor de reparatie van de kade, ook nadat deze strook bij de gemeente Drunen gevoegd werd.⁵⁴⁵³ Den Dungen wees erop dat er nooit schepenen van 's-Hertogenbosch zitting hadden gehad in het Dungense regentencollege.⁵⁴⁵⁴

Soms kregen beide partijen ongelijk en werd de grens vastgesteld volgens het inzicht van de landmeter of prefect. Dit was bijvoorbeeld het geval met de gemeentegrens tussen Aarle-Rixtel en Beek en Donk,⁵⁴⁵⁵ terwijl in Drunen de smalle strook Hulten die in de gemeente Drunen stak ondanks protesten van beide betrokken gemeenten geruild werd met grond van Oud-Heusden.⁵⁴⁵⁶

45.4 Conclusies: de gemeentegrenzen

Tussen 1811 en 1828 werden in het gebied van de voormalige Meierij van 's-Hertogenbosch de kadastrale gemeentegrenzen vastgesteld. Enkele grenzen werden vanwege langlopende geschillen pas na de invoering van het kadaster in 1832 vastgesteld. Hiermee werd het proces van het ontstaan van fiscale grenzen, dat al in de zeventiende eeuw begonnen was, afgerond. Ook werd het proces van het ontstaan van 'dorpsgrenzen' afgerond. Bij het vaststellen van de gemeentegrenzen nam men de oudere 'dorpsgrenzen' als leidraad. In hoofdstuk 41 werd betoogd dat dit meestal grenzen van de gemeint of van de heerlijkheid waren die op veel – maar niet alle – plaatsen tevens als dorpsgrens functioneerden. Bij het vaststellen van de gemeentegrenzen werden bestaande dorpsgrenzen vaak genormaliseerd en fiscale enclaves opgeheven. Omdat bij het vaststellen van de gemeentegrenzen niet overal dorpsgrenzen bestonden die als leidraad konden dienen, stelde men in ongeveer 10 % van de gevallen geheel nieuwe grenzen vast. In enkele plaatsen werden tegelijk met het vaststellen van de gemeentegrenzen de gemene gronden verdeeld. Op andere plaatsen bleef men het gezamenlijk gebruik van de gemeint in stand houden.

⁵⁴⁵¹ Kadasterkantoor Eindhoven, dossier 's-Hertogenbosch.

⁵⁴⁵² Kadasterkantoor Breda, dossier Drongelen c.s..

⁵⁴⁵³ Kadasterkantoor Breda, dossier Drunen.

⁵⁴⁵⁴ Kadasterkantoor Eindhoven, dossier 's-Hertogenbosch.

⁵⁴⁵⁵ Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Beek en Donk; dossier Aarle-Rixtel.

⁵⁴⁵⁶ Kadasterkantoor Breda, dossier Drunen.

46 LANDSGRENZEN EN PLAATSELIJKE GRENZEN

In 1203 en 1231 verwierf de hertog van Brabant respectievelijk de eninge van de Kempen en het graafschap Sint-Oedenrode. Het hertogelijke gezag in deze regio's kwam onder andere tot uiting in de openbare rechtspraak en het gezag over de gemene gronden. Elders in het gebied van de Meierij van 's-Hertogenbosch nam de hertog het overheidsgezag van plaatselijke heren over of vloeiende zijn gezag voort uit het feit dat de regio overwegend binnen zijn invloedssfeer was geraakt. In de eerste decennia van de dertiende eeuw waren het gezag, de rechten en bezittingen van de hertog van Brabant en andere aanzienlijken nog niet overal begrensd met lineaire grenzen. Genicot spreekt in dat verband van grenszones, waar gezagselementen van verschillende heren door elkaar heen liepen en tot conflicten aanleiding konden geven.⁵⁴⁵⁷ Tot dergelijke elementen behoorden onder andere het gezag over de gemene gronden, openbare rechtsmacht, het recht om bedde te heffen en het militaire gezag in de omgeving van een burcht of vesting.

In de veertiende eeuw is in de bronnen sprake van grenzen van het hertogdom Brabant, veelal 'de palen van Brabant' genoemd. De stad 's-Hertogenbosch bevond zich in 1300 'opt vuyterste van den palen 's landts van Brabant'.⁵⁴⁵⁸ Een van de afspraken van de Brabantse stedenbond van 28 juli 1313 was dat, wanneer er gevaar dreigde en 'die pale van ons heren 's hertoghen lande yegherinc ghecort worden', de hertog daarvoor gewaarschuwd zou worden.⁵⁴⁵⁹ Hertog Wenceslaus en hertogin Johanna van Brabant verklaarden op 11 april 1359 dat Heeswijk binnen de palen van Brabant lag.⁵⁴⁶⁰ In de rekeningen van de kwartierschout van Maasland van 1385-1386 worden uitgaven vermeld 'om die palen aldaer te bewaren'.⁵⁴⁶¹ Gaat het hier om met fysieke landsgrenzen (aangegeven met stenen of houten palen, kuilen, greppels, bomen, schoorstenen, enzovoorts), is hier sprake van symbolische grenzen, of van plaatselijke grenzen die tevens als landsgrenzen functioneerden?

Genicot bestudeerde het ontstaan van grenzen van het graafschap Namen en achtte zijn bevindingen ook geldig voor andere gebieden. De grenzen van vorstendommen zouden zijn ontstaan uit een aaneenschakeling van plaatselijke grenzen. Aanvankelijk was er sprake van grenszones waar verschillende machtselementen van vorsten dooreen liepen, maar vanaf de vijftiende eeuw gingen lineaire grenslijnen domineren. Dit was mede een gevolg van plaatselijke ontwikkelingen zoals ontginningen van woeste gronden.⁵⁴⁶² Deze opvatting is door Avonds (1981) voor het hertogdom Brabant bestreden. Avonds wees op de beschrijvingen van de grenslijn tussen Brabant en Holland in de veertiende eeuw. Deze grens doorsneed in 1288 en in 1290 een burcht, een heerlijkheid, landgoederen en een parochie. Hoewel Onsenoort in 1370 was opgedragen aan de graaf van Holland, beweerde 's-Hertogenbosch in 1445 dat Onsenoort

⁵⁴⁵⁷ Avonds, *Land en instellingen*, 15; Genicot, 'Ligne et zone', 29-42.

⁵⁴⁵⁸ SADB, OAA 's-Hertogenbosch, charters en privilegebrieven, nrs. 1275, 1349; 1428, SADB, OAA 's-Hertogenbosch, privilegeboek Marten 's heeren Gerards II, fol. 129-131v; Coopmans, 'De onderlinge rechtverhoudingen', 105.

⁵⁴⁵⁹ Avonds, *Land en instellingen*, 18; CD-ROM Middelnederlands: 'yegherinc' betekent 'ergens'.

⁵⁴⁶⁰ Juten, 'Heeswijk en Dinther' I, 101.

⁵⁴⁶¹ ARAB, ARK, schoutsrekeningen inv. nr. 2781 d.d. 1385-1386.

⁵⁴⁶² Genicot, 'Ligne et zone', 29-42.

tot het hertogdom Brabant behoorde omdat 'die leene de palen der landen niet en scheyden'. In het grensgebied tussen Brabant en Holland lagen veel woeste gronden en veengebieden en de vaststelling van de grens tussen Brabant en Holland was volgens Avonds een gevolg van de ontginningen en bedijkingen in dit gebied in de dertiende en veertiende eeuw. In de andere grensgebieden van Brabant was de toestand volgens Avonds zelfs al eerder opgeklaard. Ook Avonds zag dus een verband tussen de landsgrenzen en plaatselijke ontwikkelingen, maar hij ontkende dat de grenzen van het vorstendom altijd afgeleid werden van de plaatselijke grenzen. Avonds maande tot omzichtigheid, want de grens tussen het hertogdom Brabant en Holland liep dwars door plaatselijke entiteiten heen.⁵⁴⁶³ In dit hoofdstuk worden de opvattingen van Genicot en Avonds getoetst. Eerst wordt besproken wat plaatselijke grenzen betekend hebben voor de grenzen van het hertogdom of land. Vervolgens wordt het concept van de landsgrenzen besproken, onafhankelijk van de plaatselijke grenzen. Als besluit worden conclusies getrokken.

46.1 Landsgrenzen afgeleid van plaatselijke grenzen

In voorgaande hoofdstukken werd duidelijk gemaakt dat er verschillende plaatselijke grenzen bestonden. De eerste omschrijvingen van grenzen inzake de rechten en plichten van de plaatselijke gemeenschappen betreffen de gemene gronden. Deze dateren veelal uit het laatste kwart van de dertiende eeuw en de eerste helft van de veertiende eeuw, maar er zijn aanwijzingen dat een aantal van die grenzen al eerder bestond. Parochiegrenzen waren zeldzaam; deze worden in de bronnen in de veertiende eeuw voor het eerst genoemd. Ook grenzen van rechterlijke ressorten anders dan heerlijkheidsgrenzen waren zeldzaam, terwijl fiscale grenzen pas vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw ontstonden.

De veertiende- en vijftiende-eeuwse heerlijkheden waren over het algemeen afgepaald, jongere heerlijkheden vaak niet. Deze grenzen waren van belang voor de landsgrenzen, omdat ze bepaalde aspecten van het overheidsgezag afbakenden.⁵⁴⁶⁴ Als een heerlijkheid geïncorporeerd werd in het hertogdom Brabant gingen de betreffende rechten en plichten over naar de hertog. Een van de belangrijkste zaken was het mogelijke gezag van de heer over de gemene gronden en het recht daarvan percelen uit te geven, maar een grens van een heerlijkheid had meer betekenis dan alleen dat. Ook de openbare rechtspraak en enkele andere heerlijke rechten waren tot het gebied binnen die grenzen beperkt.⁵⁴⁶⁵ De oudste grensomschrijvingen van gerechtsheerlijkheden in de Meierij dateren uit de dertiende en veertiende eeuw. De oudste vermeldingen van grenzen van grondheerlijkheden en landgoederen zijn wat ouder: Sterksel in 1172 en Heugten in 1225.⁵⁴⁶⁶

Uit contemporaine gegevens blijkt dat de grenzen van de gemene gronden op een aantal plaatsen inderdaad overeenkwamen met de grenzen van het hertogdom of als zodanig functioneerden. Zo werd in 1392-1393 Gerart van Ghiersberch te Nistelrode beboet 'om dat hi

⁵⁴⁶³ Avonds, *Ideologie en Politiek* I, 29-57; idem, 'Land en instellingen', 15-29.

⁵⁴⁶⁴ Zie hoofdstuk 40.

⁵⁴⁶⁵ Zie hoofdstuk 40.

⁵⁴⁶⁶ Zie par. 40.1 en 40.2.

uyt den palen van Brabant was gaen meyen dat daer verboden was'.⁵⁴⁶⁷ Wanneer de grens van een gemeint tevens landsgrens was, konden geschillen over die grens alleen door overleg tussen vertegenwoordigers van beide landen opgelost worden. (1) Zo bevestigden hertog Wenceslaus en hertogin Johanna op 27 september 1356 de vaststelling van de grens van de gemene gronden tussen 's-Hertogenbosch, Vught en Cromvoirt enerzijds en Vlijmen en Engelen anderzijds, die door de Brabantse drossaard Bornival vastgesteld was. Elk beest dat zonder toestemming aan de verkeerde zijde van de grens kwam, mocht geschut worden.⁵⁴⁶⁸ Vlijmen en Engelen behoorden tot het Land van Heusden. Het Land van Heusden was op dat moment Brabants. Bij het verdrag van Bergen op Zoom van 29 maart 1357 kwam de soevereiniteit over de stad en het Land van Heusden in handen van de graaf van Holland.⁵⁴⁶⁹ De hiervoor genoemde grens van de gemeint werd daarmee tevens de landsgrens. Het verloop van deze grens en het gebruik van de gemene gronden in deze regio bleef tot problemen leiden. Bij het Brabants-Hollandse verdrag van 19 augustus 1374 werd een arbitragecommissie ingesteld, die zich over de kwestie boog. In haar eindrapport van 18 oktober 1374 oordeelde de commissie dat de grens zoals die door Bornival vastgesteld was, gerespecteerd diende te worden. Het schutten van vee dat illegaal de grens overschreed werd nader geregeld en de Bosschenaren werd opgedragen de grens 'wel te beheymen'.⁵⁴⁷⁰ Op 14 juli 1388 werd op bevel van hertog Albrecht van Beieren, ruwaard van Henegouwen, Holland, Zeeland en Brabant en sedert 14 december 1385 heer van Besoijen, de al bestaande lineaire grens tussen Holland en Brabant van Drongelen (bij Waalwijk) tot voorbij Geertruidenberg opnieuw beschreven. In 1388 werd verklaard dat de op de Brabantse heide thuishorende schapen die in en bij Sprang over de grens met Holland waren gelopen, door Hollandse boden waren geschut.⁵⁴⁷¹

(2) De in 1315 aan de inwoners van Helvoirt uitgegeven gemeint strekte zich uit tot aan het dorp Vlijmen.⁵⁴⁷² Bij de vaststelling in 1356 van de grens tussen de gemeintes van Engelen en Vlijmen enerzijds en die van 's-Hertogenbosch, Vught en Cromvoirt anderzijds werd de betreffende grens beschreven tot aan de Distelberg, waaruit afgeleid zou kunnen worden dat het gebied ten zuiden van de huizen van Vlijmen tot de gemene gronden van Vlijmen behoorden.⁵⁴⁷³ Volgens Vera werd het gebruik van de gemeint van Helvoirt niet beperkt door de Hollandse grens.⁵⁴⁷⁴ Volgens de uitgiftebrief strekte de gemeint zich echter uit 'tot het uiterste van Heusden', zodat hier de grens van de gemeint vermoedelijk overeenkwam met de

⁵⁴⁶⁷ ARAB, ARK, schoutsrekeningen inv. nr. 2794 d.d. 1392-1393.

⁵⁴⁶⁸ Enklaar, *Gemeene gronden*, 40-41 d.d. 1356 september 27.

⁵⁴⁶⁹ Verkooren, *Chartes*, nr. 1071 d.d. 1357 maart 29.

⁵⁴⁷⁰ Hoppenbrouwers, 'Territorialiteit en landsheerlijkheid', 47-48; idem, *Het land van Heusden*, 18-19, 29: in 1394 en 1408 was de grens tussen Holland en Brabant opnieuw voorwerp van twist, hetgeen leidde tot onderhandelingen in onder andere Vlijmen. In 1417-1418 boog zich een nieuwe commissie over de grens tussen Vlijmen en 's-Hertogenbosch.

⁵⁴⁷¹ Hoppenbrouwers, 'Territorialiteit en landsheerlijkheid', 45-47; Van der Hammen, 'Eerste officieele grensscheiding', 118-126.

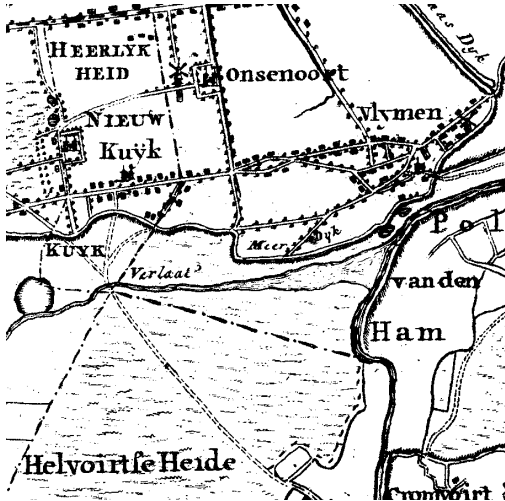
⁵⁴⁷² Fasel, *Inventaris Helvoirt*, 5-6.

⁵⁴⁷³ Enklaar, *Gemeene gronden*, 40-41 d.d. 1356 september 27.

⁵⁴⁷⁴ Vera, 'Gemene gronden', 220.

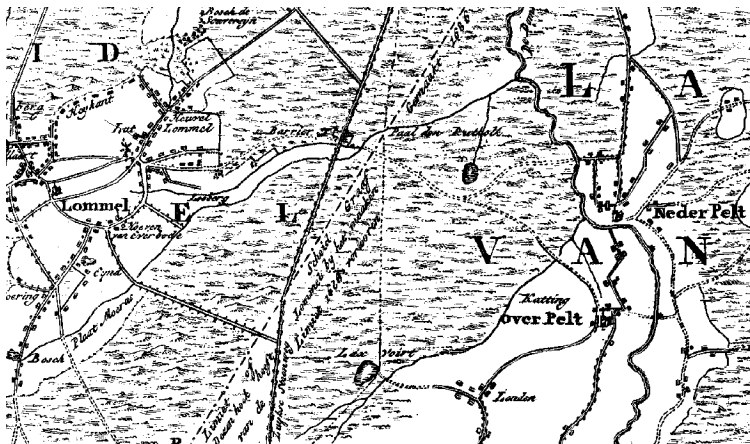
landsgrens.⁵⁴⁷⁵

Afb. 46.1. Situatie aan de noordgrens van de Helvoirtse heide, getekend door Hendrik Verhees (1794).

(3) Met het conflict over de grenzen tussen de gemeintes van Lommel en Pelt waren de belangen van het prinsbisdom Luik en het hertogdom Brabant gemoeid. In 1547 werd het grensconflict aanhangig gemaakt bij de Raad van Brabant en het prinsbisdom Luik. Beide partijen stuurden afgevaardigden naar het gebied om de vaststelling van een grens te regelen. Later laaide het geschil wederom op en in 1680 kwam het tot een nieuw akkoord. In 1686 werd een 'Scheidgraaf' gegraven. Aan de onenigheid kwam pas een definitief einde met de vaststelling van de gemeentegrenzen in 1827.⁵⁴⁷⁶

Afb. 46.2 De grens tussen Lommel en Pelt getekend door Hendrik Verhees (1794).

⁵⁴⁷⁵ Zie ook afb. 39.3 met daarop aangegeven de grens tussen Helvoirt en Vlijmen op de kaart van Hendrik Verhees. Zie hoofdstuk 41 voor de interpretatie van de grenzen op de kaart van Verhees waarin zaken als maten en gewichten en andere dorpszaken geregeld werden, waaronder in een aantal plaatsen het gebruik van de gemene gronden.

⁵⁴⁷⁶ Mennen, 'Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis', 161-162; idem, *Van Vriesput*, 6-7.

(4) In 1614 troffen de aartshertogen Albrecht en Isabella maatregelen om een geschil tussen Lommel en Luyksgestel op te lossen. In 1688 ontstond er een nieuw geschil om deze grens, omdat inwoners van Luyksgestel in het noorden van Lommel turfstaken. Partijen legden de zaak na overleg bij, maar de Luikse gezant liet de Staten-Generaal in 1695 weten dat de prinsbisschop 'deze questieuse limitscheydinge tusschen Loemel en Luycx Gestel' door de respectieve hoogheden bevestigd en geregeld wilde zien.⁵⁴⁷⁷

(5) Omdat de oplossing van een geschil betreffende de grens van de gemeint van Bakel, Aarle en Helmond in de Peel ook de grens betrof tussen Brabant en het Overkwartier van Gelderland, wilde de regering in Den Haag hierin inspraak hebben. De Raad van State zond op 30 oktober 1646 een bericht aan de regenten van Helmond: 'Also wy niet en weten uyt wat crachte ghy lieden t' zelve sijt voornemende, soo sult ons daer van metten eersten sonder naerlaeten hebben te berichten ende middelertijdt ophouden daarmede voort te vaeren'.⁵⁴⁷⁸

(6) Het bezit en gebruik van de Peel gaven herhaaldelijk aanleiding tot grensconflicten tussen de Republiek der Verenigde Nederlanden en de gezagsdragers aan de overzijde van de Peel, de heer van Ravenstein en de koning van Pruisen als heer van het land van Kessel. In 1716 sloten de Staten-Generaal en de koning van Pruisen een verdrag over hun grenzen in het kwartier Peelland. Oppositie van de heer van Cuijk leidde tot een tweede verdrag, geratificeerd in 1718 en opnieuw in 1733.⁵⁴⁷⁹

(7) In 1756 werd na een geschil de landsgrens tussen Someren en Weert door commissarissen van de Raad van State en van de Oostenrijkse regering nauwkeurig vastgesteld. Langs de grens werd een brede sloot gegraven, 'De Souveraine Scheygraaf' geheten.⁵⁴⁸⁰

Uit bovenstaande voorbeelden kan geconcludeerd worden dat de grenzen van het hertogdom Brabant op veel plaatsen van plaatselijke grenzen afgeleid waren. Meestal betrof het de grens van de gemene gronden, maar de landsgrens kon ook afgeleid zijn van de grens van een aangrenzende heerlijkheid. Het is belangrijk om in het oog te houden dat niet alle heerlijkheden volledig uitgedroefd waren tot gerechtsheerlijkheden waarbinnen een heer het gezag over alle inwoners en gemene gronden bezat. In sommige plaatsen liepen rechten van verschillende heren ook na de Middeleeuwen nog door elkaar. Daarnaast waren er ook heerlijkheden waarvan geen lineaire grenzen bekend zijn. Een heerlijkheid aan de grens van het hertogdom Brabant hoeft dus niet noodzakelijk een stukje lineaire landsgrens op te leveren.

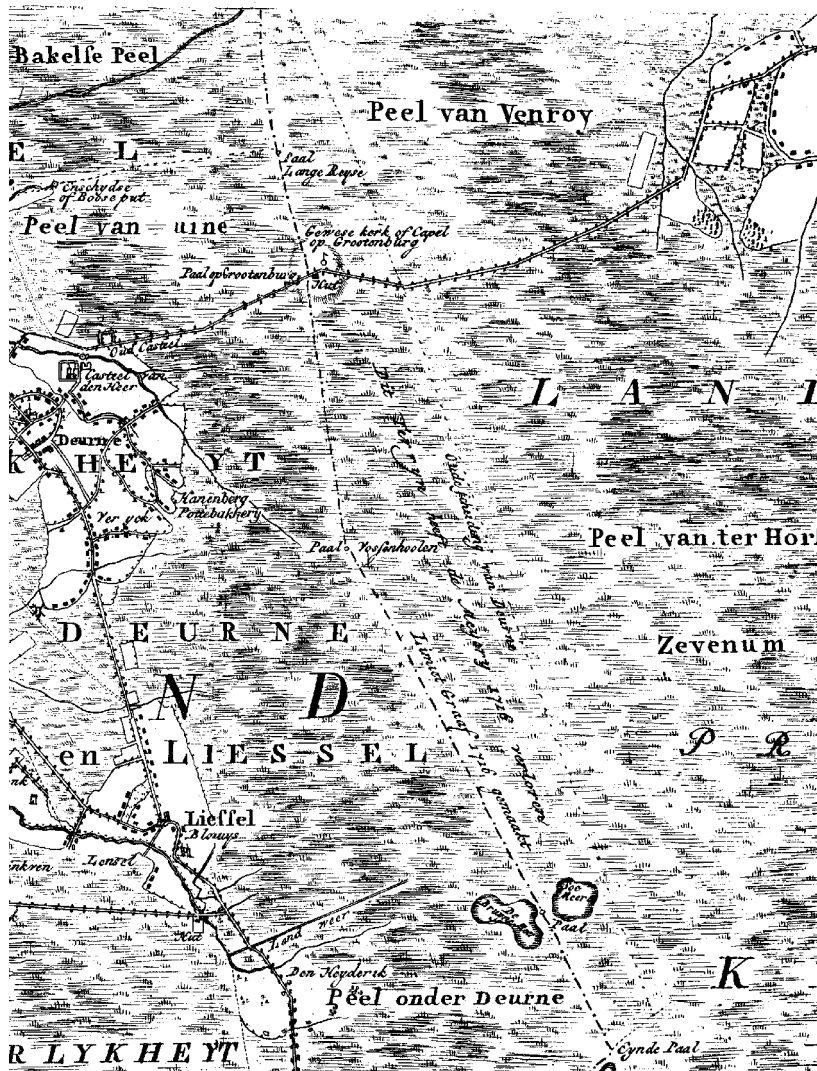
⁵⁴⁷⁷ Mennen, *Van Vriesput*, 7; Hagen, *Inventaris Luyksgestel*, 4-5.

⁵⁴⁷⁸ Heeren, 'De gemeynte', 1-33.

⁵⁴⁷⁹ Van der Ree-Scholten, *De grensgebieden*, 167-168; Heeren, 'De gemeynte', 1-33; Van den Brand, *Lief en leed*, 101-102, 108-109, 114-115, 119.

⁵⁴⁸⁰ Kadasterkantoor Eindhoven, dossier Someren: brief van de burgemeester van Someren aan de gouverneur van Limburg d.d. 1824 juni 26.

Afb. 46.3. De in 1716 vastgestelde grens door de Peel, getekend door Hendrik Verhees (1794).

46.2 Landsgrenzen onafhankelijk van plaatselijke grenzen

Avonds wees erop dat er op een gegeven moment een nieuw territoriaal begrip ontstond, namelijk 'het hertogdom Brabant'. Men kon Brabander zijn, het hertogdom Brabant binnenkomen en verlaten en al dan niet in Brabant geboren en gegoed zijn.⁵⁴⁸¹ Het hertogdom Brabant was geen volmaakte territoriale eenheid. Er bestonden in de Meierij van 's-Hertogenbosch heerlijkheden als Boxtel, Luysggestel, Geldrop en Sint-Michielsgestel onder de suzereniteit van andere leenheren.⁵⁴⁸² Bezittingen van deze plaatselijke heren en de hertog

⁵⁴⁸¹ Avonds, *Land en instellingen*, 16-17; idem, *Ideologie en Politiek*, 32.

⁵⁴⁸² Zie par. 29.2.1.4, par. 28.3.21 en par. 30.12.

konden aan weerszijden van de grenzen van de betreffende heerlijkheden liggen.⁵⁴⁸³ De hertog van Brabant inde in 1374 en later bede binnen de grenzen van het hertogdom van inwoners van een aantal plaatsen die onder een andere heer ressorteerden, zoals te Geldrop en Heeswijk.

Het streven van de hertog en andere heren was erop gericht om zoveel mogelijk vreemde gezagselementen binnen het eigen gebied uit te schakelen. De ligging van lenen in een vreemd territorium leverde soms problemen op. In 1315 verklaarde de heer van Dendermonde dat zijn leenmannen in Brabant eerder aan de hertog gehoorzaamden dan aan hem.⁵⁴⁸⁴ Toen Heusden in 1357 bij Holland kwam, hebben Jan van Drongelen en zijn erfgenamen hun Brabantse lenen in het land van Heusden 'ontfangen van den grave van Holland'. Rutger van Ouden droeg in 1370 Onsenoort op aan de graaf van Holland. 's-Hertogenbosch beweerde in 1445 dat Onsenoort desalniettemin tot het hertogdom Brabant behoorde, omdat 'die leene de palen der landen niet en scheyden'.⁵⁴⁸⁵ Met andere woorden, Onsenoort mocht dan wel beweren een andere leenheer te hebben dan de hertog, het diende toch te worden beschouwd als een exclave buiten de grenzen van het hertogdom Brabant.⁵⁴⁸⁶

Avonds wees er ook op dat het hertogdom Brabant in de veertiende eeuw niet begrensd werd door grenszones maar door een lineaire grens. Deze grens zou volgens Avonds niet afgeleid zijn van plaatselijke grenzen, maar deze negeren, omdat de grenzen van het hertogdom plaatselijke entiteiten doorsneden.⁵⁴⁸⁷ Avonds baseerde deze conclusie voornamelijk op de vaststelling van de grens tussen Brabant en Holland in 1326. Aanleiding was de vraag of de burcht van Strijen in Brabant of in Holland stond. Volgens een verklaring van de heer van Strijen zou de landsgrens dwars door de burcht lopen. De lineaire grens liep dwars door de hofstad van Herman van Lindonc, dwars door de kerk van Waalwijk en dwars door de heerlijkheid Zonzeel.⁵⁴⁸⁸ Laten we deze doorsnijdingen eens nader onder de loep nemen.

De burcht van Strijen nabij Oosterhout werd in circa 1288 gebouwd door de heer van Strijen. Hij kocht daarvoor een beemd en boomgaard. Waarschijnlijk werd uit het goed (ook) een cijns betaald aan de stad Geertruidenberg, want Willem gebruikte het terrein 'bi bede die hi dede an die van Den Berghe'.⁵⁴⁸⁹ De bouw van een nieuwe burcht was waarschijnlijk een gevolg van het verlies van het oude huis van Strijen door het overstromen van een groot deel van Strijen in februari 1288.⁵⁴⁹⁰ In 1326 werd de grens tussen Holland en Brabant vastgesteld. Volgens de Hollandse visie liep de grens ongeveer drie kilometer zuidelijker dan in de Brabantse visie. Tussen beide grenslijnen lag het Broek. Hoe konden die visies zo ver uiteenlopen? Het Broek werd in 1213 door de graaf van Holland als een gemeint uitgegeven aan de inwoners van Geertruidenberg. Na de bouw van het kasteel van Strijen bij Oosterhout zou de heer van Strijen van de stad Geertruidenberg toestemming hebben verkregen om zijn vee in het broek te

⁵⁴⁸³ Zie hoofdstuk 40.

⁵⁴⁸⁴ Avonds, *Land en instellingen*, 26.

⁵⁴⁸⁵ Avonds, *Land en instellingen*, 26; Hoppenbrouwers, *Land van Heusden*, 581-585.

⁵⁴⁸⁶ Deze redenering werd uiteindelijk niet geaccepteerd: Hoppenbrouwers, *Land van Heusden*, 582-583.

⁵⁴⁸⁷ Avonds, *Land en instellingen*, 28-29.

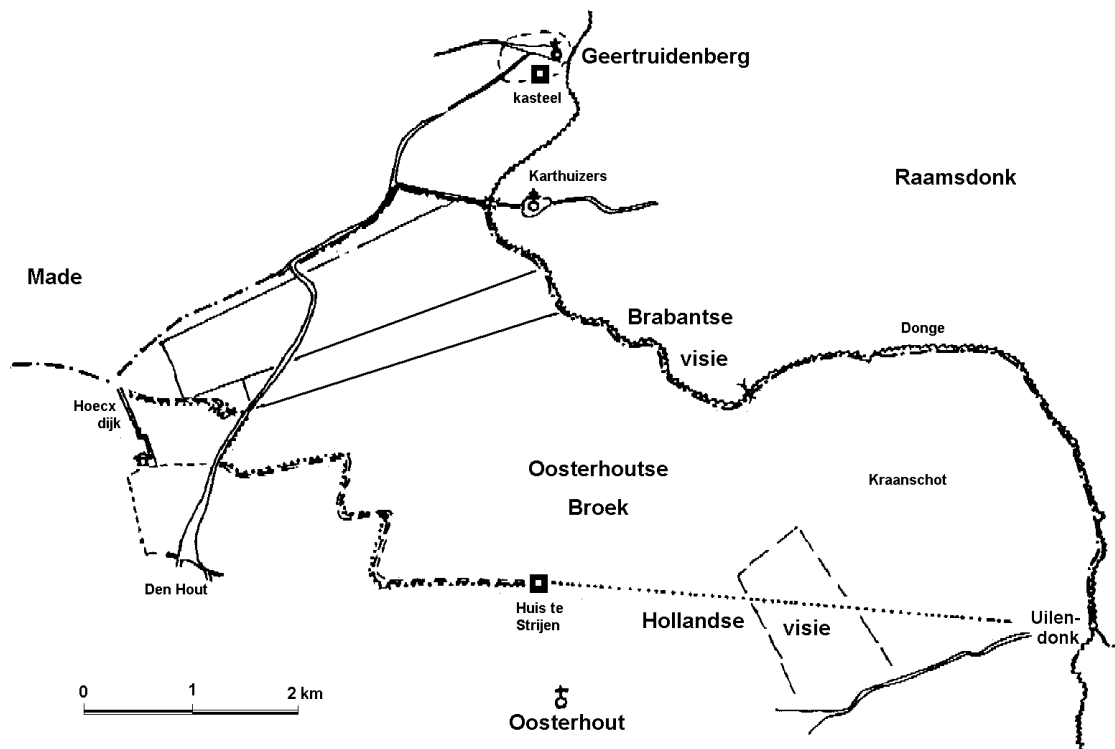
⁵⁴⁸⁸ Avonds, *Land en instellingen*, 22-24.

⁵⁴⁸⁹ Leenders, *Turnhoutervoorde*, 339.

⁵⁴⁹⁰ Avonds, *Land en instellingen*, 22-23; Leenders, *Turnhoutervoorde*, 339-340 en 363-366.

weiden. Van Hollandse kant werd in 1326 gezegd dat de heer van Strijen tijdens de bouw van het kasteel gezegd had dat hij zijn kasteel met opzet juist op de grens liet bouwen, met de grote toren in Brabant en het voorhof met de kapel in Holland. De Brabantse vertegenwoordigers verklaarden in 1326 dat de grens van de hoge heerlijkheid noordelijker liep. De Hollandse galg stond ten zuiden van deze grens en was driemaal door de Brabanders omgehakt en over de grens heen naar Holland versleept. Ook wezen de Brabanders erop dat de heer van Breda in het omstreden gebied in 1277 en 1279 bijna 300 hectare grond had uitgegeven. Naast de graaf van Holland had of pretendeerde dus ook de heer van Breda er gezag over de gemene gronden. Bij de uitgifte van 1277 werd gesteld dat die grond in de parochie Oosterhout lag. Ook inwoners van Oosterhout lieten hun vee in het Broek weiden.⁵⁴⁹¹ Resumerend kunnen we vaststellen dat in de eerste decennia van de veertiende eeuw Geertruidenberg rechten had of claimde op de gemene gronden in het Broek. De grens voor de hoge rechtspraak liep ten noorden van de burcht van Strijen. De landsgrens doorsneed hier geen heerlijkheidsgrens of grens voor de rechtspraak. Wel kan men stellen dat de rechten op de gemene gronden in deze regio betwist werden.

Afb. 46.4. De Hollandse en Brabantse visie over het verloop van de grens tussen Oosterhout en Geertruidenberg in 1326.⁵⁴⁹²

⁵⁴⁹¹ Leenders, 'Verkenningen' 66-74.

⁵⁴⁹² Naar Leenders, 'verkenningen', 69 kaart 2.

Het onderzoek van de grenzen tussen Brabant en Holland beperkte zich niet tot de burcht van Strijen, maar behandelde ook de rest van de grens in die omgeving. Dat Herman van Lindonc landerijen aan weerszijden van deze grens bezat, heeft weinig betekenis. Ook het feit dat de parochies Waalwijk en Zonzeel door de landsgrens doorsneden werd, is in deze van weinig belang, omdat de ressorten van parochies vaak verschilden van de algemeen bestuurlijke ressorten. Het is interessanter om plaatselijke algemeen bestuurlijke grenzen met regionale of landelijke bestuurlijke grenzen te vergelijken.⁵⁴⁹³ Het gegeven dat de hypothese van Avonds in die zin zou ondersteunen is Avonds' opmerking dat de heerlijkheid Zonzeel door de grens tussen Brabant en Holland doorsneden zou zijn.⁵⁴⁹⁴ Leenders kwam echter tot de conclusie dat het rechtsgebied Zonzeel zich geheel aan de Brabantse zijde van de grens met Holland uitstrekte. Een Hollands deel heeft niet bestaan.⁵⁴⁹⁵ Hiermee vervalt het laatste bezwaar van Avonds tegen de hypothese van Genicot dat de landsgrenzen afgeleid zijn van plaatselijke grenzen.⁵⁴⁹⁶

In de veertiende eeuw waren niet alle plaatselijke openbaar rechterlijke of algemeen bestuurlijke ressorten van lineaire grenzen voorzien. Er kon sprake zijn van een ressort zonder lineaire grenzen. Als ter hoogte van een dergelijk ressort de landsgrens vastgesteld werd, gold die landsgrens voortaan tevens als grens van het plaatselijke bestuurlijk ressort. Landsgrenzen volgden dus de bestaande plaatselijke rechterlijke en bestuurlijke grenzen, maar als die plaatselijke grenzen ontbraken, konden deze op hun beurt wel afgeleid worden van een vastgestelde landsgrens. In geen van beide gevallen doorsneed een landsgrens ooit een plaatselijk rechterlijk of bestuurlijk ressort.

46.3 Conclusies: de relatie tussen de landsgrenzen en de grenzen van de plaatselijke bestuurlijke ressorten

In deze studie vonden we bevestiging van de hypothese van Genicot dat de grenzen van vorstendommen (veelal) afgeleid waren van plaatselijke grenzen, met name die van de gemene gronden en heerlijkheden. De grenzen van heerlijkheden aan de rand van het hertogdom functioneerden altijd als landsgrenzen en de grenzen van de gemeintes in sommige plaatsen wel en elders niet. Hiermee worden de bezwaren van Avonds tegen dat deel van de hypothese van Genicot weerlegd. Genicot dateerde de vorming van lineaire plaatselijke grenzen in zijn studiegebied (Namen) in de vijftiende eeuw. In deze studie worden voorbeelden gegeven van grenzen van heerlijkheden en gemene gronden in de Meierij van het einde van de twaalfde en uit de dertiende en veertiende eeuw. Het moment dat plaatselijke grenzen als landsgrenzen gingen functioneren hing samen met de ontwikkeling van de idee van het hertogdom Brabant als een land, waar men al dan niet gegoed en geboren kon zijn, dat men al dan niet kon verlaten en dat grenzen had. Avonds signaleert dat dit idee uiterlijk in de veertiende eeuw bestond. Voor veel aspecten van het 'Brabander zijn' was een grenslijn niet nodig. Het was meestal van belang

⁵⁴⁹³ Avonds, *Land en instellingen*, 25-26.

⁵⁴⁹⁴ Avonds, *Land en instellingen*, 24-25.

⁵⁴⁹⁵ Leenders, *Turnhoutervoorde*, 339, 463, 568, 602-603, 631.

⁵⁴⁹⁶ Leenders, 'Verkenningen', 66-74.

of men al dan niet tot de onderdanen van de hertog behoorde.⁵⁴⁹⁷ In verband met de omslag van de bede werd er pas in 1451 voor het eerst schriftelijk vastgelegd dat elders wonende lieden belastingplichtig waren voor percelen gelegen binnen het hertogdom.⁵⁴⁹⁸

Er was in de veertiende eeuw wel sprake van lineaire grenzen van het hertogdom Brabant. Er zijn echter geen redenen om te veronderstellen dat de grenzen van het hertogdom in of vóór de veertiende eeuw onafhankelijk van de plaatselijke grenzen vastgesteld werden, vanwege het ontstaan van de idee van een land of hertogdom, zoals door Avonds betoogd. Alles wijst erop dat de vastgestelde lineaire landsgrenzen de plaatselijke grenzen van de openbaar rechterlijke of algemeen bestuurlijke ressorten volgden. In de praktijk waren dat de heerlijkheidsgrenzen en hier en daar gemeentsgrenzen. Als een landsgrens vastgesteld werd op een plaats waar plaatselijke grenzen ontbraken, was dat een nieuwe grens, waarbij – voorzover te overzien is – de plaatselijke rechterlijke en bestuurlijke ressorten intact werden gelaten. Als er geen geschil was, werd de landsgrens niet expliciet vastgesteld. Niet overal was de grens van de gemeint geschikt om als landsgrens te functioneren. De heerlijkheden langs de grens vormden geen ‘vlakdekkend’ geheel en niet alle heerlijkheden of algemeen bestuurlijke ressorten hadden lineaire grenzen. Daardoor bleef het verloop van de landsgrens op een aantal plaatsen na de veertiende eeuw nog lang onduidelijk. Delen van de landsgrenzen zijn pas in de achttiende eeuw vastgesteld. Verder constateren we dat de provincie- en landsgrenzen vanaf de invoering van het kadaster in 1832 opgebouwd zijn uit een aaneensluitende reeks gemeentegrenzen.

⁵⁴⁹⁷ Uyttebrouck, *Le gouvernement* I, 43-99: Uyttebrouck definieert het hertogdom Brabant als de persoon van de hertog en zijn onderdanen.

⁵⁴⁹⁸ Cuvelier, *Les dénombremments*, 42-47.

47 DE DORPSGRENZEN: EEN SYNTHESE

De centrale vragen van deze studie, naar de ontwikkeling van de indeling in algemeen bestuurlijke ressorten en naar het ontstaan van 'dorpsgrenzen', konden niet beantwoord worden voordat eerst duidelijk werd wat een 'algemeen bestuurlijk ressort' was. In deel twee van dit proefschrift is naar een antwoord op die vraag gezocht. De eerste algemeen bestuurlijke ressorten werden gevormd door de openbaar rechterlijke ressorten. In elk openbaar rechterlijk ressort werden keuren gemaakt waarin dorpszaken geregeld werden. In de late vijftiende en in de zestiende en zeventiende eeuw werden alle plaatsen in de Meierij met schulden belast. In deze plaatsen werd vanaf circa 1600 geregeld vergaderd over onder andere financiële zaken. Dit was de tweede generatie algemeen bestuurlijke ressorten. Voor een deel was sprake van een continuering van de eerste generatie algemeen bestuurlijke ressorten (die in veel gevallen pas na omstreeks 1600 een regentencollege kregen), voor een deel ontstonden nieuwe algemeen bestuurlijke ressorten die geen openbaar rechterlijk ressort als voorganger hadden.

47.1 Grenzen van rechterlijke ressorten als dorpsgrenzen

Sommige grenzen bakenden algemeen bestuurlijke rechten en plichten in de ruimte af en waren daarom per definitie dorpsgrenzen. Hiervoor komen in de eerste plaats de grenzen van de openbaar rechterlijke ressorten in aanmerking, voorzover die bestonden. Een openbaar rechterlijk ressort bestond uit een aantal huizen met bewoners voor wie de keuren van toepassing waren en die door de schepenbank gedagvaard konden worden. In Veghel en Sint-Oedenrode kwam dit ressort in de veertiende eeuw overeen met de kerkelijke parochie.

Waar de grenzen van heerlijkheden vastgesteld waren, dienden deze grenzen tevens als grens voor het rechterlijk ressort, bijvoorbeeld om vast te stellen waar een overtreding of misdrijf gepleegd was, welke schepenbank bevoegd was te oordelen en aan welke heer de eventuele boete toekwam. Hier en daar werden in voorkomende gevallen de grenzen van de gemeint als grens van de rechterlijke jurisdictie beschouwd. In andere rechterlijke ressorten bestonden géén geschikte heerlijkheids- of gemeintsgrenzen die de functie van rechterlijke grens konden vervullen. In dergelijke gevallen ging men toch niet over tot het vaststellen van een grens speciaal voor het rechterlijk ressort. In enkele gevallen werden grenzen van 'jurisdicties' vastgesteld. Deze grenzen werden vastgesteld vanwege van andere en grotere financiële belangen, zoals de inkomsten van belastingen en gemene gronden. Deze grenzen functioneerden tevens als grenzen voor het rechterlijk ressort. Ondanks deze mechanismen was een aantal openbaar rechterlijke ressorten in de Meierij aan het einde van het Ancien Régime nog niet geheel met lineaire grenzen omsloten. De historische kaarten van de gebieden van schepenbanken anno 1795 hebben ten onrechte het idee versterkt dat alle openbaar rechterlijke ressorten grenzen hadden. De kaarten zijn een compilatie van oudere heerlijkheids- en gemeintsgrenzen en negentiende-eeuwse kadastrale gemeentegrenzen.

47.2 Grenzen van de gemeint als dorpsgrenzen

Grenzen van gemeintes bakenden in de eerste plaats weide- en andere gebruiksrechten in de gemene gronden af. In bestuurlijke ressorten met een eigen gemeint vormde het beheer van de gemeint een onderdeel van het algemeen bestuur van dat ressort. De gemeintsgrenzen kunnen dan als dorpsgrenzen beschouwd worden. Maar dit was niet overal het geval. Soms was slechts een deel van een ressort gerechtigd in een gemeint. Soms was meer dan één bestuurlijke ressort gerechtigd in een gemeint. Een deel van de grenzen van dergelijke gemeintes kon dan hier en daar nog wel de rol van dorpsgrens vervullen. Dorpen met een eigen financiële administratie die met andere plaatsen gerechtigd waren in een gezamenlijke gemeint, verwierven vaak het recht om percelen ten behoeve van de eigen dorpskas te verkopen. In enkele plaatsen werden voor dat doel nieuwe grenslijnen door de gezamenlijke gemeint vastgesteld, waarbij de van oudsher bestaande weiderechten van het vee meestal niet door die nieuwe grens beperkt werden.

47.3 Grenzen vanwege de plaatselijke belastingen als dorpsgrenzen

Het territoriale aspect van de algemeen financiële administratie, zoals die vooral in de zestiende en zeventiende eeuw ontstond, kwam met name tot uitdrukking in het gebied of de percelen waaruit bijgedragen werd in de belastingen. De plaatselijke belastingen werden in veel plaatsen gecombineerd met de landslasten over de onroerende goederen omgeslagen. Dat leidde in de periode 1600-1630 tot afspraken tussen de dorpen over de vraag wie welke percelen mocht belasten. Hierdoor ontstond een gefixeerd patroon van percelen waaruit in het ene, dan wel in het andere dorp de belastingen afgedragen werden. Omdat deze percelen niet altijd binnen de grenzen van de gemeint lagen konden geschillen ontstaan over de 'territoriale jurisdictie' van het dorp, zoals in Eerde het geval was. In een aantal plaatsen besloot men alle in het dorp gelegen percelen te belasten. Dit maakte het noodzakelijk om vast te stellen welke percelen al dan niet in het dorp lagen, wat kon leiden tot het beschrijven van lineaire fiscale grenzen of dorpsgrenzen. Vóór de invoering van het kadaster in 1832 zijn in minder dan 10 % van de mogelijke gevallen lineaire fiscale grenzen vastgesteld.

47.4 Grenzen van vrijheden, parochies en polders

Net als de grenzen van gemeintes konden de grenzen van vrijheden, parochies en polders als dorpsgrenzen functioneren indien deze grenzen het bestuurlijk ressort min of meer omsloten. In tegenstelling tot de grenzen van gemeintes was dit in de Meierij bij deze drie typen grenzen slechts zelden het geval.

In de Meierij zijn slechts twee beschrijvingen van grenzen van vrijheden bekend. In enkele vrijheden kwam het ressort van de vrijheid overeen met dat van de heerlijkheid en zijn grenzen van de betreffende heerlijkheid bekend. Elders vormde de vrijheid slechts een deel van het rechterlijk ressort. De meeste rechtsregels en jaarkeuren waren in dat geval voor het gehele rechterlijke ressort van toepassing. Alleen voor de privileges en enkele specifieke rechtsregels gold dat niet: die waren voorbehouden aan degenen die binnen de vrijheid woonden. In de Meierij kwamen in dergelijke gevallen geen aparte binnen- en buitenbanken voor. Privileges

leidden in de Meierij – voorzover bekend – niet tot duurzame bestuurlijke organen die alleen voor de vrijheid en niet voor de rest van het rechterlijk ressort golden.

Hoewel de kerkelijke overheid het vaststellen van parochiegrenzen voorschreef, zijn deze in de Meierijse bronnen slechts sporadisch terug te vinden. Rechten op bepaalde tienden werden vaak vastgesteld aan de hand van de beschrijving van bepaalde ‘tiendklampen’. Slechts zelden werd hiervoor een lineaire grens tussen parochies vastgesteld of genoemd. Vermeldingen van fysieke grenspalen van parochies zijn tijdens het onderzoek niet gevonden. Parochies hadden overwegend het karakter van een ressort. Op het platteland werden veel parochies gescheiden door woeste gronden. In een aantal plaatsen ontbreken op een bepaald moment aantoonbaar lineaire parochiegrenzen. Het al dan niet bestaan van parochiegrenzen werd meer bepaald door praktische omstandigheden dan door kerkelijke voorschriften. Pas in de negentiende eeuw werden bij parochiesplitsingen consequent de grenzen vastgesteld.

Nagenoeg alle poldergrenzen waren vanwege de dijken en watergangen die de polders omsloten vanaf het ontstaan van de polder vastgelegd. Op enkele plaatsen werd een polder begrensd door een natuurlijke hoogte. Enkele watergangen vormden zowel de grens van een polder als van een bestuurlijk ressort. Op de andere plaatsen liep de dijk die de polder omgrensde parallel aan en op enige afstand van de watergang die de dorpsgrens vormde. In de meeste gevallen kwamen de territoria van polders en bestuurlijke ressorten niet overeen, zodat slechts een deel van de poldergrenzen tevens dorpsgrenzen was.

47.5 Een overzicht van dorpsgrenzen

Aan het einde van het Ancien Régime was de situatie met betrekking tot de geografische afbakening van verschillende plaatselijke rechten en bestuurlijke taken in de Meierij als weergegeven in tabel 47.1:

Tabel 47.1 Ruimtelijke afbakening van plaatselijke rechten en bestuurlijke taken aan het einde van het Ancien Régime.

Rechten en bestuurlijke taken:	Karakter van de ruimtelijke afbakening:	Frequentie:
Rechten en plichten van plaatselijke heren	Lineaire grenzen	Een aantal (indien vastgesteld) ⁵⁴⁹⁹
	Ressort (huizen, inwoners en bijbehorende grond) zonder lineaire grenzen	De meeste heerlijkheden

⁵⁴⁹⁹ In een aantal plaatsen functioneerden de grenzen van de gemeent als heerlijkheidsgrenzen.

Openbare rechtspraak	Ressort (huizen, inwoners en bijbehorende grond) zonder lineaire grenzen	Alle plaatsen waar niet een grens van een heerlijkheid, gemeint of grens ten behoeve van de dorpskas als zodanig kan functioneren, of waar geen rechterlijke jurisdictiegrens vastgesteld was.
	Lineaire grenzen	Enkele jurisdictiegrenzen worden vastgesteld, maar primair vanwege andere belangen. Verder kunnen grenzen van gemeintes, heerlijkheden en grenzen ten behoeve van de dorpskas als zodanig functioneren.
Landslasten vóór circa 1600	Ressort (huizen, inwoners en bijbehorende grond)	Algemeen
Landslasten en plaatselijke belastingen ná circa 1600	Ressort (huizen, inwoners en bijbehorende grond)	De meeste
	Lineaire grenzen	Enkele
Gebruiksrechten in de gemeint en de verkoop van percelen van de gemene gronden in bestuurlijke ressorten met een eigen gemeint	Lineaire grenzen	Meer dan de helft van de gemeintes
Verkoop van percelen van de gemene gronden in ressorten die met andere ressorten participeren in een gezamenlijke gemeint	Geen ruimtelijke afbakening, de opbrengst wordt verdeeld	Een aantal

	Per geval wordt afgesproken welke percelen ten bate van bepaalde plaatsen verkocht mogen worden	Een aantal
	Lineaire grenzen	In enkele gevallen wordt een nieuwe grenslijn vastgesteld
Vrijheden waarvan het ressort overeenkomt met het rechterlijk ressort	Lineaire grenzen	Één ⁵⁵⁰⁰
	Ressort van huizen en inwoners	De meeste vrijheden ⁵⁵⁰¹
De zielzorg in parochies die overeenkomen met een algemeen bestuurlijk ressort	Ressort (huizen en inwoners)	De meeste parochies
	Lineaire grenzen	Enkele
De tienden in parochies die overeenkomen met een algemeen bestuurlijk ressort	Territorium van percelen (tiendklampen)	In de meeste plaatsen
	Lineaire grenzen	Enkele
Polders die min of meer overeenkomen met een algemeen bestuurlijk ressort	Lineaire grenzen	Enkele ⁵⁵⁰²

Op basis hiervan vatten we in tabel 47.2 de grenslijnen vóór 1811 samen:

Tabel 47.2 Lineaire grenzen in verband met de afbakening van plaatselijke rechten en bestuurlijke taken aan het einde van het Ancien Régime.

Rechten en bestuurlijke attributen	Frequentie
------------------------------------	------------

⁵⁵⁰⁰ Namelijk 's-Hertogenbosch.

⁵⁵⁰¹ Er waren in 1500 veertien vrijheden in de Meierij.

⁵⁵⁰² Waalwijk en na 1810 ook Nieuwkuijk met Onsenoort.

Grenzen van heerlijkheden	Een aantal (indien vastgesteld)
Grenzen van rechterlijke ressorten, anders dan heerlijkheden	Enkele
Grenzen voor de landslasten en plaatselijke belastingen ná circa 1600	Enkele
Grenzen vanwege gebruiksrechten in de gemeint en de verkoop van percelen van de gemene gronden in bestuurlijke ressorten met een eigen gemeint	Meer dan de helft van de gemeintes
Nieuwe grenzen vastgesteld vanwege de verkoop van percelen van de gemene gronden in ressorten die met andere ressorten participeerden in een gezamenlijke gemeint	Enkele
Grenzen van vrijheden waarvan het ressort overeenkwam met het rechterlijk ressort	Eén
Grenzen vanwege de zielzorg en/of de tienden in parochies die overeenkwamen met een algemeen bestuurlijk ressort	Enkele
Grenzen van polders die overeenkwamen met een algemeen bestuurlijk ressort	Enkele

De situatie in 1811, toen men begon met het vaststellen van de gemeentegrenzen ten behoeve van de invoering van het kadaster, was dus als volgt: voorzover er in 1811 sprake was van dorpsgrenzen, betrof het veelal grenzen van gemeintes in bestuurlijke ressorten met een eigen gemeint. Er bestond een aantal grenzen van heerlijkheden. Hier en daar bestond een fiscale grens of had men een grens vastgesteld in verband met het recht percelen in gezamenlijke gemene gronden te verkopen. Parochiegrenzen waren zeldzaam. Van de vrijheden was op dat moment – althans in de bronnen – alleen van de Vrijdom van 's-Hertogenbosch een lineaire grens bekend, die tevens diende als grens van het rechterlijk en algemeen bestuurlijk ressort. Slechts enkele poldergrenzen kwamen overeen met die van een algemeen bestuurlijk ressort. In de bronnen worden grenzen die een algemeen bestuurlijk ressort omsloten (maar voor een specifiek doel vastgesteld waren) soms inderdaad grenzen van een ‘dorp’ genoemd.⁵⁵⁰³

⁵⁵⁰³ Bijvoorbeeld: ARAB, Archief van het Leenhof van Brabant inv. nr. 9, fol. 129-129v, omschrijving van de grenzen van de heerlijkheid Moergestel in 1440: ‘metter eenre zyden aen die gemeijnte van Tilborch, metten anderen aen ’t dorp van Oirschot, commen metten enen eynde aen die vriheit van Oisterwyck ende metten anderen aen die dorpe van Hilvarenbeke’.

47.6 De gemeentegrenzen

Onderzoek naar 290 van de 309 grensvaststellingen van de 91 gemeenten waartoe de plaatsen onder de voormalige Meierij inmiddels behoorden, bevestigt dit beeld. In de omschrijvingen is vaak sprake van 'de vanouds bestaande limieten'. Uit onderzoek naar de grenzen van gemeentes en uit de geschillen die ontstonden bij het vaststellen van de gemeentegrenzen blijkt dat men de grenzen van de gemeint in 1811-1828 vaak als gemeentegrens beschouwde. In enkele plaatsen werd de grens van de heerlijkheid aangehouden, die soms afweek van de grens van de gemeint. Parochiegrenzen werden bij de vaststelling van gemeentegrenzen nooit genoemd. Wel werd in de geschillen om de gemeentegrenzen soms gewezen op de ligging van tienden en het tot een parochie behoren van bepaalde huizen. In die geschillen was de grens van de gemeint het meest gebruikte argument, gevolgd door de inkomsten uit de belastingen. In de meeste plaatsen waren de fiscale bevoegdheden nog per perceel en huis vastgesteld en volgens de voorschriften van het kadaster moesten dergelijke enclaves zoveel mogelijk verwijderd worden. Bij één vaststelling van een gemeentegrens werd expliciet gezegd dat een oudere fiscale grens als leidraad diende, terwijl het argument dat men percelen aan deze of gene zijde van een voorgestelde lijn verkocht had, ook enkele keren gebruikt werd. Ongeveer dertig keer, dat is in ongeveer 10 % van de gevallen, ging men over tot het vaststellen van een geheel nieuwe gemeentegrens, omdat er geen oudere grens was om als leidraad te nemen. In die gevallen hadden de inwoners van (een deel van) de gemeente samen met inwoners van een andere gemeente gebruiksrechten in een gemeint.

47.7 Landsgrenzen

De grenzen van het hertogdom Brabant die in de veertiende eeuw genoemd worden, doorsneden – anders dan Avonds stelt – geen openbaar rechterlijke ressorten zoals heerlijkheden. De landsgrenzen vormden een aaneenschakeling van plaatselijke openbaar rechterlijke of algemeen bestuurlijke grenzen, voorzover die bestonden. Waar vanwege een geschil een landsgrens moest worden vastgesteld ter hoogte van een plaats die nog geen rechterlijke of bestuurlijke grenzen had, werd de nieuwe landsgrens tevens de dorpsgrens. Er werden geen plaatsen gevonden waar de landsgrens een plaatselijk openbaar rechterlijk of algemeen bestuurlijk ressort doorsneed. Niet alle plaatselijke rechterlijke of bestuurlijke ressorten aan de rand van het hertogdom hebben tijdens het Ancien Régime lineaire grenzen gehad. Er waren verschillende interpretaties van dorpsgrenzen mogelijk en de territoria van dorpen met een dorpskas, maar zonder schepensbank, kenden vaak geen lineaire grenzen. Dit kon leiden tot de vorming van enclaves in de buurt van de landsgrenzen. Niet alle landsgrenzen waren in de veertiende eeuw al vastgesteld. Enkele delen van de landsgrenzen werden pas later vastgesteld, in de Peel gebeurde dat bijvoorbeeld pas in de achttiende eeuw. Ook na het Ancien Régime waren de landsgrenzen (en tevens de provinciegrenzen) opgebouwd uit een aaneenschakeling van plaatselijke algemeen bestuurlijke grenzen. Vanaf 1832 waren dat de kadastrale gemeentegrenzen.

47.8 Conclusies: de dorpsgrenzen

De bestaande opvatting dat dorpsgrenzen over het algemeen afgeleid zijn van middeleeuwse parochiegrenzen of van rechterlijke grenzen, wordt door deze studie niet ondersteund. Bestudering van de bronnen levert een genuanceerder beeld op. De oudst bekende grenzen zijn die van de gemene gronden en die van heerlijkheden, met vermeldingen vanaf de late twaalfde en uit de dertiende eeuw. De grenzen van heerlijkheden kunnen altijd als dorpsgrenzen beschouwd worden, die van de gemeintes in de Meierij in meer dan de helft van de gevallen, dus niet altijd. Slechts op enkele plaatsen bestonden er grenzen van parochies, vrijheden of polders die tevens als dorpsgrens gefunctioneerd kunnen hebben. Nadat het gebruik van een dorpskas in de zestiende eeuw een algemeen verschijnsel was geworden, ontstonden daarmee ook nieuwe algemeen bestuurlijke ressorten en tevens soms nieuwe dorpsgrenzen. De bestaande dorpsgrenzen dienden veelal als basis voor de negentiende-eeuwse kadastrale gemeentegrenzen. In ongeveer 10 % van de gevallen werd een geheel nieuwe kadastrale gemeentegrens gecreëerd.

Net als plaatselijke grenzen werden landsgrenzen geleidelijk vastgesteld, veelal naar aanleiding van geschillen. Deze volgden bestaande grenzen van algemeen bestuurlijke ressorten en doorsneden deze niet. Soms werd de landsgrens vastgesteld op een plaats waar nog geen dorpsgrens bestond. Daar ging de landsgrens dan tevens als dorpsgrens fungeren.

De samenhangende begrippen 'dorpsgrens' en 'jurisdictiegrens' ontleenden hun betekenis aan concrete belangen. Nagenoeg altijd is het duidelijk dat men het over een grens heeft die vastgesteld werd omdat men bepaalde belangen af wenste te bakenen, zoals de grens van bepaalde gebruiksrechten in de gemene gronden, het gebied waar de heer een aantal rechten (en plichten) had, of waar men belasting mocht innen. De territoriale jurisdicties van een schepenbank waren voor de heer of schout van belang, maar voor de bevolking in veel mindere mate. De inwoners, de plaatselijke overheid of de centrale overheid gingen niet over tot het vaststellen van een dorp of jurisdictie, alleen omdat men zou vinden dat die zaken nu eenmaal grenzen behoefden. In hoeverre een grens als 'dorpsgrens' of 'jurisdictiegrens' kon fungeren hing af van de aard van door de grens afgebakende zaak en de geografische kaders. Gingen de aan een bepaalde grens gerelateerde belangen verloren, dan kon een grens in vergetelheid raken. Het onderliggende mechanisme was mijns inziens een zich voortdurend ontwikkelende samenleving waarin men inzake het gebruik van de geografische ruimte steeds naar pragmatische oplossingen zocht, veelal naar aanleiding van plaatselijke geschillen. De rol van centrale overheid op de ontwikkeling van de algemeen bestuurlijke indeling was na de instelling van de schepenbanken beperkt. Deze dynamiek werd vanaf 1438 tot in de achttiende eeuw voornamelijk aangestuurd vanuit de plaatselijke bevolking en door het ontstaan van dorpskassen. De centrale overheid bemoeide zich slechts dan met de vaststelling van plaatselijke grenzen als haar belangen in het geding waren.

SAMENVATTING

1 Inleiding

In deze dissertatie worden de geografische indeling in plaatsen voor het 'algemeen bestuur' en de ontwikkeling van de 'dorpsgrenzen' in de Meierij van 's-Hertogenbosch van circa 1200 tot aan de invoering van het kadaster in 1832 beschreven. Voor dat doel is eerst duidelijk gemaakt wat in die periode een plaatselijke eenheid voor algemeen bestuur was. Voor de vraagstelling was het van belang een onderscheid te maken tussen verschillende typen sociale en geografische ruimten en dan met name tussen een gemeenschap en een ressort. Met een ressort wordt in deze dissertatie bedoeld: een aantal huizen met inwoners en toebehoren onder hetzelfde gezag. Deze konden bijvoorbeeld tot dezelfde schepensbank, regentencollege of kerkelijk gezag behoren. Mogelijk, maar niet noodzakelijk, was er sprake van een eigen identiteit of gemeenschapsgevoel. Een ressort kon omgeven zijn met een lineaire grens, maar ook dat was niet noodzakelijk.

Ten aanzien van de rechtspraak wordt een onderscheid gemaakt tussen de rechtspraak over de eigen bezittingen en de openbare rechtspraak. Het criterium is het onderscheid tussen persoonlijke en publieke zaken. Een heer met openbare rechtsmacht wordt gerechtsheer of kortweg heer genoemd. Een heer met rechtsprekende bevoegdheden over slechts zijn eigen bezittingen wordt een 'grondheer' genoemd. In de Meierijse bronnen wordt een grondheer die de openbare rechtspraak heeft verworven toch nog vaak grondheer genoemd als een reminiscentie aan het verleden. Heren die na circa 1500 een gerechtsheerlijkheid verwierven door delegatie van overheidsgezag (bijvoorbeeld door panding) worden in de Meierijse bronnen geen grondheer genoemd.

Elk bestuurlijk ressort had een orgaan dat bestuurlijke verantwoordelijkheden droeg. Dat kon een vergadering zijn waarop voor dat ressort bindende beslissingen genomen werden, of een college dat die beslissingen kon nemen. Wat betreft het bestuur is een onderscheid gemaakt tussen algemeen bestuur en specifiek of bijzonder bestuur. Hier gaat het niet om het onderscheid tussen publieke en persoonlijke (of private) zaken, maar tussen ressorten en organen met alomvattende taken en die met specifieke of bijzondere taken. Zowel een algemeen als een specifiek bestuurlijk ressort kon een publiek karakter hebben. Voorbeelden van specifieke bestuurlijke ressorten met een publiek karakter zijn de polders en de gemeintes.

Parallel aan het onderscheid tussen algemene en specifieke bestuurlijke ressorten en organen is een onderscheid gemaakt tussen algemene en specifieke financiën. Er was sprake van een specifieke financiën als de financiële middelen voor een vooraf vastgesteld doel werden gegenereerd en als er bij de betrokkenen consensus was dat deze financiën alleen voor dat doel mochten worden besteed. Er was sprake van algemene financiën als de financiële middelen werden gegenereerd voor het algemeen nut en de betreffende gelden voor het algemeen nut werden gebruikt. Gelden konden ook dan voor een vooraf vastgesteld doel worden besteed, maar noodzakelijk is dat niet; ook andere uitgaven ten dienste van de betreffende gemeenschap waren mogelijk.

In deze studie wordt de term 'rechtspersoon' niet gebruikt. Het juridische concept van een 'rechtspersoon' werd wettelijk geïntroduceerd in 1820. Ook tijdens het Ancien Régime traden collectieven in rechte op, droegen ze samen financiële verantwoordelijkheden en werden ze soms als collectief bestraft, maar het plaatselijk algemeen bestuur was in die periode nog niet overal eenduidig gestructureerd. In een aantal plaatsen was tijdens het Ancien Régime sprake van een zekere mate van bestuurlijke en financiële zelfstandigheid. Het gebruik van het begrip 'rechtspersoon' als structurerende term voor de algemeen bestuurlijke indeling doet geen recht aan die nuance. Bij een moderne rechtspersoon kan een individu over het algemeen niet verantwoordelijk gesteld worden voor de schulden van het collectief. Tijdens het Ancien Régime was dat over het algemeen wel het geval.

2 De algemeen bestuurlijke ressorten en organen

2.1 Juridische en economische emancipatie

Mede als gevolg van demografische en economische ontwikkelingen in de twaalfde en dertiende eeuw emancipeerden in het gebied van de latere Meierij onvrije lieden op juridisch en economisch vlak. De hertog van Brabant bevorderde deze emancipatie. Zo schafte hertog Hendrik II in 1247 het dode-handrecht, kenmerk van persoonlijke onvrijheid, af in de plaatsen onder zijn gezag. Dergelijke maatregelen kunnen lieden ertoe bewogen hebben te verhuizen naar een ressort onder de hertog. De hertog van Brabant stichtte op een aantal plaatsen een schepenbank nabij de burch van een plaatselijke heer om het gezag van die heer te neutraliseren. Elf van die plaatsen (en nog drie plaatsen waar geen aanwijzingen bestaan dat de schepenbank er door de hertog om strategische redenen ingesteld werd) werden tussen circa 1195 en 1468 tevens begunstigd met privileges en hadden de status van vrijheid. Dat maakte deze plaatsen nog aantrekkelijker als woonplaats. Ook in de heerlijkheden onder het gezag van de plaatselijke heren vond een juridische en economische emancipatie plaats. In de bronnen betreffende de Meierij zijn na circa 1300 nauwelijks nog aanwijzingen voor de oude juridische en economische verhoudingen te vinden. Vanaf 1262 worden in de Meierijse bronnen dorpsgemeenschappen genoemd. Aangenomen mag worden dat dergelijke gemeenschappen bestonden uit lieden die niet langer tot het overdraagbare of verhandelbare goederenbezit van een of andere heer behoorden. De vermelde dorpsgemeenschappen zijn niet in alle gevallen te beschouwen als een algemeen bestuurlijk ressort. Soms vormden zij daar slechts een deel van.

Het verband tussen de status van vrijheid en de aanwezigheid van een schepenbank en een markt vroeg om een genuanceerde beschrijving. Als een plaats de status van vrijheid had, functioneerde er op dat moment een schepenbank. In enkele vrijheden wordt een schepenbank vermeld vóórdat de betreffende gemeenschap privileges had en niet alle plaatsen waar de hertog om strategische redenen een schepenbank instelde, werden begunstigd met privileges. Marktrechten werden eerder, tegelijk of later dan de privileges gegeven en werden ook gegeven aan plaatsen die nooit de status van vrijheid kregen, terwijl andersom één vrijheid nooit een markt heeft gehad.

2.2 De openbaar rechterlijke ressorten

In de dertiende en veertiende eeuw en later werden per openbaar rechterlijk ressort keuren vastgesteld en gewijzigd, waarin plaatselijke aangelegenheden geregeld werden. De corporele vergadering waarop de keuren vastgesteld werden, vormde daarmee het oudst bekende algemeen bestuurlijke orgaan. De bevoegdheden van deze vergaderingen werd ingeperkt door de voorschriften en belangen van de hertog en/of plaatselijke heer. De bevoegdheid van de rechterlijke ressorten om keuren te maken werd nooit speciaal verleend. Dit recht en de steun van de gerechtsheer bij het toezicht op de naleving van de rechtsregels en de uitvoering van de rechtspraak waren vanaf de instelling van de dingbank aanwezig. Het rechterlijk ressort kon op zijn beurt deze bevoegdheid delegeren aan een regentencollege. De hertog van Brabant bevestigde de keurbevoegdheid van een regentencollege slechts zelden.

De rechterlijke ressorten vormden niet het enige bestuurlijke kader. Collectieven waren verantwoordelijk voor het beheer van kerkelijke bezittingen, armentafels, scholen, gemeintes, dijken, en polders. Deze collectieven konden overeenkomen, maar ook verschillen van het openbaar rechterlijk en algemeen bestuurlijk ressort. Daar waar een openbaar rechterlijk ressort over een eigen gemeint beschikte, werden regels voor het beheer van die gemeint in de algemene dorpskeuren opgenomen. Waar de groep gerechtigden in de gemeint verschildte van het rechterlijk ressort werden gemeintszaken grotendeels in afzonderlijke keuren en reglementen geregeld. De hertog gaf of bevestigde in een aantal gevallen de regelgevende bevoegdheid van gezworenen voor het beheer van een gemeint, van de besturen van ambachtsgilden, schuttersgilden, polders en dijken. Daarmee werd de steun van het hertogelijk apparaat bij het toezicht op de naleving van de regels verzekerd en de relatie tussen de hertog en het betreffende orgaan bevestigd. In diezelfde zin gaven ook stadsbesturen soms keurbevoegdheid aan ambachtsgilden. Waar de bevoegdheid keuren en regels te maken niet formeel gegeven of bevestigd werd, bestond die regelgeving toch en ook in deze gevallen waakten de functionarissen van de hertog of heer over de belangen van hun lastgever.

Voor de reconstructie van de openbaar rechterlijke ressorten in de Meierij in de Middeleeuwen is gebruik gemaakt van voor dat doel nog weinig gebruikte bronnen zoals de schoutsrekeningen en van nieuw ontwikkelde inzichten in het verband tussen de rechterlijke ressorten en de organisatie van de cijnsinning, de beden en het gebruik van plaatselijke standaardvaten voor droge inhoudsmaten. Met behulp van deze inzichten en aanvullende gegevens was het mogelijk om een reconstructie te maken van het graafschap Sint-Oedenrode en de eninge van de Kempen omstreeks 1200. In beide ressorten gaf de graaf van Gelre vanaf de laatste decennia van de twaalfde eeuw van de gemene gronden afgescheiden percelen tegen een cijns uit en in beide ressorten oefende hij de openbare rechtsmacht uit. De hertog van Brabant bedreigde de positie van Gelre in deze regio's met bezitscomplexen met een domaniaal karakter: het leenhof van Kempenland te Bergeijk en het Land van Helmond. Ongetwijfeld zal de hertog ernaar gestreefd hebben om aan deze bezitscomplexen overheidsgezag te ontlelen. In 1203 verwierf hij door een gewonnen oorlog de eninge van de Kempen en in 1231 kocht hij het graafschap Sint-Oedenrode en verwierf op deze manier het overheidsgezag in die ressorten. De

ressorten van het graafschap Sint-Oedenrode en de eninge van de Kempen gingen hierna op in de organisatie van het hertogdom en vielen uiteen in kleinere rechterlijke ressorten door de instelling van nieuwe schepenbanken. Er zijn aanwijzingen dat enkele rechterlijke ressorten die omstreeks 1400 bestonden, eerder gezamenlijk een groter ressort vormden, zoals het ressort van Nuenen, Gerwen, Opwetten, Nederwetten en Tongelre, dat van Deurne en Vlierden, dat van Oisterwijk en Helvoirt en dat van Oss, Berghem, Heesch en Nistelrode.

In 1200 bestonden er vermoedelijk nog slechts enkele openbare dingbanken in het studiegebied; omstreeks 1400 waren dat er al 68. Na 1400 was in de Meierij de meest voorkomende reden om een nieuwe schepenbank te stichten de verpanding van heerlijke rechten van een plaats die nog geen eigen schepenbank bezat. In totaal hebben er vóór 1795 in de Meierij 79 plaatselijke openbare dingbanken bestaan. Drie gingen teloor, zodat er in 1795 nog 76 functioneerden. In een aantal gevallen zijn de omstandigheden van het ontstaan van de dingbanken bekend. In veel gevallen zijn er goede aanwijzingen voor deze omstandigheden. Onder het nodige voorbehoud waren deze omstandigheden de volgende:

- Van de 79 openbare dingbanken in de Meierij zijn er 41 ontstaan onder het directe gezag van de hertog alleen. Vermoedelijk stelde de hertog hiervan twintig schepenbanken in om zijn gezag in een bepaalde plaats te vestigen of te verstevigen. In achttien andere plaatsen was zijn gezag al gevestigd en ging het vermoedelijk voornamelijk om de verzorging van de openbare rechtspraak. Twee hertogelijke dingbanken hadden de vorm van een burengerecht (Nederwetten en Vlierden). De schepenbank van Haaren werd ingesteld op verzoek van de inwoners.
- Twaalf openbare schepenbanken zijn ingesteld door leenmannen van de hertog, doordat die heerlijke rechten verwierven in een plaats zonder openbare schepenbank (tienmaal) of doordat ze de bevoegdheden van hun laatbank wisten uit te breiden (tweemaal).
- Bij de instelling van vijf openbare schepenbanken werd afgesproken dat de inkomsten van de boeten gedeeld werden tussen de hertog en een andere heer.
- 21 Openbare schepenbanken kunnen op rekening van een andere heer dan de hertog of een leenman van de hertog geschreven worden. Deze heren wisten openbare rechtsmacht te verwerven via een voogdij over kerkelijke bezittingen (viermaal), doordat ze gesteund werden door een machtige leenheer (zesmaal) of op eigen kracht (negenmaal). Van de laatste groep deelden er twee de inkomsten van de rechtspraak met de hertog van Brabant. Er is één burengerecht onder het gezag van een andere heer dan de hertog bekend (Tilburg en Goirle). Over de dingbank van de eninge van de Kempen te Eersel is weinig bekend. Een aantal van deze openbare schepenbanken had waarschijnlijk een domaniale instelling zoals een leen- of laatbank als voorganger. In een aantal plaatsen werd de openbare schepenbank naast een laatbank ingesteld. Niet alle leen- of laatbanken groeiden uit tot openbare schepenbanken.

Burengerechten lijken in de Meierij over het algemeen niet ouder te zijn dan de openbare schepenbanken en kunnen beschouwd worden als een alternatief voor een schepenbank. De oprichting van een burengerecht was voornamelijk een gevolg van de plaatselijke behoefte aan een eigen dingbank. De belangen van de hertog of plaatselijke heer zouden beter gediend zijn geweest met een schepenbank. De burengerechten en een aantal domaniale rechterlijke instellingen werden tijdens de regering van Filips de Goede (1430-1467)

of kort daarna vervangen door schepenbanken en laatbanken met beëdigde schepenen of laten. Dit werd voorgeschreven door de Blijde Inkomste van deze landsheer. De veronderstelling van Smulders dat de meeste openbare schepenbanken een burengerecht als voorganger hadden, wordt door deze gegevens ontkracht.

Resumerend kan vastgesteld worden dat de openbaar rechterlijke indeling grotendeels in de laatste decennia van de twaalfde, de dertiende en veertiende eeuw ontstond. De belangen van de hertog of plaatselijke heer wogen daarbij over het algemeen zwaarder dan de belangen van hun onderdanen. Slechts enkele dingbanken werden ingesteld op verzoek van de inwoners.

2.3 De indeling ten behoeve van de beden en andere landslasten

Uit historische bronnen blijkt dat omstreeks 1400 in een aantal plaatsen zettters aangesteld waren om de hoogte van de bede voor elke belastingplichtige vast te stellen en de vastgestelde bedragen te innen. De indeling in fiscale ressorten was aanvankelijk (in de eerste helft van de dertiende eeuw) gebaseerd op de rechterlijke indeling. Vóór 1374 werden enkele rechterlijke ressorten gesplitst, maar bleven de plaatsen wel één fiscaal ressort vormen. Andersom waren de uitgestrekte rechterlijk ressorten van Eersel en Oerle vóór 1374 in een aantal kleinere fiscale ressorten verdeeld. Naast de omvang was er ook een verband met het aantal parochiekerken en daarom met de mate van het identiteitsgevoel van de onderhorige gehuchten.

Tot 1438 werden de belastingplichtigen in de Meierij buiten de hoofdstad door de centrale overheid hoofdelijk aangeslagen. 's-Hertogenbosch had een eigen quote in de bede. Vanaf 1438 kregen ook de fiscale ressorten op het platteland een bepaalde quote toegewezen en wel in verhouding tot het aantal haardsteden. Volgens dit nieuwe systeem bepaalden de inwoners van een bepaald fiscaal ressort zelf hoe de quote over de inwoners omgeslagen werd. In een aantal fiscale ressorten werd de quote voor de beden eerst omgeslagen over bepaalde nederzettingen binnen het fiscaal ressort. Kennelijk speelden sociale cohesie en identiteitsbesef hierbij een rol, want de betreffende gemeenschappen hadden in de meeste gevallen een eigen kapel of kerk. Uit geschillen blijkt dat inwoners van bepaalde gemeenschappen vaak niet aansprakelijk gesteld wensten te worden voor de achterstallige betalingen van een ander gehucht. Door de invoering van het systeem van quoten per plaats ontstond in 1438 spanning tussen de fiscale indeling en de indeling van de Meierij in gemeenschappen met een zekere sociaal-economische cohesie. In de periode 1438-1526 verdween deze spanning grotendeels, voornamelijk op wens van de gemeenschappen, die de quote over verschillende gemeenschappen binnen een fiscaal ressort omsloegen of verzochten om zelfstandig voor de beden aangeslagen te worden.

Na 1526 werden er geen nieuwe haardstedentellingen meer gehouden. De hoogte van de plaatselijke quota voor de bede werd gefixeerd en de centrale overheid verwierf extra inkomsten door andere belastingen te introduceren. Tussen 1526 en 1736 verliep de dynamiek van de fiscale indeling wat rustiger dan in de periode daarvoor. De spaarzame gegevens suggereren dat tussen 1526 en 1736 nieuwe fiscale ressorten ontstonden nadat deze plaatsen een eigen dorpskas kregen.

De Leen- en Tolkamer werd in 1727 belast met het controleren van de dorpsrekeningen. In circa 1736 was het door de Staten-Generaal voorgeschreven formulier voor de administratie van de dorpsfinanciën in de Meierij nagenoeg overal in gebruik. Volgens dit formulier dienden de uitgaven voor de landslasten apart verantwoord te worden. Plaatsen met eigen rekeningen voor de landslasten werden geacht zelfstandige dorpsrekeningen te hebben. Deze vielen niet helemaal samen met de plaatsen die aangeslagen werden voor de landslasten, omdat op verscheidene plaatsen de lasten binnen een fiscaal ressort over enkele onderhorige nederzettingen met eigen rekeningen omgeslagen werden. In de periode van circa 1736 tot 1795 vonden er geen wijzigingen meer plaats in de fiscale indeling.

2.4 De stads- en dorpskas

Vermeldingen van functionarissen belast met het beheer van algemene stads- of dorpsfinanciën zijn in de late Middeleeuwen nog spaarzaam. Schepenen, secretarissen, vorsters en boden werden aanvankelijk per dienst betaald. De schoolmeesters genoten naast de inkomsten van hun beneficie een schoolgeld per maand per kind en hadden in veel plaatsen het recht op een of meer omgangen per jaar. De levering van diensten zoals de heervvaart, het leveren van voedsel en transportdiensten en onderdak aan het leger en ook de brandschattingen hadden een ad hoc karakter; bovendien werd vaak betaald in natura. Veel inkomsten en uitgaven hadden een specifiek karakter, zoals de financiën van de polders, de kerken, de armentafels, de gebuurcijnz en de recognitiecijnz en de beden. Het is niet uit te sluiten dat de inkomsten hier en daar ook voor andere zaken gebruikt werden en daardoor een algemeen karakter kregen, maar daarvoor ontbreken bewijzen. Een deel van de inkomsten van de boeten voor overtredingen in de gemeint ging vaak naar de plaatselijke kerk en was zelden voor de gemeenschap of het dorp. Er zijn kortom geen dwingende redenen om buiten een tiental steden en vrijheden vóór 1483 aan een wijdverbreid gebruik van een permanente dorpskas te denken. Gesteld mag worden dat de financiële administratie in de meeste plaatsen op het platteland voor 1483 voornamelijk een specifiek en/of ad hoc karakter had.

In 1483 werden de plaatsen in de Meierij van 's-Hertogenbosch opgezaald met schulden. Vanaf 1511 zijn er steeds meer vermeldingen dat plaatsen op eigen naam geld leenden. De kosten voor de rente en aflossing van deze schulden werden vaak over de inwoners omgeslagen. Dit impliceert het bestaan van een permanente dorpskas. Aanvankelijk werden in een aantal plaatsen de beheerders van de gemeint tevens belast met de administratie van de algemene financiën. Vooral vanaf circa 1580 werden voor dat doel alom borgemeesters aangesteld. Slechts in enkele grotere plaatsen ontstond een dorps- of stadskas vanwege economische groei en overschotten. In de meeste plaatsen op het platteland kreeg het algemeen financieel beheer een ruwe impuls door de oorlogen en de oplopende schulden in de late vijftiende, zestiende en zeventiende eeuw. Omdat de oorlogslasten en -schulden grotendeels de fiscale indeling volgden, kwam de indeling in plaatsen met een eigen dorpskas grotendeels overeen met de fiscale indeling. Hier en daar hadden onderhorige gehuchten of hoeken tot op zekere hoogte een eigen financiële verantwoordelijkheid.

Toen de dorpskas er eenmaal was, werd er steeds meer gebruik van gemaakt. Vooral nieuwe bestuurlijke taken werden uit de algemene kas bekostigd, terwijl diverse functionarissen op het platteland die eerst per dienst, in natura of uit een beneficie betaald werden in de achttiende eeuw een (aanvullend) salaris uit de algemene kas van het dorp ontvingen. Daarnaast bleven de specifieke financiën van de kerkfabriek, de armentafel, de polders en hier en daar gemeintes naast de algemene financiën bestaan. Waar het ressort van het algemeen bestuur afweek van het bestuur van de groep gerechtigden in een bepaalde gemeent bleven de betreffende financiën over het algemeen gescheiden.

2.5 De bestuurders

Tussen de dertiende en de zeventiende eeuw werden in veel plaatsen permanente beëdigde functionarissen aangesteld voor specifieke taken. Tijdens de regeerperiode van Filips de Goede werden de meeste instellingen waarin nog recht gesproken werd zonder beëdigde lieden, omgezet in een schepenbank of laatbank met beëdigde schepenen of laten. Daarnaast werden beëdigde functionarissen benoemd voor het beheer van de kerk, de armentafel, de gemeent en in enkele plaatsen de polder of de dijk. Deze functionarissen werden door de daartoe gerechtigde inwoners, de schepenen en eventueel mede door of namens de heer benoemd. In enkele plaatsen kregen schepenen in beperkte mate bestuurlijke taken, zoals het medebeheer van de gemeent of het mede aanstellen van plaatselijke functionarissen.

In een tiental steden en vrijheden worden reeds voor 1600 permanente functionarissen voor algemeen bestuurlijke taken vermeld. Deze werden 'regenten' of 'regeerders' genoemd. Het college van regenten vergaderde over algemene stads- en dorpszaken, nam namens het bestuurlijke ressort bindende beslissingen en vaardigde geboden en verboden uit. In enkele plaatsen blijkt de vertegenwoordiging van de gilden of onderhorige gehuchten in het regentencollege voor 1600 geregeld te zijn. In andere plaatsen waren er afspraken over de samenstelling van het regentencollege, omdat de schepenen het jaar daarop als gezworenen lid bleven van het regentencollege. In plaatsen met een regentencollege bleek over het algemeen ook een permanente algemene kas te bestaan.

In de meeste plaatsen zijn vóór circa 1600 echter geen aanwijzingen voor het bestaan van een regentencollege. In veel plaatsen traden tot die tijd schepenen, meestal met gezworenen, kerk- en armmeesters en soms andere plaatselijke functionarissen en een aantal inwoners, namens het ressort of de gemeenschap voor een bepaalde zaak op. Voorzover te overzien is, had dit optreden in de meeste plaatsen nog een ad hoc karakter. Kennelijk was er vóór circa 1600 in de meeste plaatsen nog geen behoefte aan permanente functionarissen belast met algemeen bestuurlijke taken. Vanwege de toenemende schulden in de zestiende en zeventiende eeuw nam ook in de kleinere plaatsen de noodzaak tot geregeld overleg toe. In de zeventiende eeuw traden de functionarissen en meest gegoeden die namens de gezamenlijke inwoners geld leenden en daarvoor ook persoonlijk aansprakelijk waren, tevens op als regenten op en praatten zij mee over minstens de algemeen financiële zaken. In een aantal plaatsen ontstond binnen het ressort van de schepenbank een onderverdeling in een aantal plaatsen met een eigen dorpskas. In deze plaatsen vergaderden functionarissen over de plaatselijke financiën

en soms over andere zaken. Soms vergaderden vertegenwoordigers uit de plaatsen onder dezelfde schepenbank gezamenlijk over zaken van gemeenschappelijk belang.

Een dertigtal ressorten kreeg in de periode 1660-1795 een dorpsreglement waarin de administratie en het bestuur geregeld werd. Hierin werd meestal de vertegenwoordiging van de inwoners van onderhorige gehuchten en soms van de buitengeërfden in het regentencollege omschreven. De meeste bestuurlijke ressorten hebben evenwel nooit een dorpsreglement gehad. Na 1660 nam onder andere vanwege de Politieke Reformatie in een aantal plaatsen de macht van de schepenen toe. In de achttiende eeuw verdwenen in de meeste plaatsen de borgemeesters uit de besturen, omdat ze vervangen werden door professionele collecteurs. Niet alle bevoegdheden werden gedelegeerd aan de regenten. Voor belangrijke zaken werden nog in de achttiende eeuw alle gerechtigde geërfden en soms andere betrokkenen voor een corporele vergadering uitgenodigd. In het geheel aan plaatselijke regelgeving nam de invloed van de corporele vergaderingen na omstreeks 1600 af vanwege de opkomst van de regentencolleges op het platteland.

2.6 De periode 1795-1832

Na de komst van de Fransen in 1795 mocht de bevolking van elke municipaliteit een nieuw bestuur kiezen. Dat maakte het noodzakelijk of vast te stellen of in een plaats met een dorpskas maar zonder schepenbank al dan niet eigen bestuurders gekozen zouden worden. Binnen vier municipaliteiten bestonden tot 1811 twee of drie dorpskassen. De algemeen bestuurlijke indeling van de Meierij van 1795 bleef tot in 1810 bestaan. In 1810 werd bij twee keizerlijke decreten een indeling van het Departement van de Monden van de Rijn in drie arrondissementen en een onderverdeling in kantons vastgesteld. De prefect van het Departement maakte een indeling van de kantons in gemeenten. Deze gemeentelijke herindeling leidde tot protesten, waardoor in 1811 of 1812 enkele samengevoegde plaatsen weer afzonderlijke gemeenten werden. Op 1 januari 1821 werden enkele wijzingen in de gemeentelijke indeling van kracht. Hierna bleef de algemeen bestuurlijke indeling in het gebied van de voormalige Meierij van 's-Hertogenbosch tot aan de invoering van het kadaster in 1832 ongewijzigd.

In 1803 werd de samenstelling van de gemeentebesturen gereorganiseerd. Naast het gemeentebestuur koos de bevolking een aantal gecommitteerden, die een stem hadden in met name financiële aangelegenheden. Gemeentebestuur en gecommitteerden vormden samen de gemeenteraad. In 1803 werd de criminele rechtspraak aan de plaatselijke colleges onttrokken; in 1810 ook de civiele rechtspraak. In 1807 werden de gemeenten verdeeld in steden en overige gemeenten. In 1819 en 1825 werd het bestuur van de gemeenten in Noord-Brabant verder geregeld.

2.7 Een definitie van een algemeen bestuurlijk ressort

Een bruikbare definitie van een plaatselijke algemeen bestuurlijke eenheid voor de periode van circa 1200 tot 1795 luidt als volgt: tijdens het Ancien Régime was een algemeen bestuurlijke

eenheid een ressort met een duurzaam karakter, waarvan het algemeen bestuurlijke orgaan gevormd werd door het jaargeding of een andere geïnstitutionaliseerde vergadering van daartoe gerechtigden of door een duurzaam college gevormd door vertegenwoordigers van het ressort en eventueel van de heer of centrale overheid. Het bestuurlijk orgaan behartigde de belangen van het ressort in alomvattende zin en legde zijn leden diensten en verplichtingen op. Het lidmaatschap was niet vrijblijvend: men behoorde tot een algemeen bestuurlijk ressort, omdat men tot een openbaar rechterlijk ressort behoorde en vanaf de vijftiende of zestiende eeuw ook omdat men in de betreffende plaats domicilie had en er belastingen betaalde. Het ressort kon ad hoc of permanente vertegenwoordigers aanwijzen en belasten met specifieke of algemeen bestuurlijke taken. Een algemeen bestuurlijk ressort maakte in meer of mindere mate deel uit van de staat.

Of een ressort met een eigen dorpskas maar zonder een eigen schepenbank als een algemeen bestuurlijk ressort beschouwd mag worden, hangt volgens deze definitie af van de vraag in hoeverre er sprake was van een bestuurlijk orgaan, bijvoorbeeld geregelde vergaderingen, waarop voor de gemeenschap bindende beslissingen genomen werden. Er kon sprake kon zijn van een zekere mate van zelfstandigheid. Dat maakt de keuze van wat men als een algemeen bestuurlijk ressort beschouwt enigszins subjectief.

2.8 Toetsing van bestaande opvattingen

De opvatting van Kappelhof (1981 en 1986) dat het woord 'dorp' in de bronnen consequent gebruikt wordt om een algemeen bestuurlijk ressort aan te duiden, wordt door dit onderzoek ontkracht. Het woord 'dorp' werd in verschillende betekenissen gebruikt (locatie, nederzetting, gerechtsheerlijkheid, openbaar rechterlijk ressort, fiscaal ressort, algemeen bestuurlijk ressort). Van Buytenen (1961), Bader (1962), Alberts (1966) en Raadschelders (1992) hebben betoogd dat de algemeen bestuurlijke ressorten voortkwamen uit rechtskringen. Deze opvatting wordt door het onderzoek slechts gedeeltelijk ondersteund. In de Meierij kwam ongeveer tweederde deel van de algemeen bestuurlijke ressorten die in 1795 bestonden voort uit openbaar rechterlijke ressorten en de resterende eenderde deel uit plaatsen die een eigen financiële administratie gingen voeren, maar die geen eigen dingbank hadden.

Molemans (1978), Leenders (1996 en 2001), Meurkens (2001) en Huiskamp (2001) hebben gesteld dat de gehuchten de bouwstenen vormden van de algemeen bestuurlijke ressorten. Ook deze opvatting wordt in deze studie ontkracht. De eerste generatie algemeen bestuurlijke ressorten bestond uit de openbaar rechterlijke ressorten. De openbare dingbanken werden ingesteld door de hertog van Brabant en de plaatselijke heren en hun belangen wogen daarbij in de meeste plaatsen zwaarder dan de belangen van hun onderdanen. Vooral in de zestiende eeuw kregen ook veel aan een dingbank onderhorige plaatsen een eigen kas en administratie. Deze tweede generatie bestuurlijke ressorten was grotendeels een zaak van initiatief van de lokale gemeenschappen zelf. Er waren enkele plaatsen die de emancipatie van de onderhorige gehuchten tegenwerkten. Omstreeks 1600 kenden de meeste algemeen bestuurlijke ressorten een voldoende sterke sociale cohesie om zonder grote problemen gezamenlijk financiële verantwoordelijkheid te dragen voor het betalen van belastingen, renten

en het aflossen van schulden.

Raadschelders (1992), De Monté ver Loren en Spruit (2000) en Coppens (2000) uitten de mening dat de schepenbank en het regentencollege in wezen verschillende aspecten van één college waren en dat de schepenen van oudsher belast waren met zowel wetgeving en bestuur als het uitoefenen van rechterlijke taken. Deze opvatting is gebaseerd op een bestudering van het bestuur in enkele steden en mag niet als algemeen geldig beschouwd worden. In de meeste plaatsen werd het eerste algemeen bestuurlijke orgaan niet gevormd door het college van schepenen, maar door het collectief van daartoe gerechtigden die tot hetzelfde rechterlijk ressort behoorden en die gezamenlijk de plaatselijke keuren vaststelden. In de meeste plaatsen werd deze bevoegdheid pas na omstreeks 1600 gedelegeerd aan permanente regentencolleges. Naast de schepenen (indien aanwezig) waren meestal ook andere functionarissen en lieden in de regentencolleges vertegenwoordigd.

Blickle plaatste de ontwikkeling van de dorpsgemeenschappen in het gebied van het tegenwoordige Oostenrijk en het zuiden van Duitsland sinds de late Middeleeuwen in een dynamische relatie met de centrale overheid. In plaats van Blickles' model van revolutionaire boerengemeenschappen die schaak speelden tegen de heren, lijkt voor de Meierij een model dat uitgaat van de accommodatie van verschillende ongelijksoortige belangen in het licht van de bestaande machtsverhoudingen, beter toepasbaar. In deze dissertatie is een model uitgewerkt waarin de gemeenschappen streefden naar een toenemende organisatiegraad van hun instituties, waarbij de centrale overheid deze plaatselijke organisaties incorporeerde in de organisatie van de overheid en mede vorm gaf. De concrete uitwerking van dit proces hing af van de aard van de belangen en de sterkte van de onderhandelingsposities. Het model maakt duidelijk dat de centrale overheid en de plaatselijke gemeenschappen ieder op een andere manier in dit proces stonden. 'Schaak spelen' deed de hertog van Brabant niet zozeer met de plaatselijke gemeenschappen, maar bijvoorbeeld met de graaf van Gelre en de graaf van Holland. De gemeenschappen speelden op hun beurt voornamelijk schaak met de naburige gemeenschappen en ressorten waarmee ze bijvoorbeeld ruzieden over de grenzen van de gemeint of over de omslag van de beden.

3 De dorpsgrenzen

3.1 Grenzen die als dorpsgrenzen konden functioneren

De grenzen van algemeen bestuurlijke ressorten worden voor het gemak aangeduid als 'dorpsgrenzen'. Omdat een openbaar rechterlijk ressort tevens een (of meer) algemeen bestuurlijk ressort(en) vormde, waren de grenzen van de rechterlijke ressorten tevens dorpsgrenzen. Een openbaar rechterlijk ressort bestond uit een aantal huizen met bewoners en toebehoren en had niet per definitie een grens. Waar de grenzen van heerlijkheden vastgesteld waren, dienden deze grenzen tevens als grens voor het rechterlijk ressort. Hier en daar werden in voorkomende gevallen de grenzen van de gemeint als grens van de rechterlijke jurisdictie beschouwd. Naar aanleiding van geschillen werden enkele grenzen van jurisdicties vastgesteld. Daarbij ging het steeds om financiële belangen zoals de inkomsten van belastingen en gemene

gronden. In de gevonden voorbeelden functioneerden deze jurisdictiegrenzen tevens als grenzen voor het rechterlijk ressort. Aan het einde van het Ancien Régime was een aantal openbaar rechterlijke ressorten in de Meierij niet geheel met lineaire grenzen omsloten.

Grenzen van gemeintes bakenden gebruiksrechten in de gemene gronden af. Waar het beheer van een gemeint een deel vormde van het algemeen bestuur, kunnen de gemeintsgrenzen als dorpsgrenzen beschouwd worden. Dit was niet overal het geval. Plaatsen met een eigen dorpskas die met andere plaatsen gerechtigd waren in een gezamenlijke gemeint, kregen vaak toestemming om percelen ten behoeve van de eigen dorpskas te verkopen. Hier en daar werd voor dat doel een nieuwe grenslijn door de gezamenlijke gemeint vastgesteld.

De verbreiding van de dorpskassen in de zestiende eeuw bracht een nieuw soort dorpsgrenzen met zich mee. De plaatselijke belastingen, die in de meeste plaatsen pas vanaf de zestiende of zeventiende eeuw vermeld worden, werden in veel plaatsen gecombineerd met de landslasten over de onroerende goederen omgeslagen. In de eerste decennia van de zeventiende eeuw werden tussen veel dorpen afspraken gemaakt over de vraag uit welk perceel waar belasting betaald zou worden. Waar men besloot alle in het dorp gelegen percelen te belasten, diende duidelijk te zijn welke percelen al dan niet in het dorp lagen. Dit leidde in een aantal plaatsen tot het beschrijven van lineaire fiscale grenzen. Uiteindelijk zijn vóór de invoering van het kadaster maar in minder dan 10 % van de mogelijke gevallen lineaire fiscale grenzen vastgesteld.

Grenzen van vrijheden zijn in de Meierij zeldzaam. Waar het ressort van de vrijheid overeenkwam met dat van een heerlijkheid, konden eventuele grenzen van die heerlijkheid ook als grenzen voor de vrijheid functioneren. In een aantal plaatsen vormde de vrijheid slechts een deel van het openbaar rechterlijk ressort. In dat geval bestonden er geen bestuurlijke organisaties die alleen voor de vrijheid en niet voor de rest van het rechterlijk ressort golden. Dit betekent dat niet alle vrijheden een eenheid van plaatselijk bestuur vormden. Soms vormde een vrijheid slechts een deel van een algemeen bestuurlijk ressort.

Er zijn in de Meierijse bronnen slechts enkele parochiegrenzen gevonden. Fysieke grenspalen van parochies zijn niet bekend. Tienden werden veelal beschreven aan de hand van een beschrijving van zogenoemde tiendklampen. De bronnen maken duidelijk dat op een aantal plaatsen tot in de negentiende eeuw geen lineaire parochiegrenzen bestaan hebben. De territoria van parochies hadden overwegend het karakter van een ressort. In de negentiende en twintigste eeuw werden alle grenzen van parochies in het gebied van de Meierij omschreven.

De meeste poldergrenzen waren vanaf het ontstaan van de polder vastgelegd vanwege de dijken en watergangen die de polders omsloten. Waar een polder begrensd werd door een natuurlijke hoogte is de grens minder duidelijk gedefinieerd. De territoria van polders en bestuurlijke ressorten kwamen meestal niet overeen en slechts enkele poldergrenzen kwamen overeen met dorpsgrenzen.

Ondanks al de grenzen die eventueel als dorpsgrenzen konden fungeren, waren lang niet alle algemeen bestuurlijke ressorten aan het einde van het Ancien Régime geheel met lineaire grenzen omgeven. Bovendien waren er verschillende antwoorden mogelijk op de vraag welke grenzen als dorpsgrenzen beschouwd dienden te worden.

3.2 De gemeentegrenzen

In de omschrijvingen van de vaststelling van de gemeentegrenzen in de periode 1811-1828 is vaak sprake van 'de vanouds bestaande limieten'. Veelal waren dit de hiervoor genoemde dorpsgrenzen. In de meeste gevallen waren dat de grenzen van gemeintes en/of heerlijkheden. Gemeentegrenzen werden niet afgeleid van parochiegrenzen. Bij één vaststelling van een gemeentegrens diende een oudere fiscale grens als leidraad. Ook werd in de geschillen die ontstonden als gevolg van de vaststelling van de gemeentegrenzen enkele keren het argument gebruikt dat men percelen aan een zijde van een voorgestelde lijn verkocht had. Ongeveer één op de tien gemeentegrenzen was geheel nieuw, omdat deze grenzen niet op een of andere bestaande grens gebaseerd konden worden.

3.3. Landsgrenzen

Vanaf de veertiende eeuw worden grenzen van het hertogdom Brabant genoemd. Deze doorsneden geen openbaar rechterlijke ressorten. De landsgrenzen werden daarentegen gevormd door een aaneenschakeling van de plaatselijke openbaar rechterlijke of algemeen bestuurlijke grenzen, voor zover die bestonden. Waar een landsgrens vastgesteld werd ter hoogte van een plaats die nog geen rechterlijke of bestuurlijke grenzen had, werd de nieuw vastgestelde landsgrens tevens de dorpsgrens. Niet alle plaatselijke rechterlijke of bestuurlijke ressorten aan de rand van het hertogdom of the Republiek hebben voor de achttiende eeuw lineaire grenzen gehad. Enkele delen van de landsgrenzen werden pas in de achttiende eeuw vastgesteld.

3.4 Toetsing van bestaande opvattingen

De Vries (1888), Genicot (1970, 1990), Theuws (1989), Reynolds (1997) en Dierkens (1998) hebben gesteld dat de gemeentegrenzen afgeleid zijn van parochiegrenzen, die vanwege de tienden al in de Middeleeuwen nauwkeurig afgebakend zouden zijn. Hoppenbrouwers (1992) merkt op dat het primaire territoriale kader van lokale gemeenschappen in de late Middeleeuwen niet meer bepaald werd door de parochiegrenzen, maar door het rechtsdistrict. Deze opvattingen blijken niet op te gaan voor de Meierij van 's-Hertogenbosch. De dorpsgrenzen waren daar veelal afgeleid van de grenzen van een gemeint en in mindere mate van de grenzen van een heerlijkheid. Op enkele plaatsen bestonden er grenzen van parochies, vrijheden of polders die tevens als dorpsgrens gefunctioneerd kunnen hebben. Nadat het gebruik van een dorpskas in de zestiende eeuw een algemeen verschijnsel was geworden ontstonden daarmee ook nieuwe algemeen bestuurlijke ressorten en soms tevens nieuwe dorpsgrenzen. De bestaande dorpsgrenzen dienden veelal als basis voor de gemeentegrenzen die vastgesteld werden ten behoeve van het in 1832 ingevoerde kadaster. In ongeveer 10 % van de gevallen werd een geheel nieuwe kadastrale gemeentegrens gecreëerd.

Nagenoeg altijd is duidelijk dat een grens vastgesteld werd omdat men bepaalde belangen wenste af te bakenen, zoals de grens van bepaalde gebruiksrechten in de gemene

gronden, het gebied waar de heer een aantal rechten (en plichten) had, of waar men belasting mocht innen. Men kon belangen ook afbakenen zonder lineaire grenzen vast te stellen, maar door de bevoegdheden per perceel, huis of persoon te beschrijven. De inwoners en de plaatselijke of de centrale overheid gingen niet over tot het vaststellen van de grenzen van een dorp of jurisdictie, alleen omdat men zou vinden dat die zaken nu eenmaal grenzen behoeften. Zij bemoeiden zich slechts dan met het ontstaan van de plaatselijke grenzen als hun belangen in het geding waren. Gingen aan een bepaalde grens gerelateerde belangen verloren, dan kon een grens zelfs in de vergetelheid raken. Het onderliggende mechanisme was een samenleving in voortdurende ontwikkeling waarin men ten aanzien van het gebruik van de geografische ruimte steeds naar plaatselijke pragmatische oplossingen zocht, veelal naar aanleiding van betwiste rechten.

SUMMARY

1 Introduction

In this thesis the geographical division of the 'Meierij of 's-Hertogenbosch' in units for local government and the development of 'village boundaries' from about the year 1200 until the introduction of the land register in 1832 is described. The Meierij of 's-Hertogenbosch was an administrative quarter of the Duchy of Brabant covering most of the Eastern part of the present Dutch province of Noord-Brabant. First we will clarify what exactly a 'unit for local government' was. For this purpose it is useful to make a distinction between different social and geographical spatial concepts. In this thesis a jurisdiction means: a number of houses with appurtenances and inhabitants falling under the same authority. In the historical records of the Meierij the term 'jurisdiction' is not limited to judicial authority only, but is used as well for administrative and church authorities. In this thesis we will also use the term 'fiscal jurisdiction'.

It is important to make a clear distinction between a community and an administrative jurisdiction. It is possible but not necessary that people falling under a certain administrative jurisdiction form a community with a sense of belonging and a social identity. An administrative jurisdiction could be encircled by linear boundaries, but that was not always the case.

A distinction existed between judicial authority limited only to the private property of lords and public judicial authority. The criterion is the distinction between public and private justice. In this thesis a lord exercising public judicial authority is called a 'judicial lord' (in Dutch 'gerechtsheer') or simply a 'lord' ('heer'). Following the current use of terms in literature a lord with judicial powers over his own property only is called a manorial lord (in Dutch the word 'grondheer' is used). In the historical records of the Meierij a manorial lord who later acquired public judicial powers is often still called a 'grondheer' in reminiscence of the past. Lords who acquired a lordship with public judicial authority after about 1500 by delegation of central government authority (for example by pawning these rights) are never called a 'grondheer' in the Meierij.

Every local administrative jurisdiction had a body which carried administrative responsibilities. This body could be a gathering or a meeting at which decisions were taken which were binding for the people falling under that jurisdiction, or a local board of governors which could take such decisions. Regarding the local administration a distinction was made between general administration and specific administration. The distinction here was not between public and private, but between administrative jurisdictions and bodies with all-embracing tasks and those with specific tasks. Both a specific administrative jurisdiction and a general administrative jurisdiction could have a public character. Examples of a specific administration with a public character are the administration of the polders and the administration of the commons.

A similar distinction was made between general and specific finances. In the case of specific finances, money was raised for a previously determined, specific purpose. There was consensus that the money could be used for that purpose only. General financial means were raised and used for the general welfare of the people falling under a particular administrative

jurisdiction. In this case it was also possible that money was raised for a certain purpose which had been previously determined, but if the need arose the money could also be used for the general benefit of the people of the administrative jurisdiction.

In this thesis the term 'legal entity' is not used. The concept of a legal entity was introduced in Dutch Law in 1820. Before 1795 too groups were collectively involved in lawsuits, had collective financial responsibilities and were sometimes punished collectively, but local administration was not yet unambiguously structured. In a few places there existed a certain degree of administrative and financial independence. The use of the term 'legal entity' for defining units of local administration could hamper a proper understanding of such nuances. In modern times individuals can generally not be held liable for the debts of a collective legal entity. During the Ancien Regime individuals usually could be held responsible for the debts of the collective.

2 The general administrative jurisdictions and bodies

2.1 Judicial and economic emancipation

Until the thirteenth century part of the population of the area which was later called the Meierij of 's-Hertogenbosch was subservient to a lord as a serf or *ministerialis* or otherwise. From 1262 onwards mention is made of village communities in the historical records of the Meierij. It may be assumed that these communities consisted of people who no longer belonged to the tradable property of a lord. The village communities mentioned in historical sources were not in all cases units for local government. In some cases they were only part of such an administrative jurisdiction.

The emancipation of serfs in the twelfth and thirteenth century was – among other reasons – a result of economic developments. The Duke of Brabant aided this emancipation. In 1247 Duke Hendrik II abolished the right of mortmain, a symptom of serfhood, in the area under his authority and ordered his bailiffs to respect and execute the verdicts of the aldermen. Such measures could have encouraged certain people to move to a judicial or administrative jurisdiction under the authority of the Duke of Brabant. The Duke established a bench of aldermen in a number of settlements in the vicinity of the manor or castle of a local lord with the purpose of reducing the influence and power of that lord. Eleven of those settlements (and another three settlements for which there is no indication that the local benches of aldermen were established for strategic reasons) were granted certain privileges by the Duke between 1195 and 1468, which gave these settlement the status of 'liberty' or 'free town'. These privileges made the settlements even more attractive as a place to live. Also in the manorial and judicial lordships under the authority of local lords an economic and judicial emancipation of serfs took place. This process is difficult to chart, but hardly any indications for the old economic and judicial order are found in the historical records of the Meierij after 1300.

The relation between the status of liberty and the presence of a bench of aldermen and the right to hold a market deserves a detailed description. If a settlement had the status of liberty it may safely be assumed that a bench of aldermen was functioning in that settlement. In

a few liberties the bench of aldermen was mentioned before that community was granted privileges, and not all settlements where a bench of aldermen was established for strategic reasons were granted privileges. The right to hold a market was given earlier, at the same time, or later than the privileges and was also given to settlements which never acquired the status of liberty, while there was one liberty in the Meierij which never held a market.

2.2 The public judicial jurisdictions

In every public judicial jurisdiction local customs or bye-laws (in medieval Dutch often called 'keuren') were laid down and amended in and after the thirteenth and fourteenth century. Those customary bye-laws regulated matters like the use of standards for measurements and weights, public order, the use of roads and waterways, and in most jurisdictions the use of the commons and sometimes public health care. The 'jaargeding' (court assembly) or 'waarheid' (inquiry), which was held at least once a year and at which the customs were laid down, is the oldest known general administrative body. It could therefore be said that the local government was originally in the hands of persons who were qualified for that purpose and who fell under a certain judicial jurisdiction. The competence of those community meetings was curtailed by the regulations of the duke and/or the local lord. The authority of the judicial jurisdictions to make customs was never especially granted by the central government. This authority and the support of the lord for the supervision of the observance of the customs, bye-laws and other regulations and the administration of justice were operative from the moment the bench of aldermen was established. The public judicial and general administrative jurisdiction could in turn delegate this authority to a local board of governors. The Duke of Brabant only seldom confirmed the authority of those boards of governors to issue local bye-laws.

The judicial jurisdictions were not the only framework of local government. Collectives were responsible for the management and administration of church property, for the funds for the relief of the poor, the schools, the commons, the dikes and the polders. Those collectives could coincide with, but also differ from the public judicial and general administrative jurisdiction. Where a public judicial jurisdiction had its own commons, regulations for managing those commons were included in the general customs of the jurisdiction. Where the collective with rights in certain commons differed from the judicial jurisdiction, matters related to the commons were regulated largely in separate bye-laws and regulations.

When appointing jurors ('gezworenen') for the management of the commons, the authority to make customs was in a few cases confirmed or granted by the duke. Such authority was also confirmed or granted to the administrators of the craftsmen's guilds, guilds of 'schutters' (a medieval Dutch term meaning 'protectors of the local community'), polders and dikes. By doing this, the support of the central government administration to local administrators of guilds, dikes and polders was ensured. It also confirmed the relationship between the duke and those bodies. Similarly the boards of governors of certain towns sometimes granted the authority to issue bye-laws to craftsmen's guilds. When the authority to issue bye-laws was not granted or confirmed, regulations still existed. Also in those cases the officials of the duke or lord acted against offenders of ducal laws and regulations.

For the reconstruction of the units for local government in the Meierij of 's-Hertogenbosch use was made of historical records which are still rarely used for this purpose, like the accounts of the bailiffs, and of newly developed insights in the relation between the judicial jurisdictions and the organisation of the collection of ducal rents, ducal taxes and the use of local standard barrels for measuring contents of solids. With the help of those insights and additional information it was possible to reconstruct the County of Sint-Oedenrode and the Union of the Kempen, regional administrative units, which existed around 1200. In both jurisdictions the Count of Gelre issued pieces of land separated from the commons to local people, who were obliged to pay rents for the private use of those lands, and in both jurisdictions the Count of Gelre administered public justice. The Duke of Brabant threatened the position of Gelre in the vicinity and in those areas with conglomerations of property, most probably of a manorial nature: the feudal court of Kempenland and the Land of Helmond. The judicial powers there were most probably limited to the property of the Duke only. There is little doubt that the Duke tried to derive public authority from those conglomerations. In 1203 he acquired the Union of the Kempen as a result of a victory over the Count of Gelre, and in 1231 he purchased the County of Sint-Oedenrode. In this way the Duke acquired public authority in those jurisdictions. The jurisdictions of the County of Sint-Oedenrode and of the Union of the Kempen were hereafter integrated in the administration of the Duchy and were divided in smaller judicial jurisdictions, because of the establishment of new benches of aldermen. There are indications that some judicial jurisdictions, which existed around 1400, used to be part of a larger jurisdiction, like the common jurisdiction of Nuenen, Nederwetten and Tongelre, the common jurisdiction of Deurne and Vlierden, the common jurisdiction of Oisterwijk and Helvoirt and the common jurisdiction of Oss, Berghem, Heesch and Nistelrode.

In 1200 there were probably still only a few public courts of justice in the Meierij of 's-Hertogenbosch. In around 1400 already 68 local public courts of justice were operating in this area. The most common reason for establishing a new bench of aldermen in the Meierij after 1400 was the pawning of the income from public justice and other rights in settlements which did not yet have a public court of justice. Altogether there were 79 public courts of justice in the Meierij before 1795, but three disappeared, so that in 1795 there were actually 76 courts functioning. In a number of cases the circumstances of the origin of the local courts are known. In many cases there are good indications for those circumstances. With due reservations, these circumstances were:

– From the 79 public courts of justice 41 came into being under the direct authority of the Duke of Brabant alone. Of those 41 courts the Duke supposedly instituted 20 benches of aldermen to establish or strengthen his authority in a certain settlement. In another 18 settlements he had already established his authority when the court was instituted and here the benches of aldermen were supposedly set up for a proper administration of public justice. Two public courts established by the Duke were 'neighbours' courts' (Nederwetten and Vlierden). The bench of aldermen of Haaren was established at the request of the inhabitants of Haaren, but was short-lived.

- Twelve benches of aldermen were established by a vassal of the Duke, because they acquired public judicial authority in a settlement without a public court (10 x), or because they extended the authority of their manorial court (2 x).
- With the establishment of five benches of aldermen it was agreed that the Duke of Brabant should share the income of those courts equally with another lord.
- 21 public benches of aldermen were established by another lord than the Duke of Brabant or one of his vassals. These lords acquired public judicial authority by means of an advocacy (4x), because they were supported by a powerful liege (6 x), or because of their own power only (9 x). Two of the last group shared the income of the courts with the Duke of Brabant. There was one 'neighbours' court' known under the authority of another lord than the Duke of Brabant (Tilburg and Goirle). Little is known of the court of justice of the Union of the Kempen, which was situated in Eersel. A number of these public benches of aldermen had a manorial judicial institution like a feudal or manorial court as predecessor. In a number of settlements the public bench of aldermen was instituted besides the manorial court of the lord. Not all feudal and manorial courts developed into public courts of aldermen.

On the whole the 'neighbours' courts' in the Meierij do not seem to precede the benches of aldermen and they could be considered alternatives for benches of aldermen. The establishment of a 'neighbours' court' was mostly the result of the local need for an own court of justice. The interest of the duke or local lord would have been served better with a bench of aldermen. A number of 'neighbours' courts' and manorial judicial institutions were replaced by benches of aldermen and manorial courts with sworn officers during the reign of Philips the Good (1430-1467), as it was prescribed in the 'Entry in State' of this sovereign. The facts presented in this thesis deny the assumption of Smulders that most public courts of justice had a 'neighbours' court' as predecessor.

It can be concluded that the division of the Meierij of 's-Hertogenbosch in public judicial jurisdictions came into being largely during the final decades of the twelfth century and during the thirteenth and fourteenth century. The interests of the Duke of Brabant or a local lord in most cases came before the interests of their subjects. Only a few courts of justice were established at the request of the local people.

2.3 The division for the taxes of the central government

Historical records show that around 1400 in a number of settlements local tax officers were appointed to assess the dues for those liable to ducal tax (in Dutch called the 'bede') and to collect those amounts. The division in fiscal jurisdictions was originally (in about the beginning or middle of the thirteenth century) based on the division in judicial jurisdictions. Before 1374 a few judicial jurisdictions were split up, but those places were still united as one fiscal jurisdiction. The extensive judicial jurisdictions of Eersel and Oerle were divided in a number of smaller fiscal jurisdictions. These were extensive judicial jurisdictions with a number of parish churches and it is reasonable to assume that feelings of having a separate social identity contributed to the division in a number of fiscal jurisdictions.

Until 1438 the amounts to be paid by those in the Meierij liable to ducal tax were estimated individually by the central government. The town of 's-Hertogenbosch had its own quota. From 1438 onwards also the rural fiscal jurisdictions were assigned quotas. Those quotas were calculated in proportion to the number of hearths. According to this new system the people falling under a certain fiscal jurisdiction decided themselves how to apportion the quotas among the inhabitants. In a number of fiscal jurisdictions the ducal tax was apportioned first among several settlements within that fiscal jurisdiction. Apparently social cohesion and community feeling played a role, because in most cases those settlements had a chapel or a church. From historical records of disputes it appears that the inhabitants of a certain hamlet often did not want to be liable for the arrears of another settlement. The introduction of the quota system for every fiscal jurisdiction created tension between the division in fiscal jurisdictions and the division of the Meierij in communities with a certain socio-economic cohesion. In the period 1438-1526 this tension largely disappeared, mainly because local communities apportioned the quotas for the ducal tax among different settlements within the fiscal jurisdiction, or requested the central government to get independent quotas for the tax. These requests were usually granted.

After 1526 hearth counts were no longer held. The local quotas for the 'bede' (tax) of the central government were fixed at a certain amount and the central government acquired extra revenue by introducing new types of taxes. Between 1526 and 1795 the changes in the division in fiscal jurisdictions were less frequent than between 1438 and 1526. The scarce data suggest that between 1526 and 1736 new fiscal jurisdictions came into being after those settlements started to have their own civic chest and general financial administration.

In 1727 the 'Leen- en Tolkamer' (an institution in charge of the administration of the ducal domains and tolls) was given the responsibility of checking the accounts of villages and towns in the Meierij. Around 1736 the format for the local accounts, as prescribed by the States General, was used almost everywhere. According to this format the expenses for the taxes imposed by the central government had to be accounted for separately. Settlements with their own accounts for the national taxes were supposed to have village accounts. These places did not coincide fully with the fiscal jurisdictions, because in several fiscal jurisdictions the quotas for taxes were divided among a few settlements falling within that fiscal jurisdiction. In the period from around 1736 till 1795 the division in fiscal jurisdictions did not change.

2.4 The general finances of towns and villages

As mentioned earlier, the fiscal jurisdictions got their own quotas and had to apportion these quotas among the inhabitants. This division of the quotas could be taken as a specific administrative task. Officials were especially appointed for this task and there was a separate flow of money. It cannot be ruled out that surpluses were used for other purposes as well and it is possible that because of the introduction of the quota system in 1438 in some places a civic chest came into being or was strengthened. We have, however, not found any evidence for this development in the historical records.

Local officials in charge of the administration of general finances are rarely mentioned during the late Middle Ages. Aldermen, secretaries, 'vorsters' (local judicial officers) and messengers were originally paid per service. In addition to the income of their benefice schoolteachers received a tuition fee for each child. In many places they had the right to go from house to house once or twice a year in order to ask a contribution in kind from every household. In the late Middle Ages there was only little common property (besides the commons), such as the standard barrel for measuring solids, a chest to keep important documents in, a cage to keep animals of trespassers on the commons in and possibly a few bridges. The construction and maintenance of this property were ad hoc events, while the contribution of the inhabitants consisted mainly of providing labour. Also the provision of military services, food, transport and shelter to soldiers and the payments to prevent arson and pillage were ad hoc events. Much income and related expenditures went to specific purposes, like the finances of the polders, the churches, the relief funds, the 'gebuurcijnen' (neighbours' dues) and the dues paid to the lord in recognition of certain rights. It cannot be ruled out that income was sometimes used for other purposes as well and could therefore be regarded as general finances, but for this we have not found any proof. In many places the local church was given a part of the income from fines paid by trespassers on the commons. Only rarely did the local community or village get a share of the fines. There are no compelling reasons to assume the existence of permanent general local finances (a civic chest) in more than about ten towns and liberties before 1483. It could be said that before 1483 the financial arrangements and administration in most rural villages were mainly of a specific and/or ad hoc nature.

In the Meierij of 's-Hertogenbosch all fiscal jurisdictions (or settlements which got their own quotas for the ducal tax because of a local apportionment of these quotas) were burdened with debts in 1483. From 1511 onwards it is mentioned in the historical records that rural villages borrowed money. By 1600 almost all towns and villages in the Meierij were indebted. Payments for interest and paying off those debts were often divided among the inhabitants. In a number of places the jurors in charge of the administration of the commons were initially given the responsibility for the administration of the general finances as well. Later, especially after 1580, special officials, called the burgomasters, were appointed for this task. A permanent civic chest and general financial administration came into being or was strengthened in many settlements in the sixteenth century. Only in a few bigger settlements the civic chest was the result of organic economic growth and surpluses. In most rural settlements the general financial administration was given a rough impuls by the wars and increasing debts in the late fifteenth century and in the sixteenth and seventeenth century. Most of the time the burdens and debts because of the wars were divided according to the fiscal jurisdictions. As a result the division in places with their own civic chest coincided largely (but not fully) with the division in fiscal jurisdictions. In a few places with a general financial administration the dependent settlements or hamlets had a certain degree of financial responsibility.

Once the civic chests had become a fact, these were used for more and more purposes. Especially new administrative tasks were paid from this chest. In the eighteenth century various officials who used to be paid per service, in kind or from a benefice, received an (additional) allowance from the civic chest. The specific funds for the local church, for the relief of the poor,

for the polders and in some places for the commons were still maintained in addition to the civic chests. In places where the general administrative jurisdiction differed from the jurisdiction of users of the commons, the finances of the commons usually remained separate from the general finances.

2.5 The governors

Between the thirteenth and seventeenth century a number of local tasks were organised better by appointing permanent sworn officials for specific tasks. As mentioned earlier, during the reign of Philips the Good a number of courts, where justice was administered without sworn officials, were transformed into benches of aldermen or manorial courts with sworn officials. In the late Middle Ages mention is made of permanent officials for the administration of church property, the fund for providing relief to the poor, the commons and a few polders and dikes in rural areas. Those permanent officials also controlled the finances of the related organisation. They were appointed by the inhabitants who were entitled to do so, the aldermen and possibly also by (or on behalf of) the lord. In a few places the aldermen got limited general administrative responsibilities, like co-responsibility for managing the commons or for appointing local officials.

In about a dozen towns and liberties mention is made of permanent officials for general administrative tasks before 1600. In Dutch they are usually called 'regenten' (governors). The local board of governors met to discuss general matters related to local government, took decisions on behalf of the inhabitants of their jurisdiction and issued orders and prohibitions. In some jurisdictions the representation of the guilds or hamlets in the board of governors was arranged before 1600. In other places an agreement was apparently made about the composition of the board of governors, because the aldermen remained on the board as jurors in the consecutive year. In almost all places with a board of governors before 1600 there is proof of the existence of a civic chest as well.

In most settlements there are no indications of a board of governors before 1600. In many places the aldermen, usually together with the jurors, church-wardens and 'Holy Ghost masters' (administrators of the local relief funds for the poor) and sometimes other local officials and some inhabitants acted in stead on behalf of the inhabitants of the administrative jurisdiction or community in certain matters. From the available information it appears that these were ad hoc committees. In most rural administrative jurisdictions there was apparently still no need to appoint permanent officials for general administrative tasks before 1600.

Because of the increasing debts in the fifteenth and sixteenth century, the need for regular consultation also increased in smaller settlements. In the seventeenth century the officials and the wealthy, who borrowed money on behalf of the collective inhabitants and who were also personally liable for this, appeared to start acting as governors and were at least involved in the consultations regarding the general finances of the administrative jurisdiction.

In a number of judicial jurisdictions a division of a number of places with their own civic chest came into being. In those places officials discussed the local general finances and sometimes also other affairs. Sometimes representatives of places falling within the same

judicial jurisdiction met to confer on matters of common interest. Not all authority was delegated to governors. As late as the eighteenth century all qualified owners of property and sometimes other persons concerned were invited for community meetings to take decisions in important matters.

In the period 1660-1795 about thirty administrative jurisdictions got village regulations which provided for the local government. Most regulations prescribed the representation of hamlets and owners of property who resided elsewhere. Most administrative jurisdictions, however, never got such village regulations.

In a number of places the power of the aldermen increased after 1660, due to the so-called 'Political Reformation'. In most places the burgomasters disappeared from the board of governors in the eighteenth century, because they were replaced by professional tax collectors. After 1600 the influence of the community meetings on the issuing of rules and regulations decreased, because of the development of local boards of governors in the rural areas.

2.6 The period 1795-1832

In 1795 all local governors were dismissed, after which the population was allowed to elect the governors of their administrative jurisdiction, then called 'municipality'. For that purpose it was necessary to decide whether or not local governors would be elected in a place with a local civic chest, but without its own bench of aldermen. Within four municipalities two or three civic chests existed until January 1, 1811 (or a little later because of pragmatic reasons). The division of the Meierij in units for local government as it was in 1795 remained in existence till 1810. In 1810 the 'Departement van de Monden van de Rijn' was divided into three districts and subdivided into cantons by two imperial decrees. The division of the cantons in units for local government was carried out by the prefect of the department. This reorganisation of local government gave rise to protests, after which some places which were united to form one unit for local government were separated again. On January 1, 1821 some changes were made in the division in units for local government. After this no changes occurred in this division in the area of the former Meierij of 's-Hertogenbosch till the introduction of the land register in 1832.

In 1803 the composition of the local board of governors was reorganised. In almost all places the community meetings ceased. In stead the inhabitants elected a number of delegates, who had a say in financial affairs especially. The local governors together with the delegates formed the local council. In 1803 criminal justice was withdrawn from the local courts; in 1810 civil justice as well, after which the benches of aldermen ceased to exist. In 1807 the local authorities were classified as towns or other units for local government. In 1819 and 1825 the local government in the province of Noord-Brabant was reorganised again. After the 'Gemeentewet' of 1851 came into force, the local councils were elected by the inhabitants and the difference between towns and other units of local government disappeared.

2.7 A definition of a unit for local government

A possible definition of a unit for local government which is suitable for the period before 1795 is the following: before 1795 a unit for local government was a general administrative jurisdiction of a long-lasting nature, of which the general administrative body consisted of an annual court assembly or another institutionalised meeting of those qualified to attend it, or of an institutionalised board of governors in which the inhabitants and possibly the lord or central government were represented. The administrative body looked after the interests of the inhabitants of the jurisdiction in a comprehensive way and imposed compulsory services and duties on its members. Membership was not optional: one fell under a general administrative jurisdiction, because one fell under a public judicial jurisdiction and from the fifteenth or sixteenth century onwards also because one was a resident of a certain place and paid taxes there. The group of people belonging to a certain unit for local government could appoint ad hoc or permanent representatives and give them specific or general administrative tasks. At times and places a general administrative jurisdiction was to a certain extent part of the state.

Whether or not a place with its own civic chest, but without its own bench of aldermen could be considered a general administrative jurisdiction is according to this definition dependent on the extent in which a general administrative body existed, such as regular meetings at which decisions were taken which were binding for the members of the jurisdiction. In some places there existed a certain degree of independence. This makes the choice to regard some places as a unit for local government arbitrary.

2.8 Testing existing views

The view of Kappelhof (1981 and 1986) that the word 'village' only referred to units of local government is denied by this research. The word 'village' was used in different meanings (location, settlement, judicial lordship, public judicial jurisdiction, fiscal jurisdiction and unit for local government). Van Buytenen (1961), Bader (1962), Alberts (1966) and Raadschelders (1992) argue that the local general administrative jurisdictions originated from public judicial jurisdictions. This view is confirmed partly by this research. In the Meierij about two-thirds of the units for local government which existed in 1795 originated from public judicial jurisdictions, and the remaining one-third from places which started to have their own general finances, but which had no local court.

This research does not support the view of Molemans (1978), Leenders (1996 and 2001), Meurkens (2001) and Huiskamp (2001) that the hamlets were the most important socio-economic units and the building-blocks of the units for local government. The first generation of general administrative jurisdictions coincided with the public judicial jurisdictions. The local public courts were established by the Duke of Brabant and local lords and in most places their interests came before the interests of their subjects. In the sixteenth century especially many settlements falling under a certain bench of aldermen acquired their own civic chest and administration. This second generation of administrative jurisdictions was largely a result of the initiatives of the inhabitants. In some places the local board of governors obstructed the emancipation of hamlets. Around 1600 most general administrative jurisdictions had a

sufficiently strong social cohesion to bear collective financial responsibility for paying taxes, interests and paying off debts without serious problems.

Raadschelders (1992), De Monté ver Loren and Spruit (2000) and Coppens (2000) express the view that the bench of aldermen and the local board of governors were essentially different aspects of the same body. This view is based on research of the government in a few towns which already in the late Middle Ages had a board of governors. This development cannot be generalised. In general the aldermen should not be regarded as the first general administrative body, but the collective of qualified inhabitants of a certain judicial jurisdiction who collectively agreed upon or amended the local customs. In most units for local government the authority to issue rules and bye-laws was delegated to a local board of governors around or after 1600 only. In most places also other officials were represented in the board of governors besides the aldermen (if these existed).

Blickle puts the development of local communities in the area of present-day Austria and the South of Germany in a dynamic relationship with the central government. According to Blickle the farmers were not pieces which were moved around on the chessboards of the lords. On the contrary, they were one of the chess-playing parties. In stead of Blickle's model of revolting farming communities which played chess against their lords, a model that is based on the accommodation of different kinds of interest put in the perspective of the existing balance of power seems more suitable for the Meierij. In this thesis a model is given which describes how local communities aimed at organising their institutions more strongly and also how the central government influenced local organisations and incorporated them in the organisation of the government. The result of this process depended on the nature of the interests and the strengths of the bargaining positions. The model makes clear that the central government and the local communities participated in different ways in this process. The Duke of Brabant did not play chess with the local communities, but rather with for instance the Duke of Gelre and the Duke of Holland. The communities plaid chess mainly with neighbouring communities, with whom they quarrelled over for instance the boundaries of the commons, or the apportionment of the ducal tax.

3 The village boundaries

3.1 Boundaries which could function as village boundaries

For the sake of convenience the boundaries of units for local government are called village boundaries in this thesis. Because a public judicial jurisdiction formed one or more units for local government, the boundaries of the public judicial jurisdictions were village boundaries at the same time. A public judicial jurisdiction existed of a number of houses with appurtenances and inhabitants and did not always necessarily have linear boundaries. Where the linear boundaries of lordships were marked out, these functioned as judicial boundaries at the same time. In a number of places the boundaries of the commons could be considered judicial boundaries if circumstances made this convenient. As a result of disputes a few 'boundaries of jurisdictions' were marked out. The reason for the dispute was always related to economic interests like the

income from the taxes or from the commons. In the examples found, the 'boundaries of jurisdictions' functioned in all cases as linear boundaries of the judicial jurisdictions as well. In spite of those mechanisms a number of public judicial jurisdictions were not fully encircled by linear boundaries at the close of the so-called Ancient Régime in 1795. The maps of the judicial jurisdictions in the Meierij in 1795, published in 1913, 1980 and 1996, wrongly give the impression that these boundaries existed everywhere.

The territorial aspect of the general financial administration was apparent in the property out of which taxes were paid. In many places the local taxes were divided among the property together with the national taxes. In the period 1600-1630 many villages made arrangements about which property could be taxed by which village. A fixed pattern of property was created according to which taxes were paid in one or the other village. In a number of places it was decided to tax all property situated within the jurisdiction of the village, which led to the description of linear fiscal or village boundaries. Before the introduction of the land register in 1832, linear fiscal boundaries were marked out in less than 10 % of all possible cases.

The boundaries of the commons above all demarcated the rights of the users of the commons. Where the inhabitants of an administrative jurisdiction had their own commons, the boundaries of the commons can be regarded as village boundaries as well. This was not possible everywhere. Administrative jurisdictions with their own civic chests, which shared the commons with other jurisdictions, often received permission from the central government to sell demarcated parts of the commons for the benefit of their own civic chest. In a few places new boundary lines were therefore marked out on the commons.

In the Meierij only two descriptions of the boundary lines of liberties are known. In some liberties the jurisdiction of the liberty coincided with that of a lordship with known boundaries. Elsewhere the liberty formed only a part of the public judicial jurisdiction. In those cases there was no administrative body for the liberty alone, excluding the rest of the judicial jurisdiction. This means that not all liberties were units for local government. Sometimes a liberty was only part of an administrative jurisdiction.

Although the church authorities ordered the marking out of parish boundaries, these boundaries are rarely mentioned in the historical records of the Meierij. There is no knowledge of physical objects like poles used to mark boundaries of parishes in the Meierij. Rights to certain tithes were often described by describing the property out of which the tithes were due. There is evidence that in a number of places there were no parish boundary lines until the nineteenth century. The existence of boundaries of parishes was determined to a larger extent by local circumstances than by church regulations. The territory of most parishes can be described adequately as a jurisdiction. Only in the nineteenth century were parish boundaries always marked out when a parish was divided.

Almost all boundaries of polders were marked out by the dikes and waterways which enclosed the polder. In a few places a polder was bordered by a natural elevation. In most cases the territories of polders and administrative jurisdictions differed. As a consequence only a part of the boundaries of polders functioned at the same time as village boundaries.

In spite of all those existing boundaries, out of which a number could function as village boundaries as well, not all units for local government were fully encircled by boundary lines by

1795. Moreover, various answers were possible to the question as to which boundary should be considered a village boundary.

3.2 The boundary lines of units for local government after 1795

In the descriptions of the marking out of the boundary lines of the municipalities in the period 1811-1828, 'long-standing boundary lines' are mentioned often. Often these were the village boundary lines as described above. In most cases these were the boundary lines of the commons and/or the lordships. Boundary lines of parishes are not mentioned in the description of those demarcations. In one case it is mentioned that the boundary line of the municipality was based on an older fiscal boundary line. Also the argument was used several times that parts of the commons on this or the other side of a certain boundary line had been sold. About thirty times, that is in about 10 % of all demarcations, a complete new boundary line for the municipalities was marked out, because there was no existing village boundary line to use as a guideline.

3.3 National boundaries

Contrary to the view of Avonds, the boundaries of the Duchy of Brabant, which are mentioned in the fourteenth century, did not cut through units for local government like judicial lordships. The national boundaries were formed by a chain of boundaries of local and public judicial or general administrative jurisdictions, as far as those boundaries existed. When a national boundary was marked out in a place without judicial or administrative boundary lines, the national boundary line became a village boundary line as well. Not all national boundary lines were marked out already in the fourteenth century and not all local judicial or administrative jurisdictions at the border of the Duchy of Brabant or the Republic had boundary lines before the eighteenth century. Some parts of the boundaries of the Republic were marked out only in the eighteenth century.

3.4 Testing existing views

De Vries (1888), Genicot (1970, 1990), Reynolds (1997), Dierkens (1998) and Theuws (1989) write that the boundaries of units for local government in Holland during the Ancient Régime (until 1795) were based on the boundaries of parishes. These had to be precisely marked out because of the tithes. Hoppenbrouwers (1992) remarks that the basic territory of local communities or units for local government in the late Middle Ages was no longer determined by the boundaries of the parishes, but by those of the public judicial jurisdictions. These views are not applicable to the Meierij of 's-Hertogenbosch. Most village boundaries there were based on the boundaries of the commons and to a lesser extent on the boundaries of a lordship. In a few places there existed boundary lines of parishes, liberties or polders which could have been functioning as village boundaries as well. After the use of a civic chest became common practice in the sixteenth century new units of local government, and related to that sometimes new

village boundary lines, came into being. In most cases the existing village boundary lines served as a basis for the boundary lines marked out for the introduction of the land register in 1832. In about 10 % of the cases a new boundary line was marked out for that purpose.

In almost all cases it is obvious that a boundary line was marked out because certain interests needed to be defended, such as the use of the commons, the area where a lord had a number of rights (and duties), or where certain taxes could be collected. Without demarcating a boundary line rights could also be defined by describing rights per property or per person. The inhabitants or the central or local government did not mark out the boundary line of a village or a jurisdiction just because it was felt that those boundaries should be there. They were only interested in boundary lines when their interests were at stake. It was possible that when interests related to certain boundaries disappeared, those boundaries disappeared as well. The underlying mechanism was a developing society which always, and mostly as a result of disputed rights, looked for pragmatic local solutions for the use of its geographical space.

LIJST VAN GEBRUIKTE AFKORTINGEN

AAA	Archief van de abdij van Averbode
AAB	Archief van de abdij van Berne
AAP	Archief van de abdij van Postel
ABH	Archief van het bisdom 's-Hertogenbosch
ARA	Algemeen Rijksarchief
ARAB	Algemeen Rijksarchief in Brussel
ARAH	Algemeen Rijksarchief in Den Haag
ARK	Archief van de Rekenkamers
CGB	Verzameling Charters en Geschiedkundige Bescheiden
GA	Gemeentearchief
NAA	Nieuwe Administratief Archief
OAA	Oud Administratief Archief
OAT	Oorspronkelijk Aanwijzende Tafel
ONB	Oorkondenboek van Noord-Brabant
OHZ	Oorkondenboek van Holland en Zeeland
OPA	Oud Parochiearchief
OSU	Oorkondenboek van het Sticht Utrecht
RA	Rechterlijk Archief
RHCT	Regionaal Historisch Centrum Tilburg
RAL	Rijksarchief Limburg
SABNO	Streekarchief Brabant Noordoost
SADB	Stadsarchief Den Bosch
SALHA	Streekarchief van het Land van Heusden en Altena
RANB	Rijksarchief Noord-Brabant
SAP	Streekarchief Peelland
SRE	Streekarchief Regio Eindhoven
THGH	Tafel van de Heilige Geest van 's-Hertogenbosch
WNT	Woordenboek Nederlandse Taal

LIJST VAN GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN

RIJKSARCHIEF TE ANTWERPEN

Gemeentearchief Arendonk

ALGEMEEN RIJKSARCHIEF TE BRUSSEL

Archief van het Leenhof van Brabant

Archief van de Raad van Brabant

Archief van de Rekenkamers

Kerkelijke Archieven van Brabant, Archief van de leproserie Terbank

Collectie kaarten en manuscripten, tweede reeks.

ALGEMEEN RIJKSARCHIEF TE 'S-GRAVENHAGE

Archief van de Nassausche Domeinraad

Archief van de Raad en Leenhof van Brabant en de Landen van Overmaze

Archief van de Staten-Generaal

Collectie Hingman (Kaartenafdeling)

RIJKSARCHIEF TE HASSELT

Archief van de Leenzaal van Küringen

RIJKSARCHIEF IN LIMBURG TE MAASTRICHT

Archief van de familie Scherpenzeel De Heusch

RIJKSARCHIEF TE LUIK

Archief van het Leenhof van Luik

RIJKSARCHIEF IN NOORD-BRABANT TE 'S-HERTOGENBOSCH

Archief van de Commissie van Breda

Archief van de Duitse Orde te Vught
Archief van de familie De Jong
Archief van de heerlijkheid Asten
Archief van de heerlijkheid Geldrop
Archief van de heerlijkheid Heeswijk
Archief van de heerlijkheid Mierlo
Archief van de heerlijkheid Waalwijk
Archief van het huis Stapelen
Archief van het kapittel van Oirschot
Archief van het klooster Mariënborg
Archief van het Kwartier Kempenland
Archief van het Kwartier Maasland
Archief van het Kwartier Oisterwijk
Archief van het Kwartier Peelland
Archieven van de leen- en laatgerechten
Archief van de leenbank van het Kwartier Peelland
Archief van de Leen- en Tolkamer
Archief van het Provinciaal Bestuur 1814-1920
Archief van de Raad en Rentmeester-generaal der Domeinen
Collectie Cuypers van Velthoven
Collectie Doop-, Trouw- en Begraafgegevens
Collectie microfiches, Brabantse bronnen in Brussel
Collectie microfiches, kadaster
Collectie Generaliteitsrekeningen
Collectie Schaduwarchieven
Kaarten-, prenten- en tekeningenverzameling
Kadasterkaarten en Oorspronkelijk Aanwijzende Tafels, microfiches
Plakatenverzameling 1794-1813

STREEKARCHIEF BRABANT-NOORDOOST, RAYON OSS

OAA Berghem
OAA Heesch
OAA Kessel
OAA Maren
OAA Lith
OAA Lithoyen
OAA Nistelrode
OAA Oss

STREEKARCHIEF BRABANT-NOORDOOST, RAYON VEGHEL

Archief van de heerlijkheid Jekschot

OAA Dinther

OAA Erp

OAA Heeswijk

OAA Sint-Oedenrode

OAA Veghel

RA Sint-Oedenrode

RA Veghel

STREEKARCHIEF LAND VAN HEUSDEN EN ALTENA TE HEUSDEN

OAA Drunen

OAA Gansoijen

STREEKARCHIEF LANGS AA EN DOMMEL TE 'S-HERTOGENBOSCH

Collectie kaarten en prenten

OAA Berlicum

OAA Den Dungen

OAA Esch

OAA Helvoirt

OAA Sint-Michielsgestel

OAA Vught

RA Boxtel

RA Sint-Michielsgestel

STREEKARCHIEF PEELLAND TE DEURNE

OAA Asten

OAA Bakel

OAA Beek en Donk

OAA Deurne

OAA Lierop

OAA Lieshout

OAA Mierlo

OAA Someren

OAA Vlierden

STREEKARCHIEF REGIO EINDHOVEN TE EINDHOVEN

Documentatie Melssen

NAA Dommelen

NAA Eersel

NAA Maarheeze

NAA Soerendonk

NAA Valkenswaard

NAA Zesgehuchten

OAA Aalst

OAA Bergeijk

OAA Borkel

OAA Budel

OAA Dommelen

OAA Eersel

OAA Eindhoven

OAA Eckart

OAA Geldrop

OAA Heeze

OAA Hoogeloon, Hapert en Casteren

OAA Hooge Mierde, Lage Mierde en Hulsel

OAA Maarheeze, Soerendonk en Gastel

OAA Netersel

OAA Nuenen, Gerwen en Nederwetten

OAA Oerle

OAA Oirschot

OAA Oostel- en Middelbeers

OAA Reuzel

OAA Schaft

OAA Son en Breugel

OAA Tongelre

OAA Veldhoven

OAA Westelbeers

OAA Woensel

OAA Vessem

OAA Waalre en Valkenswaard

OAA Zesgehuchten

RA Eindhoven

RA Oirschot

REGIONAAL HISTORISCH CENTRUM TILBURG

Archief van de heerlijkheid Hilvarenbeek
Archief van de heerlijkheid Loon op Zand
NAA Oisterwijk
OAA Berkel, Enschoot en Heukelom
OAA Diessen
OAA Haaren
OAA Hilvarenbeek
OAA Oisterwijk
OAA Udenhout
RA Hilvarenbeek
RA Oisterwijk

GEMEENTEARCHIEF VAN BERGEN OP ZOOM

Archief van de Raad en Rekenkamer van de markiezen van Bergen op Zoom

GEMEENTEARCHIEF VAN BOXTEL

OAA Boxtel

GEMEENTEARCHIEF VAN HELMOND

Heerlijheidsarchief Helmond
OAA Helmond
RA Helmond

GEMEENTEARCHIEF VAN 'S-HERTOGENBOSCH

Aantekeningen van F.W. Smulders bij de Bossche Protocollen
Archief van de schaarmeesters van Orthen
Archief van de Tafel van de Heilige Geest 's-Hertogenbosch
Charters en privilegebrieven
Collectie gegevens uit de Bossche Protocollen voor 1500 op steekkaarten
Magistraatsbibliotheek
OAA 's-Hertogenbosch

Rechterlijk Archief 's-Hertogenbosch, (Bossche Procollen) op microfiches

GEMEENTEARCHIEF VAN NIEUWKUIJK

OAA Nieuwkuijk

GEMEENTEARCHIEF VAN WAALWIJK

OAA Waalwijk

NAA Waalwijk

ARCHIEF VAN HET BISDOM 'S-HERTOGENBOSCH

Parochiedossiers

ARCHIEF VAN DE ABDIJ VAN BERNE

Fonds G. van den Elsen

ARCHIEF VAN DE ABDIJ VAN POSTEL

Sectie I, charters

ARCHIEF VAN DE HEERLIJKHEID HEEZE, AANWEZIG OP HET KASTEEL TE HEEZE

Familiearchieven Snoeckaert van Schaumburgh en Van Tuyll van Serooskerken..

KADASTERKANTOOR BREDA

Plaatselijke dossiers

KADASTERKANTOOR EINDHOVEN

Plaatselijke dossiers

LIJST VAN GEDRUKTE BRONNEN EN LITERATUUR

- Van Aart, R.A.Th, 'Kasteel van Empel en Meerwijk', *Het Brabants Kasteel* 13 (1990) 61-86.
- Aarts, B., 'Loon op Zand, een terugblik', *Het Brabants Kasteel* 7 (1985) 17-34.
- Aarts, S.A.J.J., "'Ter Borch' (Oisterwijk) en de 'Tombe van Pepijn' (Landen-België): Twee motte-burchten en hun onderlinge relatie', *Het Brabants Kasteel* 10 (1987) 3-20.
- Aarts, B., 'Het "Ansried-probleem" in Hilvarenbeek en elders' in: J. Scheirs, red., *Hilvarenbeek duizend jaar. Bijdragen tot een symposium over de geschiedenis der Brabantse dorpen* (Hilvarenbeek 1988) 7-64.
- Aarts, B., 'Kasteel van Empel en Meerwijk', *Het Brabantse kasteel* 13 (1990) 61-86.
- Aarts, B., 'Texandrië, van omstreden gouwbegrip naar integratie in het hertogdom. Hoofdlijn en vraagtekens' in: *Geworteld in Taxandria. Historische aspecten van de relatie Tilburg-Turnhout* (Tilburg en Turnhout 1992) (= *Taxandria* 64 (1992); Tilburgse Historische Reeks 1) 8-42.
- Aarts, B., 'De burchtenproblematiek van Boxtel', *Het Brabants Kasteel* 15 (1992) 39-53.
- Aarts, B., 'Nieuws over Boxtel', *Het Brabants Kasteel* 17 (1994) 3-12.
- Aarts, B., 'Het kastelenraadsel van Heusden en Oudheusden', *Brabants Heem* 49 (1997) 19-29.
- Adriaenssen, L.F.W., *Hilvarenbeek onder de hertog en onder de generaliteit. Sociale en economische geschiedenis van een Kempens dorp tussen 1400 en 1800* (Amsterdam en Hilvarenbeek 1987).
- Adriaenssen, L.F.W., 'De Bossche klokkengietersfamilie Moer, 1450-1570', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 6 (1989) 45-78.
- Adriaenssen, L.F.W., 'Kleur voor Tilburgse lakens', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 16 (1999) 160-245.
- Adriaenssen, L.F.W., 'Oisterwijkse kammen', *De Kleine Meijerij* 51 (2000) 39-50.
- Adriaenssen, L.F.W., 'De plaats van Oisterwijk in het Kempense lakenlandschap', *Textielhistorische Bijdragen* 41 (2000) ter perse.
- Aerts, E., 'Ontvangerij-generaal van Brabant' in: R. van Uytven, C. Bruneel, H. Coppens en B. Augustyn, red., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. *Studia* 82 (2 bdn.; Brussel 2000) 197-220.
- Van den Akker, W.L., *Oirschot - Best 806-1945* (Oirschot 1945).
- Alberts, W.J., *De geboorte en groei van de Nederlandse gemeente* (Alphen aan den Rijn 1966).
- Alberts, W.J., *Geschiedenis van Gelderland van de vroegste tijden tot het einde van de Middeleeuwen* (Den Haag 1966).
- Van Alzema, L., *Saken van Staet en Oorlogh, in ende omtrent de Vereenighde Nederlanden* (Den Haag 1669-1672).
- Arnold, B., *Princes and Territories in Medieval Germany* (Cambridge 1991).
- Arts, N. en J. Bijnen, 'Archeologisch en historisch onderzoek naar de vroegere Boonberg in Oerle', *Brabants Heem* 34 (1982) 28-34.

- Arts, N., 'De archeologische resultaten van het Heuvelterrein' in: N. Arts, red., *Sporen onder de Kempische stad. Archeologie, ecologie en vroegste geschiedenis van Eindhoven 1225-1500* (Eindhoven 1994) 313-317.
- Arts, N., 'Verlaten dorpen en een nieuwe stad. De Kempen en Eindhoven in de dertiende eeuw' in: N. Arts, red., *Sporen onder de Kempische stad. Archeologie, ecologie en vroegste geschiedenis van Eindhoven 1225-1500* (Eindhoven 1994) 318-320.
- Arts, N., 'Oorlog in Helmond. Archeologische wapenvondsten uit het Oude Huys (circa 1175 – 1400)', *Brabants Heem* 47 (1995) 85-91.
- Arts, N., 'Het archeologisch onderzoek, doel, methode en resultaten' in: N.M.A. Arts, A.-J. Bijsterveld, Th. F. van Dijk, J. W. Hagen en J. Walinga, red., *De schaduw van een heiligdom. De geschiedenis van Aalst en zijn middeleeuwse kerk* (Waalre 1998) 15-42.
- Van Asperen, M., *Inventaris van het archief van de voormalige gemeente Tongelre* (Eindhoven 1976).
- Van Asseldonk, M.M.P., 'Recepten voor Veghelse medicijnen uit 1672', *Van Vehchele tot Veghel* 5 (1985) 68-73.
- Van Asseldonk, M.M.P., 'Kasteel Frisselstein', *Van Vehchele tot Veghel* 6 (1986) 62-68.
- Van Asseldonk, M.M.P., 'Het slotje van Jekschot', *Van Vehchele tot Veghel* 6 (1986) 93-96.
- Van Asseldonk, M.M.P., 'Kapelaan Wouter van der Asseldonk', *Van Vehchele tot Veghel* 6 (1986) 89-92.
- Van Asseldonk, M.M.P., 'De Helmondse cijnsregisters en de balkcijns', *Van Vehchele tot Veghel* 8 (1988) 3-14.
- Van Asseldonk, M.M.P., 'Het Graafschap Rode', *Van Vehchele tot Veghel* 10 (1990) 3-13.
- Van Asseldonk, M.M.P., 'Licht op Peellands Verleden. Het graafschap Rode en de cijnskring Peelland', *Helmonds Heem* 20 nr. 1-2 (1994) 7-131.
- Van Asseldonk, M.M.P., 'Het ontstaan van de dorpen en dorpsgrenzen in Peelland', *Helmonds Heem* 21 nr. 2 (1995) 79-114.
- Van Asseldonk, M.M.P., 'Kolonisatie en confrontatie. Een model voor de vorming van het gezag in Peelland en de Kempen in de twaalfde en dertiende eeuw', *Helmonds Heem* 21 nr. 3-4 (1995) 5-62.
- Van Asseldonk, M.M.P., 'Het graafschap Rode. Bouwsteen van het middeleeuwse kwartier Peelland', *Brabants Heem* 48 (1996) 59-66.
- Van Asseldonk, M.M.P., 'Vier gehuchten worden één' in: *Zijtaart. Hoe het werd, wat het is. 125 Jaar Sint-Lambertusparochie Zijtaart* (Zijtaart 1997) 172-183 en 189-190.
- Van Asseldonk, M.M.P., *'s Hertogs tienduizend bunders. Het cijnsboek van de hertog van de Meierij van 's-Hertogenbosch van 1340. Analyse en Bewerking* (niet-uitgegeven studie; 3 bdn.; Negombo, Sri Lanka 1998). Ter inzage in de studiezaal van het Rijksarchief in Noord-Brabant.
- Van Asseldonk, M.M.P., 'Census domini ducis. De cijnzen van de hertog van Brabant in de Meierij van 's-Hertogenbosch 1340-1351', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 16 (1999) 33-95.
- Augustyn, B., 'Staten van Brabant' in: R. van Uytven, C. Bruneel, H. Coppens en B. Augustyn, red., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*.

- Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. *Studia* 82 (2 bdn.; Brussel 2000) 97-132.
- Augustyn, B., 'Provinciale commissie voor Brabant in: R. van Uytven, C. Bruneel, H. Coppens en B. Augustyn, red., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. *Studia* 82 (2 bdn.; Brussel 2000) 133-134.
- Van Autenboer, E., *De kaarten van de schuttersgilden van het Hertogdom Brabant (1300-1800)*. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland 96 (2 bdn.; Tilburg 1994).
- Avonds, P., *Ideologie en Politiek. Brabant tijdens de regering van Hertog Jan III (1312-1356)* (niet-uitgegeven dissertatie Rijksuniversiteit Gent 1981).
- Avonds, P., 'Brabant en Limburg 1100-1403' in: D.P. Blok, red., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 2 (Haarlem 1982) 452-482.
- Avonds, P., *Brabant tijdens de regering van Hertog Jan III (1312-1356). De grote politieke krisissen*. Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten. Klasse der Letteren jrg. 46 nr. 114 (Brussel 1984).
- Avonds, P. en J.D. Janssens, *Politiek en literatuur. Brabant en de Slag bij Woeringen (1288)* (Brussel 1989).
- Avonds, P., 'Bewoning en samenleving in het middeleeuwse Noord-Brabant. Recente ontwikkelingen in de historiografie (1974-1989)' in: A.-J. Bijsterveld, B. van der Dennen en A. van der Veen, red., *Middeleeuwen in beweging. Bewoning en samenleving in het middeleeuwse Noord-Brabant. Bronnen, methodiek, nieuwe resultaten* ('s-Hertogenbosch 1991) 12-28.
- Avonds, P., *Brabant tijdens de regering van Hertog Jan III (1312-1356). Land en instellingen*. Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten. Klasse der Letteren jrg. 53 nr. 136 (Brussel 1991).
- Avril, J., ed., 'Les statuts synodaux de Jean de Flandre, évêque de Liège (1288). Édition critique précédée d'une étude de leurs sources et de leur contenu', *Bulletin de la Société d'art et d'histoire du diocèse de Liège* 61 (1996) 1-229.
- Bachiene, W.A., *Vaderlandsche Geographie, of Nieuwe tegenwoordige staat en hedendaagsche historie der Nederlanden* IV (Amsterdam 1791).
- Baerten, J., *Het graafschap Loon (11de – 14de eeuw). Ontstaan – politiek – instellingen*. Maaslandse Monografieën 9 (Assen 1969).
- Bakker, N., *Institutional Development*. (niet-uitgegeven doctoraalscriptie Erasmus Universiteit Rotterdam 1989).
- Bannenberg, G.P.J., 'De waarde van plaatselijke traditie', *Brabants Heem* 1 (1949) 78-81.
- Bannenberg, G.P.J., 'De schependomszegels van Hilvarenbeek', *Varia Historica Brabantica* 1 (1962) 63-84.
- Bannenberg, G., A. Frenken en H. Hens, *De oude dekenaten Cuijk, Woensel en Hilvarenbeek in de 15de- en 16de-eeuwse registers van het aartdiakenaat Kempenland* (2 dln.; Nijmegen 1968-1970).
- Bannier, G.W., *Grondwetten van Nederland* (Zwolle 1936).

- Barbier, J., 'La nécrologe de l'abbaye de Floreffe, de l'ordre de Prémontré, au diocèse de Namur', *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique* 13 (1876) 5-71.
- Bartholomeus, E.H. en R.J.I. Goossens, *Inventaris van de archieven van de gemeente Riethoven tot 1945* (1965) (Eindhoven 1989).
- Van Bavel, H., *Inventaris van de 119 charters aanwezig in de zegelkast van het Archief der Godshuizen te 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1968).
- Van Bavel, H., *Regestenboek van het archief van de abdij van Berne 1134-1400* (Heeswijk 1984).
- Becx, J.A.J., 'Rondom het leengoed "De Oude Schouw" en de "Heer-in-Berke"', *De Kleine Meijerij* 19 (1966) 3-14.
- Becx, J.A.J., 'Restauratie van de Hasseltse kapel te Tilburg', *Brabants Heem* 23 (1971) 46-50.
- Van Beek, B., H. Jacobi en M. Scharloo, *Klinkende Munt. Geschiedenis van het geld in de Lage Landen* (Amsterdam 1985).
- Beekink, E. en P. Ekamper, 'De grenzen verlegd. Twee eeuwen herindeling Nederlandse gemeenten', *Demos* 15 (1999) 41-44.
- Beermann, V.A.M., *Stad en meierij van 's-Hertogenbosch van 1648 tot 1672. De eerste vijftientig jaren van het Staatsche regime* (Helmond 1946).
- Van Beers, P.A., 'De Heren van Drunen uit het geslacht Haestrecht', *Met Gansen Trou* 2 (1952) 126-127.
- Van Beers, P.A., *De heerlijkheid Venloon* (Loon op Zand 1999).
- Behets, J., 'De oorsprong van de jaar- en voogdgedingen en van de wijsdommen in de zuidelijke Nederlanden', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 39 (1971) 375-450.
- Beijers, H., en G.-J. van Bussel, 'Van d'n Aabeemd tot de Zwijnsput'. *Toponiemen in de cijnskring Helmond vóór 1500 in naamkundig en nederzettingshistorisch perspectief* (Helmond 1996).
- Beijers, H. en P. Koolen, *Vliedens verleden 721 – 1926* (Vlieden 1996).
- De Bekker, L.A.M., 'Empel in de strijd tegen het water', *Bossche Bouwstenen* 7 (1984) 57-83.
- Van den Berg L.P.M. en H.G.J. Buijks, *De gemeentehuizen van Lith* (Lith 1981).
- Bergman, C., 'Revolutie in Helmond en Eindhoven' in: J.G.M.M. Rosendaal en A.W.F.M. van de Sande, red., *Dansen rond de vrijheidsboom. Revolutionaire cultuur in Brabant en de Franse invasie van 1793* ('s-Hertogenbosch 1993) 119-128.
- Bezemer, W., *Bijdrage tot de kennis van het oude cijns- en grondrentenrecht in Brabant* ('s-Hertogenbosch 1889).
- Van den Bichelaer, A.H.P., *Het notariaat in Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch tijdens de Late Middeleeuwen (1306-1531). Een prosopografisch, diplomatisch en rechtshistorisch onderzoek* (Amsterdam 1998).
- Van de Biggelaar, J., 'De raadhuizen van de gemeente Vessem c.a.', *De Rosdoek* 36 (1985) 8-13.
- Bijnen, J.F.C.M., 'Nieuwe archeologische gegevens in het onderzoek naar de vroegere Boonberg in Oerle', *Brabants Heem* 34 (1982) 162-164.
- Bijnen, J.F.C.M., 'Het veronderstelde belang van Oerle in de Middeleeuwse Kempen', *Brabants Heem* 34 (1982) 168-170.
- Bijnen, J.F.C.M., 'Het veronderstelde belang van Oerle in de Middeleeuwse Kempen II', *Brabants Heem* 35 (1983) 114-122.

- Bijnen, J.F.C.M., 'Archeologische reconstructie van het laatmiddeleeuwse kerkgebouw te Oerle', *Brabants Heem* 39 (1987) 128-144.
- Bijnen, J., 'Graven naar het verleden van Wintelre' in: J. van den Biggelaar e.a, red., *De Hooge Dorpen, 700 jaar Vessem-Wintelre-Knegsel* (Hapert en Eindhoven 1993) 59-61.
- Bijnen, J.F.C.M. en J.P.J. Lijten, *De St. Lambertuskerk aan de Polkestraat te Meerveldhovcen. Een geschiedkundig onderzoek* (Veldhoven 1999).
- Bijsterveld, A.-J., 'Het domein van de abdij van Echternach in Waalre en Valkenswaard; ontwikkeling en beheer ca. 1100-1400' in: A. Verhoeven en F. Theuws, red., *Het Kempenprojekt 3. De middeleeuwen centraal*. Bijdragen tot de studie van het Brabantse Heem 33 (Waalre 1989) 57-96.
- Bijsterveld, A.J.A., 'Een zorgelijk bezit. De benedictijnenabdijen van Echternach en St. Truiden en het beheer van hun goederen en rechten in Oost Brabant, 1100-1300', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 6 (1989) 7-44.
- Bijsterveld, A.-J., 'De hof van Lierop. De oudste bezittingen van de abdij van Floreffe en de priorij van Postel' in: T. Maas, red., *Lierop, 'n beeld van een dorp* (Lierop 1989) 17-26.
- Bijsterveld, A.-J., 'Alphen van Echternachs domein tot Bredase heerlijkheid, 1175-1312', *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda "De Oranjeboom"* 43 (1990) 77-111; 44 (1991) 110-148.
- Bijsterveld, A.J.A., *Laverend tussen Kerk en wereld. De pastoors in Noord-Brabant 1400-1570* (Amsterdam 1993).
- Bijsterveld A.J.A., bespreking van W. Steurs, *Naissance d'une région*, in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 73 (1995) 1079-1084.
- Bijsterveld, A.J.A., 'Dusela villa Taxandria. Een drietal onopgemerkte oorkonden betreffende Duizel uit de elfde en dertiende eeuw', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 13 (1996) 156-207.
- Bijsterveld, A.J.A., 'De parochie Waalre en Valkenswaard en haar pastoors tot ongeveer 1570', *Merckenswaert. Jaarboek 1996 Heemkundekring "Weerderheem" Valkenswaard* [5] (1996) 25-51.
- Bijsterveld, A.J.A., '*Dona dantes et vota voventes*. De stichting en dotatie van het norbertijnenklooster te Postel (1128/1138-1179)', *Analecta Praemonstratensia* 73 (1997) 5-47.
- Bijsterveld, A.J.A., 'Diessen' in: P.J. Margry en C.M.A Caspers, red., *Bedevaartplaatsen in Nederland 2. Noord-Brabant* (Amsterdam en Hilversum 1998) 236-241.
- Bijsterveld, A.J.A., 'Riethoven' in: P.J. Margry en C.M.A Caspers, red., *Bedevaartplaatsen in Nederland 2. Noord-Brabant* (Amsterdam en Hilversum 1998) 744-746.
- Bijsterveld, A.J.A en W. Munier, 'Sint-Oedenrode, Oda' in: P.J. Margry en C.M.A Caspers, red., *Bedevaartplaatsen in Nederland 2. Noord-Brabant* (Amsterdam en Hilversum 1998) 770-785.
- Bijsterveld, A.J.A., 'De heren en vrouwen van Waalre, Valkenswaard en Aalst' in: A.-J. Bijsterveld e.a., red., *Het Herengoed van Waalre. De Heren, het Kasteel en de Loondermolen, circa 1300-1940* (Waalre 2000) 37-75.

- Bijsterveld, A.J.A., 'De kerk in het midden. De parochiekerk als centrum van de middeleeuwse dorpsgemeenschap', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 17-18 (2000-2001) 91-120.
- Bijsterveld, A.J.A., P.N. Noomen en B. Thissen, 'Der niederländische Fernbesitz der Abtei Echternach in Früh- und Hochmittelalter' in: M.C. Ferrari, J. Schroeder en H. Trauffer, red., *Die Abtei Echternach 698-1998*. Publications du Cludem 15 (Luxemburg 1999) 203-228.
- De Blécourt, A.S., bewerkt door H.F.W.D. Fischer, *Kort begrip van het Oud-Vaderlands Burgerlijk Recht* (Groningen 1967).
- Blickle, P., *Deutsche Untertanen. Ein Widerspruch* (München 1981).
- D.P. Blok, 'Ten geleide', in: idem e.a., red., *Datum et actum. Opstellen aangeboden aan Jaap Kruisheer ter gelegenheid van zijn vijfenzestigste verjaardag* (Amsterdam 1998) 1-3.
- Van der Boer, A., 'Vechtend om Kockaertskolk, Turkenhoek en Moonkensputje. Twee eeuwen grenstwisten tussen Lommel en Bergeyk (1616-1670)', *Te Lommele op die Campine* 16 nr. 3 (1990) 55-69.
- Boeren, P.C., 'Uit de parochiegeschiedenis van Tilburg voor 1600' in: H.J.A.N. Schurink en J.H. Mosselveld, red., *Van heidorp tot industriestad. Verkenningen in het verleden van Tilburg* (Tilburg 1955) 77-103.
- Boeren, P.C. en G.W.A. Panhuysen, ed., *Annales Rodenses. Facsimile-uitgave* (Assen 1968).
- Van Bokhoven, C.H.A.M., *De archieven der gemeente Geldrop* (Geldrop z.j.).
- Van Bokhoven, C.H.A.M., *De archieven der gemeente Geldrop deel 3. Oud-archief van Zesgehuchten tot 1810* (Geldrop z.j.).
- Boks, H.K.F., *Inventaris van de administratieve en gedeponeerde archieven van de huidige gemeente Budel 1307 - 1948* (1950) (Budel 1990).
- Bolsée J., *La grande enquête de 1389 en Brabant* (Bruxelles 1929).
- Bondam, A.C. *De Ortense verwickelingen* ('s-Hertogenbosch 1886).
- Bondam, A.C., *Inventaris van het Oud-Archief der Gemeente Bokstel* ('s-Hertogenbosch 1892).
- Bonenfant, P., 'Les origines et la caractère de la réforme de la bienfaisance public aux Pays-Bas sous le règne de Charles-Quint', *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 5 (1926) 887-904; 6 (1927) 207-230.
- Bonenfant P., 'Le duché de Lothier et la marquisat de Flandre à la fin du XIe siècle (1095)' in: L. van der Essen, ed. m.m.v. L. Ganshof, J. Maury, P. Bonenfant, *Atlas de géographie historique de la Belgique* (Bruxelles 1932) carte III.
- Bonenfant, P., 'La Fondation de "Villes Neuves" en Brabant au Moyen Age', *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 49 (1962) 145-170.
- Bongaerts, J.E. en J.W. Hagen, *Inventaris van de archieven van de gemeente Luyksgestel 1640-1937* (1971) (Eindhoven 1994).
- De Bont, C., '...Al het merkwaardige in bonte afwisseling...' *Een historische geografie van Midden- en Oost-Brabant*. Bijdragen tot de geschiedenis van het Brabantse Heem 36 (Waalre 1993).
- De Borman, C., ed., *Chronique de l'abbaye de Saint-Trond* (2 bdn.; Liège 1877).
- Bormans, S., E. Schoolmeesters en E. Poncelet, ed., *Cartulaire de l'Église de Saint-Lambert de Liège* (6 dln.; Bruxelles 1893-1933).

- Bort, P., *Tractaat van Hooge- ende Ambachts- Heerlijkheden, mitsgaders van der selver gevolgh* (Leiden 1702).
- Bos-Rops, J.A.M.Y., 'Van incidentele gunst tot jaarlijkse belasting: de bedde in het vijftiende- eeuwse Holland' in: J. Th. De Smidt, P.L.H. Crasborn, H.A. Gohres, J. de Koning, H. baron van Lawick en M.P.C.M. van Schendelen, red., *Fiscaliteit in Nederland. 50 jaar Belastingmuseum "Prof. Dr. Van der Poel"* (Zutphen en Deventer 1987) 21-32.
- Boselie, P., *Inventaris van het archief van de gemeente Eersel* (Eersel 1979).
- Bosman, Th.E.A., J.P.A. Coopmans en B.C.M. Jacobs, red., *De Heerlijke stad. Achtste colloquium 'De Brabantse Stad', Bergen op Zoom 2 en 3 oktober 1987*. Brabants Rechtshistorische Reeks 3 (Assen en Maastricht 1988)
- Bots, J.H.W.M. en H.E.M. Mélotte, red., *Van Wedert tot Valkenswaard* (Valkenswaard 1977).
- Van Boven, M.W., 'Helmond als stad. Een schets over de wording', *De Vlasbloem. Historisch Jaarboek voor Helmond* 4 (1983) 99-115.
- Van Boven, M.W., m.m.v. M.P.J. van den Brand, 'Een onbekende oorkonde van 1222 betreffende Helmond', *Brabants Heem* 36 (1984) 2-14.
- Van Boven, M.W., 'De Helmondse burgemeesters tijdens het ancien régime. Enkele aspecten van een ambivalent ambt' in: J.P.A. Coopmans en A.M.D. van der Veen, red., *Van Blauwe Stoep tot Citadel. Varia Historica Brabantica Nova Ludovico Pirenne dedicata* ('s-Hertogenbosch 1988) 183-198.
- Van Boven, M.W., 'Bestuur, rechtspraak en notariaat' in: J.G.M. Sanders, W.A. van Ham en J. Vriens, red., *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1572-1795 Een institutionele handleiding* ('s-Hertogenbosch en Hilversum 1996) 76-127.
- Van Boven, M.W., 'Bestuur' in: J.G.M. Sanders, J.A.M.Y. Bos-Rops en A.P.M. van Vliet, *Noord-Brabant tijdens de Bataafs-Franse Tijd, 1794-1814. Een institutionele handleiding* (ter perse).
- Van Boven, M.W., H.M.T.M. Giebels en H. den Hertog, red., *Stiphout vanaf het begin. Hoofdstukken uit 825 jaar Stiphoutse geschiedenis* (Stiphout 1980).
- Van Boven, M.W. en H. den Hertog, *Inventaris van het administratief archief van Stiphout 1468-1811* (Helmond 1982).
- Van Boven, M.W. en A.P. van Vliet, *Homines Novi. De eerste volksvertegenwoordigers van Noord-Brabant in 1795* ('s-Hertogenbosch 1993).
- Box, L., 'Meesterlijke verwantschap. Protestantse schoolmeestergedachten in de Meierij in de zeventiende en achttiende eeuw', *Brabants Heem* 51 (1999) 88-99.
- Van den Brand, M.P.J., *Lief en leed in en over de Oude Peel. Een bijdrage tot de geschiedenis van het gehele Brabantse-Limburgse Peelgebied* (Venray 1982).
- Bril, L., 'Les premiers registres féodaux de Brabant', *Handelingen Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* 123 (1958) 1-9.
- Van den Brink, G., *De grote overgang. Een lokaal onderzoek naar de modernisering van het bestaan. Woensel 1670-1920* (Nijmegen 1996).
- Brock, A.C., *De Stad en Meierij van 's Hertogenbosch of derzelver beschrijving. Tweede Afdeeling*. Facsimile-uitgave (Veghel 1978).

- Broer, C.J.C., *Uniek in de stad. De oudste geschiedenis van de kloostergemeenschap op de Hohorst bij Amersfoort, sinds 1050 de Sint-Paulusabdij in Utrecht: haar plaats binnen de Utrechtse kerk en de ontwikkeling van haar goederenbezit (ca. 1000 – ca. 1200)* (Utrecht 2000).
- Broers, E.J.M.F.C. en B.C.M. Jacobs, *Staatse Raad van Brabant. Procesgidsen 1* (Hilversum 2000).
- Brokken, H.M. en W.M. Lindemann, *Inventaris van het archief van de Kommanderij van de Duitse Orde te Gemert ('s-Hertogenbosch 1977)*.
- Brokken, H.M. en H. de Schepper, 'Beheer en controle van de overheidsfinanciën in de Nederlanden tot omstreeks 1600' in: P.J. Margry, E.C. van Heukelom en A.J.R.M. Linders, red., *Van Camere vander Rekeninghen tot Algemene Rekenkamer. Zes eeuwen Rekenkamer. Gedenkboek bij het 175-jarig bestaan van de Algemene Rekenkamer* (Den Haag 1989) 15-56.
- De Brouwer, P. C., *De geschiedenis van Hilvarenbeek tot 1813* (Hilvarenbeek 1947).
- De Brouwer-Koeijers, J.P., *Gemeentewet* (Zwolle 1990).
- De Bruijn, M., 'Het ontstaan van de Tilburgse schepenbank', *Historische bijdragen. Orgaan van de Heemkunde kring "Tilborgh"* 2 (1971) 5-12, 56-67.
- De Bruijn, M., 'Brabant in opmars', *Actum Tilliburgis* 5 (1974) 95-99.
- De Bruijn, M., 'Kring- en Heemkundeactualiteiten', *Actum Tilliburgis* 10 (1979) 84-89.
- De Bruijn, M., 'De afkomst van de Giselberten, heren van Tilburg', *Actum Tilliburgis* 11 (1980) 5-15.
- De Bruijn, M.W.J., 'De Boonberg én de betekenis van Oerle in de geschiedenis van het hertogdom Brabant', *Brabants Heem* 34 (1982) 165-168.
- De Bruijn, M., 'De bijzondere status van Oerle in het hertogdom Brabant is geen veronderstelling maar een feit', *Brabants Heem* 35 (1983) 112-114.
- Brummans, M.J.H., 'Defensie' in: J.G.M. Sanders, W.A. van Ham en J. Vriens, red., *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden 1572-1795. Een institutionele handleiding* ('s-Hertogenbosch en Hilversum 1996) 161-189.
- Bruneel, C., 'Drossaard van Brabant' in: R. van Uytven, C. Bruneel, H. Coppens en B. Augustyn, red., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Studia 82* (2 bdn.; Brussel 2000) 172-180.
- Bruning, M.M.B.Ph., *Inventaris van het oud-rechterlijk archief van Moergestel 1455 – 1911* ('s-Hertogenbosch 1974).
- Buiks, C., 'Grondcijns en cijnsdata in de Baronie van Breda', *Brabants Heem* 44 (1992) 13-28.
- Buijks, H.G.J., *675 Jaar waterschappen in de Maaskant 1309-1984* (Oss 1984).
- Buijks, H.G.J., *"Rondom Berghems raadhuis". Van bestuurders, ambtenaren en raadhuizen ± 1600-1987* (Berghem 1987).
- Buijks, H.G.J., *800 jaar Heesch ... vanuit het raadhuis gezien* (Heesch 1991).
- Buijks, H.G.J., *Waar land en water elkaar ontmoetten ...* (Maasdonk 1993).
- Buijks, H.G.J., *"Van den Grave aff totter Diezen toe". Bijna 700 jaar waterschappen in het Maasland 1307-1996* (Oss 1996).
- Buijks, H.G.J., J. Neomagus en P. Spanjaard, red., *Oss, een stad* (Oss 1999).

- Op den Buijs, M.H.G., *Eindhoven, open venster op Eckart* (Hapert 1988).
- Van Bussel, G.J., 'De ochtendstond heeft geen mond. De verwerving van Helmond en de stichting van de stad als onderdeel van de hertogelijke machtspolitiek, 1179-1241', *De Vlasbloem. Historisch Jaarboek voor Helmond* 10 (1989) 31-50.
- Van Bussel, G.J., 'Tussen Brabantse macht en keizerlijke nagedachtenis. Maria van Leuven (1189/1190-1260) als keizerin, gravin en kloosterstichteres', *Brabants Heem* 46 (1994) 69-75; 100-106.
- Butkens, Ch., *Trophées tant sacrés que profanes du duché de Brabant* (Antwerpen 1941).
- Buylinckx, J.J.A., *Inventaris van de archieven van het dorpsbestuur van Alem 1650-1810, de gemeente Alem 1812-1820, de dijkstoel van Alem 1610-1816* (Kerkdriel 1990).
- Byl, R., *Les juridictions scabinales dans le duché de Brabant (des origines à la fin du XVe siècle)* (Bruxelles en Paris 1965).
- Camps, H.P.H., ed., *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. I De Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert)* (2 bdn.; Den Haag 1979).
- Camps, H.P.H., 'In memoriam, dr. M.H.M. Spierings (1918-1991)', *Brabants Heem* 43 (1991) 84.
- Camps, H.P.H. *Het stadsrecht van Den Bosch van het begin (1184) tot het Privilegium Trinitatis (1330). Een exposé met enkele nabeschouwingen* (Hilversum 1995).
- Carruthers, M., *The book of Memory. A Study of Memory in Medieval Culture* (Cambridge 1990).
- Caspers, C.M.A., 'Erasmus van Grevenbroecks strijd tegen de duivel. De vervolging van zeven Lieropse tovenaressen in de nazomer van 1595' in: T. Maas, red., *Lierop, 'n beeld van een dorp* (Lierop 1989) 31-36
- Castenmiller, P.G., *De wisselwerking tussen gemeente en gemeenschap* (samengesteld door SGB0, uitgave van het Onderzoeks- en Adviesbureau van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten in opdracht van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties; Den Haag 1999).
- Ten Cate, A., *Inventaris der bestuursarchieven van de departementen Bataafs Brabant, van de Dommel, Hollands Brabant en van de Monden van de Rijn alsmede van het arrondissement Breda van het departement der Twee Nethen 1795-1814 ('s-Hertogenbosch 1975).*
- Cau, C. e.a., ed., *Groot Placaetboek inhoudende de placaten van de Hoogh-Mog. Heeren Staten-Generael der Verenighde Nederlanden, ende van de Ed. Groot Mog. Heeren Staten van Holland ende West-Vrieslandt, mitsgaders van de Ed. Mog. Heeren Staten van Zeelandt 1580-1795* (10 bdn.; Den Haag en Amsterdam 1658-1797).
- Van Cauwenberghe en L. Verachten, 'Muntateliers in Brabant' in: R. van Uytven, C. Bruneel, H. Coppens en B. Augustyn, red., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Studia 82 (2 bdn.; Brussel 2000) 280-3001.
- CD-ROM Middelnederlands. Woordenboek en teksten (Den Haag en Antwerpen 1998).
- Cerutti, F.F.X., ed., *Middeleeuwse rechtsbronnen van stad en heerlijkheid Breda I*. Oud-Vaderlandsche Rechtsbronnen. Werken der Vereeniging tot Uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht 17 (Utrecht 1956).

- Cerutti, F.F.X., 'De schepenbank in de Brabantse stad en de overdracht en bezwaring van onroerende goederen', *Varia Historica Brabantica* 3 (1969) 47-88.
- Christ, M.P., *De Brabantsche Saecke. Het vergeefse streven naar een gewestelijke status voor Staats-Brabant 1585-1675*. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland 61 (Tilburg 1984).
- Christ, M.P., 'Staats-Brabant bevoogd? Aspecten van Staats-Brabants positie ten tijde van de Republiek', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 5 (1988) 65-94.
- Christijn, J.B., *Brabandts Recht, dat is generale costumen vanden lande en hertoghdomme van Brabandt* (2 bdn.; Antwerpen 1682).
- Coenen, J., 'Het secretariaat en het schoutambt in Helmond en Peelland', *De Vlasbloem. Historisch Jaarboek voor Helmond* 1 (1980) 59-74.
- Coenen, J., *Alles wat hier leeft, spint, twernt of weeft. Geschiedenis van Geldrop en Zesgehuchten* (Geldrop 1987).
- Coenen, J., 'De heerlijkheid Heeze, Leende en Zesgehuchten door de eeuwen heen' in: 'De Heerlijkheid'. *Rechtshistorische beschouwing over een oude rechtsvorm in de Meierij van 's-Hertogenbosch* (Geldrop 1989) 114-131.
- Coenen, J., *Van Ricstelle tot Aarle-Rixtel. De geschiedenis van Aarle-Rixtel* (Aarle-Rixtel 1992).
- Coenen, J. m.m.v. E. Alisic, *Vijf eeuwen kerkdorp Nuenen. Een terugblik op Nuenen omstreeks 1496* (Nuenen 1996).
- Coenen, J., *Leende. Geschiedenis van een dorp met een ondernemende bevolking* (Leende 1997).
- Coenen, J., *Heeze. Geschiedenis van een schilderachtig dorp* (Heeze 1998).
- Coenen, J., *Son en Breugel. Van oudsher een kruispunt van wegen* (Son en Breugel 1999).
- Coenen, J., *Gegeven Sint-Barbaradag 1300. Een overzicht van de geschiedenis van Nuenen, Gerwen en Nederwetten* (Nuenen 2000).
- Coenen, J., *Te Best Wart. De geschiedenis van Best en zijn vroegere grondgebied* (Best 2000).
- Coenen J. en J.L. van Sante, *Het corpus van Geldrop. Dorpsbestuur in de 17^e en 18^e eeuw* (Geldrop 1978).
- Coldewey, J.A., *De Heren van Kuyc 1096-1400*. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland 50 (Tilburg 1981).
- Coomans, G., *Inventaris van het archief van Hooge en Lage Mierde en Hulsel voor 1811* ('s-Hertogenbosch 1958).
- Coopmans, J.P.A., *De rechtstoestand van de godshuizen te 's-Hertogenbosch vóór 1629* ('s-Hertogenbosch 1964).
- Coopmans, J.P.A., 'De Meierij van 's-Hertogenbosch, een district in het hertogdom Brabant' in: *Opstellen over recht en rechtsgeschiedenis aangeboden aan Prof. B.H.D. Hermesdorf* (Deventer 1965) 73-97.
- Coopmans, J.P.A., 'De onderlinge rechtsverhoudingen van 's-Hertogenbosch en het platteland vóór 1629', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 58 (1975) 73-116.
- Coopmans, J.P.A., 'Het Bossche Recht van ingebod' in: H. van Bavel e.a., *Vriendenboek stadsarchivaris Kuyser* ('s-Hertogenbosch 1980) 42-63.
- Coopmans, J.P.A., 'Van Soevereine Raad naar Staatse Raad van Brabant en Landen van Overmaze', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 3 (1985) 17-44.

- Coopmans, J.P.A., 'Sint-Oedenrode als vrijheid' in: *Sint-Oedenrode 750 jaar stadsrechten. Symposium, september 1982* (Sint-Oedenrode 1984) (= *Heemschild* 16 nr. 4 (1984)) 78-94.
- Coopmans, J.P.A., 'De betekenis van de gemeynten voor de dorpswetgeving in de Meierij van 's-Hertogenbosch (1250-1650)' in: C. Streefkerk en S. Faber, red., *Ter recognitie. Opstellen aangeboden aan professor H. van der Linden bij zijn afscheid als hoogleraar in de Nederlandse Rechtsgeschiedenis* (Hilversum 1987) 139-154.
- Coopmans, J.P.A., 'Over heerlijkheden en heerlijke steden. Een voorbeschouwing over het colloquiumthema' in: Th.E.A. Bosman, J.P.A. Coopmans en B.C.M. Jacobs, red., *De Heerlijke stad. Achtste colloquium 'De Brabantse Stad', Bergen op Zoom 2 en 3 oktober 1987*. Brabants Rechtshistorische Reeks 3 (Assen en Maastricht 1988) 1-16.
- Coopmans, J.P.A., 'De reglementering van de Staatse Raad van Brabant' in: Th.E.A. Bosman, J.P.A. Coopmans, B.C.M. Jacobs, red., *De Staatse Raad van Brabant en Landen van Overmaze in tweede termijn* Brabantse Rechtshistorische Reeks 4 (Assen en Maastricht 1989) 1-22.
- Coopmans, J.P.A., 'De Bossche liefdadige instellingen. Van marginale en fundamentele veranderingen, 1770-1825', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 14 (1997) 43-84.
- Coopmans, J.P.A., 'Vrijheidsrechten in het middeleeuwse Bossche recht' in: "*Om daarmede vrijelijk te doen naer wil ende welgevallen*". *Rechtshistorische opstellen aangeboden aan Prof. Mr. A.Fl. Gehlen* (Maastricht 1998) 141-158.
- Coppens, H., *Inventaris van het Archief van de Leenzaal van Küringen* (Brussel 1976).
- Coppens, H., 'De regionale organisatie van het Antwerpse platteland tijdens de 17e en 18e eeuw' in: *Organisatie en indeling van de Kempen op politiek en religieus gebied tijdens het Ancien Régime*. *Kultuurhistorische Verkenningen in de Kempen* 7 (Hapert 1981) 57-72.
- Coppens, H., 'Meierijen en kwartieren' in: R. van Uytven, C. Bruneel, H. Coppens en B. Augustyn, red., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. *Studia* 82 (2 bdn.; Brussel 2000) 627-668.
- Coppens, H., 'Heerlijkheden' in: R. van Uytven, C. Bruneel, H. Coppens en B. Augustyn, red., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. *Studia* 82 (2 bdn.; Brussel 2000) 671-690.
- Coppens, H., 'Schepenbanken en dorpsbesturen' in: R. van Uytven, C. Bruneel, H. Coppens en B. Augustyn, red., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. *Studia* 82 (2 bdn.; Brussel 2000) 712-766.
- Coppens, H., 'Leenhoven' in: R. van Uytven, C. Bruneel, H. Coppens en B. Augustyn, red., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. *Studia* 82 (2 bdn.; Brussel 2000) 767-780.
- Coppens, H., 'Laat- en cijnshoven' in: R. van Uytven, C. Bruneel, H. Coppens en B. Augustyn, red., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. *Studia* 82 (2 bdn.; Brussel 2000) 781-795.

- Coppens, J.A., *Nieuwe beschrijving van het bisdom 's Hertogenbosch naar aanleiding van het Katholijk Meijerijisch Memorieboek van A. van Gils* (4 dln.; 's-Hertogenbosch 1840-1844).
- Coppieters, I., 'Het oudste Turnhoutse toponiem. Het raadsel van Turnhoutervoort opgelost?', *Taxandria* nieuwe reeks 79 (1997) 5-10.
- Cornelissen, W.H., *Inventaris van het archief van de voormalige gemeente Woensel* (Eindhoven 1970).
- Cornelissen, W.H., *Inventaris van de bestuursarchieven van Nuenen, Gerwen en Nederwetten 1300-1935* (Nuenen 1975).
- Cornelissen, W.H., *Schuttersgilden in Veghel* (Veghel 1980).
- Cornelissen, W.H., 'Reconstructie van een 18e-eeuws waaggebouw te Veghel', *Brabants Heem* 38 (1986) 133-143.
- Cornelissen, W.H., 'De kom van Veghel. Ontstaan van de kom van Veghel', *Van Vehchele tot Veghel* 7 (1987) 81-82.
- Cornelissen, W.H., 'Krankzinnigenzorg in de 18e eeuw. Een bestek uit 1721 voor een dolhuisje te Dinther', *Brabants Heem* 40 (1988) 76-81.
- Cornelissen, W.H., *Verwijzende inventaris van de gemeente-archieven van Vught 1581-1810* (Vught 1992).
- Cornelissen, W.H., *Toponiemen Veghel* (Veghel 1998).
- Cóvens, C., *Beknopte staats-beschrijving der Bataafsche republiek: inzonderheid met betrekking tot derzelver bevolking en verdeeling in departementen, ringen en gemeenten en in districten, naar aanleiding der staatsregeling, volkstelling en van onderscheiden publicatiën dien aangaande, met kaarten* (Amsterdam 1800).
- Croenen, G., 'Achtergronden van de verwerving van de heerlijkheid Helmond door Jan Berthout van Berlaar in 1314', *De Vlasbloem. Historisch Jaarboek voor Helmond* 9 (1988) 39-52.
- Cunen, J., *Geschiedenis van Oss. Met inventaris van de gemeente-archieven* (Oss 1932, heruitgegeven in 1974).
- Cunen, J., *Geschiedenis van Heesch* (Heesch 1935).
- Cunen, J., *Ossensia VIII. Oss van de achtste tot de dertiende eeuw* (Oss 1939).
- Cuvelier, J., ed., *Les dénombremments de foyers en Brabant (XIV-XVI siècle)* (Bruxelles 1912).
- Dek, A.W.E., 'Bijdrage tot de genalogie van het geslacht Van Arkel. Hoofdstuk II. Het geslacht van Haestrecht', *De Nederlandsche Leeuw* 83 (1966) 340-360.
- Derks, S.G. en J.G.M. Sanders, 'Belastingen' in: J.G.M. Sanders, W.A. van Ham en J. Vriens, red., *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1572-1795 Een institutionele handleiding* ('s-Hertogenbosch en Hilversum 1996) 128-160.
- Dekkers, P.J.V., *Sterksel 1197-1653. Een domein van de abdij van Averbode in de volle en late Middeleeuwen. Verwerving, bestendiging en uitbating van een Premonstratenzer domein in de Brabantse Kempen in het krachtenveld van de hertog van Brabant, de bisschop van Luik en de lokale adel.* (niet-uitgegeven doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam 1994).
- Dekkers, P.J.V., 'Brandend zand. Hoe de hertog van Brabant zijn heerschappij op de Kempense zandgronden verwierf ten koste van de lokale en regionale adel', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 12 (1995) 10-40.

- Dekkers, P.J.V., 'De werdegang van de heerlijkheden van Roda en Heeze in de Noordbrabantse Kempen, bondgenoten van de graaf van Gelre en de Aartsbisschop van Keulen in de twaalfde en de dertiende eeuw', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 79 (1996) 111-141.
- Dekkers, P.J.V., 'De grens tussen Sterksel en Someren betwist (1246-1718)', *Heemkronyk* 35 (1996) 11-27.
- Dekkers, P., 'Verslag van een vierschaar in Aarle-Rixtel anno 1300', *Helmonds Heem* 23 (1997) 7-12.
- Dekkers, P.J.V., 'De uitbating van de kloosterhof Sterksel door de abdij van Averbode van de veertiende tot de zeventiende eeuw', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 15 (1998) 13-80.
- Demarteau van de Moosdijk, A., 'De administratie van de heren van Helmond van de grond- en gewincijnsen in Helmond en Peelland, circa 1320 - circa 1850', *Brabants Heem* 30 (1978) 10-13.
- Van der Dennen, E., 'De gemeene gronden van Son', *Heemschild* 13 (1979) 52-55.
- Van Deursen, A. Th., 'De Raad van State onder de Republiek van 1588-1795' in: H. de Schepper, red., *Raad van State 450 jaar* (Den Haag 1981) 47-92.
- Dhondt, J., *Proloog van de Brabantse geschiedenis. Een inleiding tot de politieke geschiedenis van Noord-Brabant in de 9e en 10e eeuw*. Bijdragen tot de Studie van het Brabants Heem 3 (Bergen op Zoom 1952).
- Dhondt, J., 'Het ontstaan van het hertogdom Brabant', *Brabants Heem* 4 (1953) 74-86.
- Van Dierendonck, R.M., 'Archeologie en historie van een ontginningshoeve: de Kriekeschoor bij Bladel' in: A. Verhoeven en F. Theuws, red., *Het Kempenproject 3. De middeleeuwen centraal*. Bijdragen tot de studie van het Brabantse Heem 33 (Waalre 1989) 15-25.
- Dierkens, A., 'Les paroisses rurales dans le nord de la Gaule pendant le haut moyen âge. État de la question et remarques critiques' in: Y. Coutiez en D. van Overstraeten, red., *La paroisse en questions. Des origines à la fin de l'ancien régime. Actes du colloque de Saint-Ghislain 26 novembre 1995* (Ath, Mons en Saint-Ghislain 1998) 21-47.
- Van Dievoet, G., 'De Blijde Inkomst. De geschreven grondwet van Brabant' in: R. van Uytven, C. Bruneel, H. Coppens en B. Augustyn, red., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Studia 82 (2 bdn.; Brussel 2000) 19-31.
- Van Dievoet, G., 'Notariaat in Brabant' in: R. van Uytven, C. Bruneel, H. Coppens en B. Augustyn, red., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Studia 82 (2 bdn.; Brussel 2000) 333-358.
- Van Dijk, Th.F., 'Reconstructie van het bakstenen kerkgebouw (circa 1450-1906)' in: N.M.A. Arts, A.-J. Bijsterveld, Th. F. van Dijk, J. W. Hagen en J. Walinga, red., *De schaduw van een heiligdom. De geschiedenis van Aalst en zijn middeleeuwse kerk* (Waalre 1998) 125-152.
- Dillo, M. en G.A.M. Van Synghel, m.m.v. E.T. van der Vlist, ed., *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. II De heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom* (Den Haag 2000).
- Van Dinther, N.L., 'Wat hadden de heren van Heeswijk vóór 1400 met het kasteel te maken?', *Castellogica* (1986) 235-244.

- Van Dinther, N.L., 'Kasteelbouwer(s) in Heeswijk', *Castellogica* (1996) 193-199.
- Van der Does de Willebois, A., *Studiebeurzen. Beurzenstichtingen voor de stad en voormalige Meijerij van 's-Hertogenbosch* (4 bdn.; 's-Hertogenbosch 1904-1906).
- Van Dommelen, F., S. Hendrikx en H. Maas, *In de ban van de ringdijk* (Schijndel 1992).
- Donkersloot-de Vrij, M., *Topografische kaarten van Nederland vóór 1750. Handgetekende en gedrukte kaarten, aanwezig in de Nederlandse rijksarchieven* (Groningen 1981).
- Van Droogenbroeck, F.J., 'Paltsgraaf Herman II († 1085) en de stichting van de abdij van Affligem (28 juni 1062)', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 2 (1999) 38-95.
- Van Drunen, A.H., 'De middeleeuwse kerken' in: H.L. Janssen, red., *Van Bos tot Stad. Opgravingen in 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1983) 89-100.
- Duby, G., *The early growth of the European economy. Warriors and peasants from the seventh to the twelfth century* (London 1974).
- Duerloo, L. en P. Janssens, *Wapenboek van de Belgische Adel van de 15de tot de 20ste eeuw* (Brussel 1992).
- Van den Dungen, F.A. en R.J.I. Goossens, *Inventaris van de archieven van de gemeente Valkenswaard 1412-1934* (Eindhoven 1994).
- Duncker, D.R. en H. Weiss, *Het hertogdom Brabant in kaart en prent* (Tielt en Bussum 1983).
- Van Duren, A., *Geschiedenis van Nistelrode met eenige bijdragen van Frater Theodardus* (Nistelrode 1943).
- Eckman, *Généalogies de quelques familles nobles et anciennes des dix-sept provinces des Pays-Bas (etc.)* (z.p. 1781).
- Van den Eerenbeemt, H.F.J.M., 'Het historisch kader' in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt, red., *Geschiedenis van Noord-Brabant I. Traditie en modernisering 1796-1890* (Amsterdam en Meppel 1996) 17-28.
- Van Emstede, E.J.Th.A.M., *Inventaris van het oud archief der gemeente Bakel en Milheeze 1626-1810* (Deurne 1969).
- Van Emstede, E.J.Th.A.M., *Inventaris van het oud archief der gemeente Mierlo 1300-1811* (Mierlo 1969).
- Van Emstede, E.J.Th.A.M., *Inventaris van het oud archief der gemeente Asten 1603-1813* (Asten 1970).
- Van Emstede, E.J.Th.A.M., *Inventaris van het oud archief der gemeente Someren 1301-1811* (Someren 1971).
- Enklaar, D.Th., *Gemeene gronden in Noord-Brabant in de Middeleeuwen*. Werken der Vereeniging tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht, derde reeks 9 (Utrecht 1941).
- Enklaar, D.Th., 'Aanvulling op "Gemeene Gronden in Noord-Brabant in de Middeleeuwen"' in: *Verslagen en mededelingen van de Vereeniging tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandsch Recht* 10 nr. 2 (1948) 226-236.
- Erens, A., 'Oorkonden omtrent Riel', *Taxandria* 33 (1926) 233-241.
- Erens, M.A. en H.M. Koyen, ed., *De oorkonden der abdij Tongerlo* (4 dln.; Tongerlo 1948-1958).
- Erler, A. en E. Kaufmann, *Handwörterbuch zur Deutschen Rechtsgeschichte I* (Berlin 1971).

- Van Ermen, E., *Feodaal-heerlijke verhoudingen en territoriale patronen in het middeleeuwse hertogdom Brabant (12de-14de eeuw). Met bijzondere aandacht voor de regio Leuven* (niet-uitgegeven dissertatie Katholieke Universiteit Leuven 1989).
- Essink, H.B.M., *De Archieven van Kerkelijk en Wereldlijk Orthen* ('s-Hertogenbosch 1954).
- Essink, H.B.M., 'Relatie tussen Cuijk en Nieuwkuijk', *Met Gansen Trou* 14 (1964) 205-252.
- Van der Eycken, M., 'De instellingen in *De Kleine Brabantse steden*' in: R. van Uytven, C. Bruneel, H. Coppens en B. Augustyn, red., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Studia 82 (2 bdn.; Brussel 2000) 540-557.
- Fairon, É., *Inventaire des Archives de La Chambre des Comptes* (Tongeren 1937).
- Fasel, A., 'De geschillen met Oirschot en de Beersen', *De Kleine Meijerij* 13 (1960) 34-43.
- Fasel, A., 'De leenhof te Berkel', *De Kleine Meijerij* 18 (1965) 87-99.
- Fasel, A., 'Over de gemeint', *De Kleine Meijerij* 18 (1965) 42-51.
- Fasel, A., 'Naschrift', *De Kleine Meijerij* 19 (1966) 20-24.
- Fasel, A., 'De armenzorg te Udenhout en Berkel', *De Kleine Meijerij* 19 (1966) 87-91.
- Fasel, A., 'De schouw van de Oude Schouwe', *De Kleine Meijerij* 20 (1967) 40-43.
- Fasel, A., 'De priester Snelle en de Oude Schouwe', *De Kleine Meijerij* 20 (1967) 82-87.
- Fasel, W.A., *Concept inventaris van de archieven der gemeente Esch 1301-1814* (Oisterwijk z.j.).
- Fasel, W.A., *Inventaris van de archieven der gemeente Berkel-Enschot 1579-1941* (Oisterwijk 1977).
- Fasel, W.A. en P.J.M. Wuisman, *Geschiedenis van Udenhout* (Udenhout 1978).
- Fasel, W.A., *Inventaris van de archieven der gemeente Haaren 1597-1943* (Oisterwijk 1978).
- Fasel, W.A., *Inventaris van de archieven der gemeente Helvoirt* (Helvoirt 1981).
- Fasel, W.A., *Inventaris van de archieven der gemeente Udenhout 1597-1925* (Udenhout 1982).
- Fasel, W.A., *Inventaris van het administratief archief van de gemeente Oisterwijk (1230) 1390-1921*. (Oisterwijk 1992).
- Flament, A.J.A., *Diplomen en charters der proostdij van Meerssen te Brussel in het Algemeen Rijksarchief* (Brussel 1906).
- Formsma, W.J., *Inventaris van de archieven van de raad en rentmeester-generaal der domeinen en der Leen- en Tolkamer der stad en meierij van 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1949).
- Fortuijn, C.J., ed., *Verzameling van wetten, besluiten en andere regtsbronnen van Franschen oorsprong, in zooverre deze, ook sedert de invoering der nieuwe wetgeving, in Nederland van toepassing zijn* (3 bdn.; Amsterdam 1839-1841).
- Franquinnet, G.D., *Beredeneerde inventaris der oorkonden en bescheiden van de adellijke abdij Thorn berustende op het provinciaal archief van Limburg* (Maastricht 1881).
- Free, C.J.M., 'Het anti-patriottenoproer van 1787 in 's-Hertogenbosch' in: G.W.J. Rooijackers, A.M.D. van der Veen en H.A.M. de Wit, red., *Voor 'Brabands Vryheid'. Patriotten in Staats-Brabant* ('s-Hertogenbosch 1988) 85-104.
- Frenken, A.M., *De oude schutsgilden van Helmond* (Helmond 1922).
- Frenken, A.M., *Helmond in het verleden* ('s-Hertogenbosch 1928 eerste druk; 1975 tweede druk).
- Frenken, A.M., 'Pootkaart van Gerwen en Nuenen', *Taxandria* 39 (1932) 259-260.

- Frenken, A.M., 'De voormalige Priorij van Hooidonk', *Bossche Bijdragen* 19 (1947-1949) 1-93.
- Frenken, A.M., *Memoriaal der dorpen en parochies Gerwen, Nuenen en Nederwetten* ('s-Hertogenbosch 1948).
- Frenken, A.M., 'Bijdrage tot de geschiedenis van het catechismusonderricht in het bisdom 's Bosch tot aan het jaar 1625', *Bossche Bijdragen* 20 (1950) 1-71.
- Frenken, A.M., *Documenten betreffende de kapittels van Hilvarenbeek, Sint Oedenrode en Oirschot* ('s-Hertogenbosch 1956).
- Frenken, A.M., 'Aanvullingen op Schutjes' geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch', *Bossche Bijdragen* 23 (1957) 46-166.
- Frenken, A.M., 'Kerkvisitaties van Sonnius en zijn opvolgers', *Bossche Bijdragen* 25 (1960-1961) 23-89.
- Frenken, A.M., 'De stichting van de Lieve-Vrouwe-kapel te Eersel', *Brabants Heem* 19 (1967) 146-149.
- Frenken, A., 'Het recht van hoefslag te Helmond', overdruk uit *Tijdschrift voor Taal en Letteren* (Tilburg z.j.) 253-260.
- Galesloot, L., ed., *Le livre des feudataires de Jean III, duc de Brabant* (Bruxelles 1865).
- Ganshof, F.L., 'Saint-Bertin et les origines du comté de Guines', *Revue belge de Philologie et d'Histoires* 10 (1931).
- Ganshof, F.L., *Het tolwezen in het Frankische rijk onder de Merovingers*. Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren 20 (Brussel 1958).
- Ganshof, F.L., *Het tolwezen in het Frankische rijk onder de Karolingen*. Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren 21 (Brussel 1959).
- Geary, P., *Phantoms of Remembrance. Memory and Oblivion at the End of the First Millenium* (Princeton 1994).
- Van Geest, P., 'Meerveldhoven – O.L. Vrouw Ter Eik' in: P.J. Margry en C.M.A Caspers, red., *Bedevaartplaatsen in Nederland 2. Noord-Brabant* (Amsterdam en Hilversum 1998) 585-598.
- Genicot, L., *L'économie rurale namuroise au Bas Moyen Age (1199-1429). I : La seigneurie foncière* (Namur 1943).
- Genicot, L., 'Ligne et zone: la frontière des principautés médiévales', *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique. Classe des Lettres* 56 (Brussel 1970) 29-42; herdrukt in : idem, *Etudes sur les principautés lotharingiennes*. Université de Louvain. Recueil de Travaux d'Histoire et de Philologie, reeks 6, 7 (Louvain 1975) 172-185.
- Genicot, L., *Rural communities in the medieval west* (London 1990).
- Van Gerven, J., 'De Brabantse steden: één groep? Belangenstellingen en –conflicten tussen de steden onderling van de dertiende tot de vijftiende eeuw', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 81 (1998) 385-406.
- Geudeke, P.W. *Choro-topografische kaart der noordelijke provinciën van het Koninkrijk der Nederlanden* (Haarlem 1979).

- Ghijsens, J., 'Le denier de Brabant de XIIe et XIIIe siècles. Première partie: les données', *Bulletin Cercle d'études numismatiques* 13 nr 1. (1976) 9-13; idem, 'Deuxième partie: la vérification', nr. 2, 32-37.
- Van Gils, J., 'Beerse borgbrieven', *Campinia* 5 (1975-1976) 178-181.
- Van Gils, J., 'De gemeijnt en het bouwland te Hilvarenbeek in de 18e eeuw' in: B. Duijvesteijn e.a., *Hildewaren Beke. Een bundel heemkundige opstellen over Hilvarenbeek en Diessen* (Hilvarenbeek 1981) 97-116.
- Van Gils, J., 'Hupse mannen en Zemelknopers. Burgemeesters in het arrondissement Eindhoven rond 1814', *De Brabantse Leeuw* 42 (1993) 184-192, 206-219; 43 (1994) 41-46.
- Van Gisbergen, J., *Myrtha, een blik in het verleden van Hooge Mierde* (Hooge Mierde 1982).
- Glazema, P., 'Het kerkhof te Gemonde Noord-Brabant', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 5 (Amersfoort 1954) 70-88.
- Glebbeek, P., *De kerkfabriek van Sint-Jan te 's-Hertogenbosch. De instelling, haar inkomsten en uitgaven tot 1629*. (niet-uitgegeven doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam 1995).
- Godding, Ph., *Le droit foncier à Bruxelles au Moyen Age* (Bruxelles 1960).
- Godding, Ph. 'Le pouvoir urbain en Brabant au moyen âge' in: *Wavre 1222-1972. 750me anniversaire des libertés communales. Actes du colloque historique: les franchises communales dans le Brabant Wallon (Wavre, 23 et 24 septembre 1972)* (Wavre 1973) 95-122.
- Godding, Ph., *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle*. Académie Royale de Belgique. Mémoire de la Classe des Lettres. Collection in-4° 2e série 14 fasc. 1 (Bruxelles 1987).
- Godding, Ph., *Le Conseil de Brabant sous le règne de Philippe le Bon (1430-1467)* Mémoire de la Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques. Collection in-8° 3e série tome 19 (Bruxelles 1999).
- Goetschalcx, P.J., *Oorkondenboek der Witheerenabdij S.-Michiels te Antwerpen* (Eekeren-Donk 1909).
- Goossens, R.J.I., *Inventaris van de archieven van de dorpen Bergeijk, Westerhoven, Riethoven, Borkel en Schaft, die tot 1811 één dingbank vormden en van de archieven van de gemeente Bergeijk 1811-1930* (Eindhoven 1981).
- Goossens, R.J.I., 'De raadhuizen van Bergeijk', *Campinia* 16 (1986) 4-14.
- Goossens, R.J.I. en J.F.A. Wassink, *Inventaris van de archieven van de gemeente Westerhoven tot 1948 (1964)* (Eindhoven 1988).
- Goossens, R.J.I., *Inventaris van de archieven van de gemeente Dommelen tot 1934* (Eindhoven 1991).
- Goossens, R.J.I., *Inventaris van de archieven van de gemeente Waalre 1351-1810* (Eindhoven 1994).
- Goossens, R.J.I., *Inventaris van de archieven van de gemeente Leende 1563-1945* (Leende 1995).
- Goossens, Th., 'Kerk- en Kloostervisitaties in het bisdom 's-Hertogenbosch uit de 16de eeuw', *Bossche Bijdragen* 3 (1919-1920) 212-252; 4(1921-1922) 120-153; 5 (1922-1923) 134-167; 6 (1923-1924) 106-128.

- De Graaff, A., *Inventaris van de archieven van Nieuwkuijk en Onsenoort 1585–1935* (Vlijmen 1985).
- Van de Graaff, S., *Historische statistische beschrijving van het koninkrijk Holland: deel 1, inhoudende het departement Brabant en bevattende dit eerste stuk de statistiek van Brabant, en de plaatselijke beschrijving der stad en meierij van 's-Hertogenbosch: met kaarten, platen, plans, en tabellen* (3 dln; Amsterdam 1807).
- Gramaye, I.B., *Taxandria (etc.)* (Bruxellae 1610).
- Groenveld, S., 'De institutionele en politieke context', in J.Th. Smidt en R.M. Sprenger, red., *Van tresorier tot thesaurier-generaal. Zes eeuwen financieel beleid in handen van een hoge Nederlandse ambtsdrager* (Hilversum 1996) 55-88.
- De Groot, T., *Inventaris van het archief van de voormalige gemeente Gestel en Blaarthem* (Eindhoven 1971).
- Grote Topografische Atlas van Nederland, schaal 1 : 50.000 deel 4 Zuid-Nederland* (Groningen 1987).
- Grote Historische Atlas van Nederland, schaal 1 : 50.000 deel 4 Zuid-Nederland 1838-1857* (Groningen 1990).
- Gysseling, M., *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*. Bouwstoffen en studiën voor de geschiedenis en de lexicografie van het Nederlands 6 (2 bdn.; Brussel 1960).
- Hagen, J.W., 'De jaarmarkten van Heeze en Leende (1657, 1680-'81)', *Heemkronijk* 28 (1989) 17-23.
- Hagen, J.W., 'De Hanegreefse Tol en de Eerselse Markttol (1656-1663, 1716)' in: A. Dams, F.J.P. Huijbregts en J. Spoorenberg, red., *Eersel Duizel Steensel. Drie Zaligheden. Een bijdrage tot haar geschiedenis* (Hapert 1989) 107-112.
- Hagen, J.W., 'De bestuursreglementen voor Eersel, Duizel en Steensel. Van slordig reglement op verzoek (1662) tot opgelegd modelreglement (1767)' in: A. Dams, F.J.P. Huijbregts en J. Spoorenberg, red., *Eersel Duizel Steensel. Drie Zaligheden. Een bijdrage tot haar geschiedenis* (Hapert 1989) 113-128.
- Hagen, J.W., 'Het belastingprivilege van Budel (1424): Een profijtelijk bezit', *Brabants Heem* 44 (1992) 1-12.
- Hagen, J. W., *Inventaris van de archieven van de gemeente Luyksgestel 1640 - 1937*(1971) (Eindhoven 1994).
- Hagen, J.W., 'Het onderhoud van de kerk en de klokken (1648-1821)' in: N.M.A. Arts, A..J.A. Bijsterveld, Th. F. van Dijk, Jan W. Hagen en J. Walinga, red., *De schaduw van een heiligdom. De geschiedenis van Aalst en zijn middeleeuwse kerk* (Waalre 1998) 101-124.
- Hagen, J.W., 'De onderlinge verhoudingen van de Hooge Dorpen in de Franse tijd' in: *Venster op het verleden. 20 jaar heemkunde in Vessem, Wintelre en Knegsel* (Vessem 1998) 131-140.
- Halbertsma, H., 'Bergeyk (Gem. Bergeyk)', *Archeologisch Nieuws in Nieuwsbulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* (1975) 51-53.

- Halbertsma, H., 'Gerwen (Gem. Nuenen, Gerwen en Nederwetten), St.-Clemenskerk', *Archeologisch Nieuws in Nieuwsbulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* (1977) 260-262.
- Halbertsma, H., 'Meerveldhoven gem. Veldhoven', *Archeologisch Nieuws in Nieuwsbulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* (1977) 262-264.
- Van Ham, W. en J. Vriens, *Historische kaart van Noord-Brabant 1795. De gebieden van de schepenbanken binnen de huidige provincie Noord-Brabant omstreeks 1795* ('s-Hertogenbosch 1980).
- Van Ham, W.A., *Inventaris van de archieven van de Raad en Rekenkamer van de Markiezen van Bergen op Zoom* ('s-Hertogenbosch 1980).
- Van Ham, W.A., 'Plaatselijk bestuur en rechtspraak in West-Brabant voor 1795' in: *Organisatie en indeling van de Kempen op politiek en religieus gebied tijdens het Ancien Régime. Kultuurhistorische Verkenningen in de Kempen* 7 (Hapert 1981) 31-56.
- Van Ham, W.A., 'Polders en waterschappen' in: J.G.M. Sanders, W.A. van Ham en J. Vriens, red., *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1572-1795 Een institutionele handleiding* ('s-Hertogenbosch en Hilversum 1996) 190-213.
- Van Ham, W., 'Polders in Brabant' in: R. van Uytven, C. Bruneel, H. Coppens en B. Augustyn, red., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Studia* 82 (2 bdn.; Brussel 2000) 796-830.
- Van de Hammen, J. en A. Sassen, *Telling der huizen en haardsteden in de stad en de Meierij van 's-Hertogenbosch gedaan in het jaar 1526* ('s-Hertogenbosch 1894).
- Van de Hammen, J.N., 'Branden in Waalwijk 1685-1824', *Taxandria* 42 (1935) 166-184.
- Hanegraaf, C.H., *Hanegraaf. Genealogie en historische gegevens* (Palma de Mallorca 1977).
- Hardenberg, H., 'Het ontstaan van de vrijheid Tilburg' in: H.J.A.M. Schurink en J.H. Mosselveld, *Van heidorp tot industriestad. Verkenningen in het verleden van Tilburg* (Tilburg 1955) 29-74.
- Harenberg, E.J., 'Een verhullende oorkonde over een scheidsrechterlijke uitspraak te Woudrichem in 1223' in: D.P. Blok e.a., red., *Datum et actum. Opstellen aangeboden aan Jaap Kruisheer ter gelegenheid van zijn vijfenzestigste verjaardag* (Amsterdam 1998) 223-230.
- Hartman, I., *Gemeente, gemeenschap en territoriaal Zelfbeheer* (samengesteld door het Instituut voor Publiek en Politiek in opdracht van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties) (Amsterdam 1999).
- Hasquin, H., *Gemeenten van België – geschiedkundig en administratief-geografisch woordenboek* (Lommel 1980).
- Heeren, J.J.M., 'Nieuwe belastingen te Helmond 1483. Oorkonde september 9 – december 24', *Taxandria* 29 (1922) 162-173.
- Heeren, J.J.M., 'De laatbank van Milheeze', *Taxandria* 31 (1924) 30-32.
- Heeren, J.J.M., m.m.v. J.P.W.A. Smit, *Inventaris van het huisarchief van Helmond (Berustende in het archief-depôt der gemeente Helmond) benevens een regestenlijst van de oorkonden* (Helmond 1926).

- Heeren, J.J.M., 'De gemeynte van Bakel, Aarle en Helmond', *Taxandria* 42 (1935) 1-33
- Heeren, J.J.M., *Geschiedenis van de rivier de Aa (tot de oprichting van het Waterschap)* (Bergen op Zoom 1936).
- Heeren, J.J.M., 'De cijnsboeken van Peelland', *Taxandria* 46 (1939) 61-68.
- Heeringa, E., *Tynsen op de Veluwe* (Groningen 1931).
- Heeringa, K., ed., *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301 II* (Den Haag 1940).
- Heesters, W., 'Wolfswinkel', *Heemschild* 4 (1970) 17-47.
- Heesters, W., 'De heerlijkheid Jekschot', *Heemschild* 5 (1971) 59-67.
- Heesters, W., 'Archeologische sprokkelingen nr. 7. Een zaalhuis te Olland', *Brabants Heem* 28 (1976) 66-68.
- Heesters, W. 'Museum het Sint-Paulusgasthuis', *Heemschild* 10 (1976) 1-32.
- Heesters, W., 's-Hertogenhuys', *Heemschild* 11 (1977) 25-34.
- Heesters, W., *Sint-Oedenrode. Zwerftocht door een boeiend verleden* (Sint-Oedenrode 1981).
- Heesters, W., 'De Oda van Sint-Oedenrode. Vrome legende of boerenbedrog', *Brabants Heem* 35 (1983) 74-78.
- Heesters, W., *Schijndel, historische verkenningen* (Waalre 1984).
- Heesters, W., *Liempde waar de tijd heeft stil gestaan* (Waalre 1987).
- Heesters W. en C.S.M. Rademaker, *Geschiedenis van Sint-Oedenrode*. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland 24 (Tilburg 1972).
- Heesters, W. en C.S.M. Rademaker, *Sint-Michielsgestel. Een historische verkenning* (Sint-Michielsgestel 1994).
- Van Heeswijk, W.H.J., *Inventaris van het archief van de voormalige gemeente Strijp* (Eindhoven 1976).
- Van der Heijden, J. en A. Vergoossen, 'Heerlijke grondcijnsen in Peelland', *Helmonds Heem* 8 nr. 4 (1992) 248-276.
- Van der Heijden, P.J., 'De afdeling Orthen', *Bossche Bouwstenen* 8 (1984) 3-40.
- Van der Heijden, W.G.M., en J.G.M. Sanders, red., *Noord-Brabant in de negentiende eeuw. Een institutionele handleiding* ('s-Hertogenbosch en Hilversum 1993) 163-179.
- Van der Heijden, W.J.M., *Berlicum. Zwerftocht door het verleden, de beknopte geschiedenis van het kerkdorp Berlicum en de gehuchten Belveren, Middelrode en Kaathoven* (Berlicum 1982).
- Hendriks, J.P.C.A., 'Het Gulden Huis', *Het Brabants Kasteel* 2 nr 1. (1979) 24-35; nr. 2, 27-28.
- Hendriks, P.C., *Heesch van verleden tot heden* (Heesch 1976).
- Hermans, C.R., ed., *Bijdragen tot de geschiedenis, oudheden, letteren, statistiek en beeldende kunsten der provincie Noord Brabant II* ('s-Hertogenbosch 1845).
- Hermans, C.R., ed., *Verzameling van Kronyken, Charters en Oorkonden betreffende de stad en meijerij van 's-Hertogenbosch* (3 dln.; 's-Hertogenbosch 1847-1848).
- Hermans, C.R., m.m.v. A. van Hoogstraten en M. van den Boogaard, ed., *Verzameling van charters en geschiedkundige bescheiden betreffende het land van Ravestein I* ('s-Hertogenbosch 1850).
- Hermans, C.R., ed., *Geschiedkundig Mengelwerk over de provincie Noord-Brabant* (2 dln.; 's-Hertogenbosch 1840).

- Hermans, T., 'De cijnsboeken van de voormalige priorij van Hooidonk 3. Topniemen', *De Drijehornickels* 8 (1999) 48-55.
- Hermesdorf, B.H.D., *Recht en taal te hoofde* (Zwolle 1955).
- Van Heurn, J.H., *Historie der Stad en Meyerye van 's Hertogenbosch, alsmede van de voornaamste daaden der hertogen van Brabant* (4 dln.; Utrecht 1776).
- Van der Heyden, E.J.J. en W. Mulder, 'Landcharter van Brabant 1292', *Nijmeegse studieteksten. I Handvesten* (Nijmegen 1928) 25-33.
- Van der Heyden, E.J.J. en W. Mulder, 'Privilegium Trinitatis van 's-Hertogenbosch 1330', *Nijmeegse studieteksten. I Handvesten* (Nijmegen 1928) 44-51.
- De Hingh, T., *Studie van de domeinrekeningen van 's-Hertogenbosch 1460-1519* (niet-uitgegeven licentiaatverhandeling Vrije Universiteit Brussel 1990).
- Hoekstra, N., 'Extract uit het register der resolutien van scheepenen der dingbanke van Bergeyk, Riethoven, Westerhoven, Borkel en Schaft, beginnende met den 25 mey 1762', *Taxandria* 36 (1929) 178-182.
- Van de Hofstad, G., 'Oude bebouwing in Eerde, de Kuilen 13', *Van Vehchele tot Veghel* 12 (1992) 19-23.
- Hofstede, G., *Cultures and organizations. Intercultural cooperation and its importance for survival. Software of the mind* (London 1994).
- Hofstra, H. J., *Inleiding tot het Nederlands Belastingrecht* (Deventer 1974).
- Hommers, H.L., 'Waltheri of Gualtheri en aanverwante geslachten', *Taxandria* 46 (1939) 33-51.
- Hommers, H.L., 'Aanvullingen op de genealogie Gualtheri' *Taxandria* 46 (1939) 309-315.
- Hoogewerf, C.L., *Het Haarlemse stadsrecht (1245)* (Amsterdam 2001).
- Van Hooydonk, J.H., 'Het oudste Helmond, een jonge nederzetting in het oude Peelland', *De Vlasbloem. Historisch Jaarboek voor Helmond* 1 (1980) 43.
- Hoozemans, A., 'Ooit was de Beekse waag een teken van Welvaart', *Tussen Paradijs en Toekomst* 49 (1998) 57-70.
- Hoppenbrouwers, F., 'De politieke reformatie in de kwartieren Maasland en Oisterwijk van de Meierij van 's-Hertogenbosch', *Brabants Heem* 43 (1991) 8-19.
- Hoppenbrouwers, P., 'De drossaardsrekening van Heusden van 1394-1395' in: *De rekeningen van de grafelijkheid van Holland uit de Beierse periode*. Rijks Geschiedkundige Publicatiën Grote Serie 174 (Den Haag 1980) 1-28.
- Hoppenbrouwers, P.C.M., *Een middeleeuwse samenleving. Het land van Heusden (ca. 1360 - ca. 1515)* *Historia Agriculturae* 25 (2 bdn.; Groningen 1992).
- Hoppenbrouwers, P.C.M., 'Territorialiteit en landsheerlijkheid. Aspecten van de wisselwerking tussen uitbreiding van bewoning en staatsvorming in het bovenland van Heusden en de westelijke Langstraat in de veertiende eeuw', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 10 (1993) 8-59.
- Hoppenbrouwers, P.C.M., 'De middeleeuwse oorsprong van de dorpsgemeente in het noorden van het hertogdom Brabant', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 17-18 (2000-2001) 45-90.
- Horsten, F. H., *Historische wegenatlas van Nederland 16^e tot 19^e eeuw* (Amsterdam 1992).

- Huijbers, T., *"Een en al gras." De archeologie van een Middeleeuws cultuurlandschap. Aarle Rixtel, Beek en Donk, Lieshout* (niet-uitgegeven doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam 1993).
- Huijbers, T., 'De archeologie van de villa. Tracering en ruimtelijke omschrijving van tiende en elfde-eeuwse dominiale landgoederen in het stroomgebied van de Aa. Deel I, Landschap, bewoning en nederzettingen', *Helmonds Heem* 21 (1995) 129-186.
- Huiskamp, R., 'Tussen centrum en periferie. Giften en corruptie in de vroegmoderne politiek', *Volkskundig Bulletin* 21 (1995) 27-53.
- Huiskamp, R., 'Het gemene Best? Het oproer in het Besterbroek gezien in het licht van Blickles communalisme-thesen', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 17-18 (2000-2001) 154-195.
- Hustinx, L.M.Th.L., *Archief van het archief van het kwartier Peelland 1574-1810* ('s-Hertogenbosch 1970).
- Hustinx, L.M.Th.L., *Overzicht van de archieven van de Burgerlijke Stand in de provincie Noord-Brabant 1811-1902* ('s-Hertogenbosch 1974).
- Indekeu, B., 'Aspekten van het middeleeuws Lommel (tot 1648)' in: S. Loenders, red., *Door het zand getekend. Bijdragen over landschap en verleden van de Kempense grensgemeente Lommel* (Lommel 1990) 75-137.
- Indekeu, B., 'Vechtend om Kockaertskolk, Turkenhoek en Moonkensputje. Twee eeuwen grenstwisten tussen Lommel en Bergeijk (1616-1770)', *Te Lomelle op die Campine* 16 (1990) 55-69.
- Jacobs, B.C.M., *Justitie en politie in 's-Hertogenbosch voor 1629. De bestuursorganisatie van een Brabantse stad*. Brabantse Rechtshistorische Reeks 1 (Assen en Maastricht 1986).
- Jacobs, B.C.M., 'Bestuursinstellingen van de stad 's-Hertogenbosch' in: R. van Uytven, C. Bruneel, H. Coppens en B. Augustyn, red., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Studia 82 (2 bdn.; Brussel 2000) 511-539.
- Jacobs, B.C.M., 'Is het wel de rechter die het recht vindt?', in: E.-J. Broers en B. van Klink, red., *De rechter als rechtsvormer* (Den Haag 2001) 27-46.
- Jacobs, H.M.B., 'Het tumult te Best, 10 oktober 1666', *Campinia* 6 (1976) 7-10.
- Jacobs, M., 'De ambachten in Brabant en Mechelen' in: R. van Uytven, C. Bruneel, H. Coppens en B. Augustyn, red., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Studia 82 (2 bdn.; Brussel 2000) 558-624.
- Jacobs, R.C.M., 'Gemeentelijke herindelingsplannen in Westelijk Noord-Brabant', *De Ghulden Roos* 49 (1989) 92-148.
- Jansen, H.P.H. en P.C.M. Hoppenbrouwers, 'Heervvaart in Holland', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 94 (1979) 1-26.
- Janson, H.W., *Bijdrage tot de geschiedenis van Goirle* (Goirle 1953).
- Janssen, H.L. 'Archeologisch onderzoek in 's-Hertogenbosch. Doelstellingen en resultaten' in: H.L. Janssen, red., *Van Bos tot Stad. Opgravingen in 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1983) 10-26.

- Janssen, H.L. 'De oudste stadsommuring' in: H.L. Janssen, red., *Van Bos tot Stad. Opgravingen in 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1983) 64-73.
- Janssen, H.L. en P.A.M. Zoetbrood, 'De Sint-Joriskapel' in: H.L. Janssen, red., *Van Bos tot Stad* ('s-Hertogenbosch 1983) 101-104.
- Janzig, S.J., *Inventaris van het archief van het dorpsbestuur en de schepenbank van Drunen 1369-1811* (Oisterwijk 1996).
- De Jong, D., *Het kerkdorp Borkel en Schaft* (Achelse Kluis 1951).
- De Jong, J., *Handboek der Kerkgeschiedenis. Tweede deel, de Middeleeuwen (692-1517)* (Utrecht 1936).
- De Jong, Th., 'De Oude Toren in Stiphout, historie', *De Pottenkijker* 3 (1987) 32-35.
- De Jongh, P., 'De hoofdbank van Zandhoven', *Zeilla* 14, 15 en 16 (1983) 41-78.
- Juten, G.C.A. *Consilium de Beke* (Bergen op Zoom 1942) (= overdruk van G.C.A. Juten, 'Kerkelijke beneficiën in het voormalige dekenaat Hilvarenbeek. Consilium de Beke', *Taxandria* 26 (1919) 72-93, 138-151, 197-208, 250-266; 27 (1920) 3-15, 45-57, 110-124, 155-168, 209-223, 257-272; 28 (1921) 64-80, 116-128, 153-165, 209-220, 257-268; 29 (1922) 48-62, 95-112, 177-193, 242-256; 30 (1923) 74-92, 181-192, 217-226).
- Juten, G.C.A., 'De hoeve de Stroobol en het hertogshuis te St. Oedenrode', *Taxandria* 50 (1943) 1-3.
- Juten, G.C.A., 'Het klooster der Clarissen te 's-Hertogenbosch', *Taxandria* 50 (1943) 193-200.
- Juten, W.J.F., 'Heeswijk en Dinther I', *Taxandria* 5 (1898) 96-107.
- Juten, W.J.F., 'Onsenoort en Nieuwkuik', *Taxandria* 7 (1900) 277-298.
- Juten, W.J.F., 'De heerlijkheden Oirschot en Hilvarenbeek', *Taxandria* 2 (1915) 333-339.
- Kakebeeke, A.D., 'Een middeleeuwse knuppelweg te Eindhoven', *Brabants Heem* 5 (1953) 59-64, 118.
- Kappelhof, A.C.M., 'Meisseniers en Sint Petersmannen. Hun verhouding tot de heer van Breda' in: *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van de Stad en Land van Breda "De Oranjeboom"* 30 (1977) 83-115.
- Kappelhof, A.C.M. *Inventaris van de archieven der Duitse Orde te Vught* ('s-Hertogenbosch 1978).
- Kappelhof, A.C.M., 'Het Brabantse zanddorp', *Brabants Heem* 30 (1978) 125-139.
- Kappelhof, A.C.M., 'Institutionele structuren in het Noordoosten van Brabant: de Meierij van Den Bosch', *Organisatie en indeling van de Kempen op politiek en religieus gebied tijdens het Ancien Régime*. Kulutuurhistorische Verkenningen in de Kempen 7 (Hapert 1981) 9-30.
- Kappelhof, A.C.M., 'Overheidsfinanciën en plaatselijke belastingen in het grootste dorp van Staats-Brabant: Tilburg 1621-1790', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 66 (1983) 35-67.
- Kappelhof, A.C.M., 'Ontginningen in de Meierij van Den Bosch 1655-1792', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 2 (1985) 199-221.
- Kappelhof, A.C.M., *De belastingheffing in de Meierij van den Bosch 1648 – 1730*. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland 59 (Tilburg 1986).
- Kappelhof, A.C.M., 'De demografische ontwikkeling van de Meierij van Den Bosch', *Historisch Geografisch Tijdschrift* 4 (1986) 6-12.

- Kappelhof, A.C.M., 'De invoering van een nieuw belastingstelsel inde Meierij van Den Bosch 1648-1658', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 3 (1986) 21-61.
- Kappelhof, A.C.M., 'Over romantische ruïnes en absente heren. Heerlijkheden in de Meierij van Den Bosch ten tijde van de Republiek (1648-1794). Een verkenning', *Brabants Heem* 41 (1989) 105-117.
- Kappelhof, A.C.M., 'Vught in de middeleeuwen (900-1300). Het raadsel van de twee kerken' in: J. van den Eijnde, red., *Vught vanouds. Vughtse historische reeks* 3 (Vught 1995) 7-32.
- Kappelhof, A.C.M., *Het archief van de tafel van de H. Geest van 's-Hertogenbosch. Regesten van oorkonden* (niet-uitgegeven inventaris in 4 dln.; 's-Hertogenbosch 1996-1997).
- Kappelhof, A.C.M., *Uittreksels uit de akten die betrekking hebben op het grondgebied van de huidige provincie Noord-Brabant 1478-1647. Registers houdende minuten en afschriften van de door de Rekenkamer van Brabant uitgevaardigde beschikkingen en ordonnanties, 1478-1647*. Regesten van stukken betreffende de Meierij van 's-Hertogenbosch: ARAB, Archief van de Rekenkamers, inv. nr. 292 (1478-1505); inv. nr. 293 (1506-1518); inv. nr. 294 (1527-1540); inv. nr. 295 (1542-1558); inv. nr. 297 (1561-1574); inv. nr. 300 (1582-1586); inv. nr. 301 (1574-1579); inv. nr. 302 (1587-1595); inv. nr. 303 (1596-1600); inv. nr. 304 (1600-1604); inv. nr. 305 (1605-1611); inv. nr. 306 (1611-1612); inv. nr. 307 (1612-1613); inv. nr. 308 (1614); inv. nr. 309 (1615-1616); inv. nr. 311 (1617); inv. nr. 312 (1618); inv. nr. 313 (1619); inv. nr. 314 (1620); inv. nr. 316 (1621); inv. nr. 317 (1622); inv. nr. 318 (1623); inv. nr. 319 (1624); inv. nr. 320 (1625); inv. nr. 321 (1626); inv. nr. 322 (1627); inv. nr. 323 (1628); inv. nr. 324 (1629); inv. nr. 326 (1631); inv. nr. 328 (1633); inv. nr. 329 (1637-1638); inv. nr. 330 (1636); inv. nr. 331 (1634); inv. nr. 332 (1639-1642); inv. nr. 333 (1643); inv. nr. 334 (1644-1645); inv. nr. 335 (1646-1647) (niet-uitgegeven manuscript en diskette; aanwezig op RANB).
- Kappelhof, A.C.M., *Akten van 'remissie' (gratieverleningen, wettigingen van bastaarden en diverse soorten vergunningen). Banden, bevattende registers met afschriften van de grossen van akten van onderscheidene aard, 1499-1555*. Regesten van stukken betreffende de Meierij van 's-Hertogenbosch: ARAB, Archief van de Rekenkamers, inv. nr. 632 (1499-1506); inv. nr. 633 (1478-1487); inv. nr. 635 (1507-1515); inv. nr. 636 (1515-1521); inv. nr. 637 (1521-1526); inv. nr. 638 (1526-1531); inv. nr. 639 (1531-1535); inv. nr. 640 (1535-1539); inv. nr. 642 (1545-1548); inv. nr. 643 (1548-1551); inv. nr. 644 (1551-1555) (niet-uitgegeven manuscript en diskette; aanwezig op RANB).
- Von Keller, R., *Freiheitsgarantien für Person und Eigentum in Mittelalter* (Heidelberg 1933).
- Van Kempen, A., *Rond een stamreeks van het Boxtelse geslacht Van Kempen* (Bunnik 1987).
- Van Kempen, P. en M. van der Kamp, 'De opgraving van de middeleeuwse kerk van Reusel in 1997', *De Schééper* 9 nr. 36 (1998) 13-21.
- Kerremans, C., *Etude sur les circonscriptions judiciaires et administratives du Brabant et les officiers placés à leur tête par les ducs antérieurement à l'avènement de la maison de Bourgogne (1406)* (Bruxelles 1949).
- Kesters, H., 'Sint Truiden – Woensel' in: W.H.A. Renders, red., *Bijdragen tot de geschiedenis van Woensel [I]* (Eindhoven 1979) 19-33.
- Ketelaar, F.C.J., *Oude zakelijke rechten, vroeger, nu en in de toekomst* (Den Haag en Zwolle 1978).

- Ketelaar, F.C.J., 'Heerlijkeitsgevolgen' in: *'De Heerlijkheid'. Rechtshistorische beschouwing over een oude rechtsvorm in de Meijerij van 's-Hertogenbosch* (Geldrop 1989) 32-45.
- Ketner, F., ed., *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301* III-IV (Den Haag 1949-1959).
- Klaasen, W., 'De Oirschotse oorkonden van 1311 tot 1791', *Campinia* 1 (1971-1972) 40-44, 79-87, 138-143, 190-196; 2 (1972-1973) 18-25, 60-65, 120-122, 165; 3 (1973-1974) 12-14, 132-133, 200-202; 4 (1974-1975) 15, 60-61, 117-118, 178-179; 5 (1975-1976) 12-15, 57-59, 107-108, 162; 6 (1976-1977) 86-88; 7 (1977-1978) 6-7, 104-105, 149-150; 8 (1978-1979) 18-19, 65-66, 121-124, 170-174; 9 (1979-1980) 10-12.
- Klaasen, W., 'Het jaarkeurboek van de vrijheid en heerlijkheid Oirschot – Best', *Campinia* 1 (1971-1972) 33-40, 74-79, 132-137, 185-190; 2 (1972-1973) 11-17, 55-60, 112-117.
- Klaasen, W., 'De Veldhovense oorkonden (Oerle, Meerveldhoven, Zeelst, Veldhoven, Zonderwijk) vanaf de 13de eeuw', *Campinia* 2 (1972-1973) 65-69, 122-124, 165-167; 3 (1973-1974) 14-15, 133-136, 202-203; 4 (1974-1975) 15-16, 61-62, 118-120, 179-180; 5 (1975-1976) 109-110, 163; 7 (1977-1978) 105-106, 151; 9 (1979-1980) 74-81, 122-129.
- Klaasen, W., 'Oorkonden van Bergeijk vanaf de 14^e eeuw', *Campinia* 2 (1972-1973) 167-169; 3 (1973-1974) 16-18, 204.
- Klaasen, W., 'Oorkonden van Beers vanaf de 14^e eeuw', *Campinia* 2 (1972-1973) 169-179; 3 (1973-1974) 19, 204-205; 4 (1974-1975) 17-18, 62, 120-121, 180; 5 (1975-1976) 164.
- Klaasen, W., 'Oorkonden van Valkenswaard (en Waalre) vanaf de 14^e eeuw', *Campinia* 2 (1972-1973) 170-171; 3 (1973-1974) 19-20; 4 (1974-1975) 18-19.
- Klaasen, W., 'Lijst van Kempische steden, heerlijkheden en dorpen met opgave van hun quote in de over 1700 te betalen deklaratie van 1.050 gulden van de stadhouder', *Campinia* 4 (1974-1975) 73-74.
- Klaasen, W., 'Politiek reglement voor de vrijheijt Oirschot-Best, 1662', *Campinia* 4 (1974-1975) 168-178.
- Klaversma, T., *De Heren van Cranendonk en Eindhoven ± 1200-1460* (Eindhoven 1969).
- Klaversma, T., 'De heren van Vught en Oirschot in de 12de en 13de eeuw', *Campinia* 7 (1977-1978) 90-92, 131-133, 178-180, 8 (1978-1979) 47-49, 106-106, 148-151, 210-211.
- Klaversma, T., 'De Hornes 1296-1345', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 121 (1985) 7-68.
- Klaversma, T., 'De heren van Horne, Altena, Weert en Kortesseem (1345-1433)', *Weert in woord en beeld. Jaarboek voor Weert* (Weert 1989) 51-65.
- Klaversma, T., 'De heren van Horne, Altena, Weert en Kortesseem (1345-1433) (vervolg [I])', *Weert in woord en beeld. Jaarboek voor Weert* (Weert 1991) 24-53.
- Klaversma, T., 'De heren van Horne, Altena, Weert en Kortesseem (1345-1433) (vervolg [II])', *Weert in woord en beeld. Jaarboek voor Weert* (Weert 1992) 122-138.
- Klep, P.M.M., 'Kanttekeningen bij het Bataafs-Franse beschrijvende bronnenmateriaal in Nederland, 1795-1811' in: J.P.A. Coopmans en A.M.D. van der Veen, red., *Van Blauwe Stoep tot Citadel. Varia Historica Brabantica Nova Ludovico Pirenne dedicata* ('s-Hertogenbosch 1988) 257-266.
- Knaepen, R., *Lommel. De vrijheid en het Teutendorp* (Lommel 1972).

- Knaepen, R., *Kempische heidorpen tussen Dommel en Neten. Historische geografie van het ontginningswezen. De pleinconfiguraties en sociaal-economische ontwikkelingen (met atlas). Uit het geografisch pre-industrieel verleden van Mol, Geel (prov. Antwerpen) en Lommel (prov. Limburg)* (Gent 1994).
- Knippenberg, W., 'Het spijkeroffer in de Magdalena-kerk op Esdonk bij Gemert en enige hiermee verwante gevallen', *Brabants Heem* 5 (1956) 106-115.
- Knippenberg, W.H.Th., 'Oude kerken in Noord-Brabant', *Brabants Heem* 10 (1958) 33-45, 77-86, 131-139; 11 (1959) 89-91, 115-121; 15 (1963) 12-18.
- Knippenberg, W.H.Th., 'De Esdonkse kerk', *Brabants Heem* 13 (1961) 99-101.
- Knippenberg, W.H.Th., 'Opgravingen bij de oude toren te Sint-Michielsgestel', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 12-13 (1962-1963) 346-355.
- Knippenberg, W.H.Th., 'De twee oudste kerken van Vught, prov. Noord-Brabant', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 14 (1966) 150-159.
- Knippenberg, W.H.Th., 'Kerken van het Brabants studentengilde van O.L.Vrouw', *Brabants Heem* 27 (1975) 49-52.
- Knippenberg, W.H.Th., 'Ziekte en magie. Koortsbomen en spijkeroffers', *Brabants Heem* 45 (1993) 129-137.
- Knoop, A. en G. Merkelbach, *Lieshout door de eeuwen heen. Het domein Lieshout (7e eeuw - ± 1300)* (Lieshout 1983).
- Knoop, A. en G. Merkelbach, *Lieshout door de eeuwen heen. Van heide tot Kerkdorp. De voorgeschiedenis van Mariahout* (Lieshout 1983).
- Koch, A.C.F., ed., *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299. I. Eind van de 7e eeuw tot 1222* (Den Haag 1970).
- Kocken, M.J.A.V., *Van stads- en plattelandsbestuur naar gemeentebestuur; proeve van een geschiedenis van ontstaan en ontwikkeling van het Nederlandse gemeentebestuur tot en met de Gemeentewet 1851* (Den Haag 1973).
- Koeman, C., *Geschiedenis van de kartografie van Nederland. Zes eeuwen land- en zeekaarten en stadsplattegronden* (Alphen aan den Rijn 1983).
- Kokke, C. Th., *Inventaris van het archief der gemeente Sint-Michielsgestel* (Boxtel 1949).
- Koldewey, J., 'Vroomheid in tin en lood. Bossche pelgrimsinsignes als historische bron', *Brabants Heem* 50 (1998) 52-61.
- Koomans, N., [Artikelenreeks over huizen in Sint-Oedenrode], *Heemschild* 20 (1986) 57-62; 21 (1987) 1-3; 22 (1988) 45-51; 23 (1989) 33-40; 24 (1990) 10-13, 97-104; 25 (1991) 1-6, 33-38, 65-70, 94-99; 26 (1992) 1-7; 27 (1993) 6-11, 25-29, 77-81; 29 (1995) 2-4; 30 (1996) 44-48; 31 (1997) 25-33, 57-63; 32 (1998) 85-96.
- Korporaal, T., 'Strijd om de Botermarkten', *De Vonder* 1 (1995) 5-16.
- Kort, J.C., 'Leenhoven in het Land van Heusden en Altena', *De Brabantse Leeuw* 32 (1983) 53-58.
- Korzevee, E.H., 'Belastingen in Noord-Brabant vóór 1648', *Varia Historica Brabantica* 4 (1975) 97-163.
- Korzevee, E.H., *Inventaris van het archief van het kwartier Kempenland 1695-1806 ('s-Hertogenbosch 1977).*

- Krom, C.C.N., 'Mierlo, heerlijkheid en laatbank in de vorige eeuw', *Nieuwe bijdragen van Rechtsgeleerdheid en Wetgeving* (1881) 2-30.
- Krom, C.C.N., 'Eene rechterlijke organisatie in het departement Brabant in 1802 en 1803', *Rechtsgeleerd Magazijn* ('s-Hertogenbosch 1882) 1-38.
- Krom, C. en A. Sassen, ed., *Oorkonden betreffende Helmond* (Helmond 1884).
- Kruijff, L., *Beschrijving van de Doop-, trouw- en begraafboeken enz. in de provincie Noord-Brabant, daterend van vóór de invoering van de burgerlijke stand* (Den Haag 1965).
- Kruisheer, J.G. 'Stadrechtbeoorkonding en stedelijke ontwikkeling' in: E.H.P. Cordfunke en J.M. Baart, red., *De Hollandse stad in de dertiende eeuw* (Zutphen 1988) 44-54.
- Kruisheer, J.G., ed., *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299. II. 1222 tot 1256* (Assen en Maastricht 1986).
- Kuyper, J., *Gemeente-atlas van Noordbrabant naar officieele bronnen bewerkt* (Leeuwarden 1865).
- Kuys, J., 'De Herlaars: van Brabantse tot Gelderse adel', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 93 (1980) 377-390.
- Van den Laar, J.B.S., *Inventaris van het archief der gemeente Schijndel tot het jaar 1814* (Schijndel 1894).
- Van de Laar, Th.H.G.M., *Parochie St. Anthonius abt De Eerde 150 jaar 15 oktober 1840 – 1990. Geschiedenis van Eerde* (Eerde 1990).
- Van Laarhoven, J., ed., *Het schetsenboek van Hendrik Verhees* ('s-Hertogenbosch 1975).
- Van de Laarschot, H., 'Gemene gronden, gemene bureu' in: T. Maas, red., *Lierop, 'n beeld van een dorp* (Lierop 1989) 55-66.
- Laenen, J., *Kerkelijk en godsdienstig Brabant vanaf het begin der IVe tot in de XVIe eeuw, of voorgeschiedenis van het Aartsbisdom Mechelen* (Antwerpen 1935).
- Lahaye, L., 'Étude sur l' abbaye de Waulsort de l' ordre de St. Benoît', *Bulletin de la Société d'Art et d'Histoire du Diocèse de Liège* 5 (1889) 211-500.
- Lambert, V., 'De Guldensporenslag van fait-divers tot ankerpunt van de Vlaamse identiteit (1302-1838): de natievormende functionaliteit van historiografische mythen', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 115 (2000) 365-391.
- Lambrecht, D., *De parochiale synode in het oude bisdom Doornik gesitueerd in de europese ontwikkeling 11de eeuw – 1559*. Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren 46 nr. 113 (Brussel 1984).
- Latjes, P.J., 'De doodslaap van Noord-Brabants eigenlijke heerlijke rechten' in: *'De Heerlijkheid'. Rechtshistorische beschouwing over een oude rechtsvorm in de Meijerij van 's-Hertogenbosch* (Geldrop 1989) 65-111.
- Laurent, R., 'Notariaat-Generaal van Brabant' in: R. van Uytven, C. Bruneel, H. Coppens en B. Augustyn, red., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Studia 82 (2 bdn.; Brussel 2000) 359-364.
- Laureijssens, K.G.J. en P.J.M. Wuijsman, *Archief van het dorpsbestuur van Diessen (1679-1810)* (Tilburg 1988).

- Lavigne, E., ed., *Kroniek van de abdij van Sint-Truiden I 628-1138. Vertaling van de Gesta Abbatum Trudonensium*. Maaslandse Monografieën 43 (Assen en Maastricht 1986 eerste druk; Leeuwarden en Maastricht 1988 tweede druk).
- Lavigne, E., ed., *Kroniek van de abdij van Sint-Truiden II 1138-1568. Vertaling van de Gesta Abbatum Trudonensium*. Maaslandse Monografieën 46 (Leeuwarden en Maastricht 1988).
- Leenders, K.A.H.W., 'Het oudste leenboek van Brabant', *Brabants Heem* 29 (1977) 10-13.
- Leenders, K.A.H.W., 'Kadasterkaarten uit 1809', *Brabants Heem* 30 (1978) 173-180.
- Leenders, K.A.H.W., 'De nederzettingen van Princenhage', *Varia Historica Brabantica* 8 (1979) 138-209.
- Leenders, K.A.H.W., 'Van gemeynten en vroonten', *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda "De Oranjeboom"* 40 (1987) 44-78.
- Leenders, K.A.H.W., 'Verkenningen langs de Hollands-Brabantse grens in de omgeving van Geertruidenberg, 1200-1600', in: *In de Hollantsche Tuyn II* (Geertruidenberg 1988) 66-74.
- Leenders, K.A.H.W., *Het Schijndelse cultuurlandschap. Een detailstudie* (Schijndel 1994).
- Leenders, K.A.H.W., *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde. Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas-Schelde-Demergebied (400-1350). Een voorlopige synthese* (Zutphen 1996).
- Leenders, K.A.H.W., *De historische geografie van Oirschot in vogelvlucht* (1996) op: <http://users.bart.nl/~leenders/txt/oirschot.html>.
- Leenders, K.A.H.W., 'De verandering van Eerschot in de 10e tot de 19e eeuw', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 16 (1998) 89-93.
- Leenders, K.A.H.W., 'Concurrentie of navolging? Ruimtelijke planning in het centrum van Boxtel in de dertiende eeuw', *Brabants Heem* 52 (2000) 59-72.
- Leenders, K.A.H.W., 'De vorming van de gemeenten ten westen van de Donge', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 17-18 (2000-2001) 120-153.
- Van der Leest, J., 'Een laat 16e eeuws contract voor een koster die tevens schoolmeester was', *De Wojstap-kroniek* 6 (1986) 17-19.
- Van der Leest, J., *Grepen uit de geschiedenis van Dinther, 1139-1989* (Dinther 1989).
- Leeuwen, W., *Langs de oude Brabantse kerken. Oostelijk Brabant* (Baarn 1974).
- Lehr, A., *Van paardebel tot speclklok. De geschiedenis van de klokgietkunst in de Lage Landen* (Zaltbommel 1981).
- Lieberom, A.P.G., 'Het privilege van den eijck. Het recht van Oirschot om zelf zijn eigen ijkmeester te mogen aanstellen en in Vessem, Wintelre en Knegsel maten en gewichten te ijken' in: *Venster op het verleden. 20 jaar heemkunde in Vessem, Wintelre en Knegsel* (Vessem 1998) 109-129.
- Lieuwes, K., 'Bij de Woenselse borgbrieven' in: W.H.A. Renders, red., *Bijdragen tot de geschiedenis van Woensel II* (Eindhoven 1979) 25-35.
- Lijten, J.P.J., 'De oudste documenten betreffende het Oirschotse kapittel', *Campinia* 8 (1978-1979) 188-190.

- Lijten, J.P.J., 'Het oeroude Oirschot. Een aanzet tot een geschiedschrijving van Oirschot-Best', *Campinia* 10 (1980-1981) 51-76.
- Lijten, J., 'Deken van Oirschot overvalt Best', *Campinia* 11 (1981) 33-42.
- Lijten, J.P.J., *Onderzoek naar het ontstaan van het christendom in Oirschot en omgeving* (niet-uitgegeven doctoraalscriptie Katholieke Universiteit Brabant 1983).
- Lijten, J., 'Een parochie in wording. Best 1437-1553' in: *De Comme geopend. Geschiedkundige opstellen uit de Kempen aangeboden aan Mr. A.L.G.M. van Agt naar aanleiding van zijn afscheid als archivaris van het Streekarchief Zuid-Oost Brabant* (Eindhoven 1983) 34-59.
- Lijten, J.P.J., 'Nogmaals de oorkonde van 1222 betreffende Helmond', *Brabants Heem* 40 (1988) 120-125.
- Lijten, J.P.J., 'Rogier van Leefdaal koopt Oirschot en Hilvarenbeek', *Campinia* 18 (1988) 111-138.
- Lijten, J., 'De Latijnse school van Oirschot', *Campinia* 19 (1989) 86-100
- Lijten, J., 'Gewestelijke leningen in 1528 en 1529', *Campinia* 21 (1991) 41-52.
- Lijten, J., 'De keerzijde van gewestelijke leningen', *Campinia* 21 (1991) 53-67.
- Lijten, J.P.J., 'Taxandrie: tien eeuwen overbrugd' in: H. J. M. Mijland, L.M. van Hout en J.P.J. Lijten, red., *Oog op Oirschot* (Oirschot 1991) 33-51.
- Lijten, J.P.J., 'De heren van Oirschot' in: H. J. M. Mijland, L.M. van Hout en J.P.J. Lijten, red., *Oog op Oirschot* (Oirschot 1991) 52-87.
- Lijten, J.P.J., 'Rechtspraak der Oirschotse schepenbank' in: H. J. M. Mijland, L.M. van Hout en J.P.J. Lijten, red., *Oog op Oirschot* (Oirschot 1991) 88-93.
- Lijten, J.P.J., 'Het Oirschotse vrederecht' in: H. J. M. Mijland, L.M. van Hout en J.P.J. Lijten, red., *Oog op Oirschot* (Oirschot 1991) 94-98.
- Lijten, J.P.J., 'De Latijnse school' in: H. J. M. Mijland, L.M. van Hout en J.P.J. Lijten, red., *Oog op Oirschot* (Oirschot 1991) 156-157.
- Lijten, J.P.J., 'Kermis en markt' in: H. J. M. Mijland, L.M. van Hout en J.P.J. Lijten, red., *Oog op Oirschot* (Oirschot 1991) 190-199.
- Lijten, J., 'De naam vrijthof', *Campinia* 21 (1991) 87-88.
- Lijten, J., 'Het ontstaan der schuttersgilden op het platteland van Noord-Brabant', *Campinia* 22 (1992) 119-141.
- Lijten, J., 'De secretarissen van Oirschot 1462-heden', *Campinia* 25 (1995) 4-26.
- Lijten, J.P.J., 'De identiteit van Oirschot', *Campinia* 26 (1996) 123-136.
- Lijten, J., 'De Oirschotse jaarkeuren', *Campinia* 27 (1997) 100-124.
- Lijten, J., 'De oudste geschiedenis van Meerveldhoven', *Campinia* 28 (1998) 156-168.
- Lijten, J., 'De verhouding van de parochies Vesseem, Wintelre en Kneegsel tot Oirschot' in: *Venster op het verleden. 20 jaar heemkunde in Vesseem, Wintelre en Kneegsel* (Vesseem 1998) 229-239.
- Lijten, M.J.H.A., *Het burgerlijk proces in stad en meierij van 's-Hertogenbosch 1530-1811*. Brabantse Rechtshistorische Reeks 2 (Assen en Maastricht 1988).
- Van Limpt, N.A.J.C., *Inventaris van het archief van het dorpsbestuur van Bladel 1683 t/m 1810* (Bladel 1974).
- Van Limpt, N.A.J.C., *Inventaris van het archief van het dorpsbestuur van Netersel 1554-1810* (Bladel 1991).

- Lindemann, W.M., H.Th.M. Roosenboom en J.P.M. Buiks, *Inventaris van het archief van de familie van den Bogaerde van Terbrugge en aanverwante families (ca. 1600-1074) met daaraan toegevoegd de inventaris van de archieven der heerlijkheden Heeswijk – Dinther 1359-1835 en Moergestel (1460-1849)* ('s-Hertogenbosch 1988).
- Van Lith-Drooglever Fortuijn, A.M., J.G.M. Sanders en G.A.M. Van Synghel, ed., *Kroniek van Peter van Os. Geschiedenis van 's-Hertogenbosch en Brabant van Adam tot 1523*. Rijks Geschiedkundige Publicatiën Kleine Serie 87 (Den Haag 1997).
- Maarschalkerweerd, P.C.B., 'Helmond als heerlijke stad ten tijde van de Van Berlaers (1314-1447)' in: Th.E.A. Bosman, J.P.A. Coopmans en B.C.M. Jacobs, red., *De Heerlijke Stad. Achtste colloquium 'De Brabantse Stad', Bergen op Zoom 2 en 3 oktober 1987*. Brabantse Rechtshistorische Reeks 3 (Assen en Maastricht 1988) 193-205.
- Maas, T., 'Nederzettingsgeschiedenis van de Brabantse zandgronden. Bronnen en onderzoeksmethoden' in: A.-J. Bijsterveld, B. van der Dennen en A. van der Veen, red., *Middeleeuwen in beweging. Bewoning en samenleving in het middeleeuwse Noord-Brabant. Bronnen, methodiek, nieuwe resultaten* ('s-Hertogenbosch 1991) 44-58.
- Maas, T., red., *Geschiedenis van de heerlijkheid Asten* (Asten 1994).
- Mak, G., *Hoe God verdween uit Jorwerd* (Amsterdam 1996).
- De Man, J. P., bewerkt door A.W.E. Dek, 'Bijdrage tot de genealogie van het geslacht van Arkel', *De Nederlandsche Leeuw* 83 (1966) 340-360.
- Mandos, H., 'In memoriam Ferdinand Smulders', *Brabants Heem* 24 (1972) 44-52.
- Margry P.J. en C.M.A. Caspers, red., *Bedevaartplaatsen in Nederland 2. Noord-Brabant* (Amsterdam en Hilversum 1998).
- De Marneffe, E., ed., *Cartulaire de l'abbaye d'Afflighem et des monastères qui en dépendaient. Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique. 2e section. Série des cartulaires et des documents étendus* (3 bdn.; Louvain 1894-1901).
- Martens, M., *L'administration du domaine ducal en Brabant au moyen âge (1250-1406)* Académie royale de Belgique. Mémoire de la Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques. Collection in-8°, 3e série tome 48 = Verhandelingen van de koninklijke Belgische academie, 2e reeks 48 deel 3 (Bruxelles 1953).
- Mastboom, H., 'De jaarmarkten in het zuidoosten van Noord-Brabant omstreeks 1556', *Taxandria* 42 (1935) 254-255.
- Van der Meer, F.M. en J. C. N. Raadschelders, 'Administrative History in the Netherlands: State of the Art and Research Agenda', *Jahrbuch für Europäische Verwaltungsgeschichte* 4 (1992) 327-342.
- Van de Meerendonk, L., *Tussen reformatie en contra-reformatie. Geest en levenswijze van de clerus in Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch en zijn verhouding tot de samenleving tussen ± 1520 en ± 1570*. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland 9 (Tilburg 1967).
- Meihuizen, L.S., *De rekening betreffende het graafschap Gelre 1294/1295* (Groningen 1953).
- Meihuizen, L.S., ed., 'Beschreeve staat van de Meijerije (1794)' en 'Accurate staat van de Gantsche Meijerije', transcriptie van een handschrift van mr. C. van Breugel, *Historia Agriculturae* 8 (Groningen 1965).

- Meindersma, W., *Inventaris van het archief op het kasteel te Heeze* (Heeze 1991).
- Mélotte H.E.M. en J. Molemans, *Noordbrabantse plaatsnamen. Monografie 1. Valkenswaard* (Eindhoven 1979).
- Melssen, J.Th.M., *Inventaris van het archief van de voormalige gemeente Stratum* (Eindhoven 1971).
- Melssen, J.Th.M., 'Het oudste leenboek van het Leenhof van Cranendonk' in *De Brabantse Leeuw* 22 (1973) 189-192; 24 (1975) 131-128, 174-176.
- Melssen, J.Th.M., 'De heer van Woensel bevestigt de Woenselse rechten (1472)', *Mededelingen en contactblad van de heemkundige studiekering "Kempenland" te Eindhoven* nr 55 (1977) 104-105.
- Melssen, J.Th.M., *Het register van de cijnzen, die de heer van Cranendonk in Eindhoven ontving in de jaren 1590 tot 1640 en de schattingskohieren van de gegoedheid van de inwoners van Eindhoven in 1665 en 1687. Bijdragen tot de geschiedenis van Kempen- en Peelland* (Eindhoven 1979).
- Melssen, J.Th.M., 'Iets over de halve heerlijkheden Oirschot en Hilvarenbeek' in: B. Duijvesteyn e.a., *Hildewaren Beke. Een bundel heemkundige opstellen over Hilvarenbeek en Diessen* (Hilvarenbeek 1981) 15-18.
- Melssen, J.Th.M., '1080 Woensel 1980. Enkele gegevens over grondgebied en zegel', in: *Bijdragen tot de geschiedenis van Woensel III* (Eindhoven 1981) 23-44.
- Melssen, J.Th.M., 'Een verdwenen parochie... of hoe Eindhoven een Keulse bisschop van haar grondgebied bande', *Brabants Heem* 35 (1983) 11-21.
- Melssen, J.Th.M., 'Een onbekende oorkonde voor Eersel/Bergeijk', *Brabants Heem* 40 (1988) 72-75.
- Melssen, J.Th.M., 'Het wapen van Eersel, een historische verkenning' in: A. Dams, F.J.P. Huijbregts en J. Spoorenberg, red., *Eersel Duizel Steensel. Drie Zaligheden. Een bijdrage tot haar geschiedenis* (Hapert 1989) 49-74.
- Melssen, J.Th.M., 'Grep uit de vroegste geschiedenis van Eersel, Duizel en Steensel' in: A. Dams, F.J.P. Huijbregts en J. Spoorenberg, red., *Eersel Duizel Steensel. Drie Zaligheden. Een bijdrage tot haar geschiedenis* (Hapert 1989) 75-82.
- Melssen, J.Th.M., 'De burcht van Eersel' in: A. Dams, F.J.P. Huijbregts en J. Spoorenberg, red., *Eersel Duizel Steensel. Drie Zaligheden. Een bijdrage tot haar geschiedenis* (Hapert 1989) 83-87.
- Melssen, J.Th.M., 'Onrust op de lakenkopersmarkt in Tongelre in 1602', *'t Gruun Buukske* 20 (1991) 139-141.
- Melssen, J.Th.M., 'De geschiedenis van Eindhoven tot omstreeks 1570' in: N. Arts, red., *Sporen onder de Kempische stad. Archeologie, ecologie en vroegste geschiedenis van Eindhoven 1225-1500* (Eindhoven 1994) 53-119.
- Melssen, J.Th.M., 'De geschiedenis van het Heuvelterrein en het gebied ten Oosten van de Markt vanaf de zestiende eeuw' in: N. Arts, red., *Sporen onder de Kempische stad. Archeologie, ecologie en vroegste geschiedenis van Eindhoven 1225-1500* (Eindhoven 1994) 129-148.

- Melssen, J.Th.M., *Streekarchivaat Regio Eindhoven. Overzicht van bevolkingsregisters (1796) 1810 – 1920 (1947)* (Eindhoven 2000).
- Mennen, V., *Van Vriesput tot Klein Duitsland. Acht eeuwen Lommelse plaatsnamen* (Lommel 1992).
- Mennen, V., 'Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis' in: S. Loenders, red., *Door het zand getekend. Bijdragen over landschap en verleden van de Kempense grensgemeente Lommel* (Lommel 1990) 139-208.
- Merkelbach, R.G.F.M. en A.P.A.M. Spijkers, m.m.v. J.W. Hagen, *Inventaris van de archieven van de gemeente Reusel 1649-1935* (Eindhoven 1991).
- Mertens, J., 'De Franse volkstelling van Luyksgestel (1796)', *Campinia* 19 (1989) 167-182.
- Van de Meulenhof, P., *Helmond en haar ontstaan* (Helmond 1987).
- Meurkens, P., 'Het dorp als een negentiende-eeuws verschijnsel', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 17-18 (2000-2001) 234-250.
- Meuwese, A.P.M., *Erp, gemeente en Parochie* (Erp 1955).
- Meuwese, A., 'Over de tienden van Veghel', *Bossche Bijdragen* 23 (1956-1957) 228-238.
- Meuwese, A.P.M., *Veghel in de loop der tijden* (Veghel 1981).
- Mikkers, J.C.M., *Inventaris van het gemeente-archief Son en Breugel 1358-1811* (Son en Breugel 1983).
- Mikkers, J.C.M., *Inventaris van de archieven van Waterschap de Dommel 1862-1941 en de tot dit waterschap behorende opgeheven polders en waterschappen (1460) – 1874* (Boxtel 1992).
- Mikkers, J.C.M., *Inventaris van het gemeentearchief van Berlicum 1567-1810* (Berlicum 1993).
- Van Minderhout, L., *Zes eeuwen Den Dungen. Een studie van de geschiedenis van de Dungense huizen* (Den Dungen 1976).
- Minnen, B., 'Heerlijke vrijheden in het hertogdom Brabant. Een onbekende reeks privileges voor de dorpen van de heerlijkheid Rotselaar (1407-1522)', *Haachts Oudheid- en Geschiedkundig Tijdschrift* 11 (1996) 194-201.
- Minnen, B., 'Adellijke dorpsprivileges in Brabant in de late Middeleeuwen. De privilegereeksen voor de heerlijkheden Rotselaar, Vorselaar en Retie (1407-1558)', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 3 (2000) 218-277.
- Miraeus A. en J.F. Foppens, ed., *Opera diplomatica et historica etc.* I en II (2 dln.; Bruxellis 1723 tweede druk).
- Miraeus A. en J.F. Foppens, ed., *Diplomatum Belgicorum nova collectio etc.* III en IV (2 dln.; Bruxellis 1734-1748)
- Molemans, J., *Toponymie van Bocholt* (Leuven en Brussel 1975).
- Molemans, J., 'De Kempische Gemeente', *Brabants Heem* 38 (1986) 77-94.
- Mommers, A.R.M., *Inventaris van het administratief oud- en nieuw-archief der gemeente Den Dungen* ('s-Hertogenbosch 1926).
- Mommers, A.R.M., *Geschiedenis van de gemeente St. Oedenrode, de parochie van Rode en den Bodem van Elde, met lijsten van ambtenaren, zielenherdes, armen- en jeugdverzorger* (Sint-Oedenrode 1928).
- Mommers, A.R.M., *Inventaris der gemeente Cromvoirt* (z.p. 1938).

- Mommers, A.R.M., *Brabant van Generaliteitsland tot gewest. Bestuursinrichting en gezagsuitoefening in en over de landen en steden van Staats-Brabant en Bataafs Brabant, 14 september 1629 -1 maart 1796* (2 dln.; Utrecht en Nijmegen 1953).
- De Monté ver Loren, J. Ph. en J.E. Spruit, *Hoofdpijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling* (Deventer 2000).
- Moorman van Kappen, O., 'Een achttiende-eeuwse dissertatie over de regalia in de Meierij van 's-Hertogenbosch' in: Th.E.A. Bosman, E.J.M.F.C. Broers, B.C.M. Jacobs, F.W.M. de Koning-Klaassen en O.E. Tellegen-Couperus, red., *Brabantts recht dat is ...Opstellen aangeboden aan prof. mr. J. P. A. Coopmans ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar Nederlandse rechtsgeschiedenis aan de Katholieke Universiteit Brabant*. Brabantse Rechtshistorische Reeks 5 (Assen en Maastricht 1990) 209-216.
- Van de Moosdijk, A.M.W., *Inventaris van de voormalige gemeente Aalst, berustend in de gemeentelijke archiefbewaarplaats van de gemeente Waalre* (Eindhoven 1973).
- Van de Mortel, J.B.V.M.J., *De positie van de landdrost in Noord-Brabant* ('s-Hertogenbosch 1945).
- Moureaux van Neck, A., 'Une aspect de l'histoire financière du Brabant au moyen-âge: les aides accordées aux ducs entre 1356 et 1430', *Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles* 51 (1966) 65-94.
- Muller S. en A.C. Bouman, ed., *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301 I* (Utrecht 1920).
- Nauwelaerts, M.A., 'De oude Latijnse school van 's-Hertogenbosch', *Handelingen van het Provinciaal Genootschap van kunsten en wetenschappen in Noord-Brabant* (1943) 53-63.
- Nederlands Dagblad*, 14 juni 1999.
- Nikolay, W., *Die Ausbildung der ständlichen Verfassung in Geldern und Brabant während des 13. und 14. Jahrhunderts: ein Beitrag zur Entstehung und Konsolidierung mittelalterlicher territorien im Nordwesten des Alten Deutschen Reiches*. Rheinisches Archiv 118 (Bonn 1985).
- Nissen, P., 'Schuttersgilden en hun historische identiteit. Een eerste kennismaking' in: L. van Liebergen en W. Prins, red., *Schuttersgilden en hun beschermheiligen* (Uden 2000) 7-16.
- Nolet, W. en P.C. Boeren, *De kerkelijke instellingen in de Middeleeuwen* (Amsterdam 1951).
- Noordegraaf, L. en G. Valk, *De gave Gods. De pest in Holland vanaf de late middeleeuwen* (Amsterdam 1996 tweede druk).
- NRC Handelsblad*, 11 juni 1999.
- Van Oirschot, A., *Drie heerlijkheden aan de Lei: Helvoirt Haaren en Cromvoirt* (Haaren 1967).
- Van den Oord, A., 'Eén bestuurlijk hart en drie zielen' in: A. Th. W. van den Oord en W.C.M. van Oosterhout, red., *Berkel-Enschot-Heukelom, drie zielen en één bestuurlijk hart* (Berkel-Enschot 1996) 83-98.
- Van den Oord, K., *Scolae de Buscho 1274-1999. Fragmenten uit de historie van de Latijnse school van 's-Hertogenbosch ter gelegenheid van het 725-jarig bestaan* ('s-Hertogenbosch 1999).
- Van Oosterhout, W., 'Onder heren en regenten' in: A. Th. W. van den Oord en W.C.M. van Oosterhout, red., *Berkel-Enschot-Heukelom drie zielen en één bestuurlijk hart* (Berkel-Enschot 1996) 11-68.

- Van Oosterhout, W.C.M. en W.F.L. Reijnders, *Inventaris van het archief van de heerlijkheid Drunen met de tol van Venloon (1470) 1474-1933* (Oisterwijk 1996).
- Opperman, O., ed., *Fontes Egmundenses*. Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap derde serie 61 (Utrecht 1933).
- Van Oss, J., 'De Waalwijkse regenten en hun vergaderingen 1639-1824', *De Klopke* 10 (1986) 16-24.
- Otten, A., *De vestiging van de Duitse Orde in Gemert 1200 – 1500* (Gemert 1987).
- Otten, A., 'Zes eeuwen Duitse Orde in Gemert (1200-1800)' in: J.A.F.M. van Oudheusden e.a., red., *Ziel en zaligheid in Noord-Brabant. Vijfde verzameling bijdragen van de Vereniging voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis* (Delft 1993) 119-139.
- Van Oudenhoven, J., *Beschryvinge der Stadt ende Meyerye van 's-Hertogen Bossche* ('s-Hertogenbosch 1649).
- Van Oudenhoven, J., *Een nieuwe ende gantsch vermeerderde beschrijvinge van de stadt van 's-Hertogen-bossche* ('s-Hertogenbosch 1670).
- Van Oudenhoven, J., *Een nieuwe ende vermeerderde beschrijvinge van de Meyerye van 's-Hertogen-bossche* ('s-Hertogenbosch 1670).
- Ouwerling, H.N., 'Verslag over den toestand van de Meierij in 1515', *Taxandria* 29 (1922) 25-32.
- Ouwerling, H.N., *Geschiedenis der dorpen en heerlijkheden Deurne, Liessel en Vlierden* (Helmond 1933).
- Ouwerling, H.N., bewerkt door J.J.M. Heeren, *Uit het verleden van de vroegere dorpen en heerlijkheden Deurne, Liessel en Vlierden*, (Helmond 1963).
- Panken, P.N. en A.F.O. van Sasse van Ysselt, *Beschrijving van Bergeik* ('s-Hertogenbosch 1900).
- Panken, P.N., *Geschiedenis van Luiksgestel* (Roermond 1902).
- Pasmans, P.J.H.M., *Inventaris van de archieven van de gemeente Oost-, West- en Middelbeers tot 1811* (Oisterwijk 1992).
- Van Peer, M.A., m.m.v. H.G.J. Buijks, *Inventaris van het archief van de gemeente Nistelrode 1732-1929* (1967) (Oss z.j.).
- Peeters, R., 'De heerlijkheid Hilvarenbeek c.a. en het heerlijkheidsarchief' in: B. Duijvesteijn e.a., *Hildewaren Beke. Een bundel heemkundige opstellen over Hilvarenbeek en Diessen* (Hilvarenbeek 1981) 19-34.
- Peeters, R.M. en J. van Gils, *Het Archief van de heerlijkheid Hilvarenbeek c.a. (1648-1938)* (Hilvarenbeek 1988).
- Pennings, H., 'Het kasteel van Oss', *Het Brabants Kasteel* 18 (1995) 39-49.
- Peijnenburg, J.W.M., *300 jaar parochie Nieuwkuijk* (Nieuwkuijk 1976) 163-164
- Pirenne, H., ed., *Le livre de l'abbé Guillaume de Ryckel (1249-1272). Polyptyque et comptes de l'abbaye de Saint-Trond au milieu du XIIIe siècle* (Bruxelles 1896).
- Pirenne, L.P.L., 'De Generaliteitslanden van 1648 tot 1795' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 8 (Utrecht 1955) 315-351.
- Pirenne, L.P.L., *'s-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht. Staatskundige geschiedenis 1576-1579* (Tongerlo 1959).

- Pirenne, L.P.L., 'De voorgeschiedenis vanaf de Opstand, 1578-1796' in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt, red., *Geschiedenis van Noord-Brabant I. Traditie en modernisering* (Amsterdam en Meppel 1996) 29-58.
- Plevoets, A., 'De afkomst van de Giselberten, heren van Tilburg', *Actum Tilliburgis* 11 (1980) 6-15.
- Van de Poll, J., ed., *Verzameling van vaderlandsche wetten en besluiten, uitgevaardigd sedert 22 january 1798 tot 10 july 1810 inzooverre zij ook, sedert invoering der nieuwe wetgeving, in Nederland middellijk of onmiddellijk van toepassing zijn* (Amsterdam 1840).
- Poncelet, É., ed., *Le livre des fiefs de l'église de Liège sous Adolphe de la Marck* (Bruxelles 1898).
- Poncelet, É., ed., *Inventaire analytique des chartes de la collégiale de Sainte-Croix à Liège* (2 bdn.; Bruxelles 1911).
- Portegies, M., en T. Maas, 'Ommel' in: P.J. Margry en C.M.A Caspers, red., *Bedevaartplaatsen in Nederland 2. Noord-Brabant* (Amsterdam en Hilversum 1998) 682-694.
- Van der Pot, C.W., *Bestuurs- en rechtsinstellingen der Nederlandse provinciën* (Zwolle 1949).
- Van der Pot, C.W., bewerkt door A.M. Donner, red., *Handboek van het Nederlandse Staatsrecht* (Zwolle 1983).
- Prak, M., 'Kommunalismus in de steden in de Noordelijke Nederlanden ten tijde van de Republiek', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 17-18 (2000-2001) 10-44.
- Put, E., 'Kanselier van Brabant' in: R. van Uytven, C. Bruneel, H. Coppens en B. Augustyn, red., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. *Studia* 82 (2 bdn.; Brussel 2000) 137-146.
- Put, E., 'Raad van Brabant' in: R. van Uytven, C. Bruneel, H. Coppens en B. Augustyn, red., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. *Studia* 82 (2 bdn.; Brussel 2000) 147-171.
- Raadschelders, J.C.N., *Lokale bestuursgeschiedenis* (Zutphen 1992).
- Raadschelders, J.C.N en Th. A. J. Toonen, *Waterschappen in nederland. Een bestuurskundige verkenning van de institutionele ontwikkeling* (Hilversum 1993).
- Raap, H., *Inventaris van het archief van de voormalige gemeenten Duizel en Steensel* (Eindhoven 1979).
- Raap, H., *Inventaris van het archief van de gemeente Vessem c.a. 1641-1932, Archief van het dorpsbestuur van Vessem vóór 1811* (Eindhoven 1981).
- Raap, H., *Inventaris van het archief van de gemeente Vessem c.a. 1641-1932, Archief van het dorpsbestuur van Wintelre vóór 1811* (Eindhoven 1981).
- Raap, H., *Inventaris van het archief van de gemeente Vessem c.a. 1641-1932, Archief van het dorpsbestuur van Knegsel vóór 1811* (Eindhoven 1981).
- Raap, H.A.M., *Inventaris van de archieven van de gemeente Heeze 1575-1945* (Eindhoven 1985).
- Raap, H., *Inventaris van de archieven van de gemeente Hoogeloon 1611-1932, inventaris van de oude administratieve archieven van de dorpen Hoogeloon, Hapert en Casteren 1611-1810* (Eindhoven z.j.).
- Ramackers, J., ed., *Papsturkunden in den Niederlanden (Belgien, Luxemburg, Holland und Französisch-Flandern)*. Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen.

- Philologisch-Historische Klasse, dritte Folge band 9 (2 dln.; Berlijn 1933-1934; herdruk Nendeln, Liechtenstein 1972).
- Ramaer, J.C., *Geschiedkundige Atlas van Nederland. De Fransche Tijd (1795-1815)* (Den Haag 1926).
- Ramaer, J. C., *Geschiedkundige Atlas van Nederland. Het koninkrijk der Nederlanden 1815 – 1831* (Den Haag 1931).
- Van der Ree-Scholtens, G.F., *De grensgebieden in het noordoosten van Brabant ca. 1200-1795. Institutionele en juridische aspecten*. Brabantse Rechtshistorische Reeks 6 (Assen en Maastricht 1993).
- Van Regteren Altena, H.H., 'Opgravingen te Dommelen 1982-1987' in: A. Verhoeven en F. Theuws, red., *Het Kempenprojekt 3. De middeleeuwen centraal*. Bijdragen tot de studie van het Brabantse Heem 33 (Waalre 1989) 49-55.
- Reynolds, S., *Kingdoms and communities in Western Europe 900-1300* (Oxford 1997).
- Van Rij, H., ed., 'Het stichtingskroniekje van de Abdij van Berne' in: *Egmond en Berne. Twee verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen*. Nederlandse Historische Bronnen 7 (Den Haag 1987) 87-143.
- Rijken, C., 'De roomsch-katholieke en protestantse kerken en pastorieën te Veldhoven', *Taxandria* 25 (1918) 89-97.
- Rijken, C., 'Octrooy van privilegie van een vrije weekmarkt des woensdags voor de vrijheydt van Eersel dato octobry 1544 en geconfermeert bij de hartogen op den negensten dag van de maant augusti des jaars 1613', *Taxandria* 37 (1930) 296-301.
- Rijksarchief Noord Brabant, *Inventaris van het archief van het kwartier van Maasland 1685-1811* ('s-Hertogenbosch 1997).
- Rijksarchief Noord Brabant, *Inventaris van het archief van het kwartier van Oisterwijk 1592-1812* ('s-Hertogenbosch 1997).
- Rijksarchief Noord Brabant, *Inventaris van de archieven van de leen- en laatgerechten 1463-1804* ('s-Hertogenbosch 1999).
- Rijperman H.H.P., ed., *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609*. Rijks Geschiedkundige Publicatiën Grote Serie 101 (Den Haag 1957).
- Roelands, J.A.M., 'Op zoek naar het Bossche melaatsenhuis' in: *Den Bosch nogmaals* ('s-Hertogenbosch 1985) 69-75.
- Rombauts, W., 'Ambten en bestuursorganisatie in de vrijheid Hoogstraten en in het graafschap en het hertogdom Hoogstraten op het einde van de 17de en 18de eeuw, vergeleken met de vrijheid Turnhout en het dorp Lille', *Jaarboek (van de) Provinciale commissie voor geschiedenis en volkskunde* 2 (1989-1990) 85-142.
- Romme T., en A. van de Sande, 'Sansculotten in de Peel. Het begin van de revolutie in de Meierij en het Land van Cuijk', in: J.G.M.M. Rosendaal en A.W.F.M. van de Sande, red., *Dansen rond de vrijheidsboom. Revolutionaire cultuur in Brabant en de Franse invasie van 1793* ('s-Hertogenbosch 1993) 105-117.
- Romme, T., 'Vijftigponds varkenshammen en een zondags pak. Gemertse gastvrijheid voor Franse revolutionaire troepen' in: J.G.M.M. Rosendaal en A.W.F.M. van de Sande, red.,

- Dansen rond de vrijheidsboom. Revolutionaire cultuur in Brabant en de Franse invasie van 1793* ('s-Hertogenbosch 1993) 129-147.
- Rooijakkers, G., 'Confrontatie of accommodatie? Het protestantse beschavingsoffensief in de Meierij van 's-Hertogenbosch (1648-1800)', *Brabants Heem* 43 (1991) 1-7.
- Rooijakkers, G., *Rituele Repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant 1559-1853* (Nijmegen 1994).
- Rooijakkers, G., 'Van ontaard broederschap naar katholieke voorhoede. Het Bossche bisdom en de Brabantse gildenbroeders' in: L. van Liebergen en W. Prins, red., *Schuttersgilden en hun beschermheiligen* (Uden 2000) 17-22.
- Rooms, E., 'Het leger van de hertogen van Brabant' in: R. van Uytven, C. Bruneel, H. Coppens en B. Augustyn, red., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Studia 82 (2 bdn.; Brussel 2000) 305-330.
- Roosenboom, H. Th. M., 'Van Katholiek naar Gereformeerd onderwijs. Scholen en schoolmeesters in Helmond vóór en na de vrede van Münster', *De Vlasbloem. Historisch Jaarboek voor Helmond* 10 (1989) 151-170.
- Roosenboom, H.Th.M., *De dorpsschool in de Meierij van 's-Hertogenbosch van 1648 tot 1795*. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland 6 (Tilburg 1997).
- Rosendaal, J., 'Waalwijk: stad of dorp? Het stedelijke karakter van de plaats in historisch perspectief', *De Klopke* 7 (1983) 5-47.
- Roymans, N., *De Negende Zaligheid. Cultuurhistorisch beeld van Bladel en Nettersel in de Acht Zaligheden* (Bladel 1975).
- Ruhe, H.A.M., 'De oudste kerken in Noord-Brabant' *Brabants Heem* 3 (1951) 103-108.
- Rutte, R., 'Stedenpolitiek en stadsplanning door Hendrik I van Brabant, 1184-1235', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 16 (1999) 9-32.
- Sabbe, E., 'De hoofdbank van Zandhoven', *Geschiedenis en Folklore* 17 (1954) 3-52.
- Sabbe, E., 'Dienstbaarheid en vrijheid in de Kempen', *Geschiedenis en Folklore* 17 (1954) 84-138.
- Sack, R.D., *Human territoriality. Its theory and history* (Cambridge 1986).
- Van de Sande, A., 'Invasie en defensie. Schets van het krijgsverloop' in: J.G.M.M. Rosendaal en A.W.F.M. van de Sande, red., *Dansen rond de vrijheidsboom. Revolutionaire cultuur in Brabant en de Franse invasie van 1793* ('s-Hertogenbosch 1993) 79-86.
- Sanders, J.G.M., *Inventaris van het archief van het kapittel van Oirschot* ('s-Hertogenbosch 1994).
- Sanders, J.G.M., 'Heerlijkheden en domeinen' in: J.G.M. Sanders, W.A. van Ham en J. Vriens, red., *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden 1572-1795 Een institutionele handleiding* ('s-Hertogenbosch en Hilversum 1996) 47-75.
- Sanders, J.G.M., *Van meters en schatters. Bronnengids voor grondbelasting en kadaster in Noord-Brabant ca. 1826-1833* ('s-Hertogenbosch 1998).
- Santegoeds, J., 'Jaarkronieken uit de schepenprotocollen van Oirschot-Best', *Campinia* 5 (1975-1976) 158-159; 8 (1978-1979) 15-18.
- Santvoort, J.C., *Manuaal of woordenboek alleen betrekkelijk tot alle de Rekeningen van de Steeden, Vryhedem en Dorpen in de vier Quartieren van de Meyerye van 's-*

- Hertogenbossche. Eerst samengesteld ten dienste van die van de Leen – en Tolkamer der Stad en Meyerye voorschreve; En vervolgens ten nutte van het Gemeen ('s-Hertogenbosch 1741).*
- Van Sasse van Ysselt, A., *Het recht van voorpoting op de kanten deer openbare wegen in de voormalige meierij van 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1894).
- Van Sasse van Ysselt, A., 'Genealogie van het geslacht van Randerode, genaamd Van der Aa en der daarvan afstammende lijnen', *Taxandria* 3 (1896) 179-185.
- Van Sasse van Ysselt, A., 'De heerlijkheid Eckart en de huizen Lichtenburg en Pasboogaard', *Taxandria* 3 (1896) 288-298.
- Van Sasse van Ysselt, A., 'De kapellen van het kasteel Heeswijk', *Taxandria* 9 (1902) 3-39.
- Van Sasse van Ysselt, A.F.O. *De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch* (3 bdn.; 's-Hertogenbosch 1910).
- Van Sasse van Ysselt, A., 'De heerlijkheid Tongelre', *Taxandria* 7 (1910) 133-135.
- Van Sasse van Ysselt, A., 'Het Gulden Huis te Rixtel en de heerlijkheid Rixtel, Aarle, Beek en Stiphout', *Taxandria* 19 (1912) 266-278.
- Van Sasse van Ysselt, A., 'Iets over de Gemeene Waarheden in Noord-Brabant', *Taxandria* 11 (1915) 213-216.
- Van Sasse van Ysselt, A.F.O., ed., *Beschrijving der Meierij van 's-Hertogenbosch door Philips Baron van Leeftael*. Bijdragen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noordbrabant 2 ('s-Hertogenbosch 1918).
- Van Sasse van Ysselt, A., 'Nog iets over de familie d'Apply', *Taxandria* 25 (1918) 75-70.
- Van Sasse van Ysselt, A., 'Specificatie ende gheleegentheyt van de jurisdictie ende goederen van den Eecaert by Woensel omtrent de stad van Eyndhooven gheleegen', *Taxandria* 26 (1919) 267-269.
- Van Sasse van Ysselt, A.F.O., ed., *Oorkonden betreffende Rixtel* ('s-Hertogenbosch 1920).
- Van Sasse van Ysselt, A., 'Zegenwerp', *Taxandria* 29 (1922) 81-92.
- Van Sasse van Ysselt, A., 'De afkomst van het Bossche geslacht van Brouckhoven', *Taxandria* 36 (1929) 97-110.
- Van Sasse van Ysselt, A., 'De heerlijkheid Geffen', *Taxandria* 37 (1930) 281-296.
- Van Sasse van Ysselt, A.F.O., 'Het Hertogshuis en de hoeve de Stroobol te St. Oedenrode', *Taxandria* 38 (1931) 193-211.
- Van Sasse van Ysselt, A., 'De Langstraat in de Tachtigjarige Oorlog', *Taxandria* 39 (1932) 121-128.
- Van Sasse van Ysselt, A., 'De afstammelingen van Jan van Heessel Gerritszoon, erfsecretaris van Peelland', *Taxandria* 46 (1939) 305-311.
- Sassen, A., 'Oorkonden betreffende Mierlo' (I-VII)', *Taxandria* 1 (1894) 4-5, 28-29, 45-46, 68-69, 102-103, 135-138, 166-168.
- Sassen, A., 'De heerlijkheid Milheeze', *Taxandria* 14 (1907) 192-195.
- Sassen, A., 'Oorkonden', *Taxandria* 7 (1910) 150-151.
- Sassen, J.N.G., *Inventaris der archieven van de stad 's-Hertogenbosch, chronologisch opemaakt en de voornaamste gebeurtenissen: bevattende: B (Charters en privilegiebrieven van het jaar 1196-1826)* ('s-Hertogenbosch 1865).

- Schaepkens, A., ed., 'Cartulaires de la prévôté de Meerssen', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 1 (1864) 135-153.
- Scheltus, P., ed., *Kerkelijk Placaatboek* (Den Haag 1722).
- Van Schevichaven, H.D.J., 'Een tweegevecht bij Bergen-op-Zoom', *Taxandria* 3 (1903) 3-8 en 33-36.
- Schiffer, P., *Die Grafen von Geldern im Hochmittelalter (1085-1229). Ein Beitrag zur Geschichte des unteren Rheingebietes* (Geldern 1988).
- Van Schijndel, B.W., 'Oude Brabantse familie's. Van Oss', *De Brabantse Leeuw* 7 (1958) 184-192.
- Van Schijndel, B.W., 'Aanvullingen van Oss', *De Brabantse Leeuw* 8 (1959) 95-96.
- Van Schilfgaarde, A.P., *Zegels en genealogische gegevens van de graven en hertogen van Gelre, graven van Zutphen* (Arnhem 1961).
- Schoolmeesters, E., ed., *Les statuts synodaux de Jean de Flandre, évêque de Liège. 16 février 1299* (Liège 1908).
- Schoots, F., *Inventaris van de archieven van de dorpsbesturen van Maarheeze, Soerendonk en Gastel voor 1811* (Oirschot 1996).
- Schurink, H.J.A.M. en J.H. Van Mosselveld, red., *Van heidorp tot industriestad. Verkenningen in het verleden van Tilburg* (Tilburg 1955).
- Schutjes, L.H.C., *Geschiedenis van het bisdom 's Hertogenbosch* (5 dln.; St. Michiels-Gestel 1870-1876).
- Schuttelaars, A., *Heren van de Raad. Bestuurlijke elite van 's-Hertogenbosch in de stedelijke samenleving 1500-1580* ('s-Hertogenbosch 1998).
- Sicking, J., 'Hoe oud is de Sint Jorisparochie te Stratum?', *Brabants Heem* 5 (1957) 98-99.
- Sinninghe, J.R.W., *Noord-Brabantsch Sagenboek* (Schiedam 1978).
- Slicher van Bath, B.H., *Mensch en land in de Middeleeuwen. Bijdrage tot een geschiedenis der nederzettingen in Oostelijk Nederland* (Arnhem 1944).
- Sloet, L.A.J.W., ed., *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen tot op den slag van Woeringen, 5 juni 1288* (2 bdn.; Den Haag 1872-1876).
- Slootmans, C.J.F., *Paas- en Koudemarkten te Bergen op Zoom 1365-1565. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland* 74-76 (Tilburg 1985).
- Smets, G., *Henri I, duc de Brabant* (Brussel 1908).
- Smulders, F.W., 'Esch en Echternach', *Brabants Heem* 2 (1950) 50-51.
- Smulders, F.W., 'Esch en Echternach (II) en St. Michiels-Gestel', *Brabants Heem* 4 (1952) 29-32.
- Smulders, F.W., 'Het cijnsboek van Echternach in Diessen', *Brabants Heem* 4 (1952) 72-74.
- Smulders, F.W., 'Het cijnsboek van Mallois', *De Kleine Meijerij* 4 nr. 9 (1950-1951) 1-2.
- Smulders, F.W., 'De zesmannen van Helvoirt', *De Kleine Meijerij* 8 (1955) 1-21.
- Smulders, F.W., 'Udenhout en Berkel in hoger beroep', *De Kleine Meijerij* 8 (1955) 9-22.
- Smulders, F.W., 'Dorp, parochie, gemeynt, gericht', *Brabants Heem* 7 (1955) 1-7.
- Smulders, F.W., 'Keurmedigheid', *De Brabantse Leeuw* 5 (1956) 48 en 76.
- Smulders, F.W., 'Keurmedigheid in Zomeren', *De Brabantse Leeuw* 6 (1957) 61.
- Smulders, F.W., 'Overzicht der gemeyntes in 't Kwartier van Oisterwijk', *Brabants Heem* 9 (1957) 12-18.
- Smulders, F.W., 'Gewin en boete bij het cijnsbedrijf', *Brabants Heem* 9 (1957) 129-132.

- Smulders, F.W., 'Bossche poorter', *De Brabantse Leeuw* 11 (1962) 151.
- Smulders, F.W., 'Sint Servaas-cijnzen in Brabant', *Bossche Bijdragen* 26 (1962-1963) 262-267.
- Smulders, F.W., 'Laat en te laatsrecht', *Brabants Heem* 18 (1966) 139.
- Smulders, F.W., 'Nog eens over de Oude Schouw in Bekel (II)', *De Kleine Meijerij* 19 (1966) 15-19.
- Smulders, F.W., 'De Gemeynt van Oosterwijk', *De Kleine Meijerij* 19 (1966) 78-80.
- Smulders, F.W., 'De Oude Schouw vergeleken met Gansoyen', *De Kleine Meijerij* 21 (1968) 54-57.
- Soenen, M. en A. Graffart, ed., *Inventaire des Chartes et cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg et des pays d'Outre-Meuse par Alphonse Verkooren. Introduction et Tables (1394-1404)* (Brussel 1961-1966).
- Speetjens, A.J., *De vita Odrade: het kapittel van Alem en de verering voor de heilige Odrada, 1100-1400. Met een kritische editie van de vita.* (niet-uitgegeven doctoraalscriptie Universiteit Utrecht 1999).
- Spierings, M., 'Het ridderhof "Ten Bogaarde" in Dinther', *De Wojstap-kroniek* 1 (1981) 1-5.
- Spierings, M., 'Oud Herlaar, het kasteel, de leenhof, de heren en de heerlijkheid. I Het sterke huis van Oud Herlaar', *Brabants Heem* 28 (1976) 85-101.
- Spierings, M., 'Oud Herlaar: Het kasteel, de leenhof, de heren en de heerlijkheid. II De leenhof van mijnen jonker van Perweys', *Brabants Heem* 28 (1976) 134-140.
- Spierings, M., 'Keuren en Breuken in de heerlijkheid Herlaar', *Brabants Heem* 29 (1977) 71-77.
- Spierings, M., 'Oud Herlaar: Het kasteel, de leenhof, de heren en de heerlijkheid. III De heren en vrouwen van Herlaar', *Brabants Heem* 29 (1977) 105-113.
- Spierings, M., 'Het hertogelijk cijnsboek van de Meierij uit 1340', *Brabants Heem* 30 (1978) 141-143.
- Spierings, M., 'Spierinc(x) in Brabant', *De Nederlandse Leeuw* 96 (1979) 3-20.
- Spierings, M., 'De heerlijkheid, de kerk en de Maasdijk van Alem (I-III)', *Brabants Heem* 31 (1979) 62-66, 173-176; 32 (1980) 33-37.
- Spierings, M., 'Heer Goyart van Os', *De Brabantse leeuw* 29 (1980) 67-68.
- Spierings, M., 'De hoeve Nuenvelt in het Middelroois woud', *Brabants Heem* 33 (1981) 30-36.
- Spierings, M., 'De hertog van Brabant, de stad Den Bosch en de 'gemene gronden'', *Brabants Heem* 34 (1982) 58-68.
- Spierings, M.H.M., *Om en in de vrijdom van Den Bosch. Een inleiding in de geschiedenis van het gebied rond de stad en de dorpen langs Dommel en Aa* ('s-Hertogenbosch 1982).
- Spierings, M.H.M., *Het Schepenprotocol van 's-Hertogenbosch 1367-1400.* Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland 59 (Tilburg 1984).
- Spoorenberg, J., 'Korenmaten of oude inhoudsmaten', *Mededelingen- en contactblad van de heemkundige studiekring "Kempenland" te Eindhoven* nr. 37 (1975) 56-60; nr. 38, 70-73; nr. 40, 93-97.
- Spoorenberg, J., 'Oude akkermaten', *Mededelingen- en contactblad van de heemkundige studiekring "Kempenland" te Eindhoven* nr. 46 (1976) 54-55; nr. 47, 78-79; nr. 48, 94-97.
- Spoorenberg, J., 'Natte inhoudsmaten in Eindhoven', *Mededelingen- en contactblad van de heemkundige studiekring "Kempenland" te Eindhoven* nr. 49 (1976) nr. 49, 116-117; nr. 53 (1977) nr. 53, 72-74; nr. 54, 96-97.

- Spoorenberg, J., *Concept-inventaris van het archief van het bestuur van de stad Eindhoven tot 1795* (Eindhoven 1976).
- Spoorenberg, J., 'Nog enkele oude maten', *Mededelingen- en contactblad van de heemkundige studiekering "Kempensland" te Eindhoven* nr. 55 (1977) 112-113.
- Spoorenberg, J., 'Oude graanmaten in de Meierij van 's-Hertogenbosch', *Brabants Heem* 29 (1977) 155-161.
- Spoorenberg, J., 'De Eindhovenaren en hun grondgebied', *'t Gruun Buukske* 10 (1981) 14-18, 26-29, 46-50.
- Sprenger de Rover, N.P., 'Rumelacha, Datmunda en Tadia (698-699)', *Brabants Heem* 3 (1951) 50-65.
- Spijkers, A. P. A. M., 'De indeling van het rechtsgebied van de tegenwoordige provincie Noord-Brabant in kantons', *Varia Historica Brabantica* 9 (1980) 137-175.
- Spijkers, A.P.A.M., 'Eindhovens recht van ingebod en uitpanding' in: J.P.A. Coopmans en A.M.D. van der Veen, red., *Van Blauwe Stoep tot Citadel. Varia Historica Brabantica Nova Ludovico Pirenne dedicata* ('s-Hertogenbosch 1988) 141-150.
- Van de St., 'Acta Decanatus Eindhoviensis', *Bossche Bijdragen* 23 (1956-1957) 167-215.
- Statuta primae synodi dioeceseanae Buscoducensis Anno Domini M.D.LXXI mensis vero Maij die octavo et duobus sequentibus celebratae* ('s-Hertogenbosch 1571).
- Stein, E.T.H., *Gemeentegrenzen in Nederland. Een verkenning met aanbevelingen voor beleid* (Den Haag 1986).
- Steur, G.G.L. en W. Heijink, *Bodemkaart van Nederland. Algemene begrippen en indelingen* (Wageningen 1980).
- Steurs, W., 'Les franchises du duché de Brabant au Moyen Age. Catalogue alphabétique et chronologique provisoire', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor de uitgave der oude wetten en verordeningen van België* 25 (1973) 139-295.
- Steurs, W., *Les campagnes du Brabant Septentrional au Moyen Age: La Fondation de la ville neuve d'Oisterwijk par le Duc Henri Ier*. Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis 36 (Louvain en Bruxelles 1974).
- Steurs, W., *Les sources de l'économie rurale dans le quartier d'Anvers et dans la seigneurie de Malines jusqu'en 1500*. Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis 42 (Louvain 1977).
- Steurs, W., 'Une domaine de Toxandrie pendant le Haut Moyen Age: Empel en Brabant septentrional' in: *Centenaire du séminaire d'histoire médiévale de l'Université libre de Bruxelles 1876-1976* (Bruxelles 1977) 59-105.
- Steurs, W., 'L'utilisation d'une source hagiographique discréditée: la *Vita s. Ode virginis* de Sint-Oedenrode', *Acta Historica Bruxellensia (Travaux de l'Institut d'Histoire de l'Université Libre de Bruxelles) IV Histoire et Méthode* (Bruxelles 1981) 129-145.
- Steurs, W., 'La région entre Dommel et Peel (Brabant septentrional. Peuplement rural, géographie politique et création de villes, 1200-1400 environ', *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* (1982) 791-808.
- Steurs, W., "'s-Hertogenbosch: terug naar de bronnen', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 9 (1992) 189-196.

- Steurs, W., *Naissance d'une région. Aux origines de la Mairie de Bois-le-Duc. Recherches sur le Brabant septentrional aux 12e et 13e siècles*. Académie royale de Belgique. Mémoire de la Classe des Lettres. Collection in-8°, 3e série tome 3 (Bruxelles 1993).
- Stevens, A., 'De heerlijkheid Mierlo', *Taxandria* 39 (1932) 20-22.
- Stoepker, H., 'Medieval Parish Churches in North-Eastern North Brabant and Limburg I', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 27 (1977) 129-145.
- Stoepker, H., 'De Petruskerk van Hilvarenbeek in archeologisch perspectief' in: J. Scheirs, red., *Hilvarenbeek duizend jaar. Bijdragen tot een symposium over de geschiedenis der Brabantse dorpen* (Hilvarenbeek 1988) 65-80.
- Stoepker, H., 'Church archaeology in the Netherlands; problems, prospects, proposals' in: J. C. Besteman, J.M. Bos en H.A. Heidinga, red., *Medieval archaeology in the Netherlands. Studies presented to H.H. van Regteren Altena* (Assen en Maastricht 1990) 199-218.
- Straeten, J. van der, *Het charter en de Raad van Kortenberg* (2 dln; Brussel en Leuven 1952).
- Strijbos, H., 'De kerken in de gemeente Vessem' in: J. van den Biggelaar e.a, red., *De Hooge Dorpen. 700 jaar Vessem-Wintelre-Knegsel* (Hapert en Eindhoven 1993) 48-58.
- Strijbos, H., 'Het Laat-Middeleeuwse raadhuis van Oirschot' in: H.J.M. Mijland, L.M. van Hout en J.P.J. Lijten, red., *Oog op Oirschot* (Oirschot 1991) 200-215.
- Strijbos, H., 'De eerste Sint-Petruskerk van Oirschot', *Campinia* 29 (1999) 169-177.
- Struycken, A.A.H., *De gemeenten en haar gebied, Eene studie over de vrijwillige en onvrijwillige samenwerking der gemeenten en de verandering van gemeentegrenzen* (Arnhem 1912).
- Sufford, P., *Handbook of medieval exchange* (London 1986).
- Suijkerbuijk, J., 'De verdeling van het Veldhovens Broek en de Zeelstse Heide', *Campinia* 12 (1982) 41-48.
- Tarlier J. en A. Wauters, *La Belgique ancienne et moderne. Géographie et Histoire des Communes Belges; prov. De Brabant, Canton de Jodoigne* (Bruxelles 1872).
- Theuws, F., 'De oerparochie in de Kempen en haar belang voor het nederzettingsonderzoek I. De latere middeleeuwen', *Brabants Heem* 33 (1981) 184-207.
- Theuws, F.C.W.J., *De archeologie van de periferie. Studies naar de ontwikkeling van bewoning en samenleving in het Maas-Demer-Schelde gebied in de vroege Middeleeuwen* (niet-uitgegeven dissertatie Universiteit van Amsterdam 1988).
- Theuws, F.C.W.J., 'Middeleeuwse parochiecentra in de Kempen 1000-1350' in: A. Verhoeven en F. Theuws, red., *Het Kempenproject 3. De middeleeuwen centraal*. Bijdragen tot de studie van het Brabantse Heem 33 (Waalre 1989) 97-216.
- Theuws, F.C.W.J., 'Centre and periphery in Northern Austrasia (6th-8th centuries). An archaeological perspective' in: J. C. Besteman, J.M. Bos en H.A. Heidinga, red., *Medieval archaeology in the Netherlands. Studies presented to H.H. van Regteren Altena* (Assen en Maastricht 1990) 41-69.
- Theuws, F., 'Landed property and manorial organisation in Northern Austrasia: some considerations and a case study' in: N. Roymans en Fr. Theuws, red., *Images of the past. Studies on ancient societies in northwestern Europe* (Amsterdam 1991) 299-407.

- Theuws, F., 'The archeology of the *curia* of the abbey of Saint-Trond at Hulsel (province of North Brabant) (c. AD 700 – 1300)' in: F. Theuws en N. Roymans, red., *Land and Ancestors. Cultural dynamics in the Urnfield period and the Middle Ages in the Southern Netherlands*. Amsterdam Archaeological Studies 4 (Amsterdam 1999) 241-308.
- Theuws, F. en A.-J. Bijsterveld, 'Der Maas-Demer-Schelde-Raum in Ottonischer und Salischer Kaiserzeit' in: H.W. Böhme, red., *Siedlungen und Landesausbau zur Salierzeit* (2 dln.; Sigmaringen 1991) I 109-146.
- Thiadens, H.J.M., *Historisch-geografische voorstudies van Boxtel* (Boxtel 1993).
- Thiadens, H.J.M., *Historisch-geografische verkenning van de kern van Boxtel* (Boxtel 1993).
- Timmers, J., 'Over de Ynde', *Brabants Heem* 37 (1985) 80-86.
- Van Tongerloo, L., *De archieven van de hervormde gemeenten Lith-Lithoyen, Kessel en Alem-Maren* ('s-Hertogenbosch 1969).
- Van Tongerloo, L., 'Gemeentewapens en schepenbankzegels in de gemeente Lith I-IV', *Maaskroniek* 4 (1981) 30-36; 39-43; 48-55; 60-72.
- Van der Top, G.J., *Samenvoeging van gemeenten, analyse der parlementaire behandeling sinds 1851*. (Assen 1960).
- Ulijn, G., *De geschiedenis van het graafschap Megen* (Zaltbommel 1984).
- Uphoff, N.T., *Local Institutional Development* (Bloomfield, USA, 1986).
- Uyttebrouck, A., 'Brabant-Limburg 1404-1482' in: D.P. Blok, red., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 4 (Haarlem 1982) 224-226.
- Uyttebrouck, A., *Le Gouvernement du duché de Brabant au bas Moyen âge (1355-1430)* (Brussel 1975).
- Van Uytven, R., 'Standenprivileges en -beden in Brabant onder Jan I (1290-1293)', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 44 (1966) 413-456.
- Van Uytven, R., 'Aspecten van de middeleeuwse stadsgeschiedenis in het noorden van het hertogdom Brabant; het recht van Leuven en 's-Hertogenbosch' in: I.J. Brugmans e.a., *Plaatsbepaling van het historisch onderzoek betreffende Noord-Brabant binnen de geschiedenis der Nederlanden: symposium ter gelegenheid van het verschijnen van het 50e deel in de reeks "Bijdragen"*. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland 54 (Tilburg 1982) 5-63.
- Van Uytven, R., 'Vervalsingen in de Kempen: verdachte privileges voor de vrijheid Weelde' in *Taxandria* 57 (1985) 119-130.
- Van Uytven, R., 'Les moyennes et petites villes dans le Brabant Septentrional avant 1400', *Publications de la Section Historique de l'Institut G.-D. de Luxembourg* 108 (1992) (= *Les petites villes en Lotharingie. Actes des 6es Journées Lotharingiennes. 25-27 octobre 1990*) 65-84.
- Van Uytven, R., 'Pouvoir et libertés en Lotharingie médiévale: le singulier et le pluriel', *Publications de la Section Historique de l'Institut G.-D. de Luxembourg* 114 (1998) (= H. Trauffer, red., *Le pouvoir et les libertés en Lotharingie médiévale. Actes des 8es Journées Lotharingiennes. 28-29 octobre 1994*) 213-219.

- Van Uytven, R., 'De hertog' in: R. van Uytven, C. Bruneel, H. Coppens en B. Augustyn, red., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Studia 82 (2 bdn.; Brussel 2000) 35-50.
- Van Uytven, R., 'Bestuursinstellingen van de stad Leuven' in: R. van Uytven, C. Bruneel, H. Coppens en B. Augustyn, red., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Studia 82 (2 bdn.; Brussel 2000) 369-392.
- Van Uytven, R., 'Tolkamers van Brabant' in: R. van Uytven, C. Bruneel, H. Coppens en B. Augustyn, red., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Studia 82 (2 bdn.; Brussel 2000) 263-279.
- Van der Vaart, J., 'De villa Orten', *Boschboom Bladeren* 25 (1980) 39-66.
- Vangheluwe, D., 'Een reconstructie van het cijnsgoed van Thorn te Bergeijk', *Brabants Heem* 41 (1989) 26-32.
- Vangheluwe, D., 'Local communities in their landscape in the rent district of Eersel/Bergeyk (14th-16th centuries)' in: F. Theuws en N. Roymans, red., *Land and Ancestors. Cultural dynamics in the Urnfield period and the Middle Ages in the Southern Netherlands*. Amsterdam Archaeological Studies 4 (Amsterdam 1999) 349-399.
- Vangheluwe, D., 'Cijnzen en belastingen in de dingbank van Eersel. De ontwikkeling van een plattelandsgemeenschap tussen 1350 en 1569', *Brabants Heem* 51 (1999) 100-110.
- Vanrie, A., 'Het hof van de hertogen van Brabant vóór de komst van het huis van Bourgondië' in: R. van Uytven, C. Bruneel, H. Coppens en B. Augustyn, red., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Studia 82 (2 bdn.; Brussel 2000) 51-71.
- Vanrie, A., 'De hertogelijke Raad vóór de komst van het huis van Bourgondië (12de eeuw-1430)' in: R. van Uytven, C. Bruneel, H. Coppens en B. Augustyn, red., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Studia 82 (2 bdn.; Brussel 2000) 73-94.
- Van der Veen, A. en R. Wols, red., *Lezen in Brabantse bronnen. Begrippenapparaat bij Brabants oud schrift* ('s-Hertogenbosch 1988).
- Van der Velden, G.M., 'Bernheze en de abdij van Berne', *Brabants Heem* 32 (1980) 119-134.
- Van der Velden, G.M., 'Het 15de-eeuwse jaargetijdeboek van de parochiekerk te Berlicum I', *Brabants Heem* 37 (1985) 34-38, 65-75.
- Van der Velden, G.M., 'De voormalige kapel bij het kasteel van Heeswijk Noord Brabant', *Brabants Heem* 39 (1987) 23-32.
- Van der Velden, G.M., 'De Cunera-devotie te Kaathoven tot 1648. De exploitatie van een kapel', *Brabants Heem* 44 (1992) 58-72.
- Van de Venne, J.M. 'Brabant verkreeg in 1231 niet Roda ('s Hertogenrade) doch Roda (St. Oedenrode) van Gelre', *De Maasgouw* 81 (1962) 129-132.
- Venner, G.H.A., *Inventaris van het archief van de familie De Heusch, later van Scherpenzeel Heusch 1386-1895* (Maastricht 1989).
- Vennix, M., 'Geschiedenis van de Beerzen', *De Berse* 1 (1991) 4-9.

- Vera, H.L.M., '650 jaar Beerse gemeynt', *Campinia* 14 (1984) 111-121, 168-180; 15 (1985) 7-21.
- Vera, H.L.M., 'de wustine van Wyntelre en Vessem' in: J. van den Biggelaar e.a, red., *De Hooge Dorpen. 700 jaar Vessem-Wintelre-Knegsel* (Hapert en Eindhoven 1993) 172-184.
- Vera, H.L.M., 'Gemene gronden' in: J.G.M. Sanders, W.A. van Ham en J. Vriens, red., *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1572-1795 Een institutionele handleiding* ('s-Hertogenbosch en Hilversum 1996) 214-230.
- Vera, H.L.M., *Geene Marken? Een onderzoek naar de aard van de rechtsverhoudingen tot de Noord-Brabantse gemene gronden.* (niet-uitgegeven doctoraalscriptie Open Universiteit 1997).
- Vera, H.L.M., 'De Vessemse ambtenarenfamilie Mijs (Verhagen)' in: *Venster op het verleden. 20 jaar heemkunde in Vessem, Wintelre en Knegsel* (Vessem 1998) 189-209.
- Verbesselt, J., 'De oudste Brabantse adel en feodaliteit' in: J. Verbesselt, E. van Ermen, R. van Uytven, L. Duerloo, H. Vandermael, K. Degrijse, M. van den Berg en P. Janssens, red., *De adel in het hertogdom Brabant* (Brussel 1985) 9-43.
- Verboven, H., 'Woudgerecht en woudbeheer in Brabant' in: R. van Uytven, C. Bruneel, H. Coppens en B. Augustyn, red., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795.* Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. *Studia* 82 (2 bdn.; Brussel 2000) 232-241.
- Verboven, H., 'Warandemeester in Brabant' in: R. van Uytven, C. Bruneel, H. Coppens en B. Augustyn, red., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795.* Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. *Studia* 82 (2 bdn.; Brussel 2000) 242-252.
- Verboven, H., 'Consistorie van de Hoorn' in: R. van Uytven, C. Bruneel, H. Coppens en B. Augustyn, red., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795.* Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. *Studia* 82 (2 bdn.; Brussel 2000) 253-262.
- Verbruggen, J.F., *De krijgskunst in West-Europa in de Middeleeuwen (Ixe tot begin XVe eeuw).* Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren 20 (Brussel 1954).
- Verbruggen, J.F., *Het leger en de vloot van de graven van Vlaanderen vanaf het ontstaan tot in 1305.* Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren 38 (Brussel 1960).
- Vercauteren, F.E.M., *De aanleg van de straatweg 's-Hertogenbosch-Best als deel van de verbinding met Luik (1740-1745).* Bijdragen tot de sociale en economische geschiedenis van het Zuiden van Nederland 4 (Nijmegen 1956).
- Vercauteren, F.E.M., *De aanleg van de straatweg Best-Lommel als deel van de verbinding 's-Hertogenbosch-Luik (1745-1818).* Bijdragen tot de sociale en economische geschiedenis van het Zuiden van Nederland 5 (Nijmegen 1958).
- Verdonk, H., 'Stammen de heren van Herlaer af van de graven van Loon?', *Limburg - Het Oude Land van Loon* 77 (1998) 243-257.
- Verheul, G., *De oude dorpskerken beneden de grote rivieren* (Bussum 1983).

- Verkooren, A., ed., *Inventaire des Chartes en Cartulaires des duchés de Brabant et Limbourg et des pays d'Outre-Meuse* (Brussel 1910-1912).
- Vermeeren, M., *Poppel toen en nu* (Poppel 1997) op: <http://users.skynet.be/Ravels-Weelde-Poppel>.
- Vermeeren, M., *De Toponymie van Ravels: 1165-1999* (Poppel 2000) op: <http://users.skynet.be/Ravels-Weelde-Poppel>.
- Verreyt, C. C.V., 'Aanvullingen op Schutjes' geschiedenis van het bisdom van 's-Hertogenbosch', *Taxandria* 3 (1896) 152-158, 229-235.
- Verwers, W.J.H., *North Brabant in Roman and Early Medieval times. Habitation history* (Amersfoort 1998).
- De Visser, J.J.E.M., *Boxtel. Van Brabantse Baronie naar Groene Gemeente* (Boxtel 1999).
- Van Visvliet, H.M., *Inventaris van het oud-rechterlijk archief van de gemeente Tilburg 1387-1810* (Tilburg 1909).
- Vogels, H. en M. Philipsen, 'Gooswijn Moedel van der Donck, de stichter van de Leonarduskapel op de Donk', *De Tesnuzzik* 13 nr. 1 (1993) 7-16, nr. 2, 22-32, nr. 3, 21-29, nr. 4, 24-37.
- Vogels, H. en M. Philipsen, 'De naam Rixtel', *Het Hagelkruis* 10 (1993) 31-35.
- Vogels, H., 'De van Hornes, aanvullingen en alternatieven', *'t Gruun Buukske* 25 (1996) 50-68.
- Vogels, H., *Mierlo, zijn oudste heren en hun familie (c. 1100-1335) een genealogische en historische reconstructie* (Mierlo 1999) (= *D'n Myerlese Koerier* 13 nr. 2).
- Van de Vrie, D.M., m.m.v. E. Vink, 'De Middeleeuwse parcellering ten noorden van de Sint-Jan' in: H.W. Boekwijt en H.L. Janssen, red., *Bouwen en wonen in de schaduw van de Sint Jan*. Kroniek bouwhistorisch en archeologisch onderzoek 's-Hertogenbosch 2 ('s-Hertogenbosch 1997) 205-229.
- Vriens, J., 'De conflicten van het geslacht De Merode over de helft van de hoge, middelbare en lage justitie van Oirschot', *Campinia* 3 (1973-1974) 41-49.
- Vriens, J., 'De vervreemding van het rijksleen Boxtel in 1439' in: J.P.A. Coopmans en A.M.D. van der Veen, red., *Van Blauwe Stoep tot Citadel. Varia Historica Brabantica Nova Ludovico Pirenne dedicata* ('s-Hertogenbosch 1988) 57-68.
- Vriens, J., 'Boxtel, een rijksonmiddellijke heerlijkheid in Brabant' in: A.J. Bijsterveld, B. van der Dennen en A. van der Veen, red., *Middeleeuwen in beweging. Bewoning en samenleving in het middeleeuwse Noord-Brabant. Bronnen, methodiek, nieuwe resultaten* ('s-Hertogenbosch 1991) 77-83.
- Vriens, J., 'Lijst van plaatsen met institutionele gegevens' in: J.G.M. Sanders, W.A. van Ham en J. Vriens, red., *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1572-1795. Een institutionele handleiding* ('s-Hertogenbosch en Hilversum 1996) 231-545.
- De Vries, J.H., *Gemeentegrenzen* (Leiden 1888).
- Wachter, A., 'De opname van de Kempen in het hertogdom Brabant (elfde tot dertiende-veertiende eeuw). Een politiek-geografische probleemstelling', *Tijdschrift van de Belgische Vereniging Aardrijkskundige Studies* (1999) 111-139.
- Walinga, J., 'De protestantse periode (1648-1813) en daarna (1813-1906)' in: N.M.A. Arts, A.J.A. Bijsterveld, Th. F. van Dijk, Jan W. Hagen en J. Walinga, red., *De schaduw van een heiligdom. De geschiedenis van Aalst en zijn middeleeuwse kerk* (Waalre 1998) 89-100.

- Wartena, R., 'Ontginningen en "Wüstungen" op de Veluwe in de veertiende eeuw', *Gelre. Bijdragen en mededelingen* 68 (Arnhem 1975) 28-34.
- Wauters A., S. Bormans en J. Halkin, ed., *Table chronologique des Chartes et Diplômes Imprimés concernant l'histoire de la Belgique*. Académie royale des sciences, des lettres et des beaux arts de Belgique. Commission royale d'histoire 4 (Bruxelles 1874).
- Welvaarts, T.I., *Reusel naar de archieven van Postel's abdij* (Turnhout 1877).
- Welvaart, T.I., *Geschiedenis der abdij Postel* (Geel 1887 tweede druk).
- Welvaarts, T.I., *Geschiedenis der vrijheid Arendonk* (Turnhout 1887).
- Welvaarts, T.I., *Geschiedenis van Bladel en Netersel naar de archieven van Postel's abdij* (Turnhout 1890).
- Welvaarts, T.I., 'Aantekeningen betreffende Schijndel', *Noordbrabantsche Almanak voor het jaar 1891*, 494-496.
- Welvaarts, T.I., *Zomeren; naar de archieven van Postel's abdij* (Helmond en Turnhout 1892).
- De Werd, H., *Rosmalen was een ellendig land* (Zaltbommel 1982).
- Van Wetten, S., *Grensconflict zonder limieten. De strijd rondom de Snelle Loop*. Bijdragen tot de Geschiedenis van Gemert 21 (Gemert 1995).
- Weijters, C.J., *Scholen en schoolmeesters in Tilburg 1532-1858* (Tilburg 1981).
- Weijters, C.J., 'Het college der 22 mannen te Tilburg', *De Lindeboom* 6 (1982) 27-49.
- Wichmans, A., *Brabantia Mariana Tripartita* (Antwerpen 1632).
- Van de Wiel, B., red., *Dommelen: 't is mer dè ge 't weet* (Dommelen 1980).
- Van de Wijdeven, W. en N. Arts, 'Archeologie en de middeleeuwse stadskern van Sint-Oedenrode', *Westerheem* 48 (1999) 74-84.
- Wijnaendts van Resandt, W., 'Vincent van Doerne en zijn voorouders', *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie* 41 (1987) 31-50.
- De Wijs, L.G., *De geschiedenis van de Hasseltse kapel* (Tilburg 1939).
- De Wijs, L.G. en F. Puls, *De oude toren van Enschoot* (Berkel-Enschoot 1985).
- De Win, P., 'Leenhof van Brabant' in: R. van Uytven, C. Bruneel, H. Coppens en B. Augustyn, red., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795* (Brussel 2000) 181-194.
- Wils, L., 'De werking van de Staten van Brabant, omstreeks 1550-1650, volgens Leuvense archiefbronnen', *Standen en Landen* 5 (1953) 1-19.
- De Witte, A., *Histoire monétaire des comtes de Louvain, ducs de Brabant et marquis du Saint Empire Romain* (Antwerpen 1894).
- Wittop Koning, D.A. en G.M.M. Houben, red., *2000 jaar gewichten in de Nederlanden. Stelsel, ijkwezen, vormen, makers, merken, gebruik* (Lochem en Poperinge 1980).
- Wolters, M.J., ed., *Codex diplomaticus Lossensis ou Recueil et analyse de chartes servant de preuves à l'histoire de l'ancien comté de Looz* (Gand 1849).
- Wonders, G.C.W., 'Schepenbanken in Brabant', *Van Vehchele tot Veghel* 6 (1986) 58-61.
- Wuisman, P.J.M., 'Het dorpsreglement van Moergestel in 1713', *De Kleine Meijerij* 36 (1985) 16-17.
- Wuisman, P.J.M., 'Het huis bij de oude linde. De raadhuizen van Oisterwijk door de eeuwen heen', *De Kleine Meijerij* 45 (1994) 1-11.

- Van Zalinge-Spooren, L., *Geërfden en naburen in de achttiende eeuw in enkele dorpen in het Kwartier van Oisterwijk, Meierij van 's-Hertogenbosch*. (niet-uitgegeven doctoraalscriptie Katholieke Universiteit Nijmegen 1994).
- Van Zalinge-Spooren, L., 'De rol van geërfden en naburen in het dorpsbestuur in de achttiende eeuw in enkele dorpen bij 's-Hertogenbosch', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 17-18 (2000-2001) 196-233.
- Van Zanden, J.L., red., *Broncommentaren III. De volkstelling 1807/08*. Uitgave van de Stichting Archief Publikaties (Den Haag 1987).
- Van Zanden, J.L., red., *Broncommentaren IV. De 'Registres Civiques' 1811 (1812, 1813)*. Uitgave van de Stichting Archief Publikaties (Den Haag 1987).
- Van Zoeren, M.R., 'Hendrik Verhees als landmeter en cartograaf' in: *Hendrik Verhees een grensoverschrijdende Brabantse landmeter, cartograaf en patriot (1744-1813)* (Heeswijk-Dinther 1990) 21-32.
- Zuidema, W., 'Heksen en Heksenvervolging', *Noordbrabantsche Almanak voor het jaar 1891*, 774-784.
- Van Zijl, R.A., *Inventaris van het groot archief der gemeente 's-Hertogenbosch ('s-Hertogenbosch 1860)*.
- Van Zijl, R.A., *Inventaris der Archieven van de stad 's-Hertogenbosch (Stadsrekeningen van het jaar 1399-188)* (3 bdn.; 's-Hertogenbosch 1861-1876).

INDEX OP ONDERWERPEN

Bij de samenstelling van deze index werden de volgende regels gehanteerd: alle trefwoorden zijn in de enkelvoudsvorm opgenomen. Trefwoorden uit de bijlagen, uit titels en uit aanduidingen van archiefbronnen zijn niet opgenomen. Samengestelde trefwoorden als bieraccijns, hoogaltaar, grondbelasting en dergelijke zijn onder hun stamwoord (respectievelijk accijns, altaar en belasting) gerangschikt, indien het betreffende woord niet als zelfstandig lemma is opgenomen. Zelfstandige naamwoorden zijn ook opgenomen als ze deel vormen van een werkwoordsvorm, zoals 'als leen uitgeven', 'als leen houden' of 'als leen verheffen'. In samenstellingen als 'in leen uitgeven', 'in leen houden' en 'in leen verheffen' is 'leen' geen zelfstandig naamwoord.

abdijs	1.1.1, 1.1.2, 1.2, 2.2, 2.2.1, 3.1, 4.1.1.1, 4.1.1.8, 5.2.10, 6.2, 6.5, 6.6, 6.7, 6.8, 7.1, 7.2.8, 8.3.3, 9.1.2, 9.3.2, 10.1, 10.2.3, 12.2.1, 14.1.1, 15.1, 16.1.4, 16.3, 27.2, 28.1, 28.1.1, 28.1.2, 28.1.3, 28.1.4, 28.1.5, 28.1.7, 28.1.9, 28.2.2.1, 28.2.2.3, 28.2.2.4, 28.2.2.5, 28.3, 28.3.5, 28.3.7, 28.3.8, 28.3.9, 28.3.11, 28.3.12, 28.3.16, 28.3.17, 29.3.20, 28.3.21, 29.1.3, 29.1.4, 29.1.6, 29.2.1.2, 29.2.1.3, 29.2.1.4, 29.2.3.1, 29.2.2.2, 29.2.2.3, 29.2.2.5, 29.2.2.7, 29.2.2.8, 29.2.4, 29.3.1, 29.3.4, 39.4.2, 30.1.1.1, 30.1.1.2, 30.1.1.4, 30.1.2.2, 30.4, 30.5, 30.6, 30.12, 30.14, 30.15, 31.1, 31.4, 31.6, 31.7, 31.10, 31.11, 31.12, 32, 33.3.4, 33.3.7, 34.2.12, 34.2.5.10, 35.6, 36(37), 38.1, 40, 40.1, afb. 41.3, 41.1.2, 42, 43.2
accijns	5.3.3.4, 5.4, 9.4, 9.5, 13.5, 16.3, 21.2, 22.1, 22.3, 22.3.1, 22.3.2, 22.3.7, 22.5, 23.3.9, 23.3.11, 24.1.3, 30.2, 35.2, 7.1, 37.2, 37.10, 43.4, 44(63), 45.1
afbranden, zie ook: verbranden	1.2, 2(197), 2.2.1, 3.4, 4.3.3, 13.5, 14.3.2, 14.3.3, 20.2, 21(82), 24.1.7, 28(238)
<i>allodium</i>	5.2.9, 6.2, 14.3.1, 28.1, 28.1.2, 28.1.3, 28.1.4, 28.1.5, 28.3.20, 28(2), 29.1.1, 20.1, 30.1.1.1, 30.1.2.2, 30.5, 30.15, 31.2, 31.7, 31.10, 32, 32(18)
altaar, <i>altare</i>	10.2.4, 13.1, 14.1, 14.1.1, 14.3.1, 14.3.2, 15.4, 24.2.2, 27.2, 29.2.2.6, 29(104), 31.6, 31.7
ambachtsgilde, ambacht	2(109), 3.3, 26.1.2, 4.3.1, 5.4, 9.1.4, 10.3.2, 10(211), 12.2.1, 13.5, 16, 17.6, 19.3, 22.3.4, 23.1.2, 23.4.4, 24.1, 24.1.1, 24.1.2, 24.1.3, 24.1.4, 24.2.9, 24.3.1, sv2.2
appèl, appelleren, 'appellatie'	4.1.1.6, 7.2, 7.2.5, 28.2.1, 29.3.1
archivaris	inleiding deel 2
armbestuur	14.3.1, 15.1, 15.6, 16.2, 36.2
armentafel, zie ook: Tafel van de Heilige Geest	sv2.2, sv2.4, sv2.5, inleiding deel 2, 15, 15.1, 15.4, 15.5, 15.6, 15.7, 16.1.3, 16.26.1.1, 26.1.3, 26.1.4, 26.1.8, 44.2, 45.3

armenzorg	1.2, inleiding deel 2, 15, 15.1, 15.3, 22.4.8, 23.3.7, 23.3.11, 23.5
armmeester, zie ook: Heilige-Geestmeester	2.15, 7.2.6, 10.3.3.2, 14.3.3, 15.1, 15.4, 15.7, 20.1, 21.6, 22.1, 22.2, 22.4.1, 22.4.8, 23.1.2, 23.3.2, 23.4.1, 23.4.4, 24.1.8, 24.2.2, 24.2.3, 24.2.4, 24.2.6, 24.2.7, 24.2.8, 25, 26.1.6, 27.12, 44.2. sv2.5
‘augmentatie’	9.2.1, 34.3.2, 34.3.5.3, 34.3.5.5
ballingcijns	10.1
banheer, zie ook dorpsheer, gerechtsheer	2.19
banklok	1.1.3, 2.7, 12. 12.2.2, 12.3.3, 12.4, 12.5
bede	1.1.2, 1.2, 2.2.3, 2.4, 2.7, 2.11, 3.1, 3.2, 4.1.1.3, 4.1.1.8, 4.1.2.2, 4.2.1, 5.3.3.2, 5.3.3.4, 5.4, 6.4, 7.2.3, 7.2.9, 9, 9.1, 9.1.1, 9.1.2, 9.1.3, 9.1.4, 9.2.1, 9.2.4, 9.3, 9.3.1, 9.3.2, 9.4, 9.5, 10.3.2.1, 10.3.3.2, 10.3.5, 11.9, 12.3.1, 12.3.2, 12.3.3, 12.5, 14.2, 15.4, 15(35), 16.3, 20.1, 22, 22.1, 22.3.1, 22.4.1, 22.5, 22.6, 23.1.1, 23.1.2, 12.1.3, 23.1.4, 23.1.5, 23.2.2, 23.3.10, 23.3.11, 23.5, 24.2.2, 24.2.7, 26.1.5, 26.2, 26.2.3, 28.2.2.4, 28.2.2.5, 28.3.4, 28.3.8, 28.3.17, 28.3.23, 29.1.4, 29.3.3, 30.2, 30.10, 30.11, 34, 34.1, 34.1.1, 34.1.2, 34.2, 34.2.1, 34.2.2, 34.2.3, 34.2.4, 34.2.5, 34.2.6, 34.2.7, 34.2.8, 34.2.9, 34.2.11, 34.2.12, 34.2.13, 34.2.14, 34.3.1, 34.3.2, 34.3.5.1, 34.3.5.2, 34.3.5.3, 34.3.5.5, 34.3.5.6, 34.3.5.8, 34.3.5.9, 34.3.5.10, 34.2.5.11, 34.2.6, 34.4, 35.2, 35.3.1, inleiding, deel 4, 37.2, 38.1, 40.4, 43, 43.1, 43.2, 43.3, 43.4, 43.5, 43.6.3, 43.7, 44.1, 44.7, 46, 46.2, 46.3, sv2.2, sv2.3, sv2.4, sv2.8
bedelaar	10.3.1.2, 10.3.1.3, 13.3, 24.3.2
bedeljager, zie ook:	10.3.1.2, 13.4
bedelvoogd	
bedelvoogd, zie ook:	10.3.1.2, 13.1
bedeljager	
bedezetter, zie ook: zetter	10.3.4.2.2, 23.4.1, 23.4.4, 24.2.2, 34.2.10
begeavingsrecht, zie ook:	14.1.1, 14.1.2, 31.7
collatie	
begijn	16, 24,2,2, 24,2,3
begijnhof	5.4, 15.3
belasting, zie ook: landelijke	1.1.2, 1.1.3, 1.2, 2.4, 2.11, 2.15, 2.18, 4.1.1.8, 4.2.1, 4.3.4, 4.3.5,
belasting, plaatselijke	inleiding deel 2, 5.2.12, 5.3.1, 5.3.3.4, 7.2.9, 9, 9.1, 9.1.1, 9.1.3,
belasting, stedelijke belasting	9.2.1, 9.2.3, 9.2.4, 9.4, 9.5, 10.3.5, 15.2, 15.6, 18.1, 20.1, 20.3.3, 21.2, 21.6, 22.1, 22.3, 22.3.1, 22.4.1, 22.5, 23.1.3, 23.1.4, 23.2.1, 23.2.3, 23.3.10, 23.4.1, 23.4.3, 23.5, 24.1.7, 24.3.3, 24.3.4, 26.1.1, 26.1.4, 26.2.4, 29.1.4, 29.2.3, 34, 34.1, 34.1.2, 34.2.1, 34.3, 34.3.1, 34.3.2, 34.3.3, 34.3.4, 34.3.5, 34.3.5.1, 34.3.5.2, 34.3.5.4, 34.2.5.7, 34.3.5.11, 34.3.5.12, 34.4, 35.2, 35.3.1, 35.3.2, 35.3.4, 34.4,

	36(37), 41.2.1, 41.2.2, 43. 43.2, 43.4, 43.5, 43.6, 43.6.4, 43.6.6, 43.6.7, 43.7, 44.1, 44.2, 44.3, 44.5, 44.9, 44.15, afb. 44.5, 45, 45.1, 45.2, 45.3, 47.1, 47.3, 47.6, 47.8, sv2.3, sv2.7, sv2.8, sv3.1, sv3.4
‘beleyden’, zie ook: schouwen	10.3.5, 10.3.6
beneficiant, zie ook:	16.1.1, 16.3
zielzorgbeneficiant	
beneficie, <i>beneficium</i> , zie ook	2.8, 4.1.2.2, 14.1. 14.1.1, 14.1.2, 15.4, 16.1.1, 16.2, 16.3, 16.5,
zielzorgbeneficie,	22.4.1, 26.1.4, 34.2.1, sv2.4
kostersbeneficie	
beschutten, ‘scuten’	12.2.1, 12.3.1, 13.1, 13.2
bestuurder	2.2.3, 2.4, 2.14, 4.2.1, inleiding deel 2, 10.3.2, 11.1, 15.2, 15.3, 16.3, 24, 24.1.1, 24.2.5, 24.3.1, 25, 26.1.2, 31.11, 35.3.2, 36.3.2, 36.3.5, 40.3, sv2.5, sv2.6
bisdom, zie ook: prinsbisdom	1.2, 5.1, 12.4, 14.1.1, 14.1.2, 14.2, 14.3.2, 16.2, 30.12, 38
Blijde Inkomste	4.1.1.1, 4.1.1.8, 4.1.2.2, 7.2.6, 10.3.6, 17.5, 33.3.2, 40.4.3, sv2.2
bode, zie ook: dorpsbode en gemeentebode	4.1.2.3, 4(79), 4(101), 5.3.3.1, 7.2.2, 7(45), 10.3.6, 22.4, 22.4.1, 22.4.2, 22.6, 23.3, 23.3.2, 23.3.11, 26.1.4, 26.1.8, 28.3.11, 46.1, sv2.4.
borgbrief	15.5, 15.6
borgemeester	2.8, 2.15, inleiding deel 2, 5.3.3.1, 7.1, 7(9), 9.2.4, 9.4, 10.3.3.1.2, 10.3.3.2, 10.3.3.3, 10.3.4.2.2, 10.3.4.2.6, 10.3.6, 10.3.7, 11.8, 12.3.3, 13.1, 14.3.1, 15.1, 15.3, 15.4, 20.1, 2.2, 21.6, 22.1, 22.2, 22.4, 22.4.1, 22.4, 22.4.10, 22.5, 22.6, 23, 23.3, 23.3.2, 23.3.3, 23.4, 23.4.1, 23.4.2, 23.4.3, 23.4.4, 23.4.6, afb. 23.2, 24.1.2, 24.1.3, 24.1.4, 24.1.5, 24.1.6, 24.1.7, 24.2.2, 24.2.3, 24.2.4, 24.2.6, 24.2.7, 24.2.8, 24.2.9, 24.3.3, 25, 26.1.5, 26.1.8, 28.3.11, 33(39), 34.3.5.3, 34.3.5.9, 35.3.1, 35.3.2, 35.3.3, 35.3.4, 35.3.5, 35.4, 36.3.2, 36.3.4, 37.3, 37(100), 40.4.2, 43.5, 43.6.1, sv2.4, sv2.5
borgemeestershoek, zie ook: hoek	2.9, 2.19, 35.3.4, 35.6, 44.2, afb.44.1
borgemeestersrekening, zie ook: dorpsrekening	inleiding deel 2, 10.3.6, 14.3.2, 19(35), 21.2, 22.2, 24.2.6, 34.3.5.1, 34.3.5.5, 34.3.5.8, 35.3.1, 35.3.3, 35.4, 42.2
bos	3.1, 10.1, 28.1.5, 28.1.7, 28(30), 28(33), 28(53), 29.3.1, 30.1.1.1, 30.1.1.2, 30.15, 32, 45(48)
botermarkt	2.4, 19.1
brand, zie ook: afbranden, verbranden	1.2, 2.9, 3.2, 3.3, 10.2.1, 12.2.2, 12.4, 12.5, 13.1, 13.3, 13.4, 13.5, 13.6, 13.7, 14.3.2, 20.2, 21.5, 21.7, 21.8, 23.2.1, 30.2, 34.2.7, 34.2.8
brandmeester	13.5
brandpreventie	13.5, 13.7, 24.2.1, 24.3.2
brandreglement	1.1.3, 13.5, 13.7, 25

brandschatting,	sv2.4, 2.9, 2.10, 3.3, 3.4, 3(79), 3(88), 9.2.1, 10.3.4.2.6, 12.4, 16.3,
brandschatten	22.6, 24.2.4, 26.1.4, 35.3.2
brandspuit	1.3, 10.3.4, 21.7, 21.8, 21.13
brandweer	15.2
broederschap	13.1
broodhuis	19, 19.2, 19.4, 21, 21.12, 21.13, 22.3.5, 22.4.10, 22.4.12, 23.3.9
brug	2.15, 4.1.2.3, 6.6, 10.3.2.2, 10.3.6, 21, 21.2, 21.13, 22.4.10, 22.6, 23.3.9, 24.3.2, 26.1.1, 26.1.4, 26.1.8, 28(148), 31.10, 35.3.1, 35.5, 37.3, 44.9, 45.3
bruggeld	9, 21.2, 22.6
burcht	2.1, 3.2, 3(42), 5.3.1, 5.3.3.2, 5.5, 28.1, 28.2, 28.2.2.2, 28.2.2.6, 28.2.3, 30.1, 30.1.1, 30.1.2.2, afbeeling 30.2, 31.7, 31.10, 40.5, 46, 46.2
burengerecht	2.3, 2.16, 2.19, 6.8, 7.2.1, 7.2.2, 7.2.3, 7.2.8, 27.1, 28.2.2.5, 28.2.2.6, 28.3, 28.3.4, 28.3.8, 28.3.25, 30.1.2.1, 30.1.2.2, 30.1.2.3, 30.16, 31.13, 33.1, 33.2, 33.3.2, 33.3.3, 33.3.6, 33.4, 34.2.3, afb.33.2(noot), sv2.2
burgerlijke stand	20.3.4, 25, 36.3.5
buurtschap	2.9, 13.3, 28.1, 29.2.1.4, 34.2.1
chirurgijn	15.1, 17, 17.6, 17.7, 23.3.2, 23.3.11, 26.1.8, 36.3.4
cijns, zie ook: ballingcijns,	1.1.1, 1.1.2, 1.2, 2.7, 2.12, 3.1, 4.2.2, 4.2.3, 4.3.3, inleiding deel 2,
erfcijns, gebuurcijns,	5, 5.2.6, 5.2.7, 5.2.9, 5.2.10, 5.2.11, 5.2.12, 5.2.13, 5.3.1, 5.3.3.2,
gewincijns, hoofdcijns,	5.3.3.4, 5.4, 6.2, 6.4, 6.6, 7.1, 9.1, 10.1, 10.2.1, 10.2.2, 10.3.2,
recognitiecijns	10.3.2.3, 10.3.3.1, 10.3.3.1.1, 10.3.3.1.3, 10.3.3.2, 10.3.3.2, 10.3.3.3, 10.3.3.4, 10.3.4.3.1, 10.3.5, 10.3.7, 14.3.1, 14.3.2, 16.1.4, 16(48), 16(50), 18.4, 19.2, 19.3, 20.1, 20(12), 21.2, 21.5, 21.6, 21.8, 22, 22.3.3, 22.3.5, 22.4.4, 27, 27.1, 27.2, 27.2.1, 27.2.2, 27.2.3, 28.1, 28.2.2, 28.2.2.1, 28.2.2.2, 28.2.2.3, 28.2.2.4, 28.2.2.5, 28.2.2.6, 28.3.2, 28.3.3, 28.3.4, 28.3.6, 28.3.11, 28.3.12, 28.3.14, 28.3.17, 28.3.18, 28.3.21, 28.3.22, s.v.2.2, 29.1.4, 29.2.1, 29.2.1.1, 29.2.1.2, 29.2.1.3, 29.2.1.4, 29.2.1.5, 29.2.2.1, 29.2.2.2, 29.2.2.6, 29.2.2.7, 29.2.2.8, 29.2.3, 29.2.5, 29.3.4, 29.4.3, 29.4.4, 30.1.2.2, 30.5, 30.11, 30.12, 30.14, 30.15, 31.1, 31.2, 31.3, 31.6, 31.9, 31.10, 30.12, 30.14, 30.15, 31.1, 31.2, 31.3, 31.6, 31.9, 31.10, 31.11, 31.12, 32, 33.3.3, 33.3.4, 33.3.7, 33.4, 35.3.1, 37.5, 38.2, 40.4, 40.4.2, 40.5, 42.1, 43.4, 44.1, 46.2
cijnsdag, zie ook: cijnsdatum	14.2, 28.3.2.1
cijnsdatum, zie ook: cijnsdag	1.2, 4.3.1, 27.2.1, 27.2.2, 27(36), 28.2.2, 28.2.2.1, 28.2.2.2, 28.2.2.3, 28.2.2.4, 28.2.2.5, 28.2.2.20, 28.3.21, afb.29.3, 29.2, 29.2.1, 29.2.1.1, 29.2.1.2, 29.2.1.3, 29.2.1.4, 29.2.1.5, 29.2.5, 29(252), 30.1.2.2, 30.12, 30.14, 30.15, 31.1, 31.2, 31.9, 32

cijnsgoed	4.2.3, 6.2, 6.7, 7.1, 10.2.4, 27.2.3, 28.1, 28.2.2.2, 28.2.2.3, 28.3.2, 29.1.4, 29.2.1.4, 29.2.2, 29.2.2.7, 30.12, 30.14, 32, 37.11, 40, 40.4.1, 41.2.1, 45.3
cijnshof	6.2, 40.4.1
cijnskring	28.1, 28.2.2, 28.2.2.1, 28.2.2.2, 28.2.2.4, 28.2.2.6, 28.3.24, afb.28.4, afb. 29.5, 29.2.1, 29.2.1.1, 29.2.1.4, 29.2.1.5, 29.2.2, 29.2.2.8, 29.2.5, 32
cijnsman	2.11, 5, 5.3.3.2, 6.2, 6.8, 7.2.8, 10.3.3.1.1, 28.2.2.3, 28.3.7, 28.3.24, 29.2.1.4, 29.2.2, 31.10, 40
collatie, zie ook: begevingsrecht	8(12)
collecteur, zie ook: ontvanger	9.2.4, 9.4, 10.3.3.2, 12(99), 16.3, 20.3.3, 23.3.2, 23.3.10, 23.3.11, 24.2.6, 24.2.7, 25, 26.1.8, 35.2, 35.3.1, 44(12), sv2.5
‘comme’	inleiding deel 2, 14.2, 20.2, 21, 21.5, 21.13, 22.4.10, 26.1.4, 35.3.2
<i>communitas</i> (in de betekenis van gemeenschap)	2.12, 5.1, 31(3), 42.1
<i>communitas</i> (in de betekenis van gemeint), zie ook: gemeint	2.12, 2.19, 2(116), 2(170), 2(171), 5.1, 5(46), 5.2.9, 10(17), 10(234), 10(238), 26.2.4, 40.4.2, 31(54)
compositie	6.5, 7.1, 7.2.6, 10.3.5, 28(158)
‘compromisse’	9.2.1, 23.1, 23.1.1, 23.1.5, 34.2.8
consort	7.2.4, 7.2.6, 28.2, 29.2.1, 28.2.2, 28.2.2.1, 28.2.2.4, 28.2.2.6, 29(308)
contributies, ‘contributiën’	2(226), 3.4, 4.2.4, 9, 9.2.3, 12.3.2, 22.4.9, 23.3.8, 30.11, 43.4, 43(41), 44.1
corporele diensten	16.3, 16.5
corporele vergadering	inleiding deel 2, 7.2.9, 24.2.1, 24.3.1, 24.3.3, 24.3.5, 25, 26.1.1, 26.1.8, 26.1.9, 33.3.2, 35, 36.2, 43.4, 44.8, 44.13, sv2.2, sv2.5
corpus	2.15, 2(209), inleiding deel 2, 7, 7(125), 10.3.3.2, 10.3.4.2.7, 23.1.2, 24.2.2, 24.2.3, 24.2.4, 26.2.4, 34(115), 43.4, 44.4, 44.9, 44.10
‘costuijmen’, ‘costume’, zie ook: gewoonterechtsregels	2.16, 2(226), 5.3.3.3, 7.1, 7.2.1, 12.3.3, 14.3.1, 15.1, 22.3.4, 22.4.2, 23.4.4, 24.1.8, 24.2.5, 28.2, 28.2.1, 28.2.2, 28.2.2.4, 29.1.3, 29.1.4, 29.2.2.4, 34.2.9, 37.1, 37.6, 37.11
<i>curia</i> , zie ook <i>curtis</i> en hof	4.1.1.3, 4.1.1.5, 4.3.1, 6.2, 6.7, 7.1, 7.2.3, 28.1, 28.1.3, 28.1.7, 29.1.4, 30.5, 31.3, 31.10, 31.12, 32
<i>curtis</i> , zie ook <i>curia</i> en hof <i>dapifer</i>	2.2, 6.2, 6.7, 28.1, 28.1.5, 28.1.7, 29.1.4, 29.2.2.7, 29.3.3, 31.12 4.1.1.2, 29(240)
deken	2(208), 7.1, 8.1, 9.1.4, 10.1, 10.2.2, 12.4, 13.1, 16.1.1.1, 16.1.3, 16.2, 16.3, 23.4.1, 23.4.4, 24.1.1, 24.1.2, 24.1.3, 24.2.2, 28.3.6
dekenaat	1.2

dienst (aan heer, hertog of land), zie ook: herendienst en hofdienst	3, 3.4, inleiding deel 2, 9.1.1, 9.1.2, 12, 12.1, 12.2.1, 12.2.2, 12.2.3, 12.3, 12.3.3, 12.5, 19.1, 22.4.3, 22.4.9, 23.1.1, 23.3.8, 26.1.4, 26.2.3, 34.1.2, sv2.4
dienstman, zie ook: <i>ministeriales</i>	4.1.1.5, 5, 5.2.12, 5.3.3.2, 12.2, 12.2.1, 31.7, 33(39)
dijk, 'dijck'	2.9, 4.2.1, 4.4.1, 10.3.2, 10.3.2.1, 10.3.2.2, 10.3.6, 11, 11.1, 11.2, 11.3, 11.8, 11.9, 11.10, 12.4, 12.5, 21.2, 22.4.5, 23.3.5, 24.2.2, 24.3.3, 26.1.1, 26.1.2, 26.1.3, 30(109), 36.3.4, 36.3.5, 37.1, 39, 39.1, 44.8, 44.9, 47.4, sv2.2, sv2.5, sv3.1
dijkgraaf	4.2.1, 7.1, 11.1, 11.5, 11.10
dijkmeester	11.8, 12.4, 23.4.4, 24.2.8
dijkbestuur, zie ook: dijkstoel	11.4, 22.4.5, 23.3.5
dijkstoel, zie ook: dijkbestuur	11.2, 11.5, 11.10, 22.4.5
dingbank	2.2, 2.12, 2.15, 2.16, 2.19, 5.3.3.2, 5(105), 7, 7.2, 7.2.1, 7.2.3, 7.2.8, 7.3, 8(40), 8(41), 9.3.2, 9.5, 10.2.6, 10.3.2.2, 10.3.2.3, 10.3.5, 22.4.1, 24.2.1, 24.2.5, 24.2.9, 24.3.3, 26.1.2, 26.2.1, 26.2.2, 27, 27.1, 28, 28.2, 28.2.1, 28.2.2.4, 28.2.2.6, 28.3, 28.3.4, 28.3.7, 28.3.9, 28.3.11, 28.3.12, 18.3.15, 28.3.17, 28.3.18, 28.3.19, 28.3.21, 28.3.25, 29, 29.1, 29.1.1, 29.1.2, 29.1.3, 29.1.4, 29.1.6, 29.2, 29.2.1.2, 29.2.2, 29.2.2.4, 29.2.2.6, 29.2.2.8, 29.2.5, 29.3, 29.3.1, 29.5, 30, 30.1.2.1, 30.1.2.3, 30.4, 30.6, 30.8, 30.9, 30.16, 31, 31.1, 31.2, 31.5, 31.13, 33.1, 33.2, 33.3, 33.3.2, 33.3.4, 33.3.6, 33.4, 34.2.3, 34.2.9, 35.5, 37.6, 37.7, 37.9, 41.3, sv2.2, sv2.8
dokter, 'doctor'	15.1, 17, 17.6, 17.7, 22.4.1, 23.3.2
domein	1.2, 3.1, 4.1.1.3, 4.1.1.5, 4.1.2.3, 4.2.2, 4.2.3, 4.3.3, 5.2.9, 6.4, 7.2.3, 9.1, 10.1, 10.2.4, 10.3.5, 27.1, 28.1, 28.1.9, 29(44), 30.1, 30.5, 30.12, 31.4, 32, 38.1
<i>dominium</i>	2.3, 6.4, 6.5, 6.6, 6.7, 27(8), 28.1, afb.28.2, 28.1.1, 28.1.2, 28.1.3, 28.1.4, 28.1.5, 28.1.6, 28.1.7, 28.1.8, 28.1.9, 28.2.1, 28.2.2.6, 28.3.3, 28.3.9, 30.6, 30.15, 30(68), 30(155)
dorp	1, 1.1.1, 1.2, 1.3, 2(60), 2(126), 2(191), 2(197), 2(201), 2(202), 2(204), 2(206), 2(208), 2(249), 2.1, 2.2, 2.2.2, 2.2.3, 2.2.4, 2.3, 2.8, 2.9, 2.14, 2.15, 2.19, 3(84), 3, 3.2, 3.3, 3.4, 3(88), 4(77), 4(101), 4.1.2.3, 4.2.4, 4.3.2, 4.3.4, 4.4.1, deel 2 inleiding(1), 5, 5.1, 5.2.9, 5.3.1, 5.3.3.1, 6(60), 6(155), 6.4, 6.5, 6.6, 6.7, 7(10), 7(48), 7(125), 7.2.6, 8.1, 9, 9(53), 9.1.3, 9.1.4, 9.2.1, 9.2.4, 9.4, 9.5, 10, 10(36), 10(127), 10(235), 10(401), 10.2.1, 10.2.2, 10.2.4, 10.2.5, 10.2.5.2, 10.3.1.1, 10.3.1.2, 10.3.1.3, 10.3.2, 10.3.2.1, 10.3.2.3, 10.3.3.2, 10.3.4, 10.3.4.1, 10.3.4.2.6, 10.3.4.3, 10.3.4.4, 10.3.6, 10.3.7, 11(10), 11.4, 11.5, 11.6, 11.9, 11.10, 12.2, 12.2.2, 12.3.1, 12.3.3, 12.4, 12.5, 13, 13.1, 13.2, 13.3, 13.5, 13.7, 14.3.1, 14.3.2, 14.3.3,

	14.3.4, 14.4, 15(35), 15.1, 16(127), 16.1.4, 16.1.5, 16.2, 16.3, 16.4, 17, 17(19), 17.6, 18.1, 18.4, 19, 19.4, 20.1, 20.2, 21.2, 21.3, 21.5, 21.13, 22(1), 22.1, 22.3.4, 22.3.5, 22.3.7, 22.4.1, 22.4.7, 22.6, 23, 12(98), 23.1.1, 23.1.2, 23.1.3, 23.1.4, 23.2, 23.2.1, 23.2.2, 23.2.3, 23.3.2, 23.3.9, 23.3.10, 23.3.11, 23.4.1, 23.4.3, 23.4.4, 23.4.5, 23.4.6, 23.5, 24.1.7, 24.1.9, 24.2.2, 24.2.3, 24.2.4, 24.2.5, 24.2.6, 24.2.8, 24.3.2, 24.3.3, 24.3.4, 25, 25(18), 26.1.4, 26.1.5, 26.1.8, 27.1, 27.2.2, 28.1, 28.2.2, 28.3.3, 28.3.6, 28.3.11, 28.3.14, 28.3.15, 28.3.17, 28.3.18, 28(213), 28(238), 28(258), 28(291), 28(305), 28(335), 29.1, 29.1.3, 29.2.1.4, 29.2.2.1, 29.2.2.5, 29.2.2.7, 29.2.3, 29.3.4, 29.4.3, 29(86), 29(104), 29(307), 30.1.2.1, 30.1.2.2, 30.2, 30.3, 30.4, 30.6, 30.7, 30.9, 30.11, 30.12, 30(199), 31.6, 31.9, 31.11, 31(24), 31(96), 31.119, 32, 33.3.2, 33.3.4, 33.3.5, 34.1, 34.2.1, 34.2.6, 34.2.8, 34.3, 34.3.5.6, 34.3.5.8, 34.3.5.9, 34.4, 34(19), 34(65), 34(69), 35.1, 35.2, 35.3.1, 35.3.2, 35.6, 36.3.2, 36.3.3, 36.3.4, 37.5, 37.6, 37.7, 37.13, 37.14, 37(35), 38.2, 39.1, 40.2, 40.4.2, 40.4.3, 40.5, 41.1.1, 41.1.2, 41.2.1, 41.3, 41(9), 42.2, 42.3, 43.1, 43.2, 43.3, 43.4, 43.5, 43.6.4, 43.7, 43(39), 43(41), 44.2, 44.5, 44.9, 44.15, 44(151), 45.1, 46.1, 47.2, 47.3, 47.5, 47.7, 47.8, 47(5)
dorpeling	2.2, inleiding deel 2, 8.1, 10.3.2.1, 24.3.3
dorpsadministratie	inleiding deel 2, 10.3.3
dorpsbelasting, zie ook: plaatselijke belasting en dorpslast	1, 23.2.2, deel 4(inleiding), 43.4
dorpsbestuur, dorpsbestier	2(208), 2.14, 2.19, 4.1.2.2, deel 2 inleiding, 9.2.3, 5(19), 10.10.1, 10.2, 10.2.5, 10.2.6, 11, 11.9, 11.10, 12(2), 12.4, 13.4, 13.6, 13.7, 13.3, 14.3.1, 14.3.2, 14.3.3, 14.4, 15.1, 15.7, 16.1.1, 16.1.2, 16.3, 16.4, 16.5, 17.1, 17.3, 17.4, 17.6, 20.4, 21.1, 21.2, 21.3, 21.13, 22.4.5, 23.3.3, 23.3.6, 23.3.7, 23.3.9, 24, 24(59), 24(78), 24(108), 24.1, 24.1.6, 24.2.6, 24.2.7, 24.2.8, 26.2.3, 34.3.4, 42.2, 44.4, 44.6, 44(63)
dorpsbode, zie ook: bode en gemeentebode	23(99)
dorpsgemeenschap	1.2, 2.2.3, 2.12, 2.19, deel 2 inleiding, 5, 5.1, 5.5, 14.3.2, 14.4, 26.2.3, 26.2.4, 31.1, 37.13
dorpsgoederen	23.4.1, 24.2.3, 35.3.2
dorpsgrens	1.1, 1.1.2, 1.1.3, 1.2, 1.3, 2.18, 10.2.6, 26, 26.2.3, deel 4 inleiding, 39, 39.1, 39(3), afb. 39.1, afb. 39.2, afb. 39.3, 40.4, 41.1.2, afb. 41.6, 41.1.3, 41.3, 42.2, 42.4, 43.6.4, 43.7, 44, 44.2, 44.5, 44.15, 45, 45.4, 47, 47.1, 47.2, 47.3, 47.4, 47.5, 47.7, 47.8, samenvatting

	1, sv 3, sv 3.1, sv 3.2, sv, 3.3, sv 3.4
dorpsheer, zie ook: banheer, gerechtsheer	2.19
dorpskas	2.12, 2.18, 2.19, 3.3, inleiding deel 2, 7.2.9, 9.4, 9.5, 10.2.6, 10.3, 10.3.3.2, 10.3.3.3, 10.3.4.2, 10.3.4.2.6, 10.3.4.2.8, 10.3.4.3.1, 10.3.4.3.2, 10.3.4.4, 10.3.6, 10.3.7, 12.3.3, 13.7, 14.3.1, 14.3.2, 14.3.3, 15, 15.1, 16.3, 16.5, 17.5, 17.6, 18.5, 19, 19.4, 20.1, 21.3, 21.6, 22, 22.1, 22.2, 22.3, 22.3.4, 22.3.7, 22.4, 22.4.2, 22.4.5, 22.4.7, 22.4.1.0, 22.4.12, 22.5, 22.6, 23, 23.2, 23.2.2, 23.2.3, 23.3, 23.3.2, 23.3.8, 23.3.9, 23.3.11, 23.4, 23.4.1, 23.4.7, 23.5, 24.1.9, 24.2.4, 24.2.5, 24.2.9, 25, 26.1.4, 26.1.5, 26.1.7, 26.1.8, 26.1.9, 26.2, 26.2.1, inleiding deel 3, 36.3.2, 34.3, 34.3.1, 34.3.5, 34.3.5.7, 34.3.5.8, 34.3.5.10, 34.4, 35.1, 35.2, 35.4, inleiding deel 4, 41.1.2, 41.2.2, 42.2, 42.3, 42.4, 43.6, 47.2, 47.5, 47.8, sv 2.3, sv 2.4, sv 2.5, sv 2.6, sv 2.7, sv 3.1, sv 3.4
dorpskeuren	deel 2 inleiding, 7.2.9, 10, 10.2.1, 10.3.2.1, 10.3.2.4, 10.3.6, 10.3.7, 26.1.1, 26.2, sv 2.2
dorpskom	10.2.3, 10.3.5, afb. 10.9, afb. 10.10, afb. 10.22, 13.5, 21.7, 21.8, 21.13, 26.1.8, 37.4
dorpslast, zie ook: dorpsbelasting en plaatselijke belasting	23.2.2, 24.2.3, 24.2.6, 24.3.4, 26(8), 34.3.5.6, 34(115), 35.3.4, 35.3.5, 37.14, 43.4, 43.5, 43.6.4, 43.6.6, 43.7, 43(33), 43(41), 44.3, 44.5, 44.9, 44.12
dorpspomp, zie ook: pomp	21.8
dorpsreglement	7.2.8, 10.3.3.2, 15.6, 17.2, 20.2, 21.6, 22.4.2, 23.3.3, 24.2.5, 24.2.6, 24.2.8, 24.2.9, 24.3.4, 24(19), 26.1.8, 43.4, sv 2.5
dorpsrekening, zie ook: borgemeestersrekening	4.2.3, 4.3.2, inleiding deel 2, 26.1.4, 26.1.5, 26.1.8, 26.2.4, 10.3.3, 10.3.3.1.2, 10.3.3.2, 10.3.3.3, 10.3.4.2, 10.3.6, 12.3.3, 12.4, 12.5, 14.3.2, 14.3.3, 14.4, 16.3, 18.4, 19.1, 20.1, 21.2, 22.1, 22.2, 22.3, 22.4, 22.4.1, 22.4.2, 22.4.4, 22.6, 23.1.4, 23.2.1, 23.2.2, 23.3, 23.3.2, 23.3.3, 23.3.4, 23.3.5, 23.3.6, 23.3.9, 23.3.10, 23.3.11, 23.4.1, 23.4.4, 23.4.5, 23.5, 24.2.6, tabel 24.4, 24.3.4, afb. 23.2, 34.3.5.2, 34.3.5.3, 34.3.5.9, 34.3.5.11, 34.4, 35.1, 35.3, 35.3.1, 35.3.2, 35.3.5, 35.4, 35.6, 36.3.2, sv 2.3
dorpsschool, zie ook: school	16.2
dorpsterritoir	2.11
dorpsvierschaar	33.3.2
dorpswaag, zie ook: waag	19.1
drossaard, zie ook: drost en schout	2.15, 2.16, 4.1.1, 4.1.1.2, 4.1.1.3, 4.2.1, inleidingdeel2(13), 7.2.1, 7.2.3, 7.2.8, 10.3.6, 11.8, 11.9, 12.1, 12.2.2, 13(69), 14.3.1, 15.1, 16.3, 17(19), 19(37), 21.10, 23.4.3, 24.2.7, 24.2.8, 24.3.4, 26.2.3, 28.3.6, 28.3.11, 29.3.2, 29(17), 31/10, 35.3.1, 46.1

drost, zie ook: drossaard en schout	4.1.1.2, inleiding deel 2, 15.1, 20.2, 40.4.2, 44(9)
enclave	1, 40.4.2, 45, 45.1, 45.3, 45.4, 47.6, 47.7
eninge	1.2, 2.6, 3.1, 4.3.1, inleidingdeel2, 5.3.1, 8.3.1, 10.1, 10.3.4, 23.4.4, 28.2, Afb. 29.9, 29, 29.1.3, 29.2, 29.2.1, 29.2.1.1, 29.2.1.2, 29.2.1.3, 29.2.1.4, 20.2.1.5, 29.2.2, 29.2.2.8, 29.2.3, 29.2.4, 29.2.5, 29.3, 29.5, 30.1.1.5, 30.1.2, 30.1.2.1, 30.1.2.2, 30.1.2.3, 30.4, 30.5, 31.2, 33.1, 33.3.6, 33.4, 40(54), 41.2.1, 46, Sv2.2
erfcijns	10.3.3.2, 14.1.1, 14.3.4, 23.12, 27.2, 34.3.5.1
erfsecretariaat	1, 20.1, 44.2, 44.4, 44.5
erfsecretaris	1, 20.1, 20.2, noot 44(9), 44(10), 44(13), 44.5
fiscaal ressort	2.2.3, 2.2.4, 2.6, 2.8, 2.11, 2.18, 2.19, 9.1.3, 9.1.4, 9.2.4, 9.3.1, 9.3.2, 9.5, 10.3.3.1, 12.5, 14.2, 14.4, 22, 22.5, 23.1, 23.1.1, 23.3.10, 24.2.3, 26.1.5, inleiding deel 3, 28.3.4, 34.1, 34.1.3, 34.2, 34.2.1, 34.2.2, 34.2.3, 34.2.4, 34.2.5, 34.2.7, 34.2.8, 34.2.9, 34.2.10, 34.2.14, 34.3, 34.3.1, 34.3.2, 34.3.5.10, 34.4, 35.2, 35.3, 35.3.1, 35.3.3, 37.7, 37.9, 37.11, 37.13, 37.15, 43.2, 43.4, 47.7, sv2.3, sv2.8
fiscale grens	Inleiding deel 4, 43, 43.6, 43.6.1, 43.6.2, 43.6.3, 43.6.4, 43.6.6, 43.6.7, 43.7, 45, 45.2, 45.4, 46.1, 47.3, 47.5, 47.6
fort	3.4, 4.1.2.3, 11.8, 12.3.1, 41(5)
fortificatie, fortificatiewerk, zie ook: versterking	4.1.2.3, 4.2.4, 12.3.1
‘frontier’	2.10, 5.3.1
galg	2.16, 46.2
gasthuis	5.4, 10.3.6, 15.3, 17.4, 21.1, 21.6, 44.1
gebuurcijns	10.2.4, 10.3.3.1.2, 10.3.3.1.3, 10.3.3.3, 22.6, 26.1.4, 27.2, sv2.4
Gedeputeerde Staten	4.4.6, inleiding deel 2, 20.2, 25, 36.3.5, 45.1
geding	2.6, 2.16, 10.3.5, 28.3.11, 29.2.1.2, 34(31), 40.4.3, 41.2.1, 44.1
geesteszieke, zie ook:	17.4
krankzinnige	
gehucht, ‘gehugt’	1, 1.2, 2.1, 2.2.3, 2.8, 2.9, 2.12, 2.19, inleiding deel 2, 6.5, 9.1.4, 9.3.2, 10.1, 10.2.2, 10.2.4, 10.2.5.2, 10.3.3.1, 10.3.4.2.1, 10.3.4.2.2., 10.3.4.3.1, 10.3.5, 10(270), 11.8, 12(70), 13.1, 13(65), 14.1.1, 14.1.2, 16.1.4, 16.3, 17.1, 21.1, 22, 23.1.2, 23.4.3, 23.4.4, 23.4.6, 24.1, 24.1.7, 24.2.1, 24.2.3, 24.2.6, 24.2.8, 24.2.9, 26.1.1, 26.1.6, 26.1.8, 28.3.4, 28.3.11, 28.3.21, 26.2.1, 29.1.4, 29.2.1.2, 30.1.2.2, 30.11, 31.9, 33.3.1, 34.1.3, 34.2.1, 34.3.5.8, 34.3.5.12, 34.4, 35.3, 36.3.3, 36.3.4, 36.3.5, 37.1, 37.2, 37.6, 37.9, 37.12, 38, 38.1, 40.4.2, 40.5, 41.2.1, 41.2.3, 44, 44.1, 44.2, 44.9, sv2.3, sv2.4, sv2.5, sv2.8,

geleidegeld, zie ook: loot- en geleidegeld	9
gemeente	1.2, 1.3, 3, 4.4.5, 4.4.6, inleiding deel 2, 7, 7.2.1, 9.2.4, 10.2.5, 10.2.5.1, 10.2.5.2, 10.2.6, 10.3, 10.3.2.1, 10.3.2.2, 10.3.4.2.7, 10.3.4.3.2, 10.3.7, 11.10, 14.3.2, 15.6, 19.1, 20.3.4, 20.4, 21.3, 23.3.3, 25, 26.1.9, 26.2.4, inleiding deel 3, 27.2.3, 27(44), 28.3.3, 28.3.24, 29.2.14, 30.12, 35(41), 36.3.1, 36.3.2, 36.3.3, 36.3.4, 36.3.5, 36.4, inleiding deel 4, 37.3, 37.14, 37(62), 38(36), 40.2, 40.3, 41.1.1, 41.1.2, 41.2.2, 41.2.4, 41.3, 42.2, 43, 44.2, 44.5, 44.10, 44.14, 45, 45.1, 45.2, 45.3, 47.6, sv2.6
gemeentebestuur	1.3, 4.4.2, inleiding deel 2, 10.2.5.1, 10.2.5.2, 10.2.6, 11.7, 11.9, 11.10, 12(2), 14.3.2, 25, 26.1.9, 36.2, 36.3.2, 36.3.3, 36.3.4, 36.3.5, 39(4), 42.2, 42.3, sv2.6
gemeentebode, zie ook: bode en dorpsbode	1.3
gemeentegrens	1.1.1, 1.2.3, 10.2.5.2, 10.3.2.3, 10.3.6, Afb. 10.13, afb. 28.1 (noot), afb. 29.1(noot), 29.2.1.4, 29(221), afb. 30.1(noot), afb.31.1(noot), inleiding deel 4, 37.3, 38.3, 40.3, 40.4, 41.1.1, 41.1.2, 41.2, 41.2.2, 41.2.4, 41.3, 42.1, 42.3, 43.6.7, 43.7, 44.14, 45, 45.1, 45.2, 45.3, 45.4, 46.1, 46.3, afb. 44.6, 47.1, 47.5, 47.6, 47.7, 47.8, sv3.2, sv3.4
gemeenteraad	7.2.9, 25, 26.1, 26.1.9, 36.3.2, 36.3.4, 41.2.2, Sv2.6,
gemeenterekening	10.2.5.1, 25
gemene gronden	1.1.1, 1.1.2, 1.1.3, 1.2, 2.4, 2.7, 2.8, 2.11, 2.12, 2.18, 2.19, 3.1, 4.1.2.1, 4.2.2, 4.2.3, 4.3.3, inleiding deel 2, 5.1, 5.3.1, 6.6, 6.7, 6.8, 7.1, 7.9, 10(passim), 11.1, 14.3, 14.3.2, 15.1, 15(34), 20.2, 21.1, 21.2, 21.3, 21.6, 21.13, 22, 22.1, 22.3.3, 22.3.4, 22.4.3, 22.4.10, 23.2, 23.2.1, 23.2.3, 23.4.7, 24.1.5, 24.2.2, 24.2.4, 24.2.5, 24.2.7, 24.3.1, 24.3.3, 24.3.4, 26.1.1, 26.1.6, 26.2.3, 27.1, 27.2.1, 27.2.3, 28.1, 28.1.2, 28.1.3, 28.1.5, 28.2.1, 28.2.2.3, 28.2.2.5, 28.2.2.6, 28.3.3, 28.3.6, 28.3.8, 28.3.11, 28.3.12, 28.3.1.4, 28.3.20, 38.3.21, 29.2.1.2, 29.2.1.3, 29.2.1.4, 29.2.2, 29.2.2.2, 29.2.2.3, 29.2.2.5, 29.2.2.6, 29.2.2.7, 29.2.2.8, 29.2.3, 29.2.4, 29.2.5, 29.3.1, 29.3.4, 29.4.2, 30.1.2, 30.1.2.2, 30.4, 30.5, 30.12, 30.15, 31.2, 31.3, 31.4, 31.6, 31.8, 31.9, 31.10, 31.11, 33.3.2, 33.3.4, 34.3, 34.3.4, 34.3.5.8, 34.3.5.12, 34.4, 35.3.2, 36.3.5, inleiding deel 4, 37.3, 37.9, 37.12, 40, 40.1, 40.2, 40.3, 40.4, 40.4.2, 40.5, 41.1.2, 41.2.2, 41.2.3, 42, 42.1, 42.2, 42.4, 43(50), 44.1, 44.2, 45.2, 45.3, 45.4, 46, 46.1, 46.2, 46.3, 47.1, 47.2, 47.5, 47.8, sv2.3, sv3.1, sv3.4
gemene middelen	4.1.2.3, 9.2.1, 9.2.3, 9.4, 23.3.10, 30.11, 34.3.1, 34.3.2, 34.3.3, 34.3.5.1, 34.3.5.3, 34.3.5.5, 34.3.5.6, 34.3.5.7, 34.3.5.8, 34.3.5.9, 34.3.5.10, 34.3.5.11, 34.3.6, 34.4, 35.2, 35.3.1, 35.4, 43.4, 44.12

gemeint	1, 1.2, 2.1, 2.8, 2.9, 2.10, 2.11, 2.12, 2.18, 2.19, 3.1, 4.2.2, 4.3.3, inleiding deel 2, 5.3.1, 6.6, 7.2.1, 7.2.6, 7.2.9, 9.1.1, 10(passim), afb. 10.1-12, afb. 10.15, 11.6, 11.10, 14.2, 14.3.2, 14.4, 16.3, 17.2, 20.2, 21, 21.1, 21.5, 21.6, 21.7, 21.13, 22.1, 22.3, 22.3.7, 22.4.4, 22.4.10, 22.4.12, 22.6, 23.2.1, 23.3.6, 23.3.9, 23.3.11, 23.4.1, 23.5, 24.1.5, 24.1.6, 24.2.1, 24.2.2, 24.2.4, 24.2.5, 24.2.6, 24.2.7, 24.3.1, 24.3.5, 26.1.1, 26.1.2, 26.1.3, 26.1.4, 26.1.5, 26.1.6, 26.1.8, 26.2, 26.2.3, 27.1, 27.2.1, 27.2.2, 28.1, 28.2.2.1, 28.2.2.3, 28.2.2.5, 28.3.3, 28.3.8, 28.3.12, 28.3.17, 28.3.23, afb. 29.4, 29.2.1.2, 29.2.1.3, 29.2.1.4, 29.2.2.6, 29.2.2.7, 29.2.3, 29.3.4, 30.1, 30.1.2.2, 30.4, 30.5, 30.12, 30.14, 31.1, 31.6, 31.8, 31.9, 31.10, 31.11, 33.3.2, 34.3.4, 34.3.5.8, 34.4, 35, 35.3.1, 35.4, 35.5, 36.2, 36.3.4, inleiding deel 4, 37.2, 37.4, 37.7, 37.9, 37.10, 37.12, 37.13, 37.14, 37.15, 38.1, 38.2, 40.1, 40.2, 40.3, 40.4.2, 40.4.3, 40.5, 41.1.2, 41.1.3, 41.2.1, 41.2.2, 41.2.3, 41.2.4, 41.3, afb. 41.1, afb. 42.1, afb. 42.2, 42, 42.1, 42.2, 42.3, 42.4, 43.3, 43.6.1, 43.6.2, 43.6.4, 43.6.5, 43.6.6, 43.6.7, 43.7, afb. 44.1, 44, 44.1, 44.2, 44.3, 44.4, 44.5, 44.6, 44.9, 44.12, 44.14, 44.15, 45, 45.2, 45.3, 45.4, 46.1, 46.2, 46.3, 47.1, 47.2, 47.3, 47.4, 47.5, 47.6, 47.8, sv1, sv2.2, sv2.4, sv2.5, sv2.8, sv3.1, sv3.2, sv3.4
gerecht, 'gherecht(e)', 'g(h)ericht(e)	2.1, 2.3, 2.16, 6.5, 6.6, 7.2.1, 7.2.8, 10.3.4.3.2, 10.3.1.2, 10.3.1.3, 13.1, 13(18), 20.3.2, 27.1, 28.1.8, 28.3.2, 28.3.8, 28.3.11, 28.3.21, 28.3.22, 28(229), 29.2.2.4, 29.3.1, 29.3.3, 29.3.4, 30.2, 30.3, 30.4, 30(199), 30.11, 30.12, 30.15, 31.1, 31.3, 31.7, 31.12, 33.2, 33.3.4, 34.2.11, 40.4.2, 44(14)
gerechtsbode, zie ook: grechtsdienaar, vorster	4.1.2.2, 7.2.2, 22.4.1
grechtsdienaar, zie ook: gerechtsbode, vorster	4.1.1.7, 27.1, 28.2.2.4, 28.3.4, 28.3.9, 28.3.12, 29.2.2.4, 31.10, 31.12, 33.1
gerechtsheer, zie ook: banheer, dorpsheer	6.4, 6.7, 26.12, 29.1.6, 30.7, sv1, sv2.2
gerechtsheerlijkheid, zie ook: heerlijkheid en heerschap	2.2.2, 2.2.4, 6, 6.4, 6.7, 6.8, 27.1, 28.3.3, 28.3.10, 28.3.21, 28.3.24, 29.2.2.8, 30.12, 31.3, 33.3.2, 33.3.5, 40, 40.2, 41.3, 46.1, sv1, sv2.8
gerechtsofficier, zie ook: officier	4.1.1.3, 7.2.1, 23.3.3
gevangenis	21, 21.10, 26.1.5, 33
gewandhuis, zie ook: lakenhal	5.2.12, 19.3, 19(63)
gewincijns	10.3.3.1.1
gewoonterecht	4.1.18, inleiding deel 2, 5.2.12, 5.3.3.3, 7.2, 7.2.6, 7.2.8, 24.3.5, 28.2.2.6, 29.2.2.5, 30.6, 33.3.2, 34.2.1
gewoonterechtsregels, zie	2.16, 41.21

ook: 'costuimen'
gezondheidszorg
gezworene

1.2, inleiding deel 2, 17, 17.1, 17.7
2(208), inleiding deel 2, 7.2.6, 10.2.2, 10.2.4, 10.2.5.2, 10.3.1,
10.3.1.1, 10.3.1.2, 10.3.1.3, 10.3.2, 10.3.2.1, 10.3.2.2, 10.3.2.3,
10.3.2.4, 10.3.3.1.2, 10.3.3.1.3, 10.3.3.2, 10.3.3.3, 10.3.4.2.2,
10.3.4.2.7, 10.3.4.2.8, 10.3.4.3.1, 10.3.4.4, 10.3.5, 10.3.6, 10.3.7,
13.1, 14.3.2, 15.3, 15(33), 15(34), 17.3, 21.6, 22.2, 22.4.1, 22.4.2,
22.6, 23.1.2, 23.2.2, 23.3.2, 23.4, 23.4.1, 23.4.4, 23.4.7, 23.5, 24.1,
24.1.1, 24.1.2, 24.1.3, 24.1.5, 24.1.6, 24.1.7, 24.1.8, 24.2.2, 24.2.3,
24.2.4, 24.2.5, 24.2.7, 24.2.9, 24.3.1, 26.1.2, 26.1.5, 26.1.6, 28.3.2,
28.3.6, 30.2, 30.12, 31.3, 31.4, 34.3.4, 34.3.5.1, 35.3.2, 37.4,
37.12, 40.4.2, 41.2.3, 42, 42.2, 43.5, 44.5, sv2.2, sv2.5

godsoordeel
gouw
graafschap

7.2, 7.2.7
2.2.1, 2.11, 29.1, 29.1.1
1.2, 2.1, 2.7, 3.1, 3.3, 4.3.1, 5.3.1, 5.3.3.4, 7.2.4, 10.1, 10.3.4, 28,
28.1.4, 28.1.9, 28.2, 28.2.1, 28.2.2, 28.2.2.1, 28.2.2.2, 28.2.2.4,
28.2.2.6, 28.3.1, 28.3.7, 28.3.9, 28.3.12, 28.3.16, 28.3.25, inleiding
deel 4, 41.1.1, 46, afb. 28.4, 29.1.1, 29.1.4, 29.2, 29.2.1, 29.2.1.3,
29.2.1.4, 29.2.2.1, 29.2.3, 29.2.5, 31.2, 31.6, 33.2, 33.3.4, 33.3.6,
36.2.1, sv2.2

grens

1, 1.1.1, 1.1.2, 1.1.3, 1.2, 1.3, 2.1, 2.2, 2.6, 2.9, 2.10, 2.11, 2.12,
2.18, 2.19, 3, 3.5, 4.1.1.1, 4.2.2, 4.3.1, 4.4.2, 4.4.6, 6.7, 9, 10, afb.
10.7(noot), afb. 10.13, 10.1, 10.2.1, 10.2.2, 10.2.3, 10.2.4, 10.2.5,
10.2.5.2, 10.2.6, 10.3.4.2.4, 10.3.5, 10.3.6, 11.8, 11(38), 11(42),
11(45), 11(61), 12.2.1, 12.2.3, 12.3.2, 12.5, 13.2, 20.2, 23.4.2,
26.2.3, 27(44), 28.1, 28.2, 28.2.2.2, 28.3.3, 28.3.11, 28.3.20,
28.3.24, 29.1.4, 29.2.1.3, 29.2.1.4, 29.2.2.5, 29.2.2.7, 29.2.3,
29.3.4, 30.1.2.2, 30.4, 30.5, 30.12, 31.8, 31.10, 33.3.4, 34.3.5.8,
34(36), 36.3.1, inleiding deel 4, 37, afb. 37.1, 37.1, 37.2.3, 37.2.4,
37.2.7, 37.2.8, 37.2.9, 37.2.10, 37.2.11, 37.2.12, 37.2.13, 37.2.15,
37.5, 38, 38.1, 38.2, 38.3, 38.4, 39, 39.1, 40, 40.1, 40.2, 40.3, 40.4,
40.4.1, 40.4.2, 40.4.3, 40.5, 41, afb. 41.2, afb. 41.4, afb. 41.6,
41.1.1, 41.1.2, 41.1.3, 41.2, 41.2.1, 41.2.2, 41.2.3, 41.2.4, 41.3, 42,
afb. 42.1, afb. 42.2, 42.1, 42.2, 42.3, 42.4, 43, 43.6, 43.6.1, 43.6.2,
43.6.3, 43.6.4, 43.6.5, 43.6.6, 43.6.7, 43.7, 44, 44.1, 44.2, 44.4,
44.5, 44.9, 44.12, 44.14, 44.15, 45, 45.1, 45.2, 45.3, 45.4, 46, afb.
46.2, afb. 46.3, afb. 46.4, 46.1, 46.2, 46.3, 47.1, 47.2, 47.3, 47.4,
47.5, 47.6, 47.7, 47.8, sv1, sv2.8, sv3.1, sv3.2, sv3.3, sv3.4

grenslijn, 'grenslyn', zie ook:
lineaire grens
grenspaal

1.3, 2.10, 2.18, 10.2.3, inleiding deel 4, 40.2, 43.6, 43.7, 46, 46.2,
46.3, 47.2, 47.5
2.10, 4.3.3, 10.3.3.2, 10.3.6, 24.2.5, 38.2, 40.2, 41.1.2, 42, 42.4,

	45.3, 47.4
grenspunt	2.10, 29.2.3, 29.2.5, inleiding deel 4, 40.2, 40.3, 41.1.2, 45.3
grenszone	46. 46.2
griffier	1.1.3, 4.1.2.2, 4.3, 4.3.4, 4.3.5, 7.2.1, 11.4, 20.1, 28.3.11, 34.3.5.8, 34(160), 35.1
grondheer	2.19, 6.2, 6.3, 6.7, 6.8, 7.2.6, 28.3.14, 29.2.2.7, 29.4.2, 29.5, 33.1, 33.3.4, 33.3.7, 40.1, sv1
grondheerlijkheid	2.2, 2.19. 6, 6.4, 6.6, 6.7, 7.2.9, 8.3.3, 10.3.5, 17(19), 27.1, 28.3.10, 28.3.12, 28.3.14, 28.3.24, 28(346), 29.2.2, 29.2.2.7, 29.2.2.8, 29.4.2, 30.12, afb. 30.4., 31.10, 31.11, 33.3.5, 33.3.7, 34.1, 34.2.6, 40.1, 40.2, 41(9), 46.1
grote Brabantse zwijgende landtol	9
gruit	5.2.12, 5.2.13, 5.3.3.4, 6.4, 28.3.11, 29.4.3
haardstedentelling	1.2, 2.2.3, 2.8, 9.1.4, 12.3.1, 12(57), 15(35), 23.1.1, 23.1.3, 24.2.2, 30.7, 34, 34.1, 34.2, 34.2.1, 34.2.2, 34.2.3, 34.2.4, 34.2.5, 34.2.6, 34.2.7, 34.2.8, 34.2.9, 34.2.10, 34.2.11, 34.2.13, 34.2.14, 34.3, 34.3.5.1, 34.3.5.3, 34.3.5.4, 34.3.5.5, 34.3.5.9, 34.4, 35.3.1, 43.2, 43.3, sv2.3
heemraad	10.3.1.1, 10.3.2.3, 10.3.3.2, 10.3.5, 10.3.6, 10.3.7, 11.2, 11.3, 11.4, 11.5, 11.9, 11.10, 22.4.1, 22.4.5, 23.3.2, 24.2.6
heer van, zie ook: vrouwe van	1.1.2, 1.2, 2.2.1, 2.2.2, 2.8, 2.10, 2.18, 3.1, 3.2, 3.3.5, 4.3.2, 4.3.3, 5.2.5, 5.3.1, 5.3.2, 5.3.3.2, 6.3, 6.4, 6.5, 6.6, 6.7, 6.8, 7.2.7, 7(26), 8.1, 8(18), 9.1.1, 9.1.3, 10.1, 10.2.1, 20.2.2, 10.2.4, 10.3.1.1, 10.3.2.1, 10.3.3.1.2, 10.3.3.2, 10.3.4.3, 10.3.5, 12.2, 12.2.1, 12.2.2, 12.4, 13.5, 14.3.1, 15.1, 16.3, 18.2, 19.1, 21.2, 21.6, 22.1, 22.3.4, 22.4.3, 23.1.2, 26(8), 27.1, 27.2.1, 27.2.2, 28.1, 28.1.3, 28.1.5, 28.1.7, 28.1.8, 28.2, 28.2.2, 28.2.2.1, 28.2.2.2, 28.2.2.3, 28.3.2, 28.3.5, 28.3.6, 28.3.7, 28.3.11, 28.3.12, 28.3.16, 28.3.18, 28.3.20, 28.3.21, 28.3.22, 28.3.23, 28.3.24, 29.2.1.2, 29.2.2.6, 29.3.1, 29.3.2, 29.3.3, 29.3.4, 30.1, 30.1.1, 30.1.1.1, 30.1.1.2, 30.1.1.3, 30.1.1.5, 30.1.2, 30.1.2.1, 30.1.2.2, 30.1.2.3, 40.4, 30.5, 30.7, 30.9, 30.11, 30.12, 30.13, 30.15, 31.2, 31.7, 31.8, 31.9, 31.10, 31.11, 31.12, 32, 33.3.2, 33.3.4, 33.3.7, 34.1, 34.1.2, 34.2.3, 34.2.12, 34.4, 35.3.1, 37.8, 40, 40.1, 40.2, 40.4, 40.4.1, 40.4.2, 40.4.3, 40.5, 44.9, 44(9), 45(108), 46.1, 46.2
heerlijkheid, zie ook: heerschap, gerechtsheerlijkheid en grondheerlijkheid	1.2, 2.1, 2.2, 2.2.2, 2.2.3, 2.3, 2.10, 2.11, 2.15, 2.16, 2.18, 2.19, 3.2, 3.3, inleiding deel 2, inleiding deel 2(11), 5.3.1, 6.4, 6.5, 6.6, 6.7, 6.8, 7.2.1, 7.2.5, 8.1, 9.1.1, 10.2.2, 10.2.4, 10.3.3.2, 10.3.4.2.2, 10.3.5, 10.3.6, 11.5, 11.8, 11.9, 11.10, 12.1, 12.2.1, 12.3.3, 14.3.1, 18(6), 23.4.3, 23(24), 27.1, 28.1, 28.1.8, 29.3.2, 28.3.5, 28.3.8,

	28.3.10, 28.3.11, 28.3.13, 28.3.16, 28.3.18, 18.3.20, 28.3.21, 28.3.22, 28.3.23, 28.3.24, 29.2.1.2, 29.2.1.4, 29.2.2.5, 29.2.5, 29.3.1, 29.3.4, 29.4.1, 29.4.2, 29.4.3, 29.4.4, 30.1.1.1, 30.1.2.1, 30.4, 30.7, 30.8, 30.10, 30.11, 30.12, 30.13, 30.15, 31.3, 31.5, 31.7, 31.8, 31.9, 31.10, 31.11, 31.12, 33.1, 33.3.4, 33.3.5, 33.3.6, 33.4, 34.1, 34.2.3, 34.2.6, 34.2.12, 34.3.3, 35.5, inleiding deel 4, 37.3, 37.5, 37.8, 37.12, 37.15, 38.2, 39. 39.1, 40, afb. 40.1, afb. 40.2, afb. 40.3, afb. 40.4, 40.1, 40.2, 40.3, 40.4, 40.4.1, 40.4.2, 40.4.3, 40.5, 41, 41.1, 41.1.1, 41.1.2, 41.1.3, 41.2.1, 41.2.2, 41.2.3, 41.2.4, 41.3, 43.6.1, 43.6.6, 43.6.7, 43.7, 44.2, 44.12, 44(25), 44(143), afb. 44.1, 45, 45.2, 45.3, 45.4, 46, 46.1, 46.2, 46.3, 47.4, 47.5, 47.6, sv3.1, sv3.4
heerschap, zie ook:	2.1, 2.3, 5(155), 6.7, 28.3.14
heerlijkheid,	
gerechtsheerlijkheid en	
grondheerlijkheid	
heervaat	1.1.3, 2.7, 5.3.1, 5.3.3.2, 5.3.3.4, 6(36), 9.1.1, 9.3.1, 10.3.2.1, 12.2, 12.2.1, 12.2.2, 12.5, 13.1, 22.4.3, 26.1.4, sv2.4
Heilige-Geestmeesters, zie	2.15, 2(208), 9.1.4, 10.3.4.22, 15.1, 15.3, 15.7, 17(48), 23.4.1,
ook: armmeester	24.1.3, 24.1.4, 24.1.7, 24.2.2, 24.2.3, 24.2.4, 24.3.1
hek, 'hecken', zie ook 'ynde'	10.3.5, 16.4, 21, 21.1, 21.13, 37.3, 37.6, 37.15, 44.5
herdgang, 'heertganc'	2.1, 2.9. 2.19, inleiding deel 2, 10.2.4, 10.2.5.1, 10.3.2.2, 10.3.6, 13.3, 13.5, 23.1.2, 23.4.1, 24.1.7, 24(78), 25, 34.3.5, 37.12, 37(10)
herendienst, zie ook: dienst	9.1, 12.4, 12.5
(aan heer, hertog of land) en	
hofdienst	
hertogsdorp	inleiding deel 2, 5.3.3.2, 7.2.1, 24.2.8, 34.1.1, 42.2
hoefslaan	6(152), 7(26), 10.2.2, 10.2.4
hoek, zie ook:	2.9, 9.4, 13.3, 23.4.4, 23.4.6, 24.1.5, 24.2.6, 24.2.9, 26.1.5, 34.2.1,
borgemeestershoek	35.3, 35.3.4, 35.4, 36.3.2, 40.4.2, 43(42), 44.2, 44.4, 44.9, 44.11, sv2.4
hof, zie ook <i>curia</i> en <i>curtis</i>	2.1, 2.2, 4.1.1, 4.1.1.1, 4.1.1.3, 4.1.1.6, 4.3.1, 5.1, 6.1, 6.2, 6.7, 7.2.3, 9.3.2, 10.2.2, 12.1, 12(78), afb. 28.3(noot), 28.1, 28.1.4, 28.1.7, 28.2, 28.3.3, 28.3.5, 28.3.6, 28.3.7, 38.3.16, 29.1.1, 29.1.4, 29.2.2.5, 29.2.2.6, 29.2.2.7, 29.3.3, 30.5, 30.12, 30.14, 31.3, 31.10, 31.12, 32, 36.2, 37.12, 37(75), 38(35), 40, 40.1, 40.3.2
hofdienst, zie ook dienst (aan	12.1
heer, hertog of land) en	
herendienst	
hoofdbank	1.1.2, 7.2.5, 29.1.1, 29.1.4, 33914), 36.2, 44.2, 44.4
hoofdcijns	27.2, 29.1.4, 39.3.1

hoofdvaart	1.1.2, 4.1.1.6, 4.3.1, 7.2, 7.2.5, 28.1.2, 28.2.1, 28.2.2, 28.2.2.1, 28.2.2.4, 28.2.2.5, 28.2.2.6, 28.3.6, 28.3.7, 28.3.8, 28.3.9, 28.3.20, 28.3.22, 29.1.1, 29.1.3, 29.1.4, 29.1.6, 29.2.2.1, 29.2.5, 30.1.2.1, 30.2, 30.1.2.1, 31.8, 33.2, 33.3.2, 36.3
hoogschout	2.18, 3.3, 4.1.2.2, 4.2, 4.2.1, 4.2.2, 4.2.4, 4.3.2, 4.3.5, 5.2.12, 5.3.1, 6.6, 7.1, 7.2.1, 9.1.3, 10.3.1.2, 11.1, 11.2, 11.6, 11.8, 12.2, 12.2.1, 12.2.2, 12.3.2, 13, 13.1, 13.7, 23.3.3, 24.2.6, 28.1.8, 29.2.5, 30.11, 32, 40.4.1
hop	5.2.12, 5.3.3.4
houtopstand	7.2.9, 10.1
houtschat	2.8, 4.2.2, 4.3.3, 5.3.3.4, 6.6, 7.1, 7.2.6, 10.3, 10.3.5, 21.6, 28.3.11, 29.4.3, 31.10, 37.13, 37(102), 41.2.3, 44.5
horige	1.1.1, 2.2.1, 5. 5.1, 5.3.3.2, 6.1, 26.1.1, 29.2.1.3, 32
ijkmeester	4.1.2.2, 6.1, 8.2, 22.4.1, 22.4.6, 23.3.2
ingebod	1.1.2, 7.2, 7.2.4, 23.1.1, 28.1.8, 28.3.6, 37(100), 44.2
ingelanden	Inleiding deel 2, 11, 11.4, 11.8, 11.9, 11.10, 24.2.1
jaargeding	2.7, 2.13, 2(207), inleiding, deel 2, 5.3.1, 5.3.3.3, 7.2, 7.2.1, 7.2.8, 7.2.9, 7.3.10, 10.3.1.1, 10.3.2, 10.3.6, 12.5, 14.2, 22.4.1, 24.1.4, 24.2.1, 24.3.1, 24.3.3, 24.3.5, 26.1, 26.1.1, 27.1, 29.1.2, 29.1.1, 30.5, 30.6, 31.3, 33.1
jaarkeur, zie ook: keur, kerkgebod	5.3.3.3, 8, 13.5, 15.6, 16.3, 17.1, 17.2, 21.2, 24.1.8, 24.3.1, 47.4, 37.12, 37.15
jaarmarkt	5.2.8, 5.3.2, 13.1, 13.3, 18, 18.1, 18.2, 18.3, 18.4, 19.3, 21.2, 30.8, 37.6
jacht (op wild), zie ook:	4.2.2, 37.6, 28.3.13, 40.4.2
jachtrecht	
jachtpaal	40.3, 40.4.2, 40.5, 45.3
jachtrecht, zie ook: jacht	4.2, 4.2.3, 9.1, 29.4.2, 29.4.3, 29.4.4, 40.3, 40.4, 40.4.3, 44.2
jurisdictie	1.2, 2.1, 2.2.2, 2.3, 2.12, 2.18, 4.2.1, 4.3.2, 6, 6.5, 6.6, 6.7, 7.2.3, 7.2.4, 7.2.6, 7(67), 8.3.3, 10.3.5, 12.4, 24(53), 27.1, 28.1, 28.1.8, 28.3.3, 28.3.5, 28.3.10, 28.3.20, 28.3.24, 29.1.4, 29.2.1.2, 29.2.1.3, 29.2.2, 29.2.2.6, 29.3.3, 29.3.4, 29.4.5, 30.1.2.2, 30.6, 30.7, 30.9, 30.10, 30.11, 30.15, 31.7, 31.9, 31.10, 33.1, 36.3.2, 36.3.5, 37.1, 37.12, 38.3, 40.4.1, 40.4.2, 41.2.1, 41.2.2, 41.3, 42.3, 43.4, 43.6.4, 43.6.7, 44.2, 44.3, 44.4, 44.5, 44.9, 44.11, 44.12, 44.13, 44.15, 45.3, 47.1, sv3.1, sv3.4
jurisdictiegrens	37(17), 37(112), 41.2, 41.2.2, 41.3, 43.6.4, 47.5, 47.8, sv3.1
justitie, 'justicie', <i>justicia</i>	2.1, 2.3, 2.16, 2.17, 6.4, 6.5, 6.6, 6.8, 7.2.1, 7.2.3, 10.3.1.2, 13.1, 21.6, 25, 27.1, 27(8), 27(9), 28.1.7, 28.1.8, 28.2.2.5, 28.3.7, 28.3.11, 28.3.12, 28.3.13, 28.3.16, 28.3.18, 28.3.21, 29.2.2.5, 29.2.2.6, 29.3.3, 29.4.2, 30*68), 30(131), 30(155), 30.3, 30.4,

	30.10, 30.12, 31.3, 31.5, 31.7, 31.9, 31.10, 33.1, 33.3.2, 34.3.3, 36.2
kadaster	1.1, 1.1.1, 1.2, 1.3, 2.6, 10.2.5, 10.3.7, 25, 34(36), 36.4, inleiding deel 4, 41.2.4, 41.3, 43, 43.7, 45, 45.1, 45.4, 46.3, 47.3, 47.5, 47.6, sv1, sv2.6, sv3.1, sv3.4
kanselier	4.1.1, 4.1.1.5, 4.1.1.6, 4.1.1.7, 4.2.4, 13.3
kapel	1.1.3, 2.8, 2.19, 9.3.1, 12.4, 12.5, 13.1, 14.1, 14.1.1, 14.1.2, 14.2, 14.3.1, 14.3.2, 14.4, 15.5, 16.1.4, 16.2, 16.3, 16.41.1.3, 2.8, 2.19, 9.3.1, 12.4, 12.5, 13.1, 14.1, 14.1.1, 14.1.2, 14.2, 14.3.1, 14.3.2, 14.4, 15.5, 16.1.4, 16.2, 16.3, 16.4, 16.5, 20.2, 21.4, 21.5, 21.6, 21.13, 10.3.6, 26.1.6, 27.2, 28.3.5, 28.3.11, 29.2.2.5, 30.1.1.1, 30.1.1.5, 31.10, 31(113), 32(4), 32(6), 33.3.2, 34.3.4, 34.3.9, 34.4, 35.3.1, 35.3.3, 37.2, 37.11, 38.1, 38.2, 44.5, 44.9, 46.2, sv2.3
kapelmeester	13.1, 14.3.1, 14.4, 24.2.8
kapittel	2(180), 6(53), 10.1, 10.2.2, 16.1.1, 16.1.4, 16.3, 20.1, 28.1, 28.2.2.1, 28.2.2.2, 28.3.3, 28.3.6, 28.3.20, 28.3.21, 29.1.4, 29.2.1.4, 29.2.2.1, 29.2.2.2, 29.2.2.6, 29.2.2.8, 29.2.5, 30.1.1.3, 30.1.1.4, 30.1.1.5, 30.1.2.2, 30.3, 30.4, 30.12, 30.13, 30.15, 31.3, 31.12, 33.3.4, 34(32), 37.12, 43.2
kasteel	1.2, 3.3, 3.4, 5.3.1, 6.3, 14.3.2, 14(7), 14(12), 21.10, 30.12, 31.1, 31.8, 31.10, 31.11, 39.3, 46.2
kerk, 'ker(c)k(e)', zie ook: parochiekerk	1.1.2, 1.1.3, 1.2, 2.6, 2.8, 2.19, 4.4.1, inleiding deel 2, 5.2.9, 5.3.3.1, 5.3.3.4, 7.1, 7.2.1, 7.2.6, 7.2.9, 8(53), 9.1.3, 9.3.1, 10.2.1, 10.2.3, 10.2.4, 10.3.2.1, 10.3.2.3, 10.3.3.2, 10.3.4, 10.3.6, 10.3.7, 12.3.3, 12.4, 12.5, 13.1, 13.2, 13.5, 14(passim), 15, 15.4, 15.5, 15.7, 16, 16.1.1, 16.2, 16.3, 16.4, 16.5, 17.1, 19.1, 20.2, 20.3.2, 21, 21.2, 21.3, 21.4, 21.5, 21.6, 21.10, 21.13, 22.1, 22.3.3, 22.3.4, 22.3.7, 22.4.7, 22.4.10, 22.4.12, 22.6, 23.2.1, 23.3.6, 23.3.9, 23.4.4, 23.4.6, 23.5, 24.1.3, 24.1.7, 24.2.2, 24.3.2, 26.1.3, 26.1.4, 26.1.5, 26.1.8, 28.1.4, 28.1.5, 28.1.7, 28.2, 28.2.2.2, 28.2.2.6, 28.3.4, 28.3.6, 28.3.20, 28.3.21, 29.1.2, 29.1.3, 29.1.4, 29.2.2, 29.2.2.5, 29.2.2.6, 29.2.2.7, 29.2.3, 29.2.5, 29.3.1, 30.1.1.1, 30.1.1.2, 30.1.1.3, 30.1.1.4, 30.1.1.5, 30.5, 30.6, 30.12, 30.13, 30.15, 31.1, 31.2, 31.3, 31.6, 31.7, 31.10, 31.12, 32, 33.3.2, 34.2.1, 34.2.4, 34.2.8, 34.2.10, 34.2.12, 34.3.2, 34.3.3, 34.3.4, 34.4, 35.3.1, 35.3.2, 35.3.3, 35.5, 36.3.3, inleiding deel 4, 37.2, 37.11, 37.12, 37.13, 38, 38.1, 38.2, 40.4.2, 41.2.1, 42.2, 44.2, 44.5, 44.9, 44.12, 46.2, sv2.3, sv2.4, sv2.5
kerkbestuur	Inleiding deel 2, 14.1.2, 14.3.1, 15.1, 16.2, 16.3, 16.5,
kerkelijke dingbank, zie ook:	7.2.3
kerkelijke rechtbank	

kerkelijke rechtbank, zie ook:	4.1.1.6
kerkelijke dingbank	
kerkfabriek	Inleiding deel 2, 14.3.1, 14.3.2, 14.3.3, 14.4, 16.2, 21.3, 22.1, 22.6, 23, 23.3.6, 23.3.11, 23.5, 24.3, 26.1.8, sv2.4
kerkgebod, zie ook: keur, jaarkeur	10.3.6, 14.2, 24.2.2, 24.2.3, 24.3.1, 24.3.3
kerkhof	3.4, 12.3.3, 14.1.1, 14.1.2, 14.2, 14.3.2, 16.2, 16.3, 16.4, 21.6, 34.3.2, 36.3.4
kerkklok, zie ook: klok	7.2.7, 9.3.1, 12.5, 35.5
kerkmeester	2.15, 7.2.6, 10.3.3.2, 10.3.4.2.1, 14.3.1, 14.3.2, 14.3.3, 14.4, 15.1, 15.4, 15.7, 16.4, 20.1, 21.3, 21.4, 21.6, 22.2, 22.4.1, 22.4.7, 23.1.2, 23.3.2, 23.4.1, 23.4.4, 24.1.3, 24.1.7, 24.1.8, 24.2.2, 24.2.3, 24.2.4, 24.2.5, 24.2.6, 24.2.7, 24.2.8, 24.3.1, 24.1.4, 25, 26.1.6, 35.3.2, 37.12, 37.14, 44.2, sv2.5
kerktoren	1.2, 9.3.1, 12.3.3, 12.4, 14.3.2, 14.3.3, 21.3, 21, 21.6, 21.10, 21.13, 22.3.3, 22.4.7, 23.1.2, 23.3.11, 24.3.2, 26.1.8, 29.1.4, 35.5, 42.2
keur, zie ook: jaarkeur, kerkgebod	1.1.1, 2.15, 4.1.2.2, 4.2.1, 4.3.3, inleiding deel 2, 5.2.1, 5.3.3.3, 7.2.2, 7.2.3, 7.2.8, 7.2.9, 7.3.8, 8.5, 10, 10.1, 10.3, 10.3.1.1, 10.3.2, 10.3.2.1, 10.3.2.2, 10.3.2.3, 10.3.2.4, 10.3.5, 10.3.6, 10.3.7, 11.8, 12.4, 13.5, 13.7, 14.2, 15.6, 17.1, 17.2, 17.7, 18.4, 21.1, 21.2, 21.7, 22, 22.3.4, 22.4.2, 23.4.4, 24.1.4, 24.1.5, 24.1.8, 24.2.1, 24.2.9, 24.3.1, 24.3.5, 25, 26.1.1, 26.1.2, 26.2, 26.2.2, 26.2.3, 28.3.10, 28.3.17, 31.6, 32, 33.3.2, inleiding deel 4, 37.4, 43.4, 47, 47.1, sv2.2, sv2.8
keurbevoegdheid	10.3.2, 10.3.2.3, 24.3.1, 26.1.2, sv2.2
keurboek, 'ceurboek'	10.3.2.1, 10.3.2.2, 10.3.2.4, 10.3.6, 10.3.7, 19.1
keurmede	5.3.3.2, 28.3.3, 29.1.4, 30.5, 40.4
keurmeester	8.1, 17.1, 17.2, 22.4.1, 23.3.2
klapwaker, zie ook:	13.4, 13(85)
klepperman, nachtroeper, nachtwaker	
klepperman, zie ook:	13.4, 23.3.2
klapwaker, nachtroeper, nachtwaker	
klok, 'klock', zie ook banklok, kerkklok en tiendklok	1.1.3, 3.3, 3.4, 5.3.3.4, 10.3.1.2, 12, 12.2, 12.3.3, 12.4, 12.5, 13.1, 13.5, 14.1.2, 14.3.2, 14.3.3, 16.3, 17.1, 22.4.7, 23.3.6, 23.4.4, 24.3.3, 35.3.1, 35.3.3, 35.3.4, 35(30), 35(39)
klokkentoren	9.3.1, 12.4, 14.1.2, 21.3, 22.4.7
klokslag, 'klockbeslach'	1.1.3, 2.7, 3.2, 3.3, 6.4, 7.2.1, 7.2.9, 9.3.1, 12, 12.1, 12.2.2, 12.3.3, 12.4, 13.1, 13.7, 23.4.4, 35.3.3, 40.4
klooster	1.2, 2.2.1, 2.12, 3.1, 3.3, 5.1, 5.2.9, 6.2, 6.7, 9.1, 9.1.2, 9.1.4, 9.3.2,

	12.3.2, 12(77), 24.2.2, 10.2.2, 10.2.4, 23.1.2, 27.2, 28.1.2, 28.1.5, 28.1.6, 28.2.2.5, 28.3.5, 28.3.6, 29.1.4, 29.2.2.4, 29.2.2.6, 29.2.2.8, 29.2.5, 30.5, 31(149), 33.3.2, 34.1, 34.1.2, 38.1, 40.4.3, 43.2, 43.3
koster	4.1.2.3, 10.3.3.2, 14.3.1, 16.1.4, 16.3, 16.5, 20.1, 20.3.3, 22.4.1, 23.2.2, 23.3.11, 28.3.5
kosterij	16.3, 16.5
kosterbeneficie	16.3
koster-schoolmeester	16.2, 16.3, 16.5, 22.4, 23.3, 24.3.4, 26.1.4, 28.3.21, 35.3.4
krankzinnige, zie ook	13.6, 13.7, 17(48)
geestesziek	
krankzinnigengesticht	17.4
kwartiersmaat	8.4
kwartierrentmeester	4.3, 4.3.4
kwartierschout	2.4, 2.6, 4.1.2.2, 4.2.1, 4.3, 4.3.1.4, 4.3.2, 4.3.3, 4.3.4, 4.3.5, 5.3.3.1, 6.5, 6.8, 7.2.1, 7.2.4, 9.1.3, 10.3.1.2, 10.3.5, 10.3.6, 11.2, 11.4, 11.5, 12.2, 12.2.1, 12.2.2, 14.3.1, 15.1, 16.3, 22.3.4, 22.4.3, 23.1.3, 23.4.1, 23.4.3, 23.4.4, 27.1, 28.1.1, 28.1.5, 28.1.6, 28.1.8, 28.2.1, 28.2.2.5, 28.3.4, 28.3.11, 28.3.15, 28.3.16, 28.3.17, 28.3.19, 29.1, 29.1.2, 29.1.4, 29.1.5, 29.2.2, 29.2.2.4, 29.2.2.5, 29.3.3, 30.1.2.2, 30.5, 30.7, 30.12, 30.14, 31.3, 31.4, 31.6, 31.8, 31.9, 31.10, 33.3.2, 33.3.4, 34.2.5, 34(16), 37.12, 40.4.1, 40.4.3, 42.2, 44.1, 44.5, 44.9, 44.10, 46
kwartierstaux	9.2.1, 9.2.2, 34(97), 35.3.1, 35(14)
laagschout	4.1.2.2, 4.2, 4.2.1, 11.8, 23.4.4, 31.9, 37.1
laatbank	2.16, 2.19, 6.2, 6.7, 6.8, 7.1, 7.2.2, 7.2.6, 7.2.8, 8.3, 8.3.2, 8.3.3, 8.5, 9.3.2, 14.3.1, 15.1, 20(5), 24.2.5, 24.2.7, 24.2.9, 26.1.3, 28.1.4, 28.1.7, 28.1.9, 28.3, 28.3.2, 28.3.4, 28.3.7, 28.3.9, 28.3.10, 28.3.11, 28.3.12, 28.3.14, 28.3.20, 28.3.21, 28.3.23, 28.3.24, 28.3.25, 29.1.1, 29.2.2, 29.2.2.2, 29.2.2.5, 29.2.2.7, 29.2.2.8, 29.3, 29.3.4, 29.4.2, 30.4, 30.11, 30.12, 31.11, 31.13, 33.1, 33.3.2, 33.3.7, 33.4, 34.3.3, 40.4.1, sv2.2, sv2.5
lakenhal, zie ook: gewandhuis	5.2.11, 5.2.13, 5.3.3.4, 5.4, 19, 19.3, 19.4, 21, 21.2, 21.12, 21.13, 22.3.5, 22.4.10, 22.4.12, 23.3.9, 28.1.6
landdrost	4.1.2.2, 4.4.4, 15(64), 18.3, 36.3.3, 36(61)
landelijke belasting, zie ook:	1.1.3, 5.13, 9.4, 9.5, 34, 34.3, 43.4
landsbelasting en landslast	
landsbelasting, zie ook:	26.1.5, 34
landelijke belasting en	
landslast	
landsgrens	Inleiding deel 4, 40.5, 41.1.2, 46, 46.1, 46.2, 46.3, 47.7, 47.8, sv3.3
landslast, zie ook: landelijke	9.4, 10.3.3.2, 20.1, 22.3.2, 22.4, 22.6, 23.1.3, 23.1.4, 23.2.3,

belasting en landsbelasting	23.3.10, 23.4.4, 23.4.6, 23.5, 24.2.3, 24.3.4, 24.3.5, 26.1.5, inleiding deel 3, 30.10, 34.1.3, 34.2.1, 34.3.1, 34.3.2, 34.3.6, 34.4, 35.1, 35.2, 35.3, 35.3.1, 35.3.2, 35.3.3, 35.4, 35.6, 43.5, 43.7, 47.3, 47.5, sv2.3, sv3.1
landweer	12.2, 12.3.1
leen, zie ook: leengoed	2.2.2, 2.3, 3.1, 3.2, 4.1.1.1, 4.3.2, 6.1, 6.4, 6.6, 7.2.7, 12.2.1, 18.4, 20.1, 28.3.6, 28.3.7, 28.3.10, 28.3.2.2, 29.2.3, 29.3.4, 30.1, 30.4, 30.7, 30.9, 30.10, 30.11, 30.12, 30.13, 30.15, 31.5, 31.6, 31.7, 31.10, 31.11, 34.1, 40.2, 40.4.2
Leen- en Tolkamer	1.1.3, 2.4, 2.19, 4.1.2.1, 4.1.2.3, 4.2, 4.2.3, 7.2.2.8, 10.3.3.1.2, 10.3.3.2, 10.3.4.2, 10.3.5, 16.2, 22.1, 23.3.2, 23.3.3, 23.4.2, 23.4.5, 23.4.7, 24.3.3, 24.3.4, 26.1.5, 26.2.3, 26.2.4, 32, 34.3.1, 34.3.5.1, 34.3.5.8, 34.4, 35.1, 35.2, 35.3, 35.3.1, 35.3.2, 35.3.3, 35.3.4, 35.3.5, 35.4, 35.6, 36.3.2, 44.10, sv2.3
leenbank, zie ook: leenhof	6.7, 20.1, 28.2.2.6, 28.3.1, 28.3.2, 28.3.20, 29.1, 30.3, 30.7, 30.9, 30.11, 33.3.2, 33.3.7, sv2.2
leengoed, zie ook: leen	2.1, 2.2.2, 2.8, 2.16, 4.2.3, 4.3.2, 5.3.3.2, 6.2, 6.3, 6.4, 6.5, 6.6, 6.7, 6.8, 7.2.7, 8(53), 12.2.1, 14(12), 18.1, 21.2, 28.2, 28.2.2.6, 28.3.10, 28.3.11, 28.3.20, 29.1.3, 29.1.4, 29.2, 29.2.2, 29.2.2.2, 29.2.2.6, 29.2.3, 29.3.4, 29.4.4, 30.1.1.1, 30.1.2.2, 30.3, 30.4, 30.7, 30.12, 31.1, 31.10, 31.11, 32, 33.3.4, 33.3.7, 40.4, 40.4.1, 41.2.1
leenheer	1.1.2, 3.1, 4.1.1.1, 6.1, 6.4, 6.7, 10.2.1, 28.2, 28.3.5, 30.4, 30.7, 30.12, 31.11, 32, 33.3.7, 33.4, 34.1.1, 40.4, 46.3, sv2.2
leenhof, zie ook leenbank	4.1.1, 4.1.1.4, 4.1.2.1, 6.1, 6.2, 6.7, 7.1, 7.2.3, 7.2.5, 28.1.1, 28.1.9, 28.2, 28.2.2.4, 28.2.2.6, 28.3.1, 28.3.2, 28.3.7, 28.3.10, 29, 29.1, 29.1.3, 29.1.6, 29.2, 29.3, 29.3.1, 29.3.4, 30.7, 30.12, 31.11, 33.2, 35.5, 37.12, 40.4, 41.2.1, 44.2, 45(65), sv2.2
leenman	2.11, 3.1, 3.2, 4.1.11, 4.2.3, 4.3.1, 5.2.12, 6.1, 6.2, 6.3, 6.8, 7.2.5, 7.2.9, 10.2.3, 10.3.6, 12.2, 12.2.1, 12.2.2, 13, 23.4.1, 28.1.1, 28.1.5, 28.1.6, 28.1.8, 28.1.9, 28.2.1, 28.3, 28.3.1, 28.3.2, 28.3.3, 28.3.5, 28.3.7, 28.3.10, 28.3.11, 29.1, 29.1.1, 29.1.2, 29.1.3, 29.1.4, 29.1.6, 29.2.1.1, 29.2.2.4, 29.2.2.6, 29.2.3, 29.2.4, 29.3, 29.3.4, 30.1.2.1, 30.3, 30.4, 30.7, 30.11, 30.12, 30.13, 31.1, 31.3, 31.7, 31.10, 31.11, 31.12, 32, 33.1, 33.3.2, 33.3.4, 33.3.7, 33.4, 35.5, 35(40), 40.4.3, 42(6), 44.8, 46.2, sv2.2
leger, zie ook: troep	3.2, 3.3, 3.4, 3.5, 4.1.2.3, 4.3.5, 4.4.1, 9.1.4, 9.2.1, 9.4, 9.5, 12, 12.2, 12.2.1, 12.2.2, 12.2.3, 12.3, 12.3.1, 12.3.2, 12.3.3, 12.5, 13.1, 13.3, 13.7, 22.4.9, 24.3.2, 26.1.4, 34.1, 34.3.5.6, 35.3.1, sv2.4
leprozerie	17.3, 17.7
licenten	4.1.2, 9
lijfeigene	5.3.3.2, 26.1.1

limieten, 'limi(j)ten', <i>limites</i>	2.10, 2.18, 10(58), 12(69), 37.12, 38.2, 40.2, 40.4.1, 40.4.2, 41.1.2, 41.3, 42.3, 43.6.4, 44.5, 44.7, 44.9, 45.2, 47.6
lineaire grens, zie ook: grenslijn	2.11, 2.18, inleiding deel 4, 37.1, 37.2, 37.4, 37.5, 37.9, 37.11, 37.13, 37.15, 38, 38.1, 38.2, 38.4, 41.1.1, 41.2.1, 41.3, 42.3, 43.6, 43.6.4, 43.6.7, 44.15, 45, 45.2, 45.3, 46, 46.1, 46.2, 46.3, 47.1, 47.4, 47.5, 47.7, sv1, sv3.1, sv3.3, sv3.4
lombard	5.4, 5(203)
loot- en geleidegeld	5, 5.2.12, 5.3.3.4, 18.2
maat	1.2, 2.2, 4.3.1, inleiding deel 2, 5(186), 6.4, 6.6, 7.2.6, 7.2.9, 8(passim), 10, 10.3.2.1, 18.4, 18.5, 22.4.1, 22.4.6, 24.2.1, 24.3.1, 26.1.1, 28.3.2.1, 28.3.4, 29.2.2.6, 29.3.4, 30.1.2.2, 34.1, 37.2, 40.4, 43.1, 44.5, 46(19)
maatvat, zie ook: standaardvat	4(126), 8.2, 8.3, 8.3.1, 8.3.2, 8.3.3, 8.4
magistraat	2.14, 2(207), 12.2.2, 15.1, 24.2.7
<i>mairie</i>	4.4.5, 10(110), 25, 36.3.4, 45.1
<i>mairie</i>	2.19, 4.4.5, 36.3.4
marke	Inleiding deel 2
markegemeenschap	Inleiding deel 2
markt	2.4, 5, 5.2.2, 5.2.8, 5.2.11, 5.2.12, 5.3.2, 5.3.3.4, 5.4, 5.5, 6.4, 12.5, 13.1, 13.3, 17.1, 17.2, 18(passim), 19.1, 19.2, 19.3, 21.2, 21.8, 21.12, 24.1.7, 29.2.5, 30.1.1.1, 30.8, 32, 37.2, 37.6, 37.12, 44.5, sv2.1
marktprivilege	2,4, 2.18
marktrecht	5.2.11, 5.3.2, 5.3.3.4, 5.5, 18, 18.4, 18.5, 18(19), 23.3.4, 40.4
markttol	5.2.11, 5.2.12, 5.2.13, 9, 18.1, 18.4, 22.4.4, 28.1.6, 29.2.3, 29.2.5, 40.4
meier	4.2.1, 4.2.2, 6.2, 7.2.1, 28.1.4, 28.3.7, 28.3.21, 29.2.2.5, 29.3.3, 31.10, 32, 34.3.5.10, 35.6, 36(37)
'meissenier', zie ook: Sint-Pietersman	2.11, 12.2.1, 12.2.2
melaatse	17.3, 17.7, 23.2.2
militaire dienst	5.3.3.4, 9.1.1, 12.2.1, 12.2.3, 12.3, 12.3.3, 12.5, 19.1
<i>ministeriales</i> , zie ook: dienstman	3.1, 4.1.1.5, 5.3.3.2, 5.3.3.4, 26.1.1, 29.1.4, 31.4, 31.12, 40
mobilisatie, mobiliseren	3.2, 6.4, 12, 12.2.2, 12.4, 12.5, 13, 13.1, 13.3, 40.4
molen	1.2, 2.3, 4.2.3, 5.2.9, 5.2.12, 5.2.13, 6.6, 6.7, 7.2.7, 10.3.2.1, 16.3, 27.2, 28.3.7, 28.3.12, 29.2.1.4, 29.2.2.4, 29.3.4, 30.13, 30(109), 31.5, 31.6, 31.10, 40.4, 43.4, 43(33), 44.5, 44.9, 45.3, 45(39)
molenrecht	9.1
municipaliteit	2.19, 25, 26.1.9, 36.3.2, 36.4, sv2.6

munt	1.2, 10.2.4, 32
muntrecht	9.1, 40.4
muntslag	6.4, 40.4
nachtroeper, zie ook:	13.4, 13(85), 23.3.2, 23.3.11, 24.3.2, 26.1.8
klepperman, klapwaker, nachtwaker	
nachtwaker, zie ook:	13.4, 13.7, 23.3.2, 25
nachtroeper, klepperman, klapwaker	
notaris	1.2, 16.3, 20, 20.1
novale tiende	10.3.4, 10.3.5, 28.3.5, 29(105), 30.5, 38.1, 45(61)
octrooi	2(204), 4.1.1.6, 6.6, 10.3, 10.3.4, 10.3.4.1, 10.3.4.2.1, 10.3.4.2.2, 10.3.4.2.3, 10.3.4.2.4, 10.3.4.2.6, 10.3.4.2.8, 10.3.4.3.1, 10.3.4.4, 18(6), 18(29), 19.1, 22.3.3, 23.2.1, 23.4.1, 24.2.2, 24.2.4, 34.3.5.8, 34(115), 39.8, 39.9, 43.3
officier, zie ook:	2.15, 4.1, 6.4, 7.2.1, 7.2.5, 10.3.3.1.2, 10.3.3.2, 12.4, 13.1, 14.3.1, 15.1, 15.4, 15.5, 17.1, 17(24), 17(70), 24.2.7, 24.2.8, 24.3.4, 25, 27.1, 28.3.13, 28.3.16, 29.2.2.7, 31.9, 33.3.4, 36.2, 40.1, 44.5
gerechtsofficier	
omgang	2.11, 7.2.2, 14.3.2, 16.3, 16.5, 17.3, 22.4.1, 22.4.12, sv2.4
omslag, zie ook: repartitie	3.2, 4.3.4, 5.3.3.4, 9.1.2, 9.1.3, 9.1.4, 9.2.1, 9.2.3, 9.4, 9.5, 11.9, 10.2.2, 10.3.3.1.3, 12.3.2, 12.4, 12.5, 13.3, 14.3.2, 15.2, 16.3, 20.1, 22, 22.1, 22.3, 22.3.2, 22.4.1, 22.4.3, 22.4.9, 22.5, 23.1.1, 23.1.2, 23.1.5, 23.2.2, 23.4.1, 23.4.6, 24.1.4, 24.2.3, 24.2.6, 24.3.2, 26.1.4, 26.1.5, 26.2.3, 34.1, 34.1.2, 34.2.1, 34.2.2, 34.2.5, 34.2.6, 34.2.8, 34.2.9, 34.2.13, 34.3.2, 34.3.5.6, 34.3.5.8, 34.4, 35.2, 36.3.5, 43.6.3, 43.7, 44(63), 46.3, sv2.8
onderdaan	1.1.2, 2.8, 2.11, 2.13, 2.19, 4.1.1.1, 4.1.1.8, 4.2.1, 5.2.9, 5.3.3.2, 6.4, 6.6, 6.8, 7.2.8, 8.3.2, 9, 9.1, 9.3.1, 10.2.1, 10.3.6, 18(7), 12, 12.1, 12.2, 12.2.2, 12.4, 14.3.1, 22, 26.1.1, 26.2.1, 28.1.3, 28.1.4, 28.2.1, 28.3.3, 28.3.21, 30.12, 34(32), 40.4, 40.4.2, 40.4.3, 46.3, sv2.2, sv2.8
onderprefect	2(203), 4.4.5, 4.4.6
onderrentmeester	4.3, 4.3.3, 4.3.4, 10.3.5, 10.3.6, 29.2.5, 41.2.3, 42, 42.2, 44.8
ondervorster	10.3.1.2, 10.3.1.3, 13.1, 23.3.2, 23.3.11, 44.2
onderwijs	1.2, inleiding deel 2, 5.4, 16, 16.1.1, 16.1.4, 16.2, 16.3, 16.5(titel)
ontlastbrief	15.6
ontvanger, zie ook:	1.2, 4.1.1, 4.1.1.3, 4.1.1.7, 4.1.2, 4.1.2.2, 4.1.2.3, 4.2.2, 4.3.2,
rentmeester en collecteur	inleiding deel 2, 9.1.3, 9.4, 9.5, 10.3.3.1.2, 22.4.1, 22.5, 24(80), 25, 34, 34.2.1, 34.2.4, 34.2.10
onvrije	2.1, 5, 5.5, 34.1
oorlog	2.10, 3.1, 3.2, 3.3, 3.4, 3.5, 4.1.2.3, 4.2.4, 4.3.5, 4.4.1, 5.3.1,

	5.3.3.4, 6.4, 9, 9.1, 9.2.1, 9.2.3, 9.3.1, 10.2.2, 10.3.4, 10.3.4.2.6, 10.3.6, 11.8, 12, 12.2, 12.2.1, 12.2.2, 12.3.1, 12.3.2, 12.5, 13.1, 13.2, 13.3, 16.1.3, 18, 19.1, 21.2, 21.6, 22.1, 22.4.12, 22.6, 23.1.1, 23.1.2, 23.1.3, 23.1.5, 23.2, 23.2.1, 23.2.2, 23.2.3, 23.3.8, 23.4.1, 23.5, 24.2.2, 24.2.3, 24.2.4, 26.1.5, 26.1.7, 29.2.4, 34.2.5, 34.2.8, 34.2.9, 35.2, 37.14, 40.4.2, 43.3, 43.4, 43.5, 44, 44.5, sv2.2, sv2.4
<i>opidum</i> , zie ook: stad	2.4, 5.2.8
oppervoogdij	7.2.3, 15.1, 28.1.4, 29.1.4, 31.1
ordonnantie	2.2.3, 2.15, 4.1.1.6, 4.2.1, 4.3.4, 5.3.3.1, 7.2.3, 7.2.4, 8.1, 10.3.2.1, 10.3.5, 10.3.6, 10.3.7, 12.4, 13.1, 13.3, 13.5, 15.4, 15.6, 17.1, 17.6, 17.7, 19.1, 22.4.2, 23.4.4, 24.1.8, 24.3.2, 24.3.5, 37.12, 44, 45
parochie, 'prochie'	1, 1.2, 2.1, 2.2, 2.3, 2.6, 2.8, 2.9, 2.10, 2.18, 2.19, 5.1, 5.2.12, 6(36), 9.1.4, 9.3.1, 10.2.4, 10.3.4.2.2, 10.3.5, 12.3.3, 12.4, 14.1, 14.1.1, 14.1.2, 14.2, 14.3.1, 14.3.3, 14.4, 15.5, 15.7, 16.1.3, 16.1.4, 16.2, 16.3, 17.3, 20.3.1, 21.6, 24.2.2, 24(55), 28.3.11, 28(112), 28(131), 28(320), 29.1, 29.1.3, 29.2.1.2, 29.2.2.6, 29.3.4, 30.1.1.1, 30.1.1.4, 30.1.1.5, 30.11, 31.9, 31.10, 34.2.12, 34.2.13, 34.3.2, 34.4, 34(19), 35.3.1, 35.4, 35.5, 36.2, 36.3.3, 36.3.4, 37.4, 37.9, 37.11, 37.12, 37.13, 37.14, 37(35), 38, 38.1, 38.2, 38.3, 38.4, 40.4.1, 40.4.3, 41.2.1, 41.3, 42.2, 44.1, 44.4, 44.7, 44.9, 44.12, 44.15, 45.3, 46, 46.2, 47.1, 47.4, 47.5, 47.6, 47.8,
parochiegemeenschap	2.8, 14.3.1, 14.3.2, 14.4, 15.5, 21.3, 21.13, 24.2.1, 41.2.1
parochiegrens	1.2, 2.10, inleiding deel 4, 38, 38.2, 38.3, 38.4, 46.1, 47.4, 47.5, 47.6, 47.8, sv3.1, sv3.2, sv3.4
parochiekerk, 'prochiekercke', zie ook: kerk	2.6, 2.8, 9.3.1, 12.4, 13.1, 14.1, 14.1.1, 14.1.2, 14.3.4, 15.4, 15.5, 16.1.1, 16.2, 16.3, 16.4, 21(53), 27.2, 28.2.2.2, 30.1.1.1, 30.1.1.4, 32, 34.1.3, 34.2.11, 34.2.12, 34.3.2, 34.3.5.9, 34.4, 35.4, 37.2, 37.4, 37.11, 37.14, 38.2, sv2.3
pastorie	2(226), 12.3.3, 14.3.1, 14.3.4, 21, 21.3, 22.3, 26.1.8, 35.5
patronaat	5.2.9, 8(53), 14.1.1, 14.1.2, 16.3, 28.2.2.2, 28.3.20, 28(329), 29.1.3, 29.1.4, 29.2.2.5, 30.1.1.1, 30.1.1.2, 30.1.1.3, 30.1.1.4, 30.1.1.5, 30.4, 30.5, 30.6, 30.15, 31.2, 31.10, 31.12, 31(24), 319149), 37.13
pensionaris	4.2.4, 20.1, 36.3.2
pest, 'pestilentie'	17, 17.1, 17.5, 18, 19.1
plaatselijke belasting, zie ook: dorpsbelasting, dorpslast, stedelijke belasting	1.1, 1.2, 9.4, 9.5, 13.5, 16.3, 22.1, 22.3.2, 23.2, 23.2.1, 23.2.2, 23.2.3, 23.3.10, 23.3.11, 23.4.1, 23.4.7, 23.5, 23(73), 24.2.6, 25, 26.1.1, 26.1.4, 35.2, 41.1.2, 43.4, 43.5, 43.7, 44, 47.3, 47.5, sv 3.1
Plattelandskamer	4.2, 4.2.4, 4.3.5, 11.7
polder	1.2, 2.19, 2(163), inleiding deel 2, 7.1, 10.3.2, 10(211), 11(passim), 12.5, 22.1, 22.4.5, 22.6, 23.3.2, 23.3.5(titel), 23.3.11, 23.5,

	inleiding deel 4, 39(passim), 47.4, 47.5, 47.8, 24.2.1, 24.3.1, 26.1.1, 26.1.2, 26.1.3, 26.1.4, 26.1.8, 31.8, sv1, sv2.2, sv2.4, sv2.5, sv3.1, sv3.4
polderbestuur	Inleiding deel 2, 7.1, 11, 11.2, 11.4, 11.7, 11.8, 11.9, 11.10, 22.4.5, 23.3.5, 39
poldermeester	6.6, 11.9, 22.1, 22.4.1, 223.3.2, 24.3.1
pootkaart, zie ook: pootrecht	6.6, 6.8, 10.3.3.2, 10.3.5, 22.1
pootrecht, zie ook: pootkaart	2.10, 7.2.6, 10.3.5
poort, zie ook: stadspoort	5.3.1, 13.4, 17.2, 21, 21.2, 21.10, 21.11, 21.13, 22.4.1, 22.4.10, 22.4.12, 23.3.2, 31.9, 34.3.5.9, 35.3.4, 37.1, 37.3, 44.5, 44(47)
poorter, 'poerter'	5.2.1, 5.3.3.1, 5.3.3.2, 5.3.3.3, 5.3.3.4, 6.2, 7.2.4, 7(67), 9.1.1, 9.1.4, 10.3.4.2.3, 11.3, 12.3.1, 12.4, 14(47), 21.8, 22.3.6, 22.3.7, 22.4.4, 23.1.1, 27.2.2, 29.2.2.7, 32, 37.1, 37.1.3, 43.3, 43.5, 43.7
poorterschap	5.2.13, 5.3, 5.3.3, 5.3.3.1, 5.4, 22.3.6
prefect	2.10, 4.4.5, 4.4.6, 25, 36.3.4, 36.4, 45.1, 45.3, 45(58), sv2.6
presidentschepen	7.2.1, 13.4, 20.2, 24.2.6, 24.2.8, 25, 34(15), 36.3.2, 44.2, 44.7, 44.10
prinsbisdom	13.2, 29.1.4, 29.2.1.4, 30.11, 36.3.1, 46.1
privilege, 'previlegie'	1.1.1, 1.2, 2.4, 3.1, 4.1.1.1, 4.1.1.5, 4.1.1.8, 4.2.1, inleiding deel 2, 5, 5.2.4, 5.2.5, 5.2.6, 5.2.7, 5.2.9, 5.2.10, 5.2.12, 5.2.13, 5.2.14, 5.2.15, 5.3, 5.3.1, 5.3.2, 5.3.3, 5.3.3.1, 5.3.3.2, 5.3.3.3, 5.3.3.4, 5.3.3.5, 6.2, 9.1.2, 10.3.2.1, 10.3.3.2, 10.3.5, 11.6, 12.3.1, 12(55), 17.3, 18, 18.3, 19.1, 20.2, 22.3.1, 24.1.3, 24.1.5, 24.1.6, 26.1.1, 28.2, 28.2.2.2, 29.2.2.1, 29.2.2.2, 29.2.2.3, 29.2.2.4, 29.2.2.5, 29.2.2.8, 29.2.5, 30.1.2.1, 30.2, 30.5, 33.3.4, 33(38), 34.1, 34.1.2, 37.1, 37.2, 37.6, 37.10, 37.12, 37.13, 37.14, 37.15, 41.2.1, 44, 47.4, sv2.1
privilegebrief	5.2.8, 8.1, 14.2, 21.5, 30.8
priorij	3.1, 5.2.9, 6.7, 9(53), 7.2.8, 8(53), 28.1.5, 28.1.7, 28.1.9, 28.2.2.5, 28.3.4, 28.3.17, 29.1.4, 29.2.2, 29.2.2.4, 29.2.2.5, 29.3.4
proosdij	31.4
proost	16.3, 28.3.3, 30.4, 31.6, 40.4.2
provincie	3.5, 4.4.2, 4.4.3, 4.4.6, inleiding deel 2, 8(12), 8.2.3, 11.7, 20.2, 25, 36.1, 36.1.1, 36.1.2, 36.3, 36.3.1, 36.3.5, 45.1
provinciebestuur	36.3.5
put	1.2, 17, 21, 21.8, 21.13
quote	2.8, 9.1.3, 9.1.4, 9.2.3, 9.2.4, 9.4, 9.5, 12.3.1, 14.2, 15.1, 22, 22.5, 23.1.3, 23.3.10, 23.3.11, 24.2.3, 24.3.3, 26.1.5, 34, 34.1.2, 34.2, 34.2.1, 34.2.5, 34.2.6, 34.2.8, 34.2.9, 34.2.10, 34.2.11, 34.2.13, 34.2.14, 34.3, 34.3.2, 34.3.5, 34.3.6, 34.3.8, 34.4, 34.1.2, 34.2, 34.2.1, 34.2.5, 34.2.6, 34.2.8, 34.2.9, 34.2.10, 34.2.11, 34.2.13,

	34.2.14, 34.3, 34.3.2, 34.3.5.6, 34.3.5.8, 34.4, 35.2, 35.3.1, 35.3.3.35.4, 37.2, 43.2, 43.3, 43.4, 43.5, 43.7, sv2.3
raad (in de betekenis van raadsman), zie ook: raadsman	25, 36(33)
raad en rentmeester-generaal (der domeinen), zie ook: rentmeester-generaal	1.2, 2.15, 29226), 4.1.2.3, 4.2.2, 4.2.3, 6.6, 10.3.5, 10.3.6, 20.2, 21.6, 22.1, 23.4.5, 24.3.4, 27.2.2, 34.3.5.3, 34.3.5.8, 42.2, 43.6.7, 44.8
raadhuis	1.1.3, 9.1.4, 10.3.4, 16.4, 17.1, 19.1, 20.2, 21, 21.6, 21.10, 21.13, 23.3.9, 23.3.11, 24.2.2, 24.3.3, 26.1.5, 26.1.8, 35.5, 36.3.2
raadkamer	10.3.1.2, 20.2, 21, 21.6, 22.4, 23.3, 23.3.3, 23.3.9, 44.2
raadsman, zie ook: raad	2(122), 2(208), 4.1.1.1, 4.1.1.5, 4.1.1.7, 9.1.4, 24.1.1, 24.1.4, 24.1.7, 24.2.3, 24.2.6, 24.2.8, 23.1.2, 23.4.1, 23.4.4, 24.1.3, 24.1.6, 24.1.7, 24.2.3, 25, 36.3.2
Raad van Brabant	2.10, 2.18, 4.1.1, 4.1.1.6, 4.1.1.7, 4.1.2, 4.1.2.1, 4.1.2.2, 4.2.4, inleiding deel 2, 5.2.12, 7.2.5, 7.2.7, 10.1, 10.3.4.3.1, 12.3.1, 12.3.3, 13.3, 15.5, 17(49), 20.1, 20(5), 24.1.4, 24.2.3, 24.2.6, 24.2.7, 24.3.1, 26(8), 28(215), 29.1.4, 34.2.5, 34.2.9, 34.2.13, 34.3.4, 34.3.5.8, 34.3.5.12, 36.2, 37.7, 40.4.2, 43.4, 43.5, 43.6.3, 43.6.4, 43.6.6, 44.2, 44.5, 44.8, 44.9, 44.10, 44.11, 44.12, 44.15, 46.1
Raad van State	2.12, 2(190), 4.1.2, 4.1.2.1, 4.1.2.3, 4.4.1, 8, 8(18), 9.2.3, 9.2.4, 10.3.2.3, 10.3.4.2.5, 10.3.4.2.7, 10.3.4.3.1, 10.3.5, 10.3.6, 11.9, 12.2.3, 14.3.2, 14.3.4, 16.3, 16.5, 17.2, 18, 19.1, 20.2, 21.2, 21.3, 21.6, 23.1.4, 23.1.5, 23.3.9, 23.4.4, 24.2.6, 24.2.9, 24.3.4, 28.3.11, 34.3.2, 34.3.5.6, 34.3.5.12, 35.3.1, 35.5, 43.6.7, 44.5, 44.19, 44.13, 45(32), 46.1
‘raminge’	2.4, 4.2.4, 5, 23.1.3, 43.3
recognitiecijs	18.4, 19, 19.1, 21.2, 22.4, 22.4.4, 22.4.12, 23.3, 23.3.4, 23.3.11, 24.17, 26.1.4, 27.2, sv2.4
rechtbank	2.16, 2.19, 4.1.1.6, 4.4.1, 20.1, 24.2.7, 25, 29.1.1, 29.3, 36.2, 41.2.1, 41.2.2, 45.3
rechterlijk college	4.1.2.1
rechtspersoon,	2.19, inleiding deel 2, 22, 24(49), sv1
rechtspersoonlijkheid	
rector-schoolmeester	16.1.1, 26.1.4
‘reen’	2.10, 10.3.6, 37.12, 42.7
regenten	1.1.3, 2.4, 2.8, 2.18, 3.4, 3(88), 4.3.4, inleiding deel 2, 5.3.3.4, 6.6, 7.1, 8.1, 8(18), 9.4, 9(106), 10.2.6, 10.3.1.2, 10.3.3.1.2, 10.3.4, 10.3.4.1, 10.3.4.2.2, 10.3.4.2.6, 10.3.4.2.7, 10.3.4.3.2, 10.3.4.4, 10.3.5, 10.3.6, 11.9, 11(10), 12.3.1, 12.3.2, 12.3.3, 12.4, 13.1, 13.3, 13.5, 13.6, 14.2, 14.3.1, 14.3.2, 14.3.3, 14.4, 15.1, 15.4, 16.1.1,

	16.3, 16.4, 17.1, 17.3, 17.5, 17.5, 19.1, 20.1, 20.2, 21.1, 21.2, 21.3, 21.5, 21.6, 21.7, 21.8, 22.4.1, 23.3.3, 23.3.6, 23.4.3, 23.4.4, 23.4.5, 23.4.7, 24.1.5, 24.1.7, 24.1.9, 24.2.2, 24.2.4, 24.2.5, 24.2.7, 24.2.8, 24.2.9, 24.3, 24.3.2, 24.3.4, 25, 26.1.7, 26.1.9, 26.2.3, 28.3.11, 30.11, 30(133), 34.3.2, 34.3.4, 34.3.5.6, 34.2.5.11, 34.3.5.12, 35, 35.3.1, 35.5, 37.2, 37.4, 37.14, 40.4.2, 41.2.1, 41.2.3, 41.3, 42.2, 43.4, 43.5, 43.6.3, 43.6.4, 44.2, 44.3, 44.4, 44.5, 44.6, 44.7, 44.8, 44.9, 44.10, 44.11, 44.12, 44.13, 44.15, 46.1, sv2.5
regentencollege	1.2, 2.12, 2.15, 2.19, 3, 3.3, inleiding deel 2, 6.6, 7.1, 7(134), 10.2.5, 10.3, 10.3.1.1, 10.3.3.2, 20.3.4.3.1, 10.3.6, 18, 12.5, 13.7, 14.3.1, 14.4, 15.1, 15.7, 15.7, 20.1, 20.4, 21, 24, 24.1, 24.1.4, 24.1.6, 24.1.7, 24.1.8, 24.1.9, 24.2, 24.2.2, 24.2.4, 24.2.5, 24.2.6, 24.2.7, 24.2.8, 24.2.9, 24.3, 24.3.1, 24.3.2, 24.3.5, 5, 26, 26.1, 26.6, 26.7, 26.8, 26.2, 26.2.2, 35, 35.1, 36.3.2, 45.3, 47, sv1, sv2.5, sv2.8
reglement, zie ook: dorpsreglement	1.2, 2.8, 2(226), 3.4, 4.1.1.8, 4.2.1, 4.3.4, 4.4.3, 4.4.4, 4.4.6, 5.4, 6.6, 6.7, 7.2.1, 7.2.8, 7(48), 8.1, 10.1, 10.3.2.1, 10.3.2.3, 10.3.3.1.3, 10.3.5, 10.3.6, 10.3.7, 11.2, 11.7, 11.8, 11.9, 13.1, 13.5, 14.3.1, 14.3.3, 15.1, 15.4, 15.6, 16.3, 17.3, 18, 20.3.1, 21(80), 22.3.4, 23.3.3, 23.4.4, 24.2.5, 24.2.6, 24.2.8, 24.2.9, 24.3.2, 24.3.4, 25, 26.1.1, 26.2.3, 34.3.5.12, 35(26), 36.1, 36.2, 36.3.2, 36.3.4, 36.3.5, 43.4, sv2.2
Rekenkamer	1(49), 2.2.3, 4.1.1.3, 4.1.1.5, 4.1.1.7, 4.1.2, 10.2.4, 29.4.4, 34.2.5, 34.2.12, 34.2.14, 37.9
rentmeester, zie ook: onderrentmeester, kwartierrentmeester, rentmeester generaal (der domeinen) en ontvanger	1.1.2, 1.2, 4.1.1.3, 4.1.1.5, 4.1.2.2, 4.2, 4.2.2, 4.2.3, 4.3.1, 4.3.3, 4.3.4, 5.3.3.3, 5.3.3.4, 7.1, 7.2.1, 8.2, 8.4, 8.5, 9.2.1, 9.2.2, 10.2.1, 10.2.4, 10.3.1.2, 10.3.2.1, 10.3.3.1.1, 10.3.3.1.2, 10.3.4, 10.3.5, 10.3.6, 11.8, 14.2, 14.3.2, 16.3, 16.5, 18, 18.1, 18.2, 19.1, 19.3, 21.2, 22.3.1, 23.4.1, 26.2.3, 27.2.2, 28.1.6, 28.2.2, 28.2.2.1, 28.2.2.2, 28.2.2.3, 28.2.2.4, 28.2.2.5, 28.2.2.6, 28.3.2, 28.3.17, 29.1.2, 29.2.1, 29.2.1.1, 29.2.1.2, 29.2.1.3, 29.2.1.4, 29.2.1.5, 29.2.2, 29.2.2.4, 29.2.2.6, 29.2.3, 29.2.5, 31.1, 31.2, 31.9, 31.10, 32, 30.112, 33.3.4, 33(46), 34.1, 35(41), 37.1, 37(69), 40.4.3, 42, 43.6.6, 44.1, 44.13
rentmeester-generaal	4.1.1.3, 4.2.2, 9.1.3
repartitie, zie ook: omslag	9.2.2, 34.3.1, 34.3.2, 34.3.5.1, 34.3.5.3, 34.3.5.4, 34.3.5.5, 34.3.5.5, 34.3.5.6, 34.3.5.7, 34.2.5.8, 35.3.3, 35.5, 43(41)
resolutie	2(209), inleiding deel 2, 10.3.6, 10.3.7, 12.3.3, 14.3.4, 14(75), 16.4, 17(70), 20.2, 20.2, 20.4, 21.8, 23.3.3, 23.4.2, 24.2.6, 24.2.8, 24.3.2, 24.3.4, 28.3.6, 28(215), 30(133), 35.5, 36.3.2, 36.3.4, 43.5, 44.5, 44.10, 45(32)

resolutieboek	2(209), 17.1, 24.2.6, 24.2.7, 24.2.8, 24.2.9, 24.3.2, 24.3.3, 25, 36.3.4
resolutieregister	43.5
ridder	2.18, 4.1.1.8, 6.2.6.3, 7.2.7, 9.1, 9.1.1, 10(38), 12.2.1, 12.2.2, 14(112), 28.1.7, 28.1.8, 28.3.7, 28.3.11, 28.3.12, 28.3.15, 28.3.18, 28.3.22, 29.1.2, 29.2.1.4, 30.12, 31.1, 31.5, 31.6, 31.7, 31.9, 31.10, 31.11, 34.1, 34.1.2, 40.4.2, 40.4.3
riviertoel	9.1
rot	1.3, 2.9, 12.2.1, 12(25), 10.3.6, 13.1, 13.3, 13.7, 25, 44.13
rotmeester	10.3.6, 10(390), 12.1, 13.3, 44.13
ruiter	3.2, 3.3, 9.2.1, 12.2, 12.2.1, 12.2.3, 12.3.3, 13.2, 16.3, 23.1.1, 23.2.1, 34.1
ruitergeld	3, 12.3.3, 12.5
salaris, zie ook: traktement	7.2.1, 9.4, 13.4, 14.3.2, 15.1, 16.1.2, 16.3, 16.5, 17.6, 20.1, 20.2, 20.4, 22.1, 22.4.1, 22.4.12, 23.3.2, 23.3.11, 23.5, 24.3.3, 26.1.8, 35.3.3, 36(66), sv2.4
schepen	1.1.2, 1.2, 2.1, 2.2.2, 2.6, 2.8, 2.11, 2.12, 2.14, 2.15, 2.16, 2(222), 4.1.1.6, 4.1.1.8, 4.2.1, 4.3.3, 4(75), inleiding deel 2, 5.2.7, 5.2.8, 5.2.9, 5.2.11, 5.2.12, 5.2.13, 5.3.3.2, 5.3.3.3, 6.2, 6.5, 7, 7.1, 7.2, 7.2.1, 7.2.2, 7.2.3, 7.2.4, 7.2.5, 7.2.6, 7.2.7, 7.2.8, 7.2.9, 7(18), 7(125), 8.1, 8.2, 8.3.1, 8.3.2, 8.3.3, 8(41), 9.1.4, 10.2.2, 20.3.1.1, 10.3.1.2, 10.3.1.3, 10.3.2.1, 10.3.2.2, 10.3.2.4, 10.3.3.2, 10.3.4.2.2, 10.3.5, 10.3.6, 10.3.7, 11.2, 11.3, 11.4, 11.8, 11.10, 12.1, 12.4, 13.1, 14.2, 14.3.1, 14.3.2, 15.1, 15.3, 15.4, 15.5, 15(24), 15(33), 15(34), 15(35), 15(57), 15(58), 15(60), 15(74), 16.3, 17.3, 17.4, 17(19), 17(22), 17(70), 18(6), 19(37), 20.1, 20.2, 20.3.1, 30.3.2, 20.3.3, 21.2, 21.6, 22.1, 22.2, 22.4.2, 22.4.2, 22.4.7, 23.1.2, 23.1.3, 23.3.2, 23.3.3, 23.4.1, 23.4.2, 23.4.3, 23.4.4, 24, 24.1, 24.1.1, 24.1.2, 24.1.3, 24.1.4, 24.1.5, 24.1.6, 24.1.7, 24.1.8, 24.1.9, 24.2.2, 24.2.3, 24.2.4, 24.2.5, 24.2.6, 24.2.7, 24.2.8, 24.2.9, 24.3.1, 24.3.4, 24.3.5, 25, 26.1.3, 26.1.4, 26.1.6, 26.1.8, 26.2.2, 27.1, 28.1, 28.1.1, 28.1.1.1, 28.1.2, 28.1.3, 28.1.4, 28.1.5, 28.1.6, 28.1.7, 28.1.8, 28.1.9, 28.2, 28.2.1, 28.2.2.5, 28.2.2.6, 28.3, 28.3.1, 28.3.2, 28.3.4, 28.3.5, 28.3.6, 28.3.7, 28.3.9, 28.3.11, 28.3.12, 28.3.16, 28.3.17, 28.3.19, 28.3.20, 28.3.21, 28.3.23, 28.3.24, 28(61), 28(71), 28(186), 28(187), 28(239), 28(283), 29.1, 29.1.1, 29.1.2, 29.1.3, 29.1.4, 29.1.5, 29.1.6, 29.2.1.2, 29.2.2, 29.2.2.1, 29.2.2.4, 29.2.2.5, 29.2.2.6, 29.2.2.7, 29.2.5, 29.3.2, 29.3.4, 29.4.3, 29(86), 29(88), 29(92), 29(274), 30.1.2.1, 30.1.2.2, 30.2, 30.4, 30.5, 30.8, 30.9, 30.10, 30.11, 30.12, 30.1, 30.15, 31.1, 31.2, 31.3, 31.4, 31.5, 31.6, 31.7, 31.8, 31.9, 31.12, 32, 33.1, 33.2, 33.3.2, 33.3.4, 33(39),

	34.2.5, 34.2.9, 34.3.5.8, 34(31), 35, 35.3.1, 35.3.3, 35.3.4, 35.5, 36.3.2, 37.1, 37.4, 37.6, 37.7, 37.9, 37.10, 37.11, 37.13, 37.14, 38(19), 40.4.1, 40.4.2, 40(88), 41.2.1, 41.2.2, 41.3, 42, 42.2, 43.5, 43.6.1, 43(40), 43(41), 44.2, 44.5, 44.8, 44.9, 44.10, 44.13, 45.3, sv2.2, sv2.4, sv2.5, sv2.8
schepenbank	1, 1.1.2, 1.2, 2.3, 2.11, 2.12, 2.16, 2.18, 2.19, 3, 3.1, 3.3, 4.2.1, 4.3.2, 4.3.3, inleiding deel 2, 5, 5.2.7, 5.2.9, 5.2.10, 5.2.12, 5.2.14, 5.3.1, 5.3.3.2, 5.3.3.3, 5.5, 6.2, 6.4, 6.7, 6.8, 7.2.1, 7.2.2, 7.2.3, 7.2.4, 7.2.5, 7.2.6, 7.2.7, 7.2.8, 7.2.9, 8.1, 8.3, 8.3.1, 8.3.2, 8.3.3, 8.5, 9.1.1, 9.3.2, 9.5, 10.2.6, 10.3.1.1, 10.3.1.2, 10.3.4.2.1, 10.3.4.3.1, 10.3.5, 10.3.6, 11, 11.10, 12.3.3, 13.7, 14.2, 14.3.1, 15.1, 15.5, 20.1, 20.2, 20.4, 21.6, 22.4.1, 22.4.4, 23.1.3, 23.4.4, 24.1.1, 24.2.2, 24.2.3, 24.2.5, 24.2.7, 24.2.8, 24.2.9, 25, 26.1.3, 26.1.5, 26.1.7, 26.2, 26.2.1, 26.2.2, 26.2.3, 26.2.4, inleiding deel 3, 27.1, 28.1, 28.1.1, 28.1.2, 28.1.3, 28.1.4, 28.1.5, 28.1.6, 28.1.7, 28.1.8, 28.1.9, 28.2, 28.2.1, 28.2.2, 28.2.2.1, 28.2.2.4, 28.2.2.5, 28.2.2.6, 28.3, 28.3.1, 28.3.2, 28.3.3, 28.3.4, 28.3.5, 28.3.6, 28.3.7, 28.3.8, 28.3.9, 28.3.10, 28.3.11, 28.3.12, 28.3.13, 28.3.14, 28.3.15, 28.3.16, 28.3.17, 28.3.20, 28.3.22, 28.3.23, 28.3.25, 29, 29.1, 29.1.1, 29.1.2, 29.1.3, 29.1.4, 29.1.5, 29.1.6, 29.2.1.1, 29.2.1.2, 29.2.1.3, 29.2.2, 29.2.2.1, 29.2.2.3, 29.2.2.4, 29.2.2.5, 29.2.2.6, 29.2.2.7, 29.2.2.8, 29.2.5, 29.3, 29.3.1, 29.3.3, 29.3.4, 29.4, 29.4.1, 29.4.2, 29.4.3, 29.4.4, 29.4.5, 29.5, 30.1.2, 30.1.3, 30.2, 30.3, 30.4, 30.5, 30.7, 30.8, 30.9, 30.10, 30.11, 30.12, 10.13, 10.14, 30.15, 30.16, 31.1, 31.2, 31.3, 31.4, 31.5, 31.6, 31.8, 31.9, 31.10, 31.11, 31.12, 31.13, 33.1, 33.2, 33.3, 33.3.1, 33.3.2, 33.3.3, 33.3.4, 33.3.5, 33.3.6, 33.3.7, 33.4, 34.1, 34.1.3, 34.2.1, 34.2.3, 34.2.6, 34.2.7, 34.2.9, 34.2.12, 34.3.3, 34.3.5.8, 34.3.5.11, 34.2.5.12, 34.3, 35, 35.1, 35.3.1, 35.3.3, 35.4, 35.5, 35.6, 36.2, 36.3.2, 36.3.4, 36.4, 37, 37.1, 37.2, 37.4, 37.6, 37.7, 37.9, 37.11, 37.12, 37.13, 37.14, 37.15, 38(4), 40.4.1, 40.4.2, 41, 41.1.2, 41.1.3, 41.2, 41.2.1, 41.2.2, 41.2.3, 41.2.4, 41.3, 42.2, 43.2, 43.6.1, 43.6.7, 44.2, 44.5, 44.10, 44.15, 45.3, 45(66), 47.1, 47.7, 47.8
schepenbankgebied	1.1.2, 2.19, 38(4), 41.1, 41.1.1, 41.2.2, 41.2.3
schepenbrief	1, 6.2, 28.3.11, 44.2
<i>scholasticus, scolasticus</i>	16.1.1, 16.1.4, 16.3
school	1.2, 2.12, 2(226), 4.1.2.3, 5(208), 16(passim), 21, 21.2, 21.4, 21.6, 21.13, 23.3.9, 24.3.2, 24.3.3, 35.3.1, 35.5, 36.3.3, 44.5, sv2.2
schoolgeld	16.1.3, 16.3, 16.5, 22.4.1, 26.1.4, sv2.4
schoolhuis	16.4, 16.5, 21.6, 44.5, 44.9
schoolmeester, zie ook:	2.11, 2.12, 4.1.2.3, 10.3.4, 10(298), 12.3.3, 14.3.2, 16.1.1, 16.1.2,

koster-schoolmeester en rector-schoolmeester	16.1.3, 16.1.4, 16.1.5, 16.2, 16.3, 16.4, 16.5, 20.1, 21.4, 21.13, 22.4, 22.4.1, 22.4.12, 22.6, 23.3.2, 23.3.9, 23.3.11, 24.2.7, 24.3.2, 24.3.4, 26.1.4, 26.1.8, 35.3.1, 35.3.3, 35.5, 36.2, 44.5, sv2.4
schoolmeestershuis, zie ook: schoolmeesterswoning	2(226), 12.3.3, 16.2, 16.4, 21, 44.5
schoolmeesterswoning, zie ook: schoolmeestershuis	16.1.1, 16.4, 16.5
schout, zie ook: drossaard, drost	1.1.2, 2.14, 2.16, 2(206), 4.1.1.3, 4.1.2.2, 4.2.1, 4.2.2, 4.3.1, 4.3.2, 4.3.4, 5.1, 5.3.3.1, 5.3.3.2, 7.2, 7.2.1, 7.2.3, 7.2.6, 7.2.8, 7.2.9, 8.1, 9.1.4, 10.2.2, 10.2.4, 10.3.1.2, 10.3.2, 10.3.2.1, 10.3.2.3, 10.3.4.2.2, 10.3.6, 10(379), 11.2, 11.3, 11.9, 12.2, 12.2.1, 12.2.2, 14.3.1, 15.4, 17.4, 21.10, 22.1, 23.3.3, 3.4.1, 23.4.4, 24.1.4, 24.1.5, 24.1.6, 24.1.7, 24.2.2, 24.2.5, 24.2.7, 24.2.8, 25, 25(8), 25(9), 26.2.3, 27.1, 28.1.3, 28.3.3, 28.3.6, 28.3.11, 28.3.18, 29.1.1, 29.2.1.2, 29.2.2.4, 29.3.1, 29.3.2, 30(108), 31.3, 31.8, 33.1, 33.3.2, 33.3.4, 34.1, 34.3.5.10, 34(12), 34.3.4, 30.1.2.1, 30.12, 37.5, 37.10, 37(100), 40.4.1, 40.4.3, 41.2.1, 42.1, 43.6.1, 43(40), 47.8
schoutambacht, ambacht	4(77), 6(111), 12.2, 12.2.2, 25, 29.1.2, 29.2.2.4, 31(24)
schoutambt	25, 36.2, 36.3.2, 36.4, 41.2.2
schouw	4.2.2, 6.3, 7.1, 7.2.1, 10.2.5.2, 10.3, 10.3.3.2, 10.3.5, 10.3.6, 10.3.7, 11.6, 25, 40.4.2, 41.2.3, 42.2, 42.6.4, 45.3, 45(55)
schouwen, de schouw voeren, zie ook: 'beleyden'	2.10, 4.2.2, 4.2.3, 4.3.3, 10.2.5.2, 10.3.6, 10.3.5, 10.3.6, 11.1, 11.2, 11.3, 11.4, 11.5, 11.6, 11.8, 12.4, 12.5, 30.1.1.1, 40.4, 41.2.3, 43.6.7, 44.2, 44.5, 44.7, 44.8, 44.9, 44.11, 45.3, 45(55)
schrijfambacht, zie	1
schrijfambt, secretariaat	
schrijfambt, zie:	44.2, 44.4, 44.5
schrijfambacht, secretariaat	
schutsboom	10.3.5, 43.6.4
schutskooi	10.3.1.2, 10.3.3.2, 21, 21.1, 21.13, 22.4.10, 23.3.9, 26.1.4, 26.1.8
schutten, 'scutten'	2(201), 10.2.1, 10.3.1.2, 10.3.2, 10.3.2.1, 10.3.3.2, 10.3.5, 43.6.4, 44.6, 44.9, 46.1
schutter, 'scut', 'scutter' (lid van een schuttersgilde)	4(78), 12.4, 12.5, 12(7), 13.1, 13.3, 13(10), 13(11), 13(12), 13(13), 13(17), 40.4.1
schutter, 'scutter' (toezichthouder op de gemeint)	5(74), 7.2.1, 10.2.1, 10.3.1, 10.3.1.2, 10.3.1.3, 10.3.2, 10.3.2.1, 10.3.2.3, 10.3.2.4, 10.3.3.1.3, 10.3.3.2, 10.3.7, 21.1, 22.4.1, 23.3.2, 23.3.11, 25, 27.1, 28.2.2.5, 29.2.2.4, 37.12, 44.6, 44.9
schutterij, 'scut' zie ook: schuttersgilde	3.5, 12.2.1, 13, 13.1, 13.5, 13.7, 13(12), 13(18), 19.1, 19(56), 44.5
schuttersgilde, zie ook: schutterij	3, 3.3, 10.3.2, 12.2.1, 12.2.2, 13.1, 13.3, 13.7, 18.4, 19.1, 22.4.1, 24.3.2, 26.1.2, sv2.2

schuurkerk	14.3.2, 14.4, 21.3, 21.13, 34.3.2
schuurrecht	43.3, 43.6, 43.6.3, 43.7, 44.5, 45, 45.3, 45(1)
secretariaat	20.1, 44.2, 44.11, 44(9)
secretaris	1, 1.2, 20.1, 44.2, 44.3, 44.4, 44.5, 44.6, 44.7, 44.9, 44.10, 44.11, 44.15, 44(9), 44(25), 44(31)
seneschalk	4.1.1, 4.1.1.2
Sint-Pietersman, zie ook: 'meissenier'	11.2.1, 40
sluis	11, 11.2, 11.5, 12.1, 39
soldaat	3, 3.3, 3.4, 9.2.1, 12, 12.2.2, 12.2.3, 12.3, 12.3.2, 12.3.3, 13.1, 13.2, 13.3, 13.7, 15.2, 16.3, 22.1, 23.1.3, 23.2.1, 23.3.3, 35.3.4
stad, zie ook: <i>opidum</i>	1.1.1, 1.1.2, 1(28), 1.2, 2.2.3, 2.4, 2.10, 2.15, 2.17, 2.18, 2.19, 3, 3.1, 3.2, 3.3, 3.4, 3.5, 4.1.1.8, 4.1.2.2, 4.1.2.3, 4.2, 4.2.1, 4.2.2, 4.2.4, 4.3.1, 4.3.3, 4.3.5, 4.4.1, 4.4.6, inleiding deel 2, 5, 5.2.1, 5.2.2, 5.2.4, 5.2.7, 5.2.9, 5.2.11, 5.2.12, 5.2.13, 5.2.14, 5.3.1, 5.3.2, 5.3.3.1, 5.3.3.2, 5.3.3.3, 5.3.3.4, 5.4, 7.1, 7.2.3, 7.2.4, 8.1, 8.2, 8.4, 8.5, 9.1, 9.1.1, 9.1.2, 9.1.3, 9.1.4, 9.2.1, 9.2.2, 9.2.3, 9.2.4, 9.4, 9.5, 10.2.2, 10.2.4, 10.3.1.1, 10.3.5, 10.3.6, 11.2, 11.3, 11.6, 11.7, 11.9, 12.2.1, 12.2.2, 12.3.1, 12.4, 12.5, 13.1, 13.1, 13.2, 13.3, 13.4, 13.5, 13.7, 15.6, 16.1.1, 16.1.2, 16.1.3, 16.2, 16.3, 16.4, 16.5, 17, 17.1, 17.3, 17.4, 17.6, 17.7, 18.1, 18.2, 18.3, 18.4, 19, 19.1, 19.4, 21.2, 21.6, 21.7, 21.8, 21.9, 21.10, 21.12, 21.13, 22, 22.2, 22.3.1, 22.3.4, 22.3.5, 22.3.6, 22.3.7, 22.4.1, 22.4.2, 22.4.10, 22.4.12, 23, 23.1.1, 23.1.2, 23.1.5, 23.2.2, 23.3.2, 23.3.2, 23.3.9, 34.4, 23.4.1, 23.4.2, 23.4.7, 23.5, 24, 24.1, 24.1.1, 24.1.3, 24.2.2, 24.2.5, 24.2.6, 24.3.1, 24.3.2, 25, 26.1.2, 26.1.4, 26.1.8, 26.1.9, 26.2.2, 26.2.3, 27.1, 27.2.2, 28.1.6, 28(215), 29.1.1, 29.1.2, 29.2.1.2, 29.2.2, 29.2.2.4, 29.2.2.6, 29.2.3, 29.2.5, 29.3.3, 30.1, 30.1.1.1, 30.1.2.2, 30.1.2.3, 30.5, 30.15, 31.1, 31.9, 32, 33.3.2, 34.1, 34.2.10, 34.3.5.9, 34.4, 35.2, 35.3.2, 36.1, 36.3.2, 36.3.3, 36.3.5, 36.4, 37.1, 37.3, 40.4.1, 42, 43.3, 43.5, 43.7, 45.3, 46, 46.1, 46.2, sv2.4, sv2.5, sv2.6, sv2.8
stadhouder	3.5, 4.1.1.4, 4.1.2, 4.2.1, 4.3.2, 4.3.5, 6.6, 7.2.1, 11.8, 12.3.1, 12(34), 14.3.2, 16.3, 17.1, 24.2.6, 24.2.8, 24.3.4, 23.4.4, 28.3.11, 33.3.2, 35.3.1, 35.3.3, 40.4.1, 44.5, 44.9, 44.10
stadsbestuur	2.19, 4(99), 7.2.9, 7(9), 8.1, 9.1.4, 10.3.6, 11.1, 11.2, 11(10), 12.3.1, 13.3, 13.5, 14.3.1, 15.1, 15.3, 16.1.1, 16.1.2, 16.1.3, 16.3, 16.4, 17.3, 20.1, 21.2, 23(120), 24.1.1, 24.1.2, 24.1.3, 24.3.1, 25, 35.3.2, 36.3.2, sv2.2
stadsmuur	5.3.1, 5.4, 17.3, 21, 21.11, 23.12, 31.9, 32, 34.3.5.9, 45.3
stadspoort, zie ook: poort	22.4.1, 23.3.2, 37.3
stadsrecht	Inleiding deel 2, 5.2.1, 5.3.3.1, 5.3.3.2, 5.3.3.4, 7.2.7, 9.1.1, 11.3

stadsrekening	4.2.4, 5.3.3.1, 8.1, 10.3.6, 12.3.1, 13.4, 16.1.2, 16.3, 16.4, 17.1, 21.2, 21.8, 22.1, 22.4.1, 22.4.2, 22.4.10
stadsveste, zie ook: veste	5.3.1, 12.3.1, 17.1, 22.4.10, 22.4.12, 23.3.9, 26.2.3, 37.1, 37.3
stadswal	5.3.1, 5.4, 7.2.2, 17.1, 21, 21.11, 21.13, 37.3
standaardvat, zie ook: maatvat	4.3.1.8, 8.2, 8.3, 8.3.1, 8.3.3, 8.4, 8.5, 22.4.6, 26.1.4, 29.2.2.6, 37.2, sv2.2
standenstaat	4.1.1.8
statendorp	Inleiding deel 2, 41.1.2, 41.3
Staten-Generaal	1(10), 2.1, 2.4, 3.4, 3.5, 4.1.2, 4.1.2.1, 4.1.2.2, 4.1.2.3, 4.2.3, 4.3.2, 4.4.1, 4.4.6, inleiding deel 2(15), 6.6, 7.2.2, 7.2.5, 8.1, 8(18), 9.2.3, 11.9, 12.2.3, 13.1, 13.3, 13.4, 14.3.1, 15.1, 15.6, 16.3, 16.4, 16.5, 17.1, 17.2, 17(25), 17(37), 18, 18.4, 18(6), 19.1, 20.1, 20.2, 20.3.2, 20.4, 21.2, 21.4, 23.1.3, 23.1.4, 23.1.5, 23.3.3, 23.3.4, 23.3.9, 23.3.10, 23.4.5, 24.2.6, 24.2.9, 24.3.4, 28.3.6, 28.3.11, 30.11, 30(118), 33.2, 34.3.1, 34.3.5.10, 34.4, 35.1, 36.1, 36.1.1, 43.5, 44.2, 44.5, 44.10, 44.12, 46.1, sv2.3
statenvergadering	4.1.1, 4.1.1.8, 4.2.4
stedelijke belasting	5.3.3.4, 37.3, 45.3
sterfelijk laat	10.3.3.1.1
stokhouder	20.1
straatlantaarn	21, 21.9, 21.13, 23.3.9, 26.1.8
synode	4.1.2.2, 7.1, 16.2, 38
terre	afbeelding 29.3 (noot), 4.1.11, 29.1.2, 28.2.2
tafel van de Heilige Geest, zie ook: armentafel	8.2, 10(287), 14(82), 15(passim), 16.3, 17.3, 19(63), 21.6, 22.6, 23, 23.1.3, 26.2.1, 44.5
territoriale jurisdictie	1, 44, 44.7, 44.9, 44.11, 44.12, 44.15, 47.3, 47.8
territorialisering	2.11. 38.1
territorium	1, 1.3, 2.1, 2.2, 2.5, 2.8, 2.11, afbeelding 29.9 (noot), 3.1, 5.3.3.2, 7.2.3, 26.2.4, 28.2, 28.3.9, 28.3.10, sv 3.1, sv 3.4
tiend, tiende, zie ook: novale tiende	1.2, 2.11, 3.1, 3.5, 4.1.2.1, 4.1.2.3, 4.2.2, 5.2.9, 6.2, 6.7, 7.2.6, 10.3.4, 10.3.5, 12.4, 14.1.2, 14.3.1, 14.3.2, 14.3.3, 21.3, 21.6, 22.4.12, 28.1.5, 28.1.6, 28.3.5, 28.3.6, 29.1.3, 29.1.4, 29.2.1.4, 29.2.2.7, 29.3.1, 31.1, 31.2, 31.7, 31.12, inleiding deel 4, 38, 38.1, 40.2, 43.4, 43.6.4, 44.5, 45.3, 47.4, 47.5, 47.6, 30.1.1.1, 30.1.1.2, 30.1.1.5, 30.5, 30.9, 30.15, sv1.3, sv3.4
tiendklamp	1.2, 38.1, 44.5, sv3.1
tiendklok	12.4, 12.5, 14.3.2, 14.3.3, 21.3, 22.4.7
tol	4.1.2.1, 4.2.2, 4.2.3, 5, 5.2.12, 5.3.2, 5.3.3.4, 6.1, 6.4, 7.2.3, 9, 9.1.1, 18, 18.2, 20(12), 21.2, 21.13, 22.4.10, 28(68), 29.2.3, 29.2.5, 30.7, 32, 34.1.2, 40.4
tolgeld	18.1, 21.2

tolvrijheid	1.1.1, 2.4, 5.2.5, 5.3.3.4, 22.4.4, 29.2.3, 37.13, 37.15
tolweg	29.2, 29.2.3, 29.2.5
traktement, zie ook: salaris	7.2.1, 7.2.2, 8.1, 10.3.2.3, 12.3.3, 22.4.1, 23.3.2, 23(99), 35.3.1, 35.3.4, 35(39)
troep, zie ook: leger	3.2, 3.3, 3.4, 3.5, 4.1.2.1, 5.3.3.4, 9.1.4, 9.2.1, 12.2.1, 12.3.3, 12.4, 13.1, 13.2, 13.7, 16.1.1, 23.2, 28.3.10, 36.3.1, 36.3.4
turf	2.8, 2(203)10.3.3.2, 10.3.3.3, 23.2.1, 34(115), 35.3.4, 36.3.5, 10.3.2.1, 10.3.2.3, 10.3.3.1.2, 14.3.2, 16.4, 21.7, 22.1, 22.3.3, 22.6, 40.4.2
turfrecht	40.4.2
turfsteken, zie ook: turven	2(168), 10.1, 10.3.2.3, 16.4, 34.3.5.8, 41.2.1, 42(17), 46.1
turven, zie ook: turfsteken	4(143), 10.1, 34.3.5.8, 40.4.2, 42, 44.2
tweekamp	7.2.7, 5.3.3.3, 44.1
<i>universitas</i>	2.12, 2.19, 5.1, 26.2.4
uurwerk	12.3.3, 12.4, 14.3.2, 14.3.3, 16.3, 26.1.8
veerrecht	9.1, 40.4
veiligheid	4.2.1, 4.3.5, 9.4, 10.3.2.1, 12.2.1, 13, 13.1, 13.3, 13.7, 22.4.1, 36.3.3
verbranden, zie ook:	3.2, 3.3, 9.2.1, 13.2, 17.1, 19(30), 20.2
afbranden	
verponding	2.18, 4.1.2.3, 9.2.1, 9.2.4, 9.4, 10(287), 16.3, 23.4.6, 24.2.7, 24.3.3, 24.3.4, 30.11, 30(133), 34.3.2, 34.3.3, 34.3.5.5, 34.3.5.6, 34.3.5.7, 34.3.5.8, 34.3.5.10, 34.3.5.11, 34.3.6, 34.4, 35.2, 35.3.1, 35.4, inleiding deel 4, 37.12, 43.4, 43.5, 43.6, 43.6.4, 44.5
versterking (in de betekenis van fortificatie), zie ook:	4.2.1, 5.3.1, 9.4, 40.4
fortificatie	
veste, zie ook: stadsveste	5.2.13, 5.3.1, 12.3.1, 12.5, 22.4.3
vestingwerk	4.2.4, 5.3.1, 10.3.4, 12.3.1, 22.3.1, 23.2.1, 27.2.2, 37.10
vierschaaar	2.16, 7(135), 36.2
<i>villa</i>	2.1, 2.2, 2.2.1, 2.2.2, 2.2.4, 2.3, 2.7, 2.12, 2.19, 3.1, 4.3.1, 5.1, 6.4, 6.6, 7.2.8, 8(28), 9(31), 10(17), 13(31), 14(12), 14(31), 14(47), 26.2.4, 28.1.2, 28.3.5, 28.3.11, 28.3.18, 29.1.4, 29.1.6, 29.2.1.3, 29.2.1.4, 29.3.4, 29(108), 29(211), 30.1.1.2, 30.1.1.4, 30.2, 30.3, 30.4, 30.6, 30.7, 30.9, 30.1.4, 30.1.5, 30(32), 31.4, 31.7, 31.12, 31(41), 32(10), 37.12, 38, 38.1, 40.4.2
visrecht	10.3.3.1.2, 35(27), 40.4, 40.4.3
visserij	2.1, 10.1, 10.3.3.2, 28.3.7, 28.3.13, 29(105), 22.4.4, 31.1, 31.6, 31.1.4, 40.4.3
vleesbank	4.2.3, 9.2
vleeshuis	5.4, 19, 19.2, 19.4, 21, 21.12, 21.13, 22.3.5, 22.4.10, 22.4.12, 23.3.9

voogdij	3.1, 4.3, 7.2.3, 9.3.2, 15.1, 28.1, 28.1.3, 28.1.4, 28.1.5, 28.1.7, 28.1.8, 28.1.9, 28.2, 28.2.2.1, 28.2.2.4, 28.2.2.6, 28.3.6, 28.3.7, 28.3.21, 29.1.3, 29.1.4, 29.2.1.3, 29.2.1.4, 29.2.2.6, 29.2.4, 29.2.5, 29.3.1, 29.3.4, 30.1.2.2, 30.4, 30.5, 30.12, 31.1, 31.4, 31.6, 31.7, 31.12, 32, 33.3.7, 33.4, sv2.2
voogdschot	5.3.3.2, 5(148), 28.3.21, 29.2.2.6, 29.3.4
vooraard	2.12, 10.2.4, 10.3.3.1, 19.2.2.6, 42, 42.1
voorlijf	10.1, 10.2.2, 10.2.4, 10.3.3.1.2, 28.3.3, 29(189), 31.6, 44.1
voorde	21.2
vorster, zie ook: gerechtsbode, gerechtsdienaar	2.11, 4.1.2.2, 4(77), 4(79), 6.4, 7.2, 7.2.1, 7.2.2, 7.2.6, 7.2.8, 7.2.9, 9(51), 10.3.1.2, 10.3.1, 10.3.2.1, 10.3.6, 12.2.1, 12.2.2, 13, 13.1, 13.7, 15.1, 21.6, 21.10, 22.4, 22.4.1, 22.4.12, 22.6, 23.1.1, 23.3, 23.3.11, 23.4.1, 24.3.2, 25, 26.1.4, 26.1.8, 27.1, 28.2.2.5, 28.3.9, 28.3.11, 28.3.15, 28.3.24, 28(231), 28(279), 30.2, 34(12), 35.3.1, 35.3.4, 37.11, 44.2, 44.5, 44.10, sv2.4,
vrijheid	1.1.1, 1.2, 2.1, 2.2.3, 2.4, 2.5, 4.1.1, 4.2.4, inleiding deel 2, 5(passim), 7(48), 9.1.4, 9.2.1, 9.4, 9.5, 10.3.1.1, 10.3.2, 10..2.1, 10.3.2.2, 10.3.4.3.1, 10.3.6, 11.9, 12.3.1, 13.1, 16.1.4, 16(24), 16(49), 16(50), 16(51), 17.1, 18.4, 19, 19.1, 19.4, 21.2, 21.12, 21.13, 22.3.1, 22.3.5, 22.3.6, 22.3.7, 22.4.10, 22.4.12, 23, 23.1.1, 23.1.2, 23.2.1, 23.3.11, 23.4.1, 23.4.2, 23.4.6, 23.4.7, 23.5, 24, 24.1, 24.1.4, 24.1.5, 24.1.6, 24.1.7, 24.1.9, 24.2.2, 24.2.5, 22.4.9, 24.3.2, 26.1.1, 26.1.4, 27.1, 28.2.2.2, 28.3, 28.3.1, 28.3.2, 29.1.2, 29.1.4, 29.2.1.2, 29.2.2, 29.2.2.1, 29.2.5, 29.3, 30.5, 33.1, 33.3.4, 34.2.5, 34.3.5.12, 35.2, 35.3.4, inleiding deel 4, 37(passim), 40.2, 40.4.2, 41.2.1, 44.2, 47.4, 47.5, 47.8, sv2.1, sv2.4, sv2.5, sv3.1, sv3.4
vrijthof	37.6, 37.12, 37.15
vroedvrouw	13, 17, 17.5, 17.7, 22.1, 22.4.1, 23.3.2, 23.3.11, 6.1.5, 26.1.8, 36.2, 36.3
vroonte, 'vroente'	2.10, 2.12, 6.6, 10.3.4, 10.3.3.2
vrouwe van, zie ook: heer van	2(197), 5(168), 6.4, 6.7, 10.2.4, 10(358), 11.8, 12, 28.3.11, 28.3.24, 29.1.4, 29.2.1.4, 30.11, 30.13, 31.8, 33.1, 34.1, 34.2.9, 40.4
waag	5.3.3.4, 5.4, 10.3.4, 13(7), 18, 18(19), 19, 19.1, 19.4, 20.2, 21, 21.6, 21.12, 21.13, 22.3.5, 22.4.10, 22.4.12, 23.3.9, 35.3.4
waarheid	2.6, 4.3.3, 6.1, 7.1, 7.2.1, 7.2.9, 10.3.5, 12.4, 12.5, 26.1.1, 21.6, 24.3.3, 24.3.5, 28.1.8, 28.3.11, 30.2
wal, in de betekenis van aarden wal of stadswal, zie ook: stadswal	2.4, 5.3.1, 12.3.1, 13.4, 21.2, inleiding deel 4, 43.6.5
wapenschouw	5.2.12, 5.3.3.4, 12.1, 12(17), 22.4.3

warande	6(36), 26.2.3, 32, 40.4.3
waterschap	1.2
watertol	9
weekmarkt	5.3.2, 17.1, 18, 18.1, 18.2, 18.3, 19.1, 19.2, 21.12
weerschap	10.1, 10(17)
weggeld	9, 13.5, 16.3, 21.2, 22.4.10, 23.4.2
wegtol	29.2.1.5, 29.2.2, 29.2.3, 29.2.4, 29.2.5, 40.4, 40(54)
‘ynde’, zie ook hek, ‘hecken	21.1
zegel	4.1.1.7, 4.1.2.2, 5.2.4, 5.2.7, 5.2.9, 5.2.14, 7.2.3, 20.1, 27.1, 28(187), 29.1.2, 29.1.5, 29.2.2.4, 29.2.2.5, 29.3.2, 30.2, 30.5, 31(6), 37.6, 37.7, 37.9
zetter, ‘setter’, zie ook:	2(205), 4(77), 9.1.3, 9.1.4, 9(45), 9(51), 12(17), 24.1.4, 24.2.3,
bedezetter	24.2.6, 24.2.7, 25.2.8, 34.2.1, 34.2.4, 34.2.5, 34.3.5.6, 34.4, 43.4
zielzorgbeneficie	2.8, 14.1, 14.1.2, 30.1.1.1, 30.1.1.3, 30.1.1.4, 37.13
zielzorgbeneficiant	1.2
zoengeld	7.2.6

OVER DE AUTEUR

Martien van Asseldonk werd geboren in Zijtaart (gemeente Veghel) op 11 juli 1954. In 1977 behaalde hij zijn HTS-diploma elektrotechniek, waarna hij als researcher in dienst trad bij de bekende gloeilampenfabriek in het zuiden des lands. Van 1981 tot 1985 was hij werkzaam in de krottenwijken van Nairobi als hoofd van een technische school voor straatkinderen en leidde hij een programma voor de ondersteuning van kleine bedrijfjes. Van 1986 tot 1997 werkte hij als ontwikkelingswerker in Sri Lanka in verschillende projecten. Hij was manager van een bootwerf, van een herhuisvestingsprogramma voor landloze moerasbewoners, tolk voor het Internationale Rode Kruis en vertegenwoordiger van een buitenlandse donor. In 1997 verhuisde zijn familie (inmiddels met vier kinderen) naar Nederland en sindsdien is de auteur werkzaam voor een bedrijf voor training en advisering van ontwikkelingsorganisaties. In die functie was hij werkzaam in Nederland, Sri Lanka, Vietnam, Japan, Bhutan, Pakistan, Afghanistan en India. Enkele langdurige opdrachten vonden plaats in de oorlogsgebieden van Sri Lanka en Afghanistan. Martien van Asseldonk publiceert vanaf 1983 over de Derde Wereld in bladen als *BijEEN*, *Onze Wereld*, *De Wereld Morgen* en *Internationale Samenwerking*. Ook verschenen er drie verhalenbundels van zijn hand: *Dansen als het regent* (1985), *Je hebt vuile nagels broer* (1987) en *De sidderende buffel* (1997) Vanaf oktober 2001 verhaalt Martien van Asseldonk in de wekelijkse column 'Aan de rand van de oorlog' in het *Brabants Dagblad* over zijn ervaringen in Pakistan en Afghanistan.

Na zijn terugkeer uit Kenia in 1985 publiceerde Martien van Asseldonk over diverse heemkundige onderwerpen in *Van Vehchele tot Veghel*. Bij zijn vertrek naar Sri Lanka in 1986 nam hij ter bestudering kopieën mee van middeleeuwse cijnsregisters. In 1988 publiceerde hij over het verband tussen de cijnsinning in Peelland en het graafschap Sint-Oedenrode. In 1994 werd dit onderwerp in *Helmonds Heem* verder uitgewerkt. In hetzelfde blad werd een jaar later de aanzet gegeven tot een beschrijving van het ontstaan van dorpen en dorpsgrenzen. In 1996 volgde een artikel over het graafschap Sint-Oedenrode in *Brabants Heem*. Het deel van de studie voor dit proefschrift betreffende de Meierijse cijnzen van de hertog van Brabant werd voorgepubliceerd in het *Noordbrabants Historisch Jaarboek* (1999).